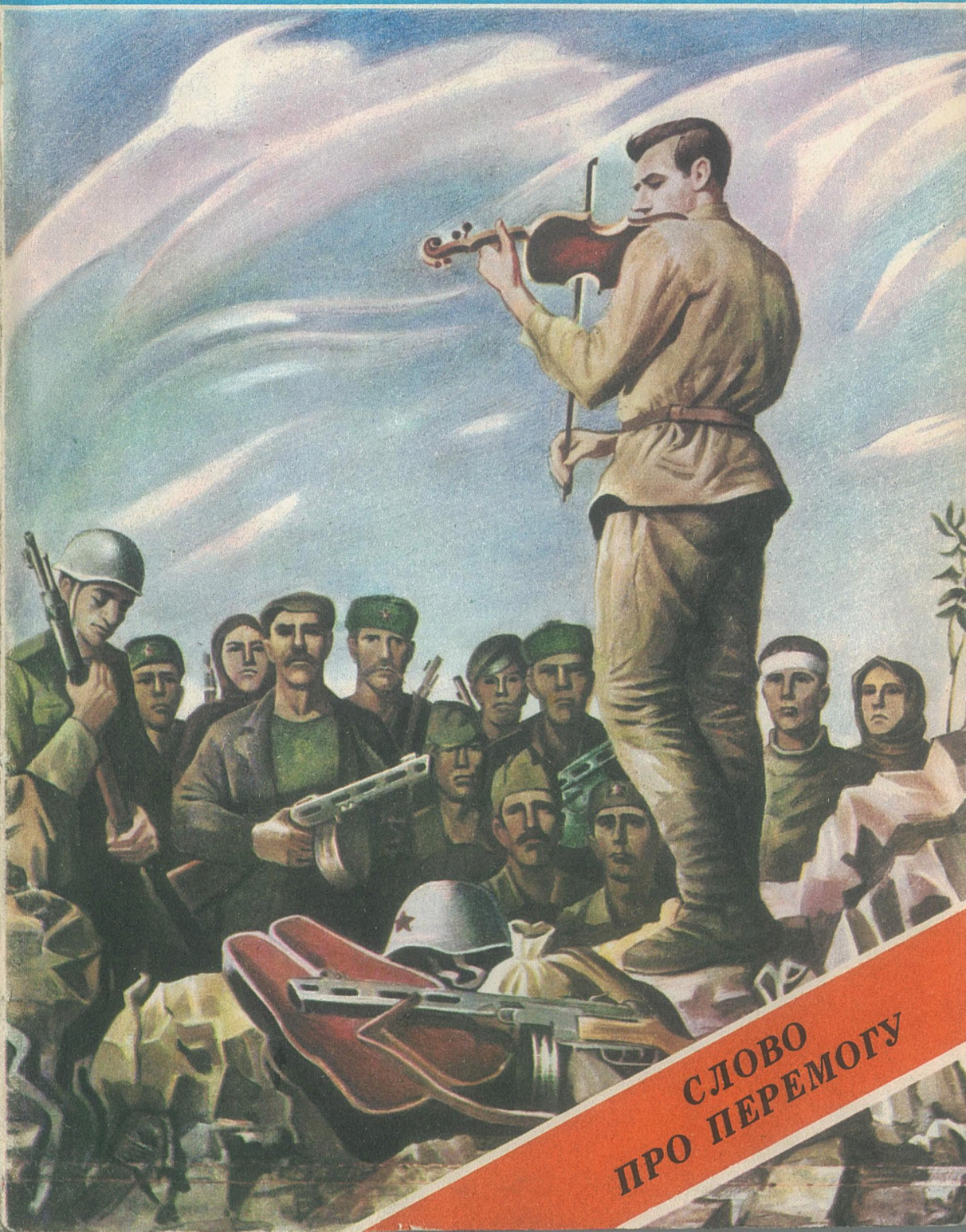

ВСЕСВІТ

ISSN 0320-8370

5

85

СЛОВО
ПРО ПЕРЕМОГУ

ВСЕСВІТ

5

ТРАВЕНЬ 1985

Щомісячний
літературно-
мистецький
та громадсько-
політичний
журнал

Орган
Спілки письменників
України,
Українського товариства
дружби
і культурного зв'язку
з зарубіжними країнами
та Українського
республіканського
комітету захисту миру

Журнал засновано 1925 р.

Центральна бібліотека
ім. М. С. Садикова-Шодрина
м. Львів, вул. Радянської армії, 66
Видання журналу «Всесвіт»
в Україні здійснює «Радянський письменник»

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Слово про Велику Перемогу

Із сучасної болгарської поезії.

ХРИСТО РАДЕВСЬКИЙ, НИКОЛАЙ
МАРАНГОЗОВ, РАДОЙ РАЛІН, ДИ-
МИТР СТЕФАНОВ, ДОРА ГАБЕ,
ВЛАДИМИР ГОЛЕВ, НАЙДЕН ВІЛ-
ЧЕВ, ПИРВАН СТЕФАНОВ.

Переклад з болгарської та післямова
Дмитра Білоуса

3

Оповідання і нариси письменників со-
ціалістичних країн

АТАНАС МАНДАДЖІЄВ. Ідуть! На-
ші йдуть! — ЯН ШТЯВНИЦЬКИЙ.
Побачити війну. — ЗБІГНЕВ ДО-
МІНО. Перший бузок. — ВАНЕ МА-
РИНОВИЧ. Що запише фон Габленц. —
ШАНДОР ГЕРГЕЙ. Генерал. — АЛЕ-
КУ ІВАН ГІЛІЯ. Літопис розпочався
з квітня. — БАТИН НЯМАА. Тайго-
вий мисливець. — ГАНС-ЮРГЕН
ШТАЙНМАНН. Перехрестя.

З болгарської, словацької, польської,
сербськохорватської, угорської, румун-
ської, монгольської, німецької перекла-
ли Вікторія Захаржевська, Дмитро
Андрухів, Еллада Волкова, Юрій Чи-
кирисов, Карло Лустіг, Станіслав Сем-
чинський, Ольга Василенко, Лідія Ско-
родумова, Олександр Мокровольський

9

ЛУІ АРАГОН. Поезії.

З французької переклав Віктор Копті-
лов

36

ЛІЛІАН ХЕЛМАН.

Джулія. Повість.

З англійської переклала Соломія Пав-
личко

41

ІРВІН ШОУ.

Хліб по воді. Роман. Закінчення.

З англійської переклада Олекса Логви-
ненко та Володимир Мусієнко

55

БЕЛА ІЛЛЕШ.

Серце матері. Оповідання.

З угорської переклав Дмитро Меденцій 190

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

АНДРІЙ БАКАНОВ, МИКОЛА КУДІН.

Життя проти смерті 133

ВЕРНЕР ЛІРШ.

Опіки.

З німецької переклав Євген Українець 142

ЯКІВ БАЛАХ.

Кожен вибір — останній 150

ГЕОРГІЙ МАЦЕНКО.

Письмениця в солдатській шинелі 154

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ВАСИЛЬ ЯКОВЕНКО.

Мистецька правда Карла Ерїха Мюллера 144

ОЛЕКСАНДР ФЕДУРІК.

Увічнена шана 157

НІНА СЛАВІНА.

...Нам і онукам нашим 161

УКРАЇНІКА

ВІТАЛІЙ КОВАЛЬ.

«Прапороносці» в поході 163

АНАТОЛІЙ ОСАДЧИЙ.

У Франції, на полі російському 165

КРИЗЬ ПРИЗМУ ЧАСУ

НОРМАН ЛЬЮІС.

Неаполь-44. Воєнний щоденник.

З англійської переклав Олександр Буценко 167

ОЛЬГА БУЦЬКО.

Світ врятований пам'ятає 178

РОЗМАЇТОСТІ

188

На обкладинці:

1 стор. — Стоян Демусчієв (НРБ). День Перемоги.

2 стор. — Ілія Гартінгер (ЧССР). Мир нашому місту.

3 стор. — Спенсер Террі (Великобританія). Мир — це роззброєння. Плакат Всесвітньої Ради Миру.

4 стор. — Еміліо Гомес (Куба). За мир, гуманізм, проти загрози ядерної війни. З міжнародної виставки плаката в Москві 1984 р.

1945 - 1985

СЛОВО ПРО ВЕЛИКУ ПЕРЕМОГУ

Антонін Забранський (ЧССР). У пам'ять визволення (фрагмент).

Христо РАДЕВСЬКИЙ

ЛАСКАВО ПРОСИМО

Просим, друзі, просим ласкаво!
Адже ви для нас — втілення мрії,
що чверть віку в серцях ми плекали,
лиш на вас покладали надії!

Ця земля, що стрічає з любов'ю,
що сьогодні завітчана щасно,
поливалась гарячою кров'ю
і кістками засівалася ясно.

Скільки славних героїв вітчизни
йшли і в спеку, і в зими холодні,
скільки їх прийняли ці крутязни,
по яких ідете ви сьогодні.

В пісні ваших веселих моторів
чуєм дальні звияжні дороги.
В ній народна свобода говорить,
запорука життя, Перемоги.

Лине скрізь над домами, бульварами —
з гір, з полів, із найвищих висот:
«Слава, слава Радянській Армії!
Слався, братній радянський народ!»

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ПЕРЕД СХОДОМ СОНЦЯ

Неначе біль уже й забутий,
схід сонця бачиш ти вві сні.
А він не даром дався, ні,
він — у боях здобутий.

Солдате, ти ідеш до хати
в шинелі з фронту, звіддалі,
Постій, порадуйся землі,
на сонце глянь, солдате!

Тебе ждуть клопоти у домі,
тебе коса Іржава жде.
А що робитимеш і де —
тобі ще не відомо.

І ти, сестрице, фронт спізнала,
йшла поряд з воїнами скрізь,
ти не соромся нині сліз,
що на війні ховала.

Під вишнею присядеш тихо
чи в хаті під ясним вікном —
і може здатись дивним сном
страшне минуле лихо.

Забудуться і зло, і горе,
та хто залишився живий,
той перекине міст новий
на берег щастя скоро.

І тільки ти, матусю мила,
ти мовчки скриню відімкнеш —
сорочку синову складеш,
бо смерть його скосила.

Радой РАЛІН

ПЕРЕПРАВА

Чого лиш не вчили дороги і простори водні!
Що може побачить іще на шляху наша рать?
Уже в печінках нам усе, та йдемо і сьогодні,
і ось уже вдруге дунайські нам хвилі блищать.

Та інший Дунай тут — лінивий, сумний, монотонний.
Над Безденом захід згасає. І вітер свистить.
Вже кілька годин ми цей міст переходим понтонний.
А міст розгойдався. І лід за дошками блищить.

По цім бездоріжжі — натуга, машин хитавиця.
Стоїш закоцюбний — ніс синій і щоки брудні.
Лише обіпрешся часом на важенну рушницю,
якщо ж посковзнешся — потонеш в холодній воді.

Чи вистачить духу? Не зрадить тебе твоя сила?
І ти подолаєш незміряну теміль ріки.
А з човна всміхнеться тобі росіяночка мила,
майне тобі з човна легкий її помах рук.

Й не можна одвітить. Ти йдеш, а тебе все хитає.
Місток розгойдався. І лід з-під дощок заблищав.
І думаєш часом: невже тебе дівчина знає?
І навіть здається, що ти вже її зустрічав.

Дунай же примовкнув. Лінивий, сумний. Монотонний.
Спинилася чорна вода. Тишина навкруги.
І ти її твої друзі той міст подолали понтонний,
їдете і повільно підходять до вас береги.

ЧЕРВОНОАРМІЄЦЬ

Йде площею, хода молодцювата,
якусь нехитру пісеньку повів.
Пілотка полиняла од вітрів...
Дві дівчини побачили солдата,
аж вигукнули:
— Ну й красунь! — їй-право,
такого ще не бачили вони.
Який стрункий! На грудях ордени.
— Здоров, радянський воїне,
наш друже! —
і зникли у юрбі, всміхаючись
лукаво...

А саме йшла весна по білім світі,
вона була і в яблуневім цвіті,
і в білих хмарках, з аквареллю
схожих,
і в моріжку, і в серці перехожих,
у кожному камінці, росі-лелітці.
На сонці й на дощі у кожній квітці.
Засяявши так щедро, рясноцвітно,
у душу перелялась непомітно.
Спинявся навіть легіт кругойдучий.
Всміхнувся вояк,
сперсь на каштан квітучий —
і пісня полилась сама собою
про ескадрон, що повернувся з бою...
Де не візьмись, з усіх боків
гурти веселих дітлахів.
— Братушко, здрастуй!
— Здрастуй! — сміх дзвенів,
і кожен шибеник вихрастий
хотів торкнутись орденів.
А воїн теж зрадів малечі,
бере дітей на руки і на плечі.

І ось уже вони ідуть
і тихо пісеньку ведуть:
«Ой весно, весно, розквітай,
всміхайся бруньці кожній.
Весну стрічає рідний край
в цей Травень переможний.
Квітуй же, земле, наче сад,
у переможнім кроці...»
Іде герой, простий солдат
у вицвілій пілотці.

У певності його ходи
звятия йде крилата.
І образ Леніна завжди
живе в душі солдата.

ВЕРЕСЕНЬ

Повну пазуху спілих яблук
я назбирав для вас,
червоноармійці.
Ви стояли на грузовику,
а так високо — здавалося,
що в небі
ваші усмішки й зірки мені світили.
Ви зіскакували додолу з зірками,
ви зіскакували в запилених
гімнастерках,
ви зіскакували з чоловічими
обіймами.

І об яблука за пазухою в мене
надто лунко стукалося серце.
Яблука я роздавав: беріть!
Вам злипалися слова російські
на губах од яблучного соку.
Яблука я роздавав солодкі,
яблука я роздавав добірні,
яблука духмяні роздавав я;
діставав з-за пазухи хлоп'ячої
вам, братушки-червоноармійці.
Повну пазуху доспілих яблук.
Не помітив навіть сам нарешті,
як з червоними плодами разом
я і серце вам віддав своє.

Владимир ГОЛЕВ

ПЕРШИЙ ДЕНЬ СВОБОДИ У МОЄМУ МІСТІ

Під звуки маршів прокидались віти,
і покидали месники ліси.
А в місті всюди багряніли квіти,
лунали голоси.

Робітники, і воїни, і жниці,
і вчителі, й весела дітлашня...
Світилися від щастя їхні лиця
того ясного дня.

Ми йшли, «Катюшу» радісно співали;
І той, хто поруч, був тобі — як брат.
Уздовж майдану лунко крокували
на перший наш парад.

Дивись, майдан, якою йдем ходою,
і слухай, місто, в цю щасливу мить,

як над казармою і над тюрмою
наш гордий марш гримить.

Махає з танка нам весь загорілий
радянський воїн з каскою в руці.
Його вітає наш підпільник смілий
з сльозами на щоці...

Хай над горою, долом, полем, лугом
завжди палає день цей пломінкий.
Хай полум'я, що Вересень роздмухав,
висяює віки.

Найден ВИЛЧЕВ

НЕВІДОМИЙ ЛЕЙТЕНАНТ

Там горить непогасний вогонь.
При холодній північній затоці
біля Риги старої
сплять шеренгами роти полегли.
У смерті своїй за вітчизну однакові
і однакові в ратному подвигу,
під однаково сірими плитами
сплять вони в прибалтійських пісках.
Рядовий Ревич... герой...
Генерал Казарчук...
Семен Львович... командир...
Медсестра Ніна...
Рядовий Талівалд Грант...
І між них —
лейтенант Невідомий...
Так,
у ротах незлічних полеглих героїв
лейтенант Невідомий лежить.
Може, тут
після бою
знайшли усього лиш погон,
лиш частину плеча молодого,
тільки скорчений лікоть —
не знаю.
Але бачив — написано там:
лейтенант Невідомий.
— Лейтенант Невідомий!
Хто ти є? — я питався.
Тільки камінь могильний
студено маячив.
— Світлоока, можливо, латишка
співала тобі
над коліскою?
Тільки сосни високі
мовчали навколо.
— Чи з останнього класу в Рязані
пішов ти на поклик сурми? —
Тільки море уперто мовчало.
— Чи з аулу гірського
тебе проводжали,

щоб дійшов від степів ти південних
до північної цієї затоки?
Може, скаже зернистий пісок? —
Ні, мовчання, мовчання...
— А якими були в тебе очі,
лейтенант Невідомий?
А яке було в тебе волосся,
лейтенант Невідомий?
Хоч великим і чистим люстерком
світилося небо над нами —
вони не відбилися в нім,
не відбилися в нім.
— Лейтенант Невідомий, —
казав я, —
я уранці дзвонив у Софію,
і далека дружина моя
неспокійна, як завжди, за мене.
А чи був коли-небудь хто-небудь,
хто б з такою тривогою
запитав би про тебе?
Телефонний зв'язок —
просто чудовий.
Навіть чув я синів своїх.
Саша,
менший,
русявоголовий,
зміг мені лиш «гу-гуу» сказати,
та мені
більш нічого й не треба було.
А чи був коли-небудь хто-небудь,
хто б сказав і тобі отаке ось
«гу-гуу»?
Усе німо
мовчало небо,
і все глухо блищало море,
й таким самим холодним
був той сірий гранітний квадрат —
при далекій холодній затоці.
Тільки лагідний легіт вечірній
прилинув звідкілясь,
і хиталось оранжеве полум'я —
Вічний вогонь —
та високі навколишні сосни,
як удови, шептали:
— Лейтенант Невідомий,
лейтенант Невідомий...

Пирван СТЕФАНОВ

КАДР ІЗ ТЕЛЕВІЗОРА

Листопадове сонце визирне,
крізь шибку осяє поріг...

А в квадратику телевізора
пада, пада московський сніг...

пада сніг на дахи й погони,
на лафети
в осінній змрок...

Идуть і йдуть зоречолі колони
крізь метелицю із зірок.
Иде могутня,
незламна сила,
й крок залізний її — дункий.

Для легенди вас породила
мати Русь,
молоді
воляки!

Ні, звитяжців життя
не збороти,
знає світ —
хай там буря, смерч —
найсильніші ваші висоти,
вас боїться й нагальна смерть.

Сніг з екрана пішов колобродити,
ви крізь контури сніжних бур
нині там
у легенди входите,
де Уссурі,
де Байконур...

Десь у мармурі сум пролунає
срібним звуком навістрів вітрам...

А знадвору Вітоша сяє
аквареллю прозорих плям.

ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Хай інші також ніжними серцями
до тебе линуць. Але в нас кипить
любов, яку не передать словами:
вона, як вічна мрія, пломенить.

Хто ж Пушкіна із нас, хлоп'ят
несмілях,
не скандував захоплено стократ?
Хто не згада ночей криваво-білих,
коли родилася Країна Рад?
І кожне слово там — вогню краплина,
і кожна думка сміливо ширя.
І грім — як поклик і тривога, лине,
і промінь, наче вранішня зоря.
Коли Болгарію в дні лиха й скрути
діймав терор в тяжкий і чорний час,
коли й повітря нишло від отрути —
ти був повітрям, простором для нас.
Ти, буйний степе, кличеш комуніста,
ведеш на подвиг, до звитяг щомить,
і твоя думка радісна і чиста
красою мови руської звучить.
Тривожний світ у мові твоїй чує
і миру, й щастя людського оплот.
До комунізму світлий шлях торує
трудом і потом мужній твій народ.
Хай інші линуць ніжними серцями
до тебе. Нам — ввійшла у мрії й сни
любов, яку не передать словами,
любов сяйлива, як зоря весни...

З болгарської переклав
Дмитро БІЛОУС

Марія Недкова (НРБ). Бойові товариші.

Сонце свободи сяє над вільними Балканами... Але болгари пам'ятають навислі над країною чорні хмари, павучу фашистську свастику, похмурі шибениці на своїй землі...

І тому ніколи не забувають сонячних вересневих днів 1944 року, коли на їхній землі з'явилися червонозоряні воїни-визволителі.

І нині, коли сивочолі болгарські ветерани, що вийшли тоді з підпілля, згадують ті дні, їхні очі зволожуються від спогадів, а часом набігає й сльоза...

Серед активних борців за свободу, які зустріли переможний Вересень і Травень, були й болгарські поети старшого покоління, такі як Христо Радевський, Младен Ісаєв і молоді в той час — Георгій Джагаров, Димитр Методієв, Павел Матев...

І зрозуміла сердечна вдячність, з якою звертається до нашої країни Георгій Джагаров у вірші «Радянські брати»:

Нас не зламать. Адже є ви на світі.
І кожен день і час —
для вас серця в єдине серце злиті,
для вас, лише для вас.

Це велика традиція дружби і братнього єднання, яку сповідували Христо Ботев, Христо Смирненський, Никола Вапцаров.

Тепло й щиро говорить про велику Країну Рад і Димитр Методієв:

Союз Радянський мій! З твоїх вершин
я бачу, як по всій землі народи
запалюють святі вогні свободи,
рокуючи всім недругам загині!

Сонце свободи... Болгарська література має всі умови для свого успішного розвитку. Вона відбиває картини життя своєї оновленої вітчизни. Картини життя з усіма складностями зростання.

Від покоління до покоління передається дідами й прадідами виплекана любов і дружба, гартована у вогні Шипки і вересневих боїв. З повним усвідомленням цього пише Орлин Орлинов у знаменитій «Оді СРСР»:

Такий закон боротьби тепер:
хто зрадить тебе, СРСР,
той правду велику зрадить!

Вічна дружба! — як заповідь звучить нині цей наш сердечний братерський девіз...

Сонце свободи... Воно зігріває і пам'ять про загиблих, які в серцях крізь вогонь пронесли почуття взаємної вірності і любові; воно загострює почуття відповідальності перед тими, хто віддав життя за мир і свободу, за щастя на землі, за світле майбутнє.

Малюнок Костадинки Миладиновой (НРБ).

Каліна Тасева (НРБ). 1943 рік.

*Оповідання і нариси
письменників соціалістичних країн*

Атанас МАНДАДЖІЄВ

ІДУТЬ! НАШІ ІДУТЬ!

Познайомився я з ним в одній редакції, вже знаючи, що він колись був членом бойової групи й політ'язнем. Ім'я його — Лука Врагов — наче зумисно створене на жах ворогам, але переді мною сиділа, зіщулившись, людина, одна з тих, що й комахи не зобидить.

Удруге ми зустрілися в письменницькому кафе. Він був наче той самий — і разом з тим чимось нагадував іншого мого знайомого — теж учасника руху Опору Бориса Ташева; в очах оптимістична врівноваженість, а усмішка поблажлива й добра. Чи може людина з такою усмішкою вбити іншу людину? Чи здатна довести до шалу ката, міцно

стуливши вуста? Чи має підстави стати до лав послідовників Левського та Ботева в боротьбі за свободу? Може, Лука Врагов випадково опинився у вирівниці найзапеклішої в історії людства битви? І все-таки, пам'ятаючи, що чотири з кожних п'яти політ'язнів і дев'ятеро з десяти членів бойових груп була молодь, я запитав у Врагова, скільки йому тоді було років.

— Сімнадцять, — відповів він.

Отже, неповнолітній... Так було завжди. В цьому віці бентежне плем'я підлітків не вагаючись іде на найризикованіші пригоди, інколи заради самих пригод, щоб довести свою рішучість і дівість, свою несхожість із «сирим натовпом».

Оскільки ж Лука Врагов зовсім не здавався таким рішучим і дієвим (можливо, позначилися роки), я поцікавився, як він прийшов до революції. Життя повисло на волосинці? Чи були якісь інші — особисті, ідейні причини? Романтичні захоплення? Книжки? Уроки в гімназії, молодіжні вечірки? Що ж?..

Атанас Мандаджієв (нар. 1926 р.) — болгарський белетрист, автор романів «Старт до життя» (1958), «Коли день короткий» (1963), «Сектор «Б» (1964), «Білий колір риб» (1968), «Нападаючий» (1972) та кількох збірок оповідань, у яких звертається до актуальних морально-етичних проблем сьогодення; працює А. Мандаджієв і в галузі художньо-документальної прози. Читачі «Всесвіту» вперше познайомилися з ним у квітні 1978 року (оповідання «Модна казка»).

— Можу одразу відповісти: причин було багато. Хотів би насамперед назвати одну з них, але для цього треба згадати епізод у кабінеті Гешева...

— Гешева... Усі його надто часто згадують. Може, ви потрапили не до нього, а до котрогось іншого ката? Адже в мерзнені часи мерзотник має здатність множитись як інфузорія — простим поділом...

— Ні, то був він, шеф політичної поліції Гешев! Як тепер його бачу: могутній, показний, у чорному офіційному костюмі, сидить спокійно за масивним письмовим столом у просторому кабінеті, де шкіряні крісла й пухкий килим... Наче ніщо його не обходить, та раптом підводиться з-за столу, тримаючи якусь книжку в руці, поглядає на мене доброзичливо й питає:

— Ваш батько живий?

— Живий.

— А ким доводився вам Лука Врагов, повінений свого часу в Панагюриште?

— Дядьком.

— А Андрей Врагов?

— Теж рідним дядьком.

— Тоді дозволю собі запитати й про Вербана Врагова...

— Він теж рідний дядько.

— А Петра Врагова знаєш?

— Особисто — ні.

— А глянь-но на це фото! — каже він, тицяючи мені оту книжку під самий ніс: — Упізнаєш цього розбишаку?

— Ні, не впізнаю.

Гешев ледве стримався, наче проковтнув крижану бурульку, й звернувся до своїх підлеглих:

— Бачили такого? Один його дядько засуджений до страти після солдатського заколоту 1918 року, другий утік до Росії, третього повішено в Панагюриште, а двоюрідний брат сидів у в'язниці як комуніст. І цей красень, — він кивнув на мене пальцем, — вирішив іти їхнім шляхом, тільки влаштовує цирк, задурює нам голови... Візьміться до нього серйозно, дарма що сімнадцятирічний, хоч відбивну з нього зробіть, але щоб висповідався!..

Як точно сформулював Гешев — «вирішив іти їхнім шляхом...» Сьогодні часом згадують протиріччя поколінь; особисто я не дуже з цим згодний. Не знаю, як коли, а в наш час була спадкоємність поколінь. У головному, вирішальному. Смаки, уподобання й ідеї переходили від покоління до покоління не з кров'ю, то містика. Приміром, я міг би навіки успадкувати страх перед шибеницею, хоча, скільки себе пам'ятаю, в нашому домі точилися нескінченні розмови про подвиги й мого прадіда Ворча-воеводи, й хоробрих моїх дядьків. Я чув про них від батька, який працював у майстернях на Тетевенській вулиці, й від матері — робітниці фабрики щіток і синьки «Брати Грасіанови». Ворчо-воевода — герой Квітневого повстання 1876 року в Панагюриштському краї. А перед тим воював добровольцем на боці Росії в Кримській війні, водив загін гайдуків у Средно-

горії, за що був схоплений турками й кинутий до в'язниці. Ото така була одна з причин... Ну, а друга — чітке усвідомлення, що ми допомагали Радянському Союзові саме тоді, коли Червона Армія відступала й багато хто передрікав її повну поразку.

— В серці кожної чесної людини живе лицар.

— Та я не про те... Ми знали: загине Радянський Союз — загинемо й ми, бо не буде на кого спертися. Це була б трагедія. Сьогодні всі знають, що таке Радянський Союз; знають це й за океаном!..

— А ви усвідомлювали, що буде, коли вас схоплять?

— Про це намагались не думати. Знали, що катуватимуть, що, може, засудять на довічне ув'язнення або ж і вб'ють, але все це здавалося таким далеким, наче стосувалось не нас. Смерть для молодого людини — абстрактне поняття. Ми повірили в її реальність уже пізніше, коли зіткнулися з нею віч-на-віч, тобто коли активізувались дії партизанів та бойових груп.

— Знаєте, чому я спитав?.. Одного ранку, саме в ті роки, я прокинувся від такого жахливого вереску, що й досі не можу забути. Ми ж із вами земляки, я тоді мешкав на бульварі «Фердинанд». Спочатку пролунали постріли — десь від молочного магазину. Я, в самій піжамі, спросоння вихилився з вікна. В цей час біля молочарні завжди стояла черга, але тепер люди розбіглися, хтось кричав: «Хапайте її!» Тим боком вулиці пролопотіли кроки... Дівчина в кремовому плащі побігла до зоопарку, а за нею погналась лише одна дебели жінка, решта народу з черги нишкла по підвороттях. Але так тривало недовго. З'явився чорний «мерседес», цивільні з натягнутими на очі капелюхами схопили дівчину й кинули її в машину.

— Пам'ятаю. То було 1943 року. Трьом з бойової групи було доручено виконати вироки, винесені революційним судом Кулчові Янакієву, війовничому фашистові, який керував глушінням передач Московського радіо. Поліція схопила месників. Одного з них — Міко Папо — засудили до страти, хоча він був неповнолітній. А та дівчина діждалась-таки свободи. Нам теж пощастило вжити... Як я потрапив до в'язниці?.. Стався провал — через нерозважливості двох членів нашої районної організації Робітничої молодіжної спілки. То були ідеями загартовані, хороші хлопці, але надто підозріливі. Нервозність і призвела до провалу. Мене заарештували в другій половині дня 10 січня, просто на роботі, наділи наручники, кинули до чорної машини з ґратами й повезли. В поліції витягли шкурки з черевиків і ремінь із штанив. Я наївно запитав: «Навіщо?» А вони відповіли: «Щоб не повісився!» Суттєве пояснення, коли мати на увазі, що під час обшуку в мене вдома вони знайшли

вибухівку, гранати, листівки, два пістолети, рушницю, патрони.

Дні й ночі злились у суцільний кошмар. Нас били гумовими кийками, кулаками й чобітьми, припікали в носі запаленою сигаретою. Ну, а найжахливіше було катування електричним струмом. Інквізиція тривала шістдесят шість днів. Після цього нас перевели до центральної в'язниці. Високі мури, масивні ґрати на вікнах, морок і волога.

Оскільки мова зайшла про події тих років, не можу не згадати останні дні й години генерала Владимира Заїмова, поета Николи Вапцарова...

Генерала Заїмова привезли до в'язниці в останні травневі дні 1942 року, звинувативши в шпигунстві на користь Радянського Союзу. Останнє його слово після вироку блискавично рознеслось по камерах: «Я маю в чому каятись, панове судді, але не в тому, за що ви мене судите. Розкаююсь у тому, що 1918 року, коли наші солдати за прикладом російських братів покинули бранне поле й вирішили поквитатися з винуватцями війни, я не був серед них! Розкаююсь, що у вересні 1923 року не піднявся разом з народом проти фашизму. Лише за ці мої злочини проти народу, а не за геройство моє у війні, я одержав чин генерала. Надаю вам, панове судді, змогу виголосити вирок, якого гітлерівські окупанти сподіваються від вас, але нехай вони знають — моя смерть не допоможе їм. Ви ждете від мене слова спокути й благання про помилування, але я заявляю: болгарський народ ніколи не піде військової проти свого брата, який визволив його від турецького ярма й тепер бореться за свободу всіх пригноблених народів! Радянський Союз і слов'янство непереможні! За мною йдуть тисячі! Хай живе вільна Болгарія!»

Коли генерал Заїмов повернувся до в'язниці й ішов у супроводі наглядача до камери, ми, п'ятеро чи шестеро юнаків, яких випустили в коридор на прогулянку, оточили його. Це, напевно, було б неможливо, якби наглядач не пішов по ключ, щоб відімкнути камеру.

— Який вирок, товаришу генерал? — стиха запитав найсміливіший з нашої групи.

— Розстріл.

Запала тиша. Ми не знали, на яку ступити. Раптом, на диво самому собі, я запитав:

— Помирати не страшно?

Генерал посміхнувся:

— Ні! Я — солдат і тисячі разів зустрічався зі смертю віч-на-віч... Хлопці, за кілька годин мене не буде живого. Пам'ятайте, за що ми йдемо на смерть!.. Побудуйте соціалізм — це буде для нас найкращий пам'ятник.

Більше ми генерала не бачили. Цього-таки дня на всьому Східному фронті — від Балтійського до Чорного моря — радянські гармати припинили вогонь: п'ять хвилин мовчання на знак пошани. А Московське радіо передало: «Болгари, схиліть голови. Сьогодні ввечері було розстріляно великого сина

Болгарії й усього людства — генерала Владимира Заїмова».

Ми в камері мало не захлинались від сліз. «Яка людина — навіть голос не здригнувся! Генерал — чого йому не вистачало в житті — а піднявся на боротьбу...»

Так само незворушним лишався до кінця Никола Вапцаров.

— Ви тоді знали, хто він такий?

— Його вірші знали в усіх камерах. І ми були переконані, що поезію Вапцарова читатиме цілий світ. Коли Вапцарова та його товаришів після винесення вироку востаннє привезли до в'язниці, я скористався з нагоди й пройшов повз камеру «Лобатого», як я сам собі називав Николу Вапцарова. Він сидів на ковдрі, скатавши її й скрутивши калачиком, і щось дуже зосереджено писав. Никола Вапцаров був членом Військової комісії ЦК, його судили разом з іншими 58 співробітниками Центрального Комітету партії. Я подумав, що це він пише рідним прощального листа, поклавши аркушик на коліно, не підводячи голови. А Вапцаров, як ми дізналися потім, писав свій останній вірш: «Я впав. Мене замінить хтось — І... вся морока...» Даруй, Николо, але ніхто нікого не може замінити, й особливо — тебе!..

Настало літо сорок четвертого. Муки гнітили наші душі, і тільки прощальні слова героїв закликали до витримки й згуртування. В липні ми організували спеціальну бойову групу з двадцяти юнаків — членів партії й РМС. Навіть провадили навчання, як поводитися з вибухівкою, вогнепальною й холодною зброєю. Одні вчилися, звичайно, теоретично, а інші пильно стежили за наглядчачами. Для в'язничного начальства це були заняття «гуртка з електротехніки», яким «керували» Георгій Костов і Стефан Ганчев. Керівники насамперед вимагали дисципліни, ми й самі це розуміли, старалися з усіх сил, але яка там дисципліна, коли вся в'язниця гуде від радісних передчуттів. А якось пролунав крик:

— Ідуть! Наші йдуть!

Було це 6 вересня — незабутній день! Усі товклися під вікнами, кожен прагнув на власні очі побачити радянські винищувачі, які на бричотому польоті летіли над Варною... Вони з'явилися і зникли, а ми ніяк не могли заспокоїтися — кидалися один одному в обійми, тиснули руки, цілувалися, плакали...

— А начальство в'язниці?

— Воно раптом прийшло. Вже наступного дня ми довідалися, що уряд оголосив амністію політв'язням; ми почали готуватися... Керівництво підпільної організації постановило відразу після виходу з в'язниці влаштувати в місті велику маніфестацію з плакатами й транспарантами, навіть визначило, хто що нестиме. Тим часом пішла чутка — фашисти-фанатики закликають повбивати нас у камерах. Усі застигли в тривожному чеканні. Це була одна з найжахливіших ночей у моєму житті!

Ми поклялись дорого продати своє життя, битися навіть голіруч. Не побачити сонця свободи, коли воно ось-ось уже ладне було тобі всміхнутися!..

На світанку 8 вересня почервонілі від неспання очі в усіх нас лихоманково блищали. Камери були відчинені. На в'язничне подвір'я виспало шістсот бранців, які сновгали туди-сюди, намагаючись розібрати вигуки натовпу за брамою.

— Коли нас нарешті випустять?

— Чому зволікають?

— Що сталося?

Директор в'язниці, наглядачі намагалися нас заспокоїти — чекають наказу прокурора. Годині о восьмій терпець нам урвався. В масивну браму в'язниці глухо загупали з вулиці. Тоді один з наших старших товаришів притис начальника варті й спитав удавано покірним голосом, що буде, коли народ розб'є браму.

— За кого народ, за того й ми! — відповів начальник, аж тепер відчувши силу народу. Ми з Ангелом Бомбою лише перезирнулися — він кинувся до начальника варті, видер у нього великого ключа від залізної брами, кинувся відмикати, а коли відімкнув, раптом опинився в центрі людського вировища. Ангела підхопили й винесли на свободу.

Потім біля крислатого горіха зібрався мітинг — з нашивку зробленими плакатами й транспарантами, а Георгій Костов, Богданов, вимахуючи в повітрі пістолетом, закликав:

— З півночі веде наступ Червона Армія, на півдні партизанський загін «Васил Левський» б'ється з жандармерією й чекає на нашу допомогу. Ми тут повинні взяти владу! До зброї, товариші!

Ми колонами рушили до центральної площі. Там, з балкона общинного управління, саме виступав з промовою командир Третьої армії — генерал Христов: додержуймо порядку й дисципліни, зустріньмо російських братів як добрі болгари... Говорив той самий головоріз, який місяць тому підписував наказ: уйманих партизанів і підпільників розстрілювати на місці, без суду й слідства, палити їхні хати. Той самий генерал, який, підіймаючись на балкон виголошувати промову, наказав своїм підрозділам блокувати підходи до площі й розстрілювати демонстрантів. Його пекельний задум не було втілено в життя завдяки пильності молодших офіцерів (радянські війська були вже в Добричі) й завдяки прихильності народу до партії й руху Опору.

Поки пан генерал точив мед з балкона общинного управління, наші товариші вдерлись у приміщення фашистської молодіжної організації «Бранник» і захопились викидати у вікна портрети Гітлера та царя Бориса III. Мітинг розсіявся. Трохи пізніше штаб Третьої армії, який зібрався в залі общинного управління, було заарештовано, а генерала Христова вбито при спробі опору. Все сталося блискавично...

Зіткнулись ми з Георгієм Аргировим

на сходях; він наказав мені взяти десять чоловік і негайно рушити з ним. Ми оточили третю поліцейну дільницю. Нажахані останніми подіями поліцаї здались без жодного пострілу.

...Частини Червоної Армії підходили до Варни. Ми, маленька група колишніх політв'язнів, вирішили зустріти їх ще за містом, там, де тепер аеропорт. І вистачило мені глузду! Вилітаю наперейми танковій колоні й починаю махати. А це ж війна, чоловіче, звідки відомо, хто ти, що ти!.. Головний танк застиг на метр від мене, з відкритої башти з'явилось дуло автомата. Вилицюватий солдат крикнув щось незрозуміле. Матінко мила, я всього сподівався, тільки не цього!.. Але з другого танка виглянув полковник, і я сказав:

— У Болгарії революція! Ми — партизани! Варна — наша!

— Ну, дуже добре! Давай!..

Чи це стосувалося мене, чи колоні, я не збагнув. Не довго думавши, я стрибнув на перший танк і притулнися до радянського автоматника, який там їхав. Ззялася страшенна курява. Танки зупинилися на центральній площі, наскочили люди, принісши танкістам дари своєї землі. Я й досі не можу збагнути, звідки тоді взялося стільки ящиків з виноградом та різними плодами... А в ніч на дев'яте я вартував повстанський штаб. Телефон у штабі без утагу дзеленчав — повідомляли з ближніх й віддалених сіл, що влада вже перейшла до Вітчизняного фронту. Але війська Шуменського гарнізону зачинилися у казармах, поліція й жандармерія дали клятву стояти на смерті за старий лад. В нас, у Варні, було сформовано спеціальний поїзд: уранці дев'ятого вересня ми, 500—600 добровольців, рушили поїздом на Шумен, прикрасили вікна вагонів дулами рушниць, автоматів, пістолетів, а також червоними прапорами, що майоріли на вітру. Так ми зустріли перший день свободи...

Я запитав у Луки Врагова, як склалася його подальша доля. Адже після перемоги минуло чотири десятиріччя.

— Якщо коротко — пішов добровольцем добивати гітлерівців. По закінченні війни працював у міськомі РМС; потім — командир загону молодіжних бригад на будівництві залізниці «Перник—Волюяк», потім — ТЕЦ «Надежда», працював у ЦК Димитровської спілки народної молоді, був на відповідальних посадах у Родопському краї, на громадській та партійній роботі, працював у міністерствах будівництва та мінеральних ресурсів. Швидко плине час... Торік мені трапилося подивитися телепередачу. На якихось урочистостях виступав Минчо Кюркчиев, мій товариш по в'язниці. Не буду цитувати всю його промову, але кілька слів усе таки зачитую, бо вони разом з тим і мої:

— Нашому поколінню нема чого соромитись!

З болгарської переклала
Вікторія ЗАХАРЖЕВСЬКА

ПОБАЧИТИ ВІЙНУ

У кімнаті розсіювалися рештки п'єми. Вона сиділа ще по кутках, за широкую шафою й великою грубою, яку мати білила щовесни, але біля вікон і над ліжком, де лежав Мишо Грозенчик, уже розсіялася зовсім. Новий день народжувався ясний та безхмарний, іншим разом Мишо вже давно йшов би стежкою до села, що лежало в долині, але з осені тут усе змінилось. Одного разу, коли він, як завжди, сховався крутим схилом і за звичкою зупинився біля кринички, щоб кинути кілька хлібних крихт ракові, з-за грубезного стовбура сосни вийшов лісник. Мишо аж сахнувся, побачивши у воді його відображення.

— Ти що, злякався мене? — усміхнувся лісник у великі вуса й опустив дуло рушниці.

— Отакої! — бадьоро відповів Мишо. — Я не боюся вас антірішечки! Я годую свого рака. — І показав на криничку в глибокій розпадині між двома кам'яними брилами. — Хочете на нього подивитись? Він сховався під скелю, але я вам витягну його й голою рукою. Я не боюся, що він ухопить мене за палець.

Лісник хихикнув і, побачивши, що Мишо простяг руку до полотняної торбини з підручниками, запитав:

— Ілеш до школи?

— До школи...

— Вертайся додому!

— Чому? — Мишо насупився. Він не раз бачив, що так роблять чоловіки, коли не знають, що сказати. — Учитель завтра дасть лозини, якщо не прийду. А батько... — Хлопець повів довкола себе вільною рукою: — Батько покаже, як танцюють без музики.

— Тобі треба вертатися додому! — наполягав, спохмурнівши, лісник. — В селі повно війська.

— Партизанів? — швидко запитав Мишо.

— Ні. Партизани змушені були відступити.

— Я не боюся! — бадьорився Мишо перед лісником. — Я прослизну так, що ніхто й не помітить.

— Не прослизнеш! — заперечив лісник і рішуче заступив йому стежку до села. — Німці розквартирувалися в школі. Ти можеш наразитися на лихо.

Ян Штявницький (нар. 1937 р.) — словацький письменник. Автор збірок оповідань та повістей: «Синя сукня малечкої Домініки» (1971), «Камінний король» (1972), «Криниці» (1973), «Сині дияволи» (1974), «З будинок» (1975), «Ціна дружби» (1977) та ін.

Оповідання «Побачити війну» перекладено зі збірки «Була війна» (1975).

© Mladé Letá. 1975.

— То, виходить, тепер не буде уроків?

— Мабуть, — кивнув лісник. — Ну, ходімо! Мені треба йти повз вашу хату, от я й доведу тебе до самого порога, щоб ти не пішов куди не слід.

Мишо не став суперечити лісникові. Та це однаково нічого не дало б. Якби спробував дременути, той однаково наздогнав би його, бо не було на хуторі такого чоловіка, якого він не наздогнав би, та ще й затаїв би проти Грозенчиків злість: заборонив би пасти худобу на лузі, а батькові міряв би дерево, як той аптекар зілля від кашлю, і ні поліція більше.

Мишо вкинув у криничку останні крихти, від яких по водяному дзеркалі розбіглися ледь помітні кола, підняв торбину з підручниками і замашним кроком рушив стежкою назад до хати. Лісник півголосно лаявся:

— Ми ще вам покажемо, трясця вашій матері!

Коли вийшли на пагорб, то побачили кілька хат; друга від горішнього кінця належала батькові Мишо. Над димарем здіймалася тонка цівка диму і швидко танула в ясному небі.

— Далі я вже й сам дійду, — не зупиняючись, обернувся Мишо до лісника.

— Йди, йди, — підганяв його той. — Мені все одно треба побачити старого Мачуцу.

— Він, напевне, в лісі. Коли я виходив з дому, він запрягав волів.

— Від тебе, бачу, ніщо не сховається, — всімхнувся лісник і вийшов наперед. Мишо не залишалося нічого іншого, як плентати слідом.

На подвір'ї біля товстої колоди мати збирала в кошик тріски.

— Мамо-о-о! — крикнув хлопець так голосно, аж луна покотилася звором.

Мати з несподіванки впустила кошик із трісками.

— Щось сталося? Чому ти повернувся?..

— Це я завернув його, — сказав лісник, виходячи з-за куців. — У селі повно німців. Вони розквартирувалися в школі.

— А навчання як?..

— Пильнуйте краще хлопця, щоб не швендяв.

— Та його хоч на цеп посади...

— Я ніде не швендятиму! — ображено мовив Мишо й попрямував до хати.

Відтоді він і справді майже весь час гуляв тільки у Чертовиську. Так називався хутирець під розложистою

горою Проклятою. Старі люди казали, ніби тут сидить сам чорт на вогняній тринозі. Мишо тепер спав довше й, поки не випав сніг, допомагав батькові колоти гонту. Іноді бігав до старого Мачупи, чия хата стояла вище від їхньої, щоб навчитися від нього вирізати ополоники. До нижніх сусідів Мишо ходив допомогти колотити масло, бо ревматизм кілька років тому так порчив руки сусідці, що така робота стала їй непосильною. Вітко кликав його крутити корбу січкари, а старій Мунцовій (її називали також Малина) Мишо рубав дрова за сушені яблука. Більше на хуторі людей не було.

Спершу чоловіки, які тягли волами дерево з лісу, приносили різні чутки про партизанів і німців, та коли снігу накидало по самі вікна, робота в лісі припинилась і все Чертовисько, здавалося, поринуло в півсон. Уранці хуторяни довго спали, бо гасу для ламп не було. Потім неквапом порали худобу. Чоловіки тинялися вузькими стежками поміж рубленими хатами, щоб згаяти час до обіду, а невдовзі по обіді Проклята гора напускала на хутір темряву, яку з хати можна було прогнати хіба відблискаючи вогню з прочинених дверцят груби.

Мишо часто кортіло піти в долину, до села, але мати не спускала з нього очей. Її зажури хлопець боявся дужче, ніж важкої батькової руки. Він охоче був би подивився також на дорогу, що вела по той бік Проклятої, але глибоким снігом швидше як за півдня через перевал не дійдеш, тільки ввесь хутір переколошкеш. Мишо нітрохи не бентежило, що на хуторі в нього немає товаришів, — адже в незамерзлій криниці в нього був рак, до стодоли внадилася сорока, а за ожередом не раз до самого смерку простоювали три косулі. Мишо було прикро від іншого: він нічого не знав про війну. Повз Чертовисько досі не пройшов жоден солдат, не зупинялися тут і партизани. Можливо, вони й приходили на їхній хутір, але Мишо їх не бачив. Якось уранці він помітив сліди, які вели від стодоли до лісу, та коли запитав про це в батька, той не задумуючись відповів:

— Приходив лісник...

— Але слідів чимало, — не здавався Мишо.

— З ним приходило й кілька лісорубів. Пішли рубати ліс, а ми навесні зведемо його на тартак. І не стромляй свого носа куди слід і куди не слід! — сердито мовив батько і пішов до стодоли.

Ковдра снігу ставала дедалі товщою, мороз замурував шибки, крізь які тепер нічого не було видно, й Мишо тинявся Чертовиськом, так і не побачивши війни. Навесні, мабуть, знову відкриють школу, бо всі були певні, що німці накивають п'ятами. Він побачить хлопців. Тільки й мови буде, що про війну! Йому вже тепер учувалося, як вони задаються, один з-поперед одного розповідають про все, що бачили, і

тільки йому судилося мовчки слухати їхнє вихвалання.

Два тижні тому блиснула була остання надія. З-за Проклятої гори долинув гуркіт, немовби там скупчилися грозові хмари; старий Мачупа довго прислухався, приклавши долоню до вуха, а потім сказав чоловікам, які сиділи довкола нього:

— Б'ють гармати...

— Важкі? — запитав Вітко.

— Важкі.

— Видно, війна таки не обмине нас, — зітхнула Мунцова й крадькома сплюнула через ліве плече, немовби побачила нечистого.

— Краще б твої слова не справдилися, — сказав Дурний.

— Може, сховаємо худобу в ліс? — озвався Мишів батько.

— Ще підождемо, — похитав головою Мачупа. Як найстаршого в Чертовиську, його всі слухали, мов старосту. — Побачимо, що воно буде далі. Шкода виганяти тварину з теплого хліва.

— Але приготуватися до цього треба.

— Еге ж.

Сховавшись за батьковою спиною, Мишо слухав і радів, що війна таки не обмине Чертовисько. Отже, він теж дещо побачить і довідається, тож коли настане час іти до школи — схопить свою полотняну торбинку з підручниками і подається вниз. Мишо вже навіть знав, з чого почне свою розповідь. Не відразу, як ті жінки, що збирають малину й намагаються за одну секунду вибалакати всі новини. Він спокійно вислухає інших хлопців, де треба, схвально покиває головою, а тоді почне розповідати сам так, як личить справжньому чоловікові. «Ет, це що... От якби ви побачили, що робилося в нас на Чертовиську...» І всі тієї ж миті обернуться до нього, бо одне діло жити в селі, де хата біля хати, й зовсім інше — на хуторі, де кожна садиба — це окрема фортеця, а довкола — і комори, і клуні, і кошари, і дерева, і потоки... Там, ясна річ, і війна була інакша, ніж у селі. Мишо Грозенчик уже навіть заготовував ефектний початок розповіді про війну в горах. Дивлячись увечері, як небо над Проклятою горою спалахує, він з нетерпінням чекав ранку, коли сюди прийде війна.

Вранці гуркіт не вщух, але й не наблизився.

— Упираються... — озвався Мачупа, дослухаючись до канонади.

— Німці?

— А хто ж. Інакше гуркіт швидко покотився б на захід.

А тиждені тому гуркіт нараз ущух. Стара Мунцова-Малина зупинилася біля хати Грозенчиків і гукнула:

— Ти щось чуєш, Грозенчик?

— Нічого.

— А це добре чи погано?

— Важко сказати...

— А худобу до лісу ми поженемо чи ні?

— Мачупа не казав нічого.

— Може б, ти сходяв до нього, га?
— Зараз.

Батько загнав сокиру в колодку, на-
сунув на очі смушеву шапку й подався
до Мачуни.

Він прийшов туди не сам — решта
сусідів теж прибігли до старого.

— Діду, де ви? — голосно покликав
Дурний.

— Мабуть, ще спить!

— Мачупа? — Вітко похитав голо-
вою. — Навряд.

— Побіжи-но й глянь, що він там
робить! — звелів батько Мишо. —
Але швидко.

— Я бігом, — пообіцяв Мишо. По-
минувши дві ялиці, які утворювали
своєрідну браму, хоч огорожі й не бу-
ло, перестрибуючи з каменя на камінь,
Мишо підійшов до сінєй.

— Діду! — гукнув він. Крізь відчи-
нені дверята груби було видно жар. —
Вас кличуть!

У снігах нікого не було, тільки чорна
кішка зблиснула на Мишо зеленими
очима.

Він зайшов до кімнати. На столі під
рушником лежало півхлібини, поруч
стояла сільничка. В хаті було тепло,
проте діда Мачуни й тут не було.

— Що він там робить? — гукнув
Вітко, коли Мишо вийшов.

— Його ніде немає!

— Заглянь-но ще до стодоли!

— Біжу-у-у! — протягло відповів
Мишо й побіг до стодоли.

Старого не було й там.

Коли Мишо повернувся до гурту, чо-
ловіки вже радилися, що робити.

— Гуркіт утих, а це недобре, —
занепокоєно мовила стара Мунцова-Ма-
лина. — Перед грозою теж усе замов-
кає, а потім...

— Може, він погнав до лісу воли, а
нам нічого не сказав? — насупився
батько.

— Воли стоять у хліві.

— Чортяка його вхопив саме тоді,
коли він нам найдуже потрібен! —
сердито сказав Дурний. — То все знає,
мов той ясновидець, а коли треба...

Щоб не послизнутися на мерзлом,
чоловіки обережно спускалися від Ма-
чуниної хати і тихо лаялись. Вони вже
майже порівнялися з хатою Дурного,
коли Мунцова-Малина раптом вигукну-
ла:

— Дивіться, Мачупа!

— Де?

— Он там! Щойно вийшов з лісу.

Всі зупинилися, вдаючи, що їх зов-
сім не цікавить, куди ходив Мачупа, і
тільки Мишо кинувся назустріч старо-
му.

— Кажеш, на мене чекають?

— Чекають, — кивнув хлопець. —
А де ви були?

— Внизу. Коли гуркіт по той бік
Проклятої вшух, закортіло глянути,
що робиться в селі.

— Коли до нас прийде війна? —
швидко запитав Мишо, поки не дійшли
до гурту, бо потім він уже не зможе
спокійно поговорити з дідом, тільки
слухатиме.

— Війна, питаєш? — Дід зітхнув і
повів довкола рукою. — Ці ліси вона
ще ніколи не обминала.

— Якщо вона вже за Проклятою
горою і в селі, то напевне прийде й
до нас, га?

Мишо не хотів визнавати, що війна
потрібна йому тільки для того, аби він
потім теж мав про що розповідати в
школі товаришам. Вони й так погляда-
ли на нього спогорда, бо тут, на хуторі,
ні в кого не було землі й люди жили
тільки з візництва. Якби він не розпо-
відав хлопцям про оленів, про те, як
вони б'ються, або про дику свиню, яка
з маленькими поросятками інколи під-
ходить аж до хати Дурних, то хлопці
вже давно перестали б з ним товаришу-
вати. Але по війні про оленів ніхто
не стане слухати, навіть про золоторо-
гого лося. Гармати, рушниці, солда-
ти — це значно цікавіше. Ох, якби йо-
му пощастило купити в якогось солда-
та бодай пістолет! Він показав би
його в школі, і тоді товариші луснули б
із заздрощів.

— Агов! — крикнув Мачупа до
дядьків. — Чи немає ні в кого пляшки?

— Хіба вдома, — так само голосно
відповів йому Вітко. — А навіщо вам
пляшка?

— Зап'ємо могорич!

— Ви щось продали?

— Я приніс вам добру новину.

— Швидше кажіть!

— Війна нас обминула. Фронт одко-
тився за місто, й нам уже не треба
нічого боятися.

Чоловіки відразу ж пожвавішали й
голосно повідомляли цю новину своїм
дружинам, які поралися на подвір'ях.
Увесь хутір збігся, наче на заклик, і
дід почав розповідати, що він бачив і
чув у селі.

— А ти вже скоро підеш до шко-
ли, — звернувся він до Мишо. — Її
вже вичитають після німців. Лаштуй
свою торбину з книжками.

— Він уже не дуже туди й квапить-
ся, — всміхнувся батько, глянувши на
посмутіле синаве обличчя.

— А ти його ремінцем, то він одра-
зу застрибає!

Мишо мовчки попростував до хати.
Всьому кінець. Війну він так і не по-
бачив, а вже треба збиратися до шко-
ли. Доведеться пошукати старі оленячі
роги, які він заховав під ожередом.
Покаже хлопцям бодай це.

Темрява в кімнаті вже зовсім розсі-
ялася. Світло вигнало її й з-за груби;
невеличкі острівці мороку лишилися
тільки там, де груба переходила в ди-
мар. Мишо ворухнув ногами під пери-
ною й заходився рахувати, скільки
днів залилося до понеділка. Сьогодні
четвер, завтра буде п'ятниця; субота
й неділя промайнуть, мов біла хмарка
над долиною, а в понеділок уже й до
школи. На хутір цю новину приніс ліс-
ник. Молодий учитель ще не повернув-
ся, але старий згодився навчати всіх
дітей сам, поки той приїде.

— Мишо, вставай! — гукнула мати з кухні. — Допоможи батькові викидати гній, поки ти ще дома!

— Встаю! — Мишо миттю підхопився з ліжка, щоб не розніжитись під периною, надів штани, взув валянци, які носив удома, й увійшов до кухні.

— Сідай їсти, все вже на столі, — кинула мати, намочуючи в шаплику його та батькові сорочки. Клуби пари зовсім затулили їй обличчя.

— А що сьогодні на сніданок? — поцікавився Мишо, й досі тримаючись за клямку сінешніх дверей.

— Учорашній капусняк.

— Знов капусняк...

— А ти чого хотів би? Молока?.. Корова ще не отелилась.

— Я можу побігти до Дурних, вони позичать трохи...

— Не вередуй. Скажи спасибі, що напхав живіт. На Чертовиську не гребують ні роботою, ні харчами.

— Я пізніше попоїм. — Мишо простяг руку до піджачка.

— Іж ото, бо більше нічого немає.

Мишо швидко сів до столу, помішав ополоником рідкий капусняк у мисці, а тоді заходився сьорбати ложкою. Капусняк був теплий і кислий, шлунком розлилося приємне тепло, а на чолі виступили краплі дрібного поту. Мишо розімлів, і йому не хотілося виходити з теплої хати, бо надворі ще щипав ранковий мороз.

— Принеси мені води. — Мати показала на порожнє відро. — А потім збігаєш по хмиз, щоб під виваркою добре горіло.

— Іду...

Мишо виліз із-за столу, вхопив відро й у самій сорочці вибіг. Над Проклятою горою сходило червоне сонце. Останніми днями сніг на її схилах почав танути, але ночами ще тримався мороз. Криниця, з якої Грозенчики брали воду, була аж за столодою. Дійшовши до середини подвір'я, Мишо кинувся бігти, бо мороз почав забиратися йому вже й під сорочку, руки від холоду почервоніли.

— Ти куди? — запитав батько, який накидав на воза з низькими полудрабками гній. — Іди потримай воли.

— Я тільки принесу мамі води і зараз же прибіжу, — пообіцяв Мишо й звернувся до столоду.

Набираючи воду, він пильнував, щоб не вмочити пальці, бо на морозі відразу пококобли б, могла потріскатися й шкіра. Одного разу таке з ним уже було сталося, й потім цілу зиму з-під нігтів у нього не виходили зашпори.

Він випростався і поставив повне відро біля кринички на лід, який батько час від часу сколював сокирою. Під Мачупиною хатою стояло кілька чоловіків, і серед них Мишо помітив солдата з автоматом на грудях.

— Солдат? — запитав він сам себе напівголосно. — Чи, може, партизан? Напевне, розповідає про війну, і я зможу від нього щось довідатися!

Мишо підняв відро й, розхлюпуючи воду, побіг до хати.

— Ти здурів чи що з тобою? — крикнув батько, побачивши, як він жене з повним відром.

— Там солдат...

— Який солдат? — Батько застромив вила у гній. — Де ти його бачив? — Стоїть біля Мачупиної хати...

Поки Мишо вбіг до кухні й поставив відро на осличник, батько вже підіймався крутим схилом до старого Мачупи.

Там стояло двоє червоноармійців. Однакові на зріст і кремезні. Тільки обличчями різні. У старшого були вуса, густо припорошені сивиною, і щетина на підборідді була схожа на весняний мох, скорше сивий, ніж чорний. В молодшого з-під шапки вибивався непокірний чуб, і щоки в нього були гладенькі, мов у дівчини. Незабаром посподився чи не ввесь хутір. Мишо протиснувся поміж батьком і Дурним, щоб не пропустити жодного слова. Очі його неблжно дивилися на автомат, якого старший червоноармієць притримував однією рукою.

— Що вони кажуть? — запитав Вітко, коли старий Мачупа кілька разів мовчки притакнув на скоромовку молодшого солдата.

— З ними сталася біда, — відповів Мачупа.

— На війні всяк буває, — мовив Дурний, ледь тамуючи цікавість.

Мишо не втримався й простяг руку, щоб торкнутись автомата бодай пальцями. Потім уже можна буде похвалитися перед хлопцями, що стріляв з автомата, аж плече йому рвало назад, як тоді, коли лісник, лежачи поруч за колодою, дав йому бабахнути з дробовика.

— Как тебя зовут? — усміхнувся молодший солдат, відвівши його руку від автомата.

— Що він сказав? — обернувся хлопець до Мачупи. — Діду, скажіть!

— Він питає, як тебе звать.

— Мишо... Грозенчик!

— Ми-и-ша, — протягло мовив солдат і, всміхнувшись, іще раз повторив: — Миша...

— Мишо, а не Миша! Розкажи щось про війну, про гармати, — попросив його Мишо. — Тільки не поспішай, щоб я зрозумів.

— «Катюша»... хорошая пушка!

— Хто?

— «Катюша»! — Солдат розчепірів пальці на обох руках: — Фіть... фіть... фіть... по фашистах.

— Годі, Сергію! — зупинив старший свого товариша. — Нам ніколи.

— Ну, то що, допоможемо? — запитав у чоловіків старий Мачупа.

— Якщо машина справді не проїде, то треба допомогти, — озвався Мишів батько. — Хлопці воюють, то їм хочеться і їсти.

— Запрягайте воли. Збір біля моєї криниці, — рішуче сказав старий Мачупа.

— Що сталося, тату?

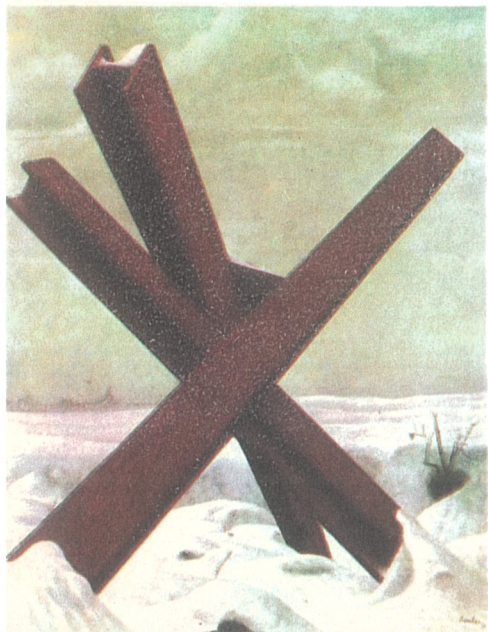
— Вони везли бійцям харчі навprostець через Прокляту гору, але маши-

Міхал Биліна (ПНР). Леніно.

Веслав Гарболінський (ПНР).
Повернення сина.

Юрген Валлер (ФРН).
Пам'ятний знак під Москвою.

ну знесло в канаву й тепер ніяк не можуть вибратися. Тож і просять перевезти вантаж до міста волами.

— Ви поїдете?

— Авжеж.

— Візьміть і мене. — попросив Мишо. — Я поганятиму волів, гальмуватиму на крутих спусках.

— Це не для тебе. До вечора ми не встигнемо повернутись.

— Я витримаю!

— Ну гаразд... Бери кожух.

Мишо допоміг батькові запрягти воли у віз із коротким лозовим кошом. Батько вкинув у кіш оберемонок сіна, щоб погодувати волів, якщо доведеться затриматись.

— Хлопця міг би й не тягти за собою, — дорікнула мати батькові. — Сам не знаєш, куди йдеш...

— Нічого з ним не станеться. Фронт уже далеко. Тут він скоріше вскочить у якусь халепу.

— Не бійся, мамо! — крикнув Мишо й, щоб якнайшвидше від'їхати, схопив підручного вола за налігач і потяг до Мачупиної хати.

Солдати сиділи на призьбі обличчям до сонця й про щось гомоніли. То той, то той раз по раз щипав у кишені хліб і кидав у рот. Коли Мишо зупинив воза коло них, молодший скинув з плеча речмишок, швидко витяг півбруска хліба й, відкраявши скибку, простяг до старшого. Той поклав на хліб два шматочки сала.

— Кушай. — Солдат подав хліб із салом Мишо.

— Ще не обід, не заслужив, — ніяково мовив за сина батько.

— Ти чого ото! — гримнув на нього Вітко. — Хай покуштує, який на смак солдатський хліб.

Мишо взяв хліб і заходився наминати. Добре сало тануло в роті, й хліб здавався солодким.

— Вкусно? — запитав старший солдат.

— Еге ж, — кивнув Мишо. — Вкусно...

— Рушаймо, — мовив старий Мачупа, вивівши з двору й свої воли. — Якою дорогою поїдемо?

— Кажіть ви!

— Вони поспішають, отож краще, мабуть, горішньою.

— А воли там пройдуть? — невпевнено запитав Дурний.

— Пройдуть.

— Ой, боюсь, що ні! Весняний сніг вола не витримає.

— Рушаймо...

— Геї!..

— Мишо, бери налігач, — звелів батько. — Веди слідом за Мачупою.

— Добре.

Вози поволі стали підійматися до Проклятої гори. На голому схилі все йшло гаразд, бо сніг майже зовсім розтанув, а якщо десь і лишилися кляпки, то ковані воли не ковзали. Гірше стало тоді, коли вийшли до лісу. Сніг тут лежав іще високими заметами, й воли провалювалися по черво.

— Поволі, Мишо, поволі! — раз по

раз гукав батько, який ступав слідом, тримаючись рукою за люшню. — Не жени так. Воли самі знають...

Молодший солдат, який ішов поруч із Мишо, спробував повторити голосом батька:

— Поволі, Миша, поволі...

— Не смійся! — насупився хлопець. — Тут і справді треба поволі, інакше воли можуть поламати собі ноги.

— У нас воли нема, — калічачи слова, озвався старший солдат, — самі трактори. Гусеничний трактор... пройде скрізь.

— Гусеничний?! — здивувався Мишо. — Зроду не бачив гусеничного трактора.

— Побачиш.

Мишо раптом обернувся до молодого:

— А як воно на війні? Розкажи! Я дам тобі ось це... — Й витяг з кишені ножика, лезо якого було нагострене з обох боків. — Хочеш?

— Війна... погана штука. У війну вбили мою матір, — спохмурнів солдат і відвернувся.

— За віщо?

Той лише низав плечима. Хлопець скоса зиркав на нього, а коли побачив, що обличчя його трохи проясніло, запитав:

— У тебе немає нічого з війни?

— З війни? Чого знає?

— Ну, якоїсь дрібнички... Поміняємось на ножик. Я показав би своїм товаришам.

Солдат наморщив чоло й хвилину розмірковував, потім випередив Мачупині воли й наздогнав старшого товариша, який вів валку. Вони про щось говорили й раз по раз то той, то той озирався на Мишо.

«Аби тільки не відіслали мене додому, — злякано подумав хлопець. — Скажуть, до волів ще малий... І я знову не побачу війну. А так, біля волів, бодай оком побачу гармату. А може, навіть і танка. Такого, як нам одного разу показував учитель на картинці».

Молодший солдат зупинився на узбіччі. Коли Мишо порівнявся з ним, то побачив, що очі солдата всміхаються з-під чорних брів.

— Це тобі, — мовив солдат і розтулив долоню.

На долоні лежав шкіряний футляр для ножика; на футлярі хтось майстерно намалював лісових звірів і дерева. З-за кожного стовбура на Мишо дивилася якась тварина. На самому кінчику, біля маленького кильця, з допомогою якого футляр можна було почепити на пояс, із-за дерева виглядав вовк. Об наступний стовбур чухав бік великий ведмідь, а з норі визирала лисиця.

— Це справді мені?..

— Справді.

— Назавжди?

— Назавжди!

«Тепер я вже сміливо можу йти в понеділок до школи, — зрадів Мишо. — Коли покажу хлопцям оцей футляр, у них аж очі на лоба полізуть».

Якусь мить він тримав футляр у руці, тоді поклав до кишені. Хвилину Мишо мовчав вів підручного вола за налігач, слухаючи рипіння возів і кроки людей та худоби, нарешті запитав:

— Ти давно на війні?

— Давно... Другий рік.

— А тобі не страшно?

— Страшно, — визнав солдат. — Перед атакою. А потім, коли вона вже почнеться, я забуваю про страх. Та й тато каже: «Не бійся, Сергію, хай бояться ті, проти кого ми воюємо...» Й вони таки бояться нас, бо весь час утікають.

— А де твій батько?

— Ото. — Солдат показав на свого старшого товариша, який ішов попереду Мачупи. — Він попросив командира, щоб дозволив нам воювати разом.

— Тобі добре, — зітхнув Мишо. — Воюєш разом з батьком.

— Добре буде аж потім... по війні.

— Війни вже немає. Ми її й не помітили.

— Стій! — крикнув попереду старий Мачупа, й усі зупинилися.

На повороті дороги стояла машина, в'їхавши передніми колесами в глибокий кювет, засипаний снігом. Лівий борт машини перехилився так, що заднє колесо піднялося в повітря.

Чоловіки хвилину радились, тоді поставили вози обабіч машини й заходились перевантажувати з неї невеликі ящики. Це тривало до пізнього полудня.

— Через Прокляту гору ми не проїдемо, чоловіки, — сказав Мачупа й оглянув навантажені вози.

— Радите їхати навколо, діду? — запитав Дурний.

— Краще дати гаку, ніж застряти на крутому.

— Тоді нема чого гаяти час, — мовив Вітко й узяв у руки батога. — Ми й так доберемось до міста не раніше, як на світанку.

— Не треба було мені тебе брати, — напівголосно дорікнув батько синові. — Іхати цілу ніч, а вже підморожує.

— Я не сидітиму на возі, а вестиму волів і не змерзну.

Колеса важко зарипіли. Тонкий лід калюж лунко тріскав під ногами, мов віконне скло. Сонце сховалося за Проклятою горою й ліс почала виповнювати темрява.

— Тебе не страшно? — запитав у Мишо молодший солдат, поспішаючи від задніх возів до Мачупи.

— Ні!

— Хорошо!

Цієї миті підручний вів Мачупи послизнувся й сіпнув ліворуч. Борозний теж сполошився, й Мачупа не зогледівся, як вони з'їхали з дороги.

— Тпру!.. — закричав він. — Куди вас чорти несуть! Тпру!..

Та воли не звертали уваги ні на крики, ні навіть на батіг. Вони тягли воза схилом, боялися слизької дороги.

— Зупиняйте! — крикнув старий Мачупа. — Блекоти об'їлися чи що?!

Мишів батько побіг, а молодший солдат, закинувши автомат за плече, кинувся волам наперейми.

— Схопи їх за налігач, одразу стануть! — крикнув йому навздогін Дурний.

І раптом з-під ніг у солдата шугнуло полум'я, немовби розверзлося справжнє пекло. Земля гойдулась, Мишо одкинуло далеко від воза. Все довкола неначе заповнило вогонь, а ліва щока в хлопця так палала, що він натужно перевернувся на бік і притисся обличчям до снігу. Сполохані воли кинулися з дороги врізнобіч, тягнучи за собою навантажені вози. Тільки Мачупині застигло стояти на місці, борозний якось дивно тицявся мордою в землю. Ліс відповів на вибух багатократною луною, яка помалу влягалася.

— Мишо... Мишо, ти живий?

Голосу батькового Мишо не почув, але з руху його губів здогадався, що він питає.

— О боже, міна, — забідкався Вітко.

— Допоможіть йому. — сказав, підводячись навколішки, старий Мачупа, якого теж відкинуло вибухом. Він показував рукою на молодого солдата, який лежав горілиць за три кроки від вирви. — Допоможіть йому, хлопці!

Всі кинулись до солдата. І старий червоноармієць, обличчя в якого було заліплене снігом, теж.

Молодий лежав непорушно, а біля правого його боку сніг, перемішаний із землею, поволі червонів.

— Його треба покласти на воза й чимдуж гнати волів до села! — вигукнув Дурний.

— Уже не треба, — зітхнув старий Мачупа. — Хіба не бачиш?

Мишо нахилився до молодого солдата. Обличчя в юнака було спокійне, наче він спав, і тільки очі здивовано дивились у високе вечірнє небо, яке почало темніти, та в крони дерев, що тихо шуміли на узліссі.

Старий солдат укланув біля нього й зашепотів у вуса:

— Сину мій, сину мій...

Сніг на обличчі в нього танув і краплями скочувався по щоках. Він узяв уже охолоті синові пальці й почав зігрівати їх у долонях. Старий Мачупа, тримаючись за забиту голову, мало не плакав, біля нього стояв Мишів батько. Він сутулився й махав рукою, немовби щось відганяв од себе. Дурний і досі стояв на одному коліні, з батогом у руці, готовий негайно погнати волів до села. Вітко всім тілом нахилився вперед і торочив:

— Чому саме йому вона потрапила під ноги!..

— Замовкни! — сердито гримнув на нього Мачупа.

Старий солдат поклав холодну синову руку, відійшов кілька кроків убік, де впала його шапка. Обережно піднявши її, він шорткими пальцями обтрусив з неї сніг, а тоді поклав на мертві синові очі.

— У мене їх було троє, — прошепотів він, — і жінка... Цей, Сергій, наймолодший.

— Покладімо його на воза, хлопці, й відвеземо до нас, на Чертовисько, — тихо сказав Мачупа.

Чоловіки обережно підняли молодого солдата й понесли до Мачупиного воза. Мишо, заточуючись, підійшов до своїх волів і притулився щокоч до теплового боку підручного. Плечі в хлопчика затремтіли, проте плакати він не міг. Тихо схилюючи, Мишо намацав у кишені шкіряного футлярика й витяг, але в згуслій уже темряві не зміг розрізнити на ньому жодного зображення. До нього хтось підійшов. Мишо обернувся й побачив батька. Той м'яко взяв його за плече:

— Мишо, синочку...

— Тату!

— В тебе нічого не болить?

— Ні... Нічого... Що... що сталося? — Мишо раптом заплакав.

— Ти побачив війну, — майже нечутно відповів батько.

— Я не хочу її бачити, не хочу! — крізь сльози вигукнув Мишо.

— Бери налигач, мусимо їхати далі, — мовив батько.

Чоловіки переклали на решту возів усе з Мачупиного воза, і старий, налигачуючи, ведучи за налигач своїх пораних волів, повіз назад у Чертовисько молодого солдата. Батько вбитого довго стояв на узбіччі й дивився вслід возові.

— Рушайте! — скомандував Дурний.

— Гей! — вигукнув Мишо й махнув батогом над хребтами у волів.

Колеса зарипіли.

Коли Мишо озирнувся, над Проклятою горою з-поміж найвищих сосен уже сховався місяць уповні. Дорогою, яка, здавалось, підіймається до місяця, котилася Мачупин віз.

Старий солдат і досі стояв на узбіччі дороги. Він ніяк не міг вирішити, куди йому податися, — за мертвим сином чи за возами, які везли провіант для живих.

*Зі словацької переклав
Дмитро АНДРУХІВ*

Збігнев ДОМІНО

*Батькові — солдату 1-ї Польської Армії
Людової — присвячую*

ПЕРШИЙ БУЗОК

Яскраве вранішнє сонце ласкаво пригріло. Стояла незвичайна тиша, тільки від згарищ понад берлінськими руїнами тягло їдким чадом, вичавлюючи сльози з натовлених очей. І все-таки наші солдати відчували, як повіяло весною!

«Начебто бузок, хоча де йому до калінінського. В нас, у Калиновому, коли навесні завітують бузок, пахощі такі линуць — куди твоїм парфумам. Та ще які величезні китиці, які кольори! А цей сіромашиний — одне слово, міський, як ото міська людина: на перший погляд ніби й вишукана, та все ж не те, що наша, сілська. В нас у Калиновому — ото бузок!.. Певно, й там уже розквітнув...»

Артилерист Франек Чепіґа прихилив до розпашілого чола й до очей, що аж пекли від диму та недосипання, брость білого бузку. Холодна роса ніби трохи

відсвіжила, але засвербліли обважнілі повіки, й Франек міцно потер очі пальцями. Вдихаючи пахощі бузку, він міркував собі далі:

«Бідна все ж таки земля в містах; сонця мало, бо високі будинки заступають; ні бджола сюди не залетить, ані чистий вітер не повіє — звідки ж узятися тому запахові? То й не дивно, що куць такий хирлявий, неначе сухотний».

І не зломив Чепіґа пригнуту гілочку — шкода стало. Закинувши гвинтівку за спину, він знайшов під стіною зручне місце й сів, підставляючи неголене обличчя сонцю, яке прозирило крізь чорні пасма диму.

«Й сонечко тут теж якесь мляве. Не те, що наше, калінінське».

Та йому було добре, тепло, й, примруживши очі, Франек знову поринув у свої думки.

...Всього рік прожили вони з Андою по весіллі. Лише рік працювали на своєму полі. Бувало, йде собі Франек уранці за плугом, блискучі скиби лягають рівно. «Но, Гнідий, но, любесенький, уже скоро

Збігнев Доміно (нар. 1929 р.) — польський письменник, автор кількох збірок оповідань, а також романів «Блукаючи вогні» (Див. «Всесвіт», 1979 р., №№ 1–3), «Вихор шаленіє» (1975), «Шторм» (1975), «Час додому, хлопці» (1978). Оповідання «Перший бузок» перекладено зі збірки «Ночівля на квартирі» (1978).

снідати. Ще тільки раз пройдемо — й по всьому. Но, Гнідий, но, любесенький!» І цвях батоном, але тільки так, для годиться. Гнідий це добре знає, бо зовсім того цвяхання не лякається, лише хвостом сіпне — теж, мабуть, для годиться. Йде Франек Чепіга рівненькою борозною босий, а прохолодна пухка земля вгинається піддатливо і лоскоче підшви. Ворони позаду крячуть, ідуче за ним крок у крок, личинки визбирують. Дорали до грушків. Вивернув Франек плуга, випріг коня, розгнуздав і повісив йому шаньку на шию. Анди ще не видно, тож Франек умотівся на межі, глянув згори на Калинове, оповите голубуватим серпанком ранкової імлі, яка танула в долині Струга. День мав бути погідний. Добре, що вдосвіта виїхав у поле, бо ближче до полудня припікатиме, аж гей. На Панській стороні, за Стругом, червонів дах школи; дорогою від Тичина їхала автомашинна, за нею клубочився довгий хвіст куряви. «Ач як курить із самого ранку. Спека буде, дощик не завадив би». Франек поглянув на сонце, тоді, підстеливши стару світку, розлігся на ній...

— Чепіга! Франеку!

— Що тобі?!

— Де ти?

— Тут, за муром.

Прибіг капрал Сигурський і відразу ж дістав баклагу.

— Чого це ти тут сховався? Давай-но вип'ємо. Чи ти, брате, розумієш, що вся ота чортівня вже позаду, що все це на решті скінчилося? Твоє здоров'я, хлопче! Тепер можна вже цілком серйозно випити за здоров'я.

Сигурський добряче ковтнув, пересмикнувся, обтер губи рукою й подав баклагу Чепізі. Відпив і Франек, але обережно, бо знав, що то спирт.

— Ну, гайда, Франеку. Поїдемо з родичами подивитись на ту Бранденбурзьку браму. Всі туди сунуть. Танком підскочимо.

— Та хай їй...

— Що значить «хай»!

— Не хочеться. Ноги крутить, очі пече від недосипання. Й краще посиджу тут, трохи перепочину.

— Ну, дивись, а я побіг.

Тямущий хлопець Сигурський. А який завзятий... Учора ввечері підійшли з гарматою під цей будинок. Довкола гуркотнеча, справжнє пекло. Полк бився вже в Берліні третю добу без перепочинку. З усієї Костюшківської дивізії він першим зайшов у бій і наступав уперто з боку Шарлоттенбургерштрассе на Тіргартен. Солдати знали, що це останні дні війни, мало не останні години, а тут таке пекло... Тож і билися відчайдушно, затято. Будинок був чималий, залізобетонний, саме на перехресті. У тежраві з протилежного боку вулиці смертоносними світляками лупив фашистський кулемет. Звідти ж ухкалі й міномети.

— Хлопці, — гукнув капрал Сигурський до обслуги сімдесятиштітки, — а що як витягти гармату нагору і вшкварити з будинку, га?

— Не вийде, сходи завузькі.

— Та й важка, холера.

— А коли дещо зняти?

— Можна спробувати...

Бухнув міномет, рвонуло — і враз дзизнули осколки; поспалося каміння. Зойкнув, скопившись за живіт, навідник Зигмунт Сенковський.

— От гаді!

— Розібрати гармату — й нагору! — гаркнув Сигурський. Санітарка відтягла Сенковського вбік.

Надриваючись на темних вузьких сходах і кленучи все на світлі, солдати все ж таки втягли сімдесятиштітку нагору і встановили її на третьому поверсі. Змонтували, вдарили через балкон: раз, удруге, втретє. З лівого крила їх підтримали важкі радянські танки. Захлинувся кулемет, замовкли й міномети. Перебігаючи від рогу до рогу, ховаючись за чадними звалищами, пішла в атаку наша піхота. На ділянці полку бій не вщухав.

Уже почало розвиднюватись, коли стрілянина припинилася. Та у вухах ще дзвонили дзвони. Чепіга з ненавистю вдивлявся в чуже, поранене війною місто. З висоти огляд був широкий. Дим і курява оповили кістяки будинків. Незвична тиша занепокоїла Чепігу. Він звернувся до Сигурського, який, підпираючи стіну, пихкав цигаркою.

— Не надто тихо, як ти вважаєш? Коли б шваби знову чогось не втнули.

— Еге. Піду вниз, довідаюся, як там Сенковський.

Сигурський кинув недокурок, обтрусився від вапна й пішов. Хлопці з обслуги де хто впав, там і заснув.

Чепіга дивився на місто. «Тільки подумати, як далеко було до цього Берліна. Та все ж ми дійшли, хоч це нам обійшлося страшенно дорого».

Перед наступом на Берлін Сенковський читав обслугі листівку. Окремі уривки з неї Чепіга пам'ятав майже дослівно.

«Костюшківці!

За два роки спільно з братньою Червоною Армією ви завдавали нищівних ударів гітлерівським військам. Шлях ваш, овняний славою, близький до завершення.

Костюшківці!

Ви йдете на штурм лігвища фашистського звіра. Вам виявлено велику довіру. Ви, як сила непереможеного народу, з гордістю піднесете над руїнами Берліна біло-червоний прапор — символ країни, яка не загинула і ніколи не загине».

Він пам'ятав, як реагували хлопці:

— На Берлін!

— А що, може, не заслужили?

— Звісно, заслужили! Ми вже їм там услихлемо!

— За Варшаву розквітаємось, хлопці, за мою Старувку!

«Бідолаха Сенковський, чи він живий? Щось довго не повертається Сигурський», — подумав Чепіга і раптом побачив, як з-за того будинку, звідки зовсім недавно шкварив німецький кулемет і бухали міномети, виїхав радянський танк Т-34, обліплений солдатами. Хлопці щось кричали, вимахували руками, співали, чути було навіть гармонію.

«Калинка, малинка, калинка моя...»

Чепіга аж очі протер. Танк зупинився, радянські солдати позіскакували додолу, до них підбігли наші, всі обнімалися, цілувались, угору летіли пілотки, кашкети, гармонія шаліла, солдати смалили з автоматів.

Тільки тепер Франек збагнув, що все це означає. Таки ж дочекався! Кінець війни!

Підхопившись, він почав термосити поснулих товаришів:

— Прокидайтеся, хлопці, вставайте! Війна скінчилася! Незабаром додому!

Та де там, жоден і голови не підвів. Лаялися, щось бурмотіли ні до складу, ні до ладу, переверталися на другий бік і спали далі. Нічого не домігшись, Франек скотився сходами вниз і потрапив в обійми кремезного радянського гвардійця.

— Кінець війни, товаришу, кінець!

— Хай її чорти забирають!— відгукнувся Чепіга.

Вони обнялись так міцно, що аж ребра хруснули, поцілувались тричі, по-слов'янському, по-братерськи. Потім закурили самокрутки і почали показувати один одному фотографії. Гвардієць Берьозкін був з-під Рязані. Там на нього чекали жінка та троє дітлахів. А на Чепігу чекала Анда з близнюками Болеком і Юзеком. Стільки жінок дожидали своїх чоловіків і ніяк не могли діждатись.

— Хай млинці печуть, баньку напалюють, ліжечко готують, бо ми ось-ось прийдемо. Ох, держіться тоді, дружиньки, га, брате?

— Аякже!— засміявся Чепіга.— Коли солдата з фронту побачать, то всім селом позлітаються!

— Звісно, позлітаються. А ми на це: «Ласкаво просимо, люди добрі!» И попоїмо, й вип'ємо з сусідами, як звичай велить, і про війну розкажемо, про Берлін.

Поживемо ще на цьому світі, брате по-ляку, проживемо!

— Поживемо!

Сидів собі стомлений боем артилерист Франек Чепіга під муром розбитого берлінського будинку, дивився, примруживши очі, на задимлене сонце й мріяв про рідне село Калинове, про свою Анду.

...А припікало ж те калиновське сонечко, ой припікало. В животі у Франека вже почало бурчати— спізнявалась Анда зі сніданком.

Він аж задрімав, бо дуже рано виїхав у поле. Анда підійшла тихесенько, примостила горщики-трояки під грушею. І раптом Франек відчув її запах, почув шепіт: «Сніданок, Франусю». Не розплющуючи очей, Франек потяг дружину до себе. Анда притисла його молодим тілом, тугими пишними персами, обклала гарячим поцілунком. Вони перекотилися в борозну, і завирувала, запахла весною і жагучим коханням свіжозорана калинівська земля...

— Чепіга, Чепіга! Ну ж і спить, шаче той байбак! Прокидайся, хлопче, бо обкрадуть!

Сигурський термосив Чепігу, який солодко спав, уткнувши голову в коліна, ледве прокліпався.

— Чого тобі? Мабуть, я здріснув трохи... А ви давно повернулися?

Та Сигурський уже командував:

— Хлопці, за мною. Витягнемо з будинку нашу «стареньку» і геть звідси. Час додому, хлопці! Не зимувати ж нам отут.

— Що правда, то правда.

Заспаний Чепіга поволі підвівся, глянув на свої позбивані руки й подумав, що до біса важко буде стягати оту сімдесятиштку з третього поверху назад на землю.

З польської переклала
Еллада ВОЛКОВА

Ване МАРИНОВИЧ

ЩО ЗАПИШЕ ФОН ГАБЛЕНЦ

До кабінету фон Габленца ввійшов лейтенант Шьон і доповів, що розслідування не просунулося ні на крок. Убивців фельджандарма Шмідта й досі не спіймано.

Фон Габленц мовчки слухав, бараба-

ючи пальцями по гладенькій поверхні письмового столу.

Коли лейтенант закінчив, начальник звів брови й спитав:

— Це все?

— Так, пане начальник.

Фон Габленц перестав барабанити по столі. Лейтенант Шьон вийшов.

Фон Габленц довго дивився на зачинені двері. Йому здалось, ніби цей завжди ввічливий хлопець (хоробий воїн і здібний музикант) був сьогодні якийсь неуважний. Та думати про це не було часу. З верхньої полиці книжкової шафи фон

Ване Маринович (нар. 1926 р.) — відомий югославський письменник, учасник народно-визвольної боротьби. Автор численних оповідань, романів, репортажів. Діапазон його творчості досить широкий: він прозаїк і драматург, публіцист і нарисовець. Твори В. Мариновича не раз відзначалися преміями, перекладені багатьма мовами народів світу, зокрема й українською («Всесвіт», 1970, № 6; 1981, № 12)

Перекладено за виданням: Ване Маринович, Магле. Приповетке. Нолит. Београд, 1964.

Габленц дістав папку з досьє на людей цього маленького містечка, куди його призначено начальником гарнізону.

Переглядаючи свідчення комуністів та інших ватажків Опору, яких пощастило схопити, він посміхнувся. Більшості їх уже не було на світі, але в пожовклих папках і досі зберігалися їхні слова, зде-оільшого різкі й до непристойності грубі, — секретар записав усе так, як вони казали. Тут були свідчення й тих, що, все визнавши, просили помилування, падали перед ним навколішки; були й протоколи допитів інших, гордовитих фанатиків-самогубців.

Фон Габленц згадав одного такого. Він ще до війни був небезпечним революціонером, потім очолив партизанський загін. Його звали Мома. Як він відбивався, ноли його оточили! А потім, на допиті, ноли йому, щоб у нього розв'язався язик, дали кілька стуσανів і пообіцяли, що лишать живим, навіть відправлять навчатися до Німеччини, — виказав геть усе: і явки, й імена своїх спільників. І все ж фон Габленц не міг його помилувати. Аж смішно, як цей нікчема виричався, коли фон Габленц відказав йому, що про навчання в Німеччині не може бути й мови. Яке, з біса, навчання! Дурниця! Німецькі студенти гинуть у степах Росії, а цей бандит хоче відсиджуватися у Берліні! Габленцові було гидко дивитися, як той плазує в нього у ногах, цілує йому чоботи й умивається гарячими слізьми.

Гортаючи аркушки в грубих пожовклих теках, фон Габленц згадав і ту дівчину, гімназистку, яка здурю аж посивіла, не зривавши ані слова, та й пішла на розстріл. До речі, згодом з'ясувалося, що вона справді не знала адрес, яких від неї домагались. Коли вона зайшла до його кабінету, фон Габленцові здалося, що це одна з його учениць у Франкфурті й зараз він повинен оцінити її знання — лишити на другий рік чи перевести в старший клас. Йому було шкода цієї маленької нажаханої дівчинки. Та коли після першого допиту очі її стали колючі, а вуста міцно стулилися, в нього виникло бажання дати їй ляпаса й посадити назад за парту. Впертість ота спотворила її обличчя, і тоді він збагнув, що це не його учениця, а партизанка. Фон Габленц ударив її в скроню рук'ям револьвера й наказав розстріляти. Інакше вчинити не міг. То не мало значення, що вона зовсім юна, — адже ж пішла проти німецького війська!

Фон Габленц роздратовано відсунув пожовклі теки. Не хотілося воскресати людей, яких уже не було, які його волею пішли з цього кабінету просто на той світ. Навіщо повертатися до них тепер, постфактум, виявляти, хто був справді винний, а хто — ні. Всі ті справи давно закрито. Тепер з'явилася нова, остання, яку треба якнайшвидше закінчити. «Все має свій початок і свій кінець, причину й наслідок», — посміхнувся фон Габленц, на хвилину знов перевтілюючись у вчителя філософії.

Дивлячись на стіл, він згадав своїх ко-

лишніх учнів, яких доля розкидала по фронтах і численних кладовищах. У багатьох з них на хрестах не було зазначено навіть імен, тим часом як декотрі, хоча таких, на жаль, небагато, — поховані як герої в Берліні, Мюнхені, Лейпцигу.

Фон Габленц витяг із столу грубезний зошит; він до нього старанно, день у день, занотовував усе, що траплялося з ним і його учнями, а в роки війни — з його солдатами, для яких він також певною мірою став учителем. Було тут і про тих, кого вбивав. Щораз, опинившись у скруті, коли здавалося, що далі вже глухий кут, фон Габленц звертався до щоденника. Ось і зараз він перечитував де-що, і його обличчя яснішало. Фон Габленц ніби переставав бути військовим, виривався з цього осоружного міста й знову відчував себе вчителем і літератором. Ці вимережані готичними літерами рядки — неоціненний матеріал про епоху, зібраний безпосереднім учасником подій. Це початок книги про найвеличнішу з усіх епох. З цих квапливих нотаток почнеться складна й глибока книга про здобутки й втрати, героїзм і богузтво. Зрештою, й це нікчемне містечко мусило ввійти в історію. Він напише про його криві вулички, про зненависть, яка охоплює тобї душу, про диких гусей, що летять над хатами, про непривітних мешканців, які нагадують дикунів. І про перші дні, коли гауптмана, вчителі філософії, відкомандирували в тил цієї балканської країни, щоб загасити пожежу. Не обмине фон Габленц і своїх вагань, суперечок із самим собою, в яких брав гору то військовий, то вчитель і літератор.

Фон Габленц дійшов до останніх сторінок щоденника.

«Сьогодні рота батальйону смерті вирушила за місто. Стало відомо, що там переховуються партизани. На чолі роти пішов лейтенант Шьон. Він здавався трохи розгубленим, явно був не готовий до такого кроку. Я ні про що не розпитував його. Судячи з усього, причина такого душевного стану — особисті проблеми, які він мусить сам розв'язати. В кого з нас немає своїх проблем!.. Тільки чи варто про це писати?..»

Перед очима ніби ожив той день, що про нього так стисло записано в щоденнику.

На місто опустився туман, розповзаючись вулицями, чіпляючись за стіни будинків. З вікна комендатури не було видно протилежного боку вулиці. Лейтенант Шьон виструнчився, мов свічка. Не дивлячись на нього, фон Габленц віддав наказ. Атмосфера в кабінеті була напружена.

Фон Габленц добре знав лейтенанта. Розповів йому про вже затверджений план керівника четників¹ Ракича й німецького командування: знищити комуністів, які перейшли через Темну гору.

¹ Члени сербської профашистської військової організації.

Лейтенант стояв, утупивши відсутній погляд у туман за вікнами.

Коли фон Габленц закінчив, лейтенант відповів:

— Зрозуміло.

І знову дививсь у вікно, наче паралізований.

Фон Габленц підвівся. Йому здалось, ніби з лейтенантом не все гаразд. Безперечно, щось сталося.

— Шьон, ви успакувалися на фронті. За героїчні подвиги вас відзначено найвищими нагородами рейху. Були дуже важко поранені на Україні й тільки завдяки своїй стійкості видужали.

Шьон мовчав, а фон Габленц повів далі:

— Ви мужній воїн, Шьон. А тут, у цій дурній країні, також точиться війна. Ви це самі знаєте. Вам відомо — тут пролягає шлях на Грецію. Ми тут тримаємо багато війська, яке мусили б звільнити для Східного фронту.

— Так, пане начальник.

— Під містом діє загін. Комуністи нападають підступно, несподівано, переважно вночі. Ми разом з командиром четників розробили план. Вони самі не зможуть упоратись, отже наше завдання дуже нелегке. Повторюю: вельми відповідальне, все залежатиме від вас. Вам доведеться очолити роту.

— Зрозуміло, пане гауптман.

— Чи маєте якісь пропозиції, побажання?

— Ні, пане гауптман.

Шьон віддав честь.

Туман так само лежав на вулицях і дахах будинків.

З гаража виїхали вантажні автомобілі: каральна експедиція в довколишні села. Габленц чув гуркіт моторів.

Стоячи біля вікна, він згадував свого колишнього учня Йоганна Нойбауера. Нині командир роти Нойбауер виконував усі завдання так, як про це могло тільки мріяти командування.

Фон Габленц перегорнув зошит на чисту сторінку. Білий папір аж сяяв на тлі чорної стільниці.

Про що записати сьогодні? Про те, що лейтенант Шьон пригнав тоді двадцятьох босоногих селян? Він навіть не бачив партизанів — ті вислизнули з рук четницької патолочі, розбившись на групки. Чи написати, що, незважаючи на всі застережні заходи, того ж дня було вбито фельджандарма Шмідта? А винуватців і досі не схоплено, крім одного комісара, якого спіймали тільки тому, що він був важко поранений, не міг іти, підповз до чиеїсь хати, а господар виказав його. Взагалі варто написати про цього комісара, колишнього студента юридичного факультету, який замінив у партизанському загоні Симу Сарича, столяра; вже під шибеницею той Симе Сарич, гордо піднісши голову, закликав боротися за свободу. Безглуздя якесь. А студент не промовив і слова, хоч його катували до півсмерті.

Фон Габленца брала лють — йому раз у раз аж подих перехоплювало. Останнім часом ця лють дедалі частіше вири-

нала з глибини його душі й потім знову танула в її темних надрах. Він дедалі частіше волів лишитися сам, наодинці з тим щоденником. І що далі тривала війна, то все більше хотілось знову бути вчителем і літератором, а не військовим. Проте він мав бути й офіцером, часто згадував себе — з докором чи погордою, а часом і так, і так одночасно — командиром оперативного підрозділу на передовій.

Фон Габленц навмання перегорнув кілька сторінок.

«Мою роту покинули серед бої. Боездатних лишається чимраз менше. Всі, хто виживе, можуть потрапити в полон. Шляхів для відступу немає. Триклята країна — самі болота! Провалюємось по коліна в багно. Ледве волочимо ноги. Думаю тільки про те, як вирватися з оточення. Скликав усіх солдатів і пояснив становище. На допомогу розраховувати нічого. Нас покинули напризволяще. Згадую все вчителювання. Зрештою, філософія — над усе. Вона навіть вища за життя. В якусь хвилину я відчув, що вже не боюся. Треба бути енергійнішим і менше вдаватися до самоаналізу. Й не забувати: ми воюємо. Я теж уношу свою частку в боротьбу за новий порядок і нову Європу... По мені теж стріляють з небезпечної відстані. Я спостерігав за солдатами під час прориву. З лісу нас косив кулемет. Солдати падали й зникали в болоті. Не знаю, чи лишилися позаду поранені. Годі писати. Мабуть, на цьому й закінчиться мій щоденник. Здається, тут кінець і всій епопеї. Викинути щоденник у болото, щоб ніяких слідів, чи й надалі носити з собою? Адже я в щоденнику і вчитель, і воїн. Я ввагав лише мить».

На аркуші щоденника запеклася кров. Ця руда видвіла пляма схвилювала його. Він не міг розібрати ні слова. Що ж тут було записано?

Фон Габленц перегортав сторінку за сторінкою. Його щоденник був дзеркалом цілої епохи, невеличким, але дзеркалом, борозною, яку він виворав у житті рейху.

«Нарешті ми вийшли з оточення. Роту добряче попомогли. Це так кажуть, а насправді все значно гірше: поліг кожен третій. Я плакав, згадуючи, як гинула моя рота в драговині. Шляху не було. Довкола на кілометри тільки очерет і трясовина. Я скучив за нашими чудовими шляхами. Годі з мене війни в цій країні».

В тих болотах його роти фактично не стало. А сам фон Габленц одержав кулю в груди. Через це його після шпиталю відрядили в тил. Учителю потай радів, сподіваючись, що після такого важкого поранення його взагалі повернуть до Німеччини — викладати в школі. Та ба...

Багато чого не було записано в щоденнику. Й ніколи не буде записано.

«Ефрейтор Фрідріх Шмідт одержав залізний хрест. Його товариші раділи й веселилися. Цілували Фрідріха й підки-

дали в повітря. Того дня нашим гостем була славетна Цара Леандер. Вона співала для Фрідріха Шмідта, який став гордістю роти. Співала на честь його залізного хреста. Й поцілувала Фрідріха. Герой, який ішов в атаку на більшовицькі полки, тепер червонів, а солдати сміялися з його ніяковості. Я теж сміявся, відчуваючи симпатію до цього присадкуватого «фрейтора».

«Сьогодні вбили Фрідріха Шмідта. Рано-вранці патруль знайшов його на околиці міста з розтрощеним черепом. Його вбили підступно. Як і в інших випадках, убивці скористалися просто важкою залізкою».

Фон Габленц, спершись на лікті, дивився в зошит, на рівні, чітко виписані рядки.

«Сербію заповонила комуністична чума. Банди діють у горах, з'являються і в містах. Вирішено безжално викоренити ці більшовицькі банди. Має наразити запанувати порядок, а цього, звичайно ж, можна досягти тільки вогнем і залізом. Хоч дехто й не згоден з такими методами, але це до уваги не береться. Сербія — важливий стратегічний район. Зрештою, як і вся Югославія».

Я гуляв столицею цієї країни. Не можу сказати, що вона захопила мене. Промінув будинок університету. Тепер це чорна руїна. Недавно тут погуляв вогонь. Белград мене не приваблює.

Стояла осінь. Барвіста, тепла, червона белградська осінь».

Листя в парку набуло кольору свіжозораної землі. На злучині двох великих річок височів пам'ятник. Гайвороння сідало на голову й плечі бронзової постації, полишаючи там свої сліди. З боку міста Земуна через Саву наповзав вечір. З широких сходів Калемегдана¹ фон Габленц побачив заграву. Вона палала над рівиною за Дунаєм.

Фон Габленц дивився на захід сонця. «Навіть земля горить», — подумав він і згадав інструкцію, одержану від командування. Згадав і невимуслено посмінувся: він був одним з тих, кому належало свинцевим струменем загасити пожарища на цій землі.

Небо й далі палало.

Поряд з фон Габленцом стояла пані Краузе, друкарка з команди «Південний схід», вона милувалася незвичайною картиною:

— Яка краса!..

— Так, — відповів фон Габленц досить байдуже. Пані Краузе щось лопотала швидко й нерозбірливо, наче її язик чіплявся за нерівні, рідкі, мов у зайця, зуби.

Вона взяла фон Габленца під руку, звернула до нього розчулене обличчя. Він був набагато старший від неї, однак узяв двома пальцями її за підборіддя й поцілував.

Заграва на небі хитнулася, немов над рівиною звисло велегенське крило. Спалахи зблідли й поволі зникли за не-

босхилом. Краї хмари взялися розтопленим сріблом.

— Фантастично! — мовила пані Краузе.

Фон Габленц запитав себе: навіщо він пішов з нею?

Враження від величної картини заходу зіпсував постріл, що пролунав зовсім близько.

Фон Габленц вихопив пістолет з кобури й кинувся на постріл. Стежиною, що губилася в затінку дерев, біг юнак, сорочка його лопотіла на вітрі, й здавалося, наче за спиною в нього був схований м'яч.

— Стій! Стій! — вигукнув фон Габленц.

Юнак нісся зі швидкістю рисака й зник за невисоким муром.

Біля водограю, на курній піщаній доріжці, лежав убитий німецький полковник. Поряд — його розтовчені окуляри.

«Сьогодні вшали комуніста. Це був небезпечний заводій. Із зашморгом на шиї він кричав: «Хай живе свобода!» Блідість розпливалася його обличчям. Бургомістр переклав мені його слова, та мене це вже не цікавило. Я дивився на бургомістра й думав: адже і в нього брат — комуніст. Отак-то буває з партійними супротивниками».

У партизана на руці витатуйовано: «СССР». Коли його катували, він визнав, що це означає й назву Країни Рад, і водночас його ім'я — «Сима Сарич, столяр-робітник». Однак він мав на увазі саме більшовицьку Росію, наколюючи ці літери. В кожному разі — цікавий курйоз. До речі, про курйози. Сьогодні до мене привели були чоловіка, в якого на картусі написано німецькою, сербською та італійською мовами: «Підкоряюсь усім владам». І справді, було видно, що він підкоряється: тремтів і вклонявся аж до землі. Мабуть, другого такого в світі немає».

Фон Габленц згорнув зошита й протер очі, тоді провів рукою по сивому волоссі й лисині, нехтіть підвівся й ступив кілька кроків, дивлячись на носки своїх чобіт.

За вікном сутеніло, а вітер не вщухав. Буря розгойдувала верхів'я голих лип, що росли перед будинком комендатури. Дивлячись на чорне гілля, що то тяглося до брудної шибки, то відхилялось, фон Габленц стискав кулаки. Гілля нагадувало руки, і йому майнуло, що такі ж руки вкоротили сьогодні життя «фрейторові» Фрідріху Шмідту. Й він інстинктивно сахнувся, немов міцні довгі пальці дерева могли дотягтися до нього.

Пробившись крізь завісу бурі, до кабінету вхопився крик диких гусей. То був крик солдата з передової, якого нарешті змінили.

Він поглянув на годинник і згадав, що вже час поцікавитися, як там справи в лейтенанта Шьона. А разом і в Нойбауера. За Йоганна фон Габленц був спокійний — цей юнак заслуговував на повагу. Колись він сказав своєму вчителю, що стане чудовим солдатом, і це справдилося.

¹ Фортця на березі Сави і Дунаю.

Коли ввійшов Шьон, фон Габленц, сидючи за столом, подивився на нього й спитав:

— Ну, то що?

— Нічого, пане гауптман. Погода сприяє бандитам,— тихо відповів Шьон.

— А заарештований? — ухилився фон Габленц від недоречного за такої ситуації рапорту.

— Утратив був свідомість.— Ішлося про хлопчика, якого схопили поблизу того місця, де сталося вбивство.— Плаче, мовляв, нічого не знає, навіть не розуміє, про що його питають. Каже, ніколи не чув слова СКОЮ¹. Коли його кинули до камери, кликав маму. Хтозна, може, він і справді... Я б його відпустив.

— Верзете дурниці! Ви повинні витягти з нього зізнання. Слово за словом. Невже не розумієте, що ми зобов'язані спіймати бандитів! Ви — герой, Шьон, ви носите на грудях залізний хрест, який вам особисто вручив фюрер! Що з вами?

Очі Шьона застигли, потім знову ожили. Чи фон Габленцові лише так здалося? Він довго дивився на лейтенанта. Нагадування про залізний хрест багато до чого зобов'язувало. Начальник слухав власні слова про батьківщину, фюрера й рейх, наче їх вимовляв хтось інший, далекий, отой борець із передової там, у болотах, перед проривом. Йому здавалося, все це вже колись було, все вже говорилося, давно, дуже давно, але на цьому ж місці і цій-таки людині.

— Шьон, що з вами?

— Гер гауптман...

— Сядьте.

Лейтенант Шьон стомлено опустився на стілець, спина його зсунулилась, а груди запали.

— Боюсь, це доконає мене... Даруйте.

Голос у Шьона був такий кволий, наче ось-ось урветься.

— Що сталося?

Голос фон Габленца теж став такий, але Шьон цього не помітив. Лейтенант дихав швидко, наче хапав повітря.

— Я одержав листа... Пишуть, під час бомбардування загинули моя дружина й донька. Доні виповнилося п'ять років, я бачив її, коли їй було одинадцять місяців, тоді мені вручали залізний хрест. Лише півгодини. Оце стільки я пробув з донею...

Фон Габленц підійшов до вікна. Не знаючи, що відповісти лейтенантові, який занепадав духом, він заходився протирати шибку, наче цікавився погодою. Потім подумав: уже поблять і Франкфурт. А що ж там із моїми?

— Зараз усім нелегко. — обернувся він до Шьона. — Я вже два місяці не маю жодної вісточки від своїх, а Франкфурт, як вам відомо, безжально бомбардували. Можливо, і вони...

Фон Габленц не доказав. Коли він уже говорив це саме лейтенантові? Тоді, як і тепер, Шьон говорив крізь сльози...

— Це вас не повинно зламати. Ви офіцер, до того ж герой, — мовив фон Габленц, сам себе підбадьорюючи.

Шьон мовчки роздивлявся свої долоні.

Стільки років не бачив він своєї доньки — ніяк не міг випросити відпустку. Завжди щось заважало. А тепер уже й це не допомогло б. Сестра писала: «Я розумію тебе. Я теж у розпачі. Ти мусиш стоїчно знести все, таке життя. Не тільки ти сумуєш — разом з тобою сумуємо я й наш тато. Й увесь рейх. Ти ще молодий, незабаром війна закінчиться нашою перемогою». До горла Шьонові підкотилася гіркий клубок. Гертрудо. Гертрудо!.. Вона хотіла заспокоїти його. Дурпа. «Перемога». Яка перемога? Хто переможе? Коли? Він хотів би затамувати свій біль, але ж доня... Шьон згадав дітей, яких сам убивав в українських і російських селах, але ж то було зовсім інше. То зовсім інші діти, хіба їх можна порівняти з його дивною донечкою!

Фон Габленц, не дивлячись на Шьона, проказав:

— Могло бути й страшніше. Я гадаю, нам треба передусім думати про рейх!

— Зрозуміло, пане начальник.

— У мене також є син і донька. Ви змусили мене згадати про них, а не про Фрідріха Шмідта, смерть якого ми теж не повинні забувати. Це був напад на всіх нас. Бандити кидають нам усім виклик... Не гоже, лейтенанте, скиглити. Кажу ж вам, я теж не відаю, що з моїми. Ми повинні бути вищими від особистих інтересів, готові пожертвувати в цій боротьбі найсвятішим. Вам не треба про це нагадувати. Ви — чудовий воїн, один з тих, ким пишається вермахт!

Фон Габленц похлинувся й замовк. Його душила злива власних слів. Ще один мертвий серед мільйонів не збільшить загальної трагедії.

Йому набрид і цей лейтенант, і власні слова, тому він проказав, різко підвищивши голос:

— Рейх — це наша сім'я, єдине, за що ми повинні боротися. Яка б то була сила в Німеччині, коли б кожен дбав лише про власні інтереси! В нас зараз дуже серйозне завдання.

Фон Габленц поклав руки на стіл.

Шьон підвів на нього очі й випростався. Він уже не скиглив.

— Зрозуміло, пане гауптман. Наша сім'я — це рейх.

Фон Габленц кивнув.

— Навіть якби ми все втратили, залишаться ще фюрер і рейх.

Фон Габленц виструнчився, незвично серйозний, зовні навіть смішний, і простяг руку в нацистському привітанні до портрета на стіні. Те саме зробив і Шьон. Його рука тремтіла, хоч він шосили намагався триматися спокійно. Шьон зовсім знесилив.

— А щодо хлопчика, лейтенанте, то сьогодні ж уночі треба домогтися від нього зізнання, — проказав фон Габленц, опускаючись на стілець.

— Зрозуміло, пане гауптман.

Шьон вийшов.

Фон Габленц хотів порадити йому сісти зараз за піаніно й грати, довго, до знесилення грати й журитись, але змовчав. Справді, навіщо чийсь особистий трагедії надавати більшого значення, ніж трагедіям інших? Він махнув рукою. А

¹ Спілка комуністичної молоді Югославії.

може, треба було по-дружньому заспокоїти Шьона? Фон Габленц уявив себе на його місці — й аж здригнувся. Здалось, наче стоїть над проваллям, яке не може перейти, а мусить, бо тільки це зможе повернути йому спокій. Між іншим, сказав він сам собі, в армії діють власні закони. Все було б інакше, коли б він залишався вчителем, але що було, те загуло. Фон Габленц усвідомлював, що тепер і мислить як військовий, а не як педагог. Минув той час, коли він запевняв свого колишнього учня Йоганна Нойбауера в тому, що є передусім учителем, мобілізованим учителем, і з нього ніколи не вийде справжнього військового. Тепер же за манерою поведінки й способом мислення він міг змагатися з найдосвідченішими офіцерами. Отже, мав думати про службові справи.

Сьогодні вбито Фрідріха Шмідта. Бандити підводять голови. Смерть підстерегла справжнього солдата. Шмідт був у групі фельдфебеля Штірца найздібнішим слідчим — найкраще допитував, умів знайти вразливе місце в кожного з партизанів.

Фон Габленц поклав перед собою щоденник. Отже, мусив зафіксувати й сьогоднішній день. Але про що писати? Про бурю й крик диких гусей? Це нагадувало зимовий день у Франкфурті... Якось викликав Йоганна відповідати урок — і раптом почув диких гусей... А може, написати про Шьона, який утратив дружину й доньку і розпустив нюні, забувши, що він герой, один з найуспішніших воїнів вермахту, гордість армії?!

Фон Габленц дивився на годинник, наче шукав на циферблаті слово, яким почне викладати те, що сталося сьогодні. Згадав, однак, що саме час чергового повідомлення про становище на фронтах, і ввімкнув радіоприймач. Зачувся виразний, спокійний голос диктора, який чи-

тав повідомлення генерального штабу: лінія фронту знову вирівнюється... Фон Габленц сумно посміхнувся — він не вірив у це. Коли його рота гинула в болотах, також оголосили, що війська «вирівнюють лінію фронту, щоб зайняти найкращу позицію». Він знав, що це означає.

За вікном лютувала буря, а коли завішання на мить стихли, було чути перегукування диких гусей.

Раптом за стіною тріснув постріл. Фон Габленца пересмикнуло. Він стомлено підвівся, виглянув у коридор і гукнув ординарця. Солдат підбіг і став наче вкопаний.

— Що там таке? — спокійно спитав фон Габленц, сердячись на себе за те, що нерви не витримали. Не дочекавшись, поки ординарець Франц відповість, фон Габленц знову повернувся до кабінету, сів і вп'явся очима в солдата.

— Що сталося?

— Лейтенант Шьон... — Франц довго шукав наступне слово — аж у роті пересохло. Фон Габленц пильно подивився на солдата, насупив брови, а той нарешті доказав: — ...застрелився.

Фон Габленц нервово зіпнувся.

— Як?..

— Вистрелив у портрет фюрера... потім у себе... У своєму кабінеті... лежить мертвий... на підлозі.

Фон Габленц підхопився з місця й не самовито закричав:

— Геть!..

Франц притьмом вибіг.

У фон Габленца затремтіли пальці, рука, яку він досі тримав, випала й устромила пером у підлогу. Щось бурмочу чи під ніс, він поволі рушив до дверей Радіо передавало повідомлення про подальше вирівнювання лінії фронту.

*З сербськохорватської переклав
Юрій ЧИКИРИСОЕ*

Шандор ГЕРГЕЙ

ГЕНЕРАЛ

Час від часу генерал нервово гукав у трубку: «Голосніше, нічого не чути!..»

Він дивився у вікно, за яким безперервним потоком повзли на захід радянські тянки й гармати. Від гуркоту дрижали не тільки шибки, а й стіл, на якому стояв телефон.

Шандор Гергей (1896—1966) — угорський прозаїк і драматург, лауреат премії ім. Кошута. Автор широкого кола творів: «Чудове життя Фіцко Архема» (1925), «Щось готується» (1931), «Гримить барабан» (1934), «Дьєрдь Дожа» (Історична трилогія про селянську війну в Угорщині: 1936—1954), «Гристиний шлях» (1955) та ін.

Перекладено за виданням: Fergeteg. Magvető Könyvnyiadó, Budapest, 1970.

— Дозвольте доповісти... Вартові одвернулися.

Генерал звів брови. Штабні офіцери стояли струнко, на їхніх обличчях з'явився якийсь чудний вираз.

Ад'ютант генерала рвучко ступив до скляних дверей, що вели у двір.

— Дозвольте сказати, товаришу генерал-майор. — Він кивнув головою за двері: — Порушниця і зараз там.

У кінці просторого засніженого двору лежала велика купа дров. Біля неї вешталася дівчинка років семи. Сполохано озирнувшись, вона вхопила з купи поліне і побігла брудним снігом до воріт. З-під великої, явно не для неї шитої, подертої епідинці виблискували її голі литки. Перед ворітми вона на мить зупинилася, насторожено глянула в бік ганку і притямом вискочила на вулицю.

— Учора вона теж крала дрова? — спитав генерал.

— Так точно, вчора теж. Один цурпалок... — доповів старшина.

Генерал замислено дивився на начальника варті. Потім звернувся до ад'ютанта:

— Одягайтеся, капітане. — Він швидко підійшов до вішалки, сам надів шинель і оперезався ременем з кобурою.

Старшина рвучко відчинив перед ним двері. Вже на східцях генерал надів смужеву шапку. Ад'ютант наздогнав його аж коло воріт. Генерал розпікав двох автоматників-вартових.

— Уже вдруге пробирається сюди?

— Так точно, товаришу генерал-майор, — одказали бійці.

— І ви не могли... затримати її?

— Ми відвернулися, — збентежено промимрив один з бійців. — Учора вона скрадалася поза хатою. Начальник варті наказав нам відвернутися і непомітно підглядіти, чого дівчинці треба. Вона взяла дровину. А сьогодні ми вже самі відвернулися, без наказу.

Генерал ледве стримався, щоб не похвалити бійців за це порушення дисципліни. Розмовляючи з ними, він не зводив очей з дівчинки, яка дріботіла вже протилежним боком вулиці.

— Ходімо, — звернувся генерал до ад'ютанта. Він також кивнув головою молодому лейтенантові-перекладачеві: мовляв, давай з нами.

Дівчинка йшла попереду метрів за сто, топочачи благодійними черевичками мокрий сніг. Генерал махнув супутникам, щоб не поспішали, бо дівчинка помітить і злякається. Ад'ютант трохи відстав. Кивнувши кільком автоматникам, що йшли позаду, наказуючи їм уповільнити крок.

Дівчинка звернула в провулок. На розі вулиці юрмилося багато чоловіків і жінок, які дивились на радянські танки й гармати. Вони шанобливо розступились перед генералом і офіцерами. Незабаром підійшли й автоматники. В цьому місці вулиця розширювалась, утворюючи невеликий майдан, посеред якого стояла якась статуя. Біля її підніжжя лежали зів'ялі квіти.

Проходячи повз статую, генерал глянув на неї.

— Що це, пам'ятник якомусь героєві? — спитав він офіцерів.

— Ні, святому Флоріанові, — відповів перекладач. — Він оберігає село від пожеж.

— Не мели дурниць, — пробурмотів генерал.

— Дозвольте доповісти: вчора це мені сказала одна тутешня вчителька; це фігура святого Флоріана, і стоїть він тут з тисяча дев'ятого року.

— І відтоді в селі не було пожеж?

— Чому, були. За офіційними даними, шістдесят вісім разів.

— Ти ба! — кинув генерал. На цьому його цікавість до святого вичерпалася. Він і досі дивився на дівчинку. Згодом спитав:

— Що то за вчителька? Стара чи молода?

— Та вже немолода... Років тридцять або й більше. У неї троє дітей.

— Так, так, — задумливо промовив генерал. — Як видно, лейтенанте, **все** в світі відносно... Для вас тридцятирічна жінка стара, а я частенько думаю собі, як добре було б побути молодим... Бодай п'ятдесятирічним...

Дівчинка раптом перебігла на другий бік вулиці. Генерал із своїм супроводом теж подався слідом. І тут він побачив автоматників, які йшли за ними.

— Куди це вони? — спитав він ад'ютанта.

— Товаришу генерал-майор... — почав збентежено капітан. — Це я наказав. — Ми ж у ворожій країні, за якихось тридцять кілометрів передова...

— Негайно поверніть їх назад, — наказав генерал. Він усе не зводив очей з дівчинки, яка тим часом підійшла до довгого будинку з багатьма вікнами, налягла своїм худеньким тільцем на двері й зникла за ними.

— Це школа, — пояснив перекладач. Коли ад'ютант повернувся, вони втрійох увійшли в коридор. Обабіч були двері, з-за одних долинав жіночий голос.

— Вона пояснює, що підметь відповідає на запитання «хто? що?», — сказав перекладач. Потім він обернувся до протилежних дверей. За ними звучав трохи хрипкий чоловічий голос. Він належав, певно, вже немолодій людині.

— Радянський Союз — найбільша країна у світі, — говорив учитель. — Але велич її не тільки в тому, що в неї велика територія, а в тому, що там люди живуть без панів...

З вулиці зайшло двоє дітей. У кожному в руках було поліно. Побачивши радянських офіцерів, діти вражено зупинилися.

— Лейтенанте, — схвилювався генерал, — спитайте, чому вони носять з собою дрова?

Лейтенант присів перед дітьми навпочіпки й довго щось тихо їм говорив. Нарешті малята посмілишали і собі почали щось швидко-швидко говорити, не зводячи очей з генерала.

— Вони кажуть, коли б не принесли дров, нічим було б опалювати класи.

— Й так щодня? — спитав генерал.

Лейтенант знову звернувся до дітей. Цього разу розмовляв з ними ще довше.

— Ясно, — нарешті кивнув він. — Вони кажуть, шукали в селі дров, бо вдома не мають. Три дні приходили з порожніми руками, сьогодні їм пощастило роздобути. Раніше взагалі було погано: у кого не було дров, той навіть носа не показував у школу, бо діти багатіїв кричали: «Жебрак!» за наш рахунок грітеся!»

— За їхній рахунок?.. — тихо повторив генерал. Його очі широко розплющилися. Нараз він рвучко обернувся, виїшов на вулицю й зняв шапку. Його сиве волосся скуйовдилось, пасмами спадало на спітнілий від хвилювання лоб. Він повільно провів по чубі великою долонею. Рука ледь помітно тремтіла. Генерал згадав дитинство. Його три старші брати наймитували. Йому було одинадцять років, коли черга дійшла й до нього. Пішов пастушком до куркуля. Дружина хазяїна ввесь час його підганяла. «Мерщій, ледацюго! — верещала вона. — Думає, тут будеш лежарювати? Ні! В мене не рай для жебраків!»

Ось воно як! Жебраки! Аж сюди докотилися ці люті слова... — шепотів генерал, втупившись у свою шапку з сірого смушка на червоній шовковій підкладці, немовби чекав од неї поради.

— Михайле Петровичу! — тихо озвався за його спиною ад'ютант. Генерал, виведений із глибокої задуми, здивовано закліпав на ад'ютанта. — Кажу, холодно.

Генерал надів шапку.

— Капітане, — почав він схвильовано, але відразу опанував себе. — Ідьте до штабу й накажіть навантажити машину дровами. Якщо не вистачить рубаних, нехай бійці нарубують...

— Слухаюсь, — виструнчився ад'ютант.

— Розтлумачте хлопцям, про що йдеться. Скажіть — я прошу їх... пожертвувати однією-двома годинами свого відпочинку...

— Зрозуміло.

— Трьох бійців і машину з дровами пришліть сюди, якомога скоріше. Поспішайте.

Капітан підняв руку до козирка й швидко пішов. Генерал проводжав його очима аж до фігури святого Флоріана, потім глянув на хати й вулицю, вздовж якої стояли люди. Вони насторожено стежили за кожним його рухом.

— Можливо, вони чогось побоюються? — звернувся генерал до лейтенанта.

Перекладач рушив був до людей, але генерал зупинив його. Повільно, наче прогулюючись, вони пішли вулицею.

— Ти, здається, вчився в інституті іноземних мов?

— Я й досі вчуся, товаришу генерал. Заочно.

— Це правильно.

Круглолиций, кирпатий лейтенант зашарівся. Генерал став і уважно подивився на нього.

— Ось тобі урок на все життя, — сказав генерал, і голос його раптом за-

хрип. — І коли ти не розкажеш це всім, кого тільки стрінеш... коли не кричати-меш людям у вуха, що це вчора хазяйські синки гримали тут на босоногих дітлахів, щоб не грілися за їх рахунок... коли не скажеш про це всім, я тебе...

— Товаришу генерал, я ніколи цього не забуду...

Генерал ішов вулицею; час від часу він ставив і задумливо дивився, як в'ється й тане в повітрі цигарковий дим. Поки дійшли до фігури святого, що оберігав село від пожеж, він викурив три цигарки. Біля фігури ходили автоматники з комендантського взводу.

— Товаришу генерал-майор... — почав був старший.

— Не треба! — зупинив його генерал і знову обернувся до лейтенанта:

— Розкажи їм, що було там, у школі.

Генерал рушив далі. Головною вулицею проїжджали машини й підводи, та їхній гуркіт не міг заглушити голосу скривдженого хлопчика-пастушка, що наче здалеку долинав до нього. Скільки сліз пролив він тоді, лежачи на твердій лаві в куточку хліва на хуторі під Ставрополем.

Генерал пішов до автоматників. Хотів послати одного з них до капітана, щоб той прискорив виконання наказу. Але в ту мить на вулиці з'явилася велика вантажна машина. Вона гуркотіла їм назустріч, розбризкуючи снігову кашу, навантажена дровами. Перед генералом машина зупинилася, його ад'ютант хотів виїти з кабіни, але генерал зупинив його:

— Ідьте далі, просто в школу!

Поки генерал пішки дійшов до школи, гурт дітей уже сунув ворітьми на вулицю. Селяни теж почали сходитися.

Від галасливої юрми дітей відокремилися струнка жінка й вусатий чоловік років п'ятдесяти. Вони прямували до генерала.

— Борисов, — виструнчився й кивнув генерал.

Лейтенант переказав йому, що це — тутешні вчителі. Генерал привітно простяг руку чоловікові. Потім лейтенант дзвінким голосом, щоб чули діти й дорослі, переклав слова генерала угорською мовою:

— Трудящий народ не може допустити, щоб його діти мерзли. Але він не повинен терпіти й того, щоб його коштом гріли собі руки негідники.

Генерал підняв долоню до шапки й хотів був іти, коли побачив ту саму дівчинку, що крала дрова.

Вона ховалася за спиною вчительки, мерзлякувато переступаючи з ноги на ногу. Він підійшов, нахилився й підняв її на руки. Дівчинка злякалася й заплакала. Генерал заспокоював її, щось ласкаво шепотів на вухо, тоді вийняв з кишені носовичок і, обтерши мокре від сліз личко, заходився витирати забрюхані сині від холоду ніжки.

З угорської переклав
Карло ЛУСТИГ

ЛІТОПИС РОЗПОЧАВСЯ З КВІТНЯ

27 березня 1944 року близько другої години ночі вулицями міста Ботошани, що вже давно поринуло в сон, на скаженій швидкості промчав чорний лімузин з погашеними фарами. До Ясс поспішав маршал фон Маннштейн.

З цієї ночі в місті запанували тривога, напруження й смута. Вже вранці вулиці Ботошан наводнили відступаючі фашисти. На вокзал прибували один за одним військові ешелони. У місті вибухнула паніка, яку годі й описати. Дзеленчали телефони. В усі боки металася численні джожки, везучи під висунутими дашками переляканих панів з поблідлими обличчями й запаленими від безсоння очима.

Префект Гінерару наказав зібрати всіх столярів міста до повітової управи і звелів їм майструвати скрині. Минуле устами пана префекта в цей історичний час вимагало для себе якнайбільше дерев'яних скринь — і якнайоб'ємніших. Місто перетворилося на велетенський цех для виробництва скринь. Їх буквально вихоплювали з рук майстрів, квапливо наповнювали й відвозили на залізничну станцію. А там діялось щось неймовірне. Ціна на вагони росла безперервно: 10 000... 20 000... 30 000...

Усе було сповнене тривожного очікування кінця — повітря, перон, забитий скринями, закривавлений обрій заходу, величезне сіре небо, з якого без утаву сіялась холодна мжичка.

— 20 000... 30 000... 50 000... 70 000... 100 000 за вагон.

На залитих болотом вулицях підозрілі типи з непевними обличчями, нервово розмахуючи руками, проголошували:

— Втікайте! Росіяни йдуть! Росіяни йду-у-уть!

Вночі з 29 на 30 березня поліція рекувізувала останні одинадцять джожок. Долинуло відлуння вибухів, якими висажували мости через Серет. Місто виявилось ізольованим від усієї країни. Телефонний зв'язок був перерваний. Ніді не залишилося жодного радіоприймача, вранці не вийшла жодна газета. Банди терористів, одягнених для маскування в італійські мундири, німецькі шинелі й румунські чоботи, почали ламати магазини, грабувати, вбивати...

Місто жило під терором, чекаючи порятунку. Воно сподівалося чуда, яке покляло б край безладові, грабункам, страху, непевності, беззаконням.

6 квітня о десятій годині ранку з'явився перший знак. Короткий вибух — і міна розпанахала стіну перукарні «Селект» у центрі міста. 7 квітня вранці війська маршала Конєва вступили в Ботошани. Це було перше визволене місто на території Румунії.

Москва салютувала п'ятнадцятьма гарматними залпами на честь цієї події.

Місто було очищене від терористичних банд. Відновилися спокій та порядок. Люди вийшли на вулиці. Вони вільно розмовляють між собою, дивляться на ясне весняне небо, усміхаються. Румуни зав'язують перші знайомства з радянськими воїнами. На вулицях співають! З'явилися російські солдати з баянами і, хтозна-відкіля, кілька румунських скрипалів...

Настає спокійний вечір, незвично спокійний, з пахощами свіжозораної землі. Після нескінченних ночей жаху жителі міста можуть спокійно дивитися на всяке зірками небо...

З румунської переклав
Станіслав СЕМЧИНСЬКИЙ

Батин НЯМАА

ТАЙГОВИЙ МИСЛИВЕЦЬ

На нашу землю впала чорна тінь другої світової війни. Тієї осені мені минуло вісімнадцять. Сонячні дні скінчилися, подули холодні вітри. Небавом степ за-

Батин Нямаа (нар. 1928 р.) — сучасний монгольський прозаїк, поет, сценарист. Літературну діяльність розпочав у 40-х роках. Відомий переважно як автор проблемних романів на теми сучасності: «Ніас троє», «Ми — з Арандалу» тощо. Лауреат премії ім. Д. Нацагдоржа.

Оповідання «Тайговий мисливець» перекладено з газети «Унен» («Правда») від 22. X. 1983 р.

горнувся у снігову ковдру, настала люта зима.

Щойно ми влаштувалися на зимівлю на схилі Нарсту, як наш сусід старий мисливець Дошинжав запросив мене на полювання. Мати була проти того, щоб я вирушав у тайгу, та я почувався вже дорослим — як кажуть у нас, коли ноги дістають до стремени, значить уже мужчина — і твердо постановив собі йти. Тільки-но розвиднілось, я подався до су-

сідів. Дошинжав уже давно встав, осідлав коня, прив'язав до сідла великий мішок і тільки чекав на мене.

Його жінка хотіла була дати нам із собою трохи вареного м'яса, та Дошинжав зупинив її:

— Е ні, стара, не треба. Ми ж на полювання зібралися, на цілий рік добувати їжу йдемо — то як-небудь прогудемося в дорозі, тайга не дасть умерти з голоду. Неси м'ясо в юрту.

— О-хо-хо. Не той ти вже мисливець, як колись. Пора зважати, що сили в тебе не ті.

Дошинжав гуай¹ простягнув мені довгу берданку, а сам завдав на плечі коротку мисливську рушницю «маузер». Він поцілував онука, кольнув його вусами, і ми поїхали. Була зима 1943 року.

З незвички важка рушниця тисла на плече, крижаний вітер забивав дух.

Мій супутник був відомий, як мисливець і відлюдько.

Сорок з лишком років полював він у цих місцях і жодного разу нікого не брав із собою в тайгу. Злі язички плескали, що він ні з ким не хоче ділити здобич і прагне зберегти свої мисливські таємниці. А сьогодні раптом запросив мене — жовторотого парубілка. Диво дивне! А може, сімдесятилітній мисливець, відчувачи, що не за горами день, коли телу повстану юрту йому доведеться поміняти на вічнохолодну кам'яну могилу, хотів передати мені секрети своєї майстерності, лишити по собі гідного наступника? Хтозна? Та дивно, що він обрав саме мене. У нашому селіці були й інші хлопці, набагато здібніші, і полюванням захоплювалися посправжньому. Деякі хлопчакі, ледь зіп'явши на ноги, не розлучалися з саморобним луком, рогатками, полювали мишею, птахів, навіть велику дичину — вепрів, косуль. І попри все кілька днів тому Дошинжав гуай надумав улаштувати іспит мені, а не ще там комусь. Він дав мені берданку, п'ять набоїв і звелів стріляти по мішені — зарубці на стовбурі старої осики. Лише одна куля влучила в ціль, решта пролетіли мимо, не зачепивши навіть кори дерева. І, незважаючи на свої «успіхи», я таки потрапив в учні до славнозвісного мисливця.

На третій день ми під'їхали до перевалу Тогоот і спішилися на краю великого кедрового лісу. Поспутували коней, розпалили вогнище, розтопили сніг у старому казанку, зварили чай. Я кинув у окріп морожене м'ясо, та воно геть задубіло й не збиралося танути. Довелось його розгризати зубами — добре, що вони у мене міцні й здорові. Старий дістав з мішка сулію з архі² у берестяній плетенці, налив у дерев'яну чашку, вмочив палець, побризкав на всі боки, проказав молитву й майже до дна спорожнив чашку. Неквапом розмочив у гарячому чаї засохлий хліб, свіжий сирааруул — вийшов у нього степовий чай.

День згас, на ясному зимовому небі проступили зорі. За колом світла, що його окреслило вогнище, була суцільна п'ятма. Коні розгрибали копитами сніг, добуваючи з-під нього мерзлу траву. Лише скрегіт копит та потріскування вогнища порушували первісну тишу, мовби нагадуючи, що на землі ще є життя.

Погамувавши голод, старий налив у чашку трохи архі і простягнув мені:

— Як кажуть люди, щастя чоловіка — вільний степ. Випий за наш мисливський успіх!

Архі обклала мені рот.

— Полюю я все своє життя, — розповідав старий. — І жодного разу не повертався додому впорожні — завжди везу стільки здобичі, що кінч насилу ноги тягне. І уявляюся — завжди полював десь тут, недалеко від дому. Бувало, скажу старій: «Розпалюй у печі, став казан! А я піду м'яса принесу». І поки гріється вода, я встигаю вернутися із здобиччю. Чому мені щастило? Тільки завдяки мисливському умінню, досвіду.

Тоді я вперше у житті спізнав, що то ночувати просто неба, та ще взимку. Вогнище гріє, а; обалює руки, обличчя, а спина крижане від холоду. Простягаю до вогню долоні, а тіло все за-терплю. Тим часом мій супутник сідів з незворушним виглядом, схрестивши ноги, ніби у себе вдома, ніби й морозу нема ніякісного, попихкує собі великою льюлкою, задумливо дивлячись удалину. Чорні очі виблискували молодо, мовби прозирали крізь темряву далеку дорогу і майбутнє полювання. Раптом обличчя його прибрало зовсім іншого виразу. Дошинжав зіщулювся і, скрушно зітхнувши, мовив:

— Ну й часи настали: зараз майже кожний ходить з рушницею. А справжнього мисливця, як удень зорю, зустрінеш рідко. Усі боягузи, усі без серця. Святеники, ханжі.

— Ви кажете — нема путніх мисливців? — перепитав я. — А хіба Даший Балбар поганий мисливець? Він убив ведмедя з кременівки!

Дошинжав гуай криво посміхнувся:

— Коли рушниця в руках, а ведмідь перед носом, то його й твоя бабуса застрелить. Нема нічого простішого, ніж наставити рушницю на звіра, натиснути на курок та й усе. Голодний ведмідь був від твого Балбара всього за десять кроків. Тут взяла гору не мисливська вправність, а просто випадок. А що головне у мисливстві? Кмітливість! Усі теперішні мисливці, починаючи з Балбара, бояться вилізти з-під ковдри. З дому виходять, коли зішло сонце, і повертаються задовго до заходу. Хіба то мисливці? Справжній мисливець зимою мерзне в степу, а літом смажить у тому ж степу на сонці. Він уміє долати глибочезні замети, як вовк, перестрибувати зі скелі на скелю, як рись... Ці паскудні мисливці стільки ранять звірів, стільки їх розполохують! Мисливець му-ситься бути до звірини і суворим, і водночас добрим. А поглянь, як дехто робить. Відійде неподалік від юрти, влаш-

¹ Гуай — форма ввічливості при звертанні й називанні людей старшого віку.

² Архі — горілка (монг.).

тує засаду й підстрелить першу-ліпшу косулю, та ще з маленям! О-хо-хо!

Старий похитав головою, насупив лоба. Кілька хвилин понуро мовчав, дивлячись на полум'я, що метнулося догори.

Я спитав:

— А чому ви завжди ходили полювати сам?

Він гмукнув.

— У природи треба брати тільки те, що потрібно. А ці мисливці намагаються бити все, що трапиться, стріляють усе підряд, що треба і чого не треба. Є й такі, що собаками заженуть стадо диких свиней і почнуть бити поросят. І думають, що це подвиг. Але ж набагато вигідніше брати дорослого вепра, а не поросят. Я з такими горе-мисливцями сперечаюся, навіть ладен з ними битися. То вже ліпше самому полювати.

Удвох зі старим мисливцем ми їздили мало не десять діб. Загрузали в заметах — сніг сягав стремени, коні інколи неспроможні були витягти ніг. Проте не здибали ніякої дичини. Дошинжав гуай знав ці мисливські угіддя як свою кишеню, знав, де може ховатися звір. Та цього разу прогадав старий мисливець — одного він не передбачив, що через великі снігопади вся дичина звідси піде. Старий сумно зіграв:

— О-хо-хо! Отака-то праця мисливця! Нелегкий наш хліб... Блукаєш голодний, утомлений. Та з чим порівняти душевні страждання? Бо хто годує народ? Ратаї, пастухи-скотарі та ми, мисливці. Нічого, не будемо втрачати надію. Світ великий. Тут нестача паші, а там, — він показав рукою на далекі вершини, — і тепло, і трава є.

Усі харчові припаси скінчилися, вже дві доби ми пили тільки чай без цукру. Сяк-так добралися до гір, перейшли за падину. І справді, снігу тут було набагато менше, подекуди виднілися звірині сліди. Ми перебралися на північний схил невисокої гори, порослий мішаним рідколіссям. Дошинжав гуай натягнув повід свого коня:

— Ми ж з тобою не пара верблюдів — можемо розійтися. Давай роз'їдемося в різні боки — ти їдь лівим схилом, а я правим, зустрінемося біля великої скелі. Уважно стеж за свіжими слідами.

Минаючи низьку сопку з соснами на схилах, я почув два постріли, що гучною луною прокотилися по тайзі. Нема слів, щоб сказати, як я зрадів. Повернувши коня, я погнав його в той бік, звідки

пролунали постріли. Мій супутник сидів на галявині, на стовбурі поваленого дерева, і з насолодою курив. Поруч лежала туша великого кабана. Ось так усміхнулося йому мисливське щастя.

— Дошинжав ще ні разу не вертався додому без здобичі. Бачиш, які багатства дарує нам Хангай! — радів старий.

У мене слина покотилася, коли я побачив кабана. З нетерпінням чекав, коли Дошинжав візьме ніж і почне білувати тушу. Уявив собі смажені реберця... Та мій супутник нараз мовив:

— Ну, синку, треба нам цю тушу зберегти цілою. Отак і здамо.

Я аж затремтів з подиву:

— Що? Хіба ми не будемо зараз їсти м'ясо? Помремо тут з голоду? — пробурмотів я спантеличено.

Старий осудливо зиркнув на мене:

— Ох ти, нерозумний! Тобі тільки щоб самому попоїсти, та й годі? Коли ти вже такий голодний, удома в нас повно м'яса в коморах.

Ти гадаєш, навіщо ми вибралися на полювання в лютий мороз? Аби собі череву натовкти? Ні, ми пішли, щоб чимось допомогти Червоній Армії в її боротьбі з неадекватним ворогом. Наші люди вже передали фронту багато дарунків — і коней, і золото, і срібло. А ми з тобою що надіслали? Кілька пар рукавиць, та й усе? Адже там люди кров проливають, гинуть за правду. От я й подумав, що й наша допомога має бути вагомішою, суттєвішою. Через те й рушив на полювання і тебе взяв із собою. Тепер моє бажання здійснилося. Ця туша варта кількох коней. Не соромно фронту послати. На одного коня сяде одна людина, але солдат може воювати й пішим, однак же жоден чоловік не в змозі воювати голодним. Хай їдять сало кабана, хай зварять з м'яса юшку. Сто солдатів можна нагодувати цим м'ясом!

Там, де йде війна, харч ніколи не буває зайвим. Зрозумів, малий? Не бійся, ми з тобою не помремо з голоду. Поки ти в тайзі і поруч старий Дошинжав, тобі боятися нічого.

Ми зв'язали дві берези, зробивши щось подібне до санчат, умостили вепра, і я потягнув тушу до ближнього ліска. А мій учитель подався вистежувати дичину. Невдовзі я почув постріл. Луна від нього розляглася тайгою.

З монгольської перекладали
Ольга ВАСИЛЕНКО
та Лідія СКОРОДУМОВА

Мартін Бенка (ЧССР). Через боротьбу й страждання до свободи.

До читачів журналу «Всесвіт»
Я побував у Києві напередодні святкування 40-річчя Перемоги над фашизмом. Добре знаю, якою дорогою ціною заплатив за неї ваш народ.

Для мене, як і для всіх моїх співвітчизників, закінчення війни мало надзвичайне значення.

У нас почало рости нове суспільство. Ви, громадяни СРСР, будете його майже сім десятиліть, ми ж в НДР зробили перші кроки чотири десятиріччя тому. Відтоді розпочався наш спільний шлях, що збратав наші народи. І мета в нас спільна: викреслити назавжди війну з майбутньої історії людства.

Отже, травень 1945-го — це ще одне визволення — від ненависті. Наші почуття, тодішніх п'ятнадцяти-шістнадцятирічних юнаків, були засмічені нацистською ідеологією, та, ставши вільними, ми почали дивитися на життя іншими очима. Звичайно, потрібен був час, щоб повалити тисячі мурів, зведених війною навколо людських сердець.

Моє становлення як людини, громадянина тісно пов'язане з кількарічним перебуванням у Києві, куди я потрапив як військовополонений 1945 року. Робота, навчання, потім літературна праця. То були молоді, нелегкі, але й не марно прожиті літа. І тим, що я ось уже 35 років член Соціалістичної єдиної партії Німеччини, теж завдячую рокам, проведеним у Києві.

Г.-Ю. ШТАЙНМАНН

Ганс-Юрген ШТАЙНМАНН,

прозаїк і публіцист НДР

ПЕРЕХРЕСТЯ

З Києва я надіслав телеграму Семєнові, що післязавтра будемо в Одесі. Дівчина за поштовим віконцем прийняла мій текст і бровою не повівши. Я аж

запишався: склав телеграму без Танної допомоги!

Того ж вечора рушив на вулицю Артема; хотілося побачити «свій» будинок.

Та, розшукавши його, я розгубився — пам'ять малювала зовсім іншу картину. Довго не міг оговтатись від несподіванки. Зрештою, що могла підказати пам'ять? Минув час, і дещо призабулося. Та й не добув я до кінця на будівельному майданчику, а отже, й не брав участі в завершенні будівництва. Тож і склалося інше враження...

Був це п'ятиповерховий наріжний будинок, чи навіть блок будинків, і я пішов попід мурами — спочатку вулицею Артема, далі звернув за ріг, проминув аптеку. До будинку навпроти підступав паркан будівельного майданчика; за ним здіймався у вечірнє небо металевий каркас — зводився висотний будинок. Я задивився на залізобетонну конструкцію, і мимохіть згадалось, як ми влітку 1946-го тягали на собі важкі-преважкі носилки. У Києві тоді було сутужно з підйомними кранами.

Подумалось: оці залізобетонні коло-си, тягар яких знову немовби ліг на мої плечі, бовваніють тут десятків років, і враз я згадав, навіщо прийшов сюди: щоб зустрітись з самим собою — тим молодим, яким був тоді.

...Будинок обгорів зсередини, перекриття попровалювались, але стіни вистояли — товсті, міцні цегляні стіни, які ще могли послужити людям. А на подвір'ї стояла липа, серед потерухи й залізаччя, наче виросла з цієї купи. Влітку 1946-го вона почала цвісти, і пахощі її проникли до підвалів руйновища, що його ми розчищали кайлами та лопатами.

Я спробував зазірнути у двір, але тим часом там смеркло, і годі було щонебудь розгледіти. Виднілось тільки дерево, а може, й кілька дерев; та чи була серед них мол липа? Так само й каштани, які росли уздовж вулиці Артема. Чи були вони ті самі, що й тридцять років тому, — з посіченими, обдертими стовбурами й гілками?

Заройлись спогади, в уяві пронісся ви-хор подій. Ось стою перед «своїм» будинком на вулиці Артема, серед потоку перехожих. Який це рік? Вересень 1975-го. Тридцять років минуло як один день! Хіба не вчора побачив я вперше це місто? У вересні 1945-го ми прибули сюди із Вроцлава після тижневої подорожі залізницею. Пізнього вечора пройшли зруйнованими вулицями до табору військовополонених — склепінчастого підвалу обгорілого й розстріляного комплексу будинків неподалік вокзалу. Я ще нічого не знаю про Київ, про Бабин Яр, про сотні тисяч місцевих громадян, закатованих під час фашистської окупації. Працюю на вулиці Артема; спускаюся бульваром Тараса Шевченка до Хрещатика й підіймаюся вулицями Карла Маркса, Карла Лібкнехта, Рози Люксембург. Складаю докупки кириличні літери німецьких імен і не втямлю: як це вулиці міста, два роки тому визволеного від гітлерівців, з іще незагоєними ранами війни, носять німецькі імена? Стою в бібліотечці нашого табору й гор-

таю книжку: Йоганнес Р. Бехер. Читаю вірші Еріха Вайнера, роман «Випробування» Віллі Бределя — імена, яких я досі й не чув. Коли б не війна, ходив би ще до школи. Я мушу вчитися, дозріти, щоб зрозуміти, чому я нині, у вересні сорок п'ятого, опинився тут, у чужому місті Києві, та як воно буде, коли повернуся додому...

Потім згадав про літню жінку, що мешкала тоді в підвалі флігеля «мого» будинку, і знову повернувся в сучасність. Здалось, ось зараз увійду в будинок і зустріну її. Хотілось, щоб так було насправді, хоч я і розумів: вона мене не впізнає. Двічі чи тричі заговорила до мене, та я майже нічого не второпав, окрім фраз «сорок додому», яку ми дедалі частіше чули і з інших уст. Якось ця жінка пригостила мене свіжим, духмяним, ще теплим пиріжком; щоранку вона пекла пиріжки й носила в кошику, вкритому хустинною, на базар.

Чи ще жива? Тепер їй було б... дев'яносто, а може, й сто років. Про це я не подумав...

Позираючи на вікна старого будинку, я міркував: чи живе там хтось такий, чий шлях колись перетнувся з моїм і зустрів з ким повернула б мене в минуле.

Юрій Щербак. У «Зоветлітератур» прочитав я нещодавно його оповідання «Маленька футбольна команда»:

«Найчастіше прокидався в іншому часі — або навесні 1945-го чи влітку 1946-го, — одинадцятилітнім-дванадцятилітнім хлопчиськом: мої юні думки, весело потягуючись, зітхали, не розуміючи, в якій старій оболонці вони ув'язнені; між сплячим, досить пошарпаним, тілом і думками, що прокидалися, не було ніякого зв'язку; мої юні думки бігли на Хрещатик і стрибали на платформу, причеплену до вантажного трамвая; по всьому Києву повзали тоді такі трамваї з платформами, на яких залюбки їздили студенти й школярі, зупиняючи такий поїзд у будь-якому місці дуже просто: досить було смикнути за мотузку й опустити дугу. Платформа, на якій я стою, виносить мене на Хрещатик, на цю сумну долину битої цегли, покручених двотаврових балок, обгорілих ліжок, сплющених примусів і чорних круків. На Бессарабці встановлено потужні прожектори, які прокладають рівні світляні магістралі ввечері, коли гримить салют. Ці голубі стовпи прожекторного світла — єдине, що є рівне й непонівечене на Хрещатику».

З Юрієм Щербаким їдемо Хрещати-ком — «Хрещатим яром». Тротуари ліворуч і праворуч повні перехожими. У темну зелену каштанів уже виплітаються червоно-жовті барви. Юрій Щербак спритно веде свій автомобіль серед транспортного потоку.

Приїхали до Дніпра. Скупалися. Тоді наш друг запросив нас повечеряти у ресторані — стилізованому під водяний млин. Дерев'яні стільці, широкі столи, українська кухня...

Міхал Биліна (ПНР). Берлін 2 травня 1945 року.

Згодом розговорилися про ті часи, коли я перебував у Києві як військовополонений.

— Не можу пригадати, де саме розміщався наш табір, — сказав я. — Пам'ятаю лише, що він був неподалік вокзалу.

Щербак тут же порадив, як зручніше під'їхати до того будинку.

Коли ми наприкінці літа сорок п'ятого прибули до Києва, спало мені на гадку, то й він, Юрій Щербак, міг бути серед тих дітей, які стояли уздовж вулиць...

Одеський поїзд вирушив увечері; швидко минула ніч у спальному вагоні. А вранці ми прибули в місто над морем, і я почав сумніватися, що впізнаю мого друга. Адже ми ще з ним ніколи не бачились.

Рік тому він написав мені листа. Йому потрапила до рук моя книга «Аналіз Г.», в якій я розповів про невисокого, чорнявого старшого лейтенанта, що влітку 1947-го мав коротку, але важливу розмову з доктором Вернером Гайдінгером, хіміком заводу міста Лейна. Тим старшим лейтенантом був він, Семен Юхимович, на той час офіцер радянської військової адміністрації в Галле.

Я був лише хроністом — записав те, що почув. Доктор Гайдінгер розповів мені про свою розмову зі старшим лейтенантом про заснування в Лейні товариства для вивчення культури у Радян-

ському Союзі. Так розпочалася майже тридцятирічна робота доктора Гайдінгера в Товаристві німецько-радянської дружби.

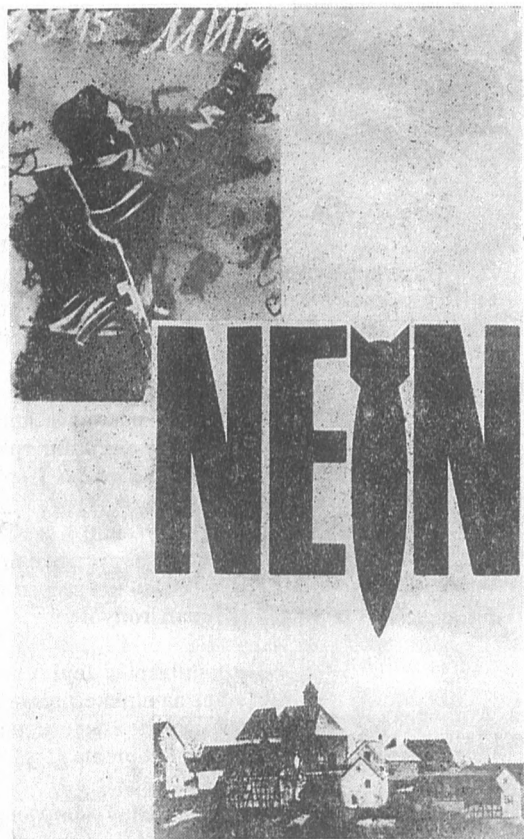
Семенові було тепер п'ятдесят вісім років. Та в моїй уяві він залишався таким, яким мені змалював його доктор Гайдінгер. Проте ми впізнали один одного відразу ж. Він сидів у секретаріаті одеської письменницької організації, а коли точніше, то схопився на ноги, як тільки ми увійшли до приміщення, — невисокий, жвавий чоловік і нині вже сивий. Ми привіталися, як давні знайомі, що не бачились багато років.

Невеличке помешкання на вулиці Карла Маркса в Одесі. Сидимо разом з Семеном та його дружиною, розглядаючи фотографії, різні сувеніри. І знову спогади. Семен розповідає про ті чотири роки праці в нас, про людей, з якими він тоді познайомився. Говорив то сміючись, пересипаючи мову жартами, то задумливо. Про те, як окружну комендатуру в Зангерхаузені відвідав Вільгельм Пік, про урочисті збори в Айслебені 1 Травня 1948 року, коли пам'ятник В. І. Леніну, вивезений гітлерівцями з міста Пушкіна і врятований від знищення радянськими й німецькими антифашистами, було встановлено у старому гірняцькому місті. Про свою бригаду на Мансфельдському комбінаті — адже Семен уже багато років почесний член цієї бригади. Розповів і про свою подорож до НДР у жовтні 1969-го. Тоді вони з дружиною гостювали в місті Зангерхаузені. Про ті чотири роки,

коли він разом з іншими радянськими людьми допомагав нам знайти шлях у майбутнє. І чим більше він розповідав про це, тим більше мені здавалося, що наші з ним шляхи десь перехрестилися. І це вже не перша, а друга зустріч. А чом би й ні? Адже ми з ним могли вже зустрічатись у Києві чи в Галле, навіть не знаючи про це. Те, зрештою, не так важливо. Головне, що шляхи людські зійшлися і більше не розійдуться.

Увечері ми вирушили до Києва. І знову — бульвар Шевченка, вулиця Артема, знову — Хрещатик. Наче й не було тих десятиліть, що сплинули відтоді, коли я вперше опинився в чарівному місті над Дніпром. Усі ті роки злилися в один-єдиний день: прибуття й повернення.

*З німецької переклав
Олександр МОКРОВОЛЬСЬКИЙ*

Колаж Володимира Писаренка за мотивами антивоєнних плакатів.

ЛУЇ АРАГОН

Луї Арагон (1897—1982) — видатний французький поет, романіст, літературний критик. Свою творчість нерозривно поєднував з активною громадсько-політичною діяльністю на батьківщині та в міжнародному русі за захист миру. Член Французької комуністичної партії з 1927 року, з 1954-го — член ЦК ФКП. Брав участь у Міжнародній конференції революційних письменників (Харків, 1930), виступав на I з'їзді радянських письменників у 1934 році. Учасник французького руху Опору, друкувався в підпільній пресі, був керівником літератури антифашистського Опору. Після закінчення другої світової війни обирався головою національного комітету письменників, а з початку 50-х років до 1972 року був головним редактором щотижневика «Леттр Франсез». Лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1957), нагороджений в 1972 р. орденом Жюльєнної Революції, в 1977 р. — орденом Дружби народів. Автор поетичних книжок «Вічний рух» (1926), «Ура, Уралі» (1934), «Ніж у серці» (1941), «Очі Ельзи» (1942), «У дивній країні» (1945), «Французька зоря» (1945), «Знову ніж у серці» (1948), «Мої каравани» (1954), «Незакінчений роман» (1956), «Поети» (1960), «Прошання» (1981) та ін.

ЛЕГЕНДА ПРО ГАБРІЕЛЯ ПЕРІ¹

На цвинтарі у Іврі
В чорній безодні могили
Зловтішно кати зарили
Тіло Габріеля Пері

Та мученик у труні
Катам не дає спокою
Бо хто ж чудеса там коїть
Де плачуть люди сумні

На цвинтарі у Іврі
Між сотнями жертв невинних
Хотіли вони злочинно
Сховать Габріеля Пері

Та кров долає загин
Червоно квітне на травах
І щоб прогнати цікавих
Прибув жандармів загін

На цвинтарі у Іврі
Не можна покласти квіти
Від страху весь вік тремтіти
Вбивцям Габріеля Пері

Там тінь у гніві й журбі
Стоїть на варті могили
Де квітнуть незрозуміло
Гортензії голубі

На цвинтарі у Іврі
Де всі зачинено брами
Хтось квіти кладе ночами
Як дар Габріелю Пері

То неба ясна блакить
Лягає на землю чорну
То спогад що всіх нас горне
До того хто тут лежить

На цвинтарі у Іврі
Важкі букети страждання
Розвіються у зітхання
Над сном Габріеля Пері

¹ Цей вірш, написаний до другої річниці з дня смерті Габріеля Пері й опублікований підпільно, побудовано насправді на легенді, а не на історичному факті: насправді Пері було поховано не в Іврі, а в Сюрені, і не в братській могилі, а у звичайній. Проте автор, що був тоді на нелегальному становищі, не вигадав жодної деталі, навіть історії з голубими гортензіями, можливо, ким-

небудь придуманої; але вже менш, ніж через два роки після смерті героя, автор чув, як із уст в уста передавалася ця видозмінена версія, з якої нині народилася легенда, зовсім як у добу «Пісні про Роланда», трубадурів та поезій, що усно поширювалися по всій Франції, тоді, як і сьогодні, спустошеної та відданої на поталу солдатам та виродам. (Автор.)

І зродиться з тих зітхань
Країна у сяйві сонця
Так люба серцю тулонця
Країна юних бажань

На цвинтарі у Іврі
Букети повні любов'ю
Схилились тихо над кров'ю
Із ран Габріеля Пері

Тирани ждять чорних днів
Зраділи що впали жертви
Вони живі а не мертві
Ще гряде народний гнів

На цвинтарі у Іврі
Кати імена стирають
Та вітер усім співає
Ім'я Габріеля Пері

А ті хто в нього стріляв
Ви пісню його згадали
Вогонь що ви затоптали
Деінде вже забув

На цвинтарі у Іврі
Співає вітер ізрання
Ще будуть інші світання
Інші Габріелі Пері

Лиха година мине
І знайдуться інші люди
І сонце над нами буде
Таке як колись ясне

На цвинтарі у Іврі
Кинуте в чорні глибини
Ще б'ється для батьківщини
Серце Габріеля Пері

БАЛАДА ПРО ТОГО, ХТО СПІВАВ ПІД ТОРТУРАМИ

Якби життя починати
Я знов би пройшов цю путь
Хай пісня рветься крізь ґрати
В ній дні майбутні живуть

У камеру до нього
Двох кинули вночі
Вони умовляли довго
Здавайся не мовчи

Ти будеш будеш жити
Плазуючи як ми
Лиш слово проїди ти
І вийдеш із тюрми

Якби життя починати
Я знов би пройшов цю путь
Прорветься пісня крізь ґрати
В ній дні майбутні живуть

Одне маленьке слово
Аби лиш захотів
Життя немов обнову
Одержиш від катів

Кинь слово навіть з глузом
І доля вже не та
Подумай думай думай
Бо ранок розквіта

Якби життя починати
Я знов би пройшов цю путь
Прорветься пісня крізь ґрати
До тих що йдуть у майбут

А я всміхнувся щиро
Ім короля згадав
Що помінявши віру
Париж завоював

Пішли собі ті двоє
Не хоче то й нехай
Собі сам лихо коїть
Загине він і край

Якби життя починати
Чи він би ту путь пройшов
Прорветься пісня за ґрати
А путь я пройду ізнов

Живи країно наша
А я зустріну смерть
Ви друзі знайте чашу
Я випив повну вщерт

Прийшли вести на страту
Сказали слухай ти
Ще можеш врятуватись
Він зміг відповісти

Якби життя починати
Я знов би пройшов цю путь
Крізь кулі тортури ґрати
У дні де живе майбутть

Він кулям навстріч кинув
Що «слави день наспів»
І з уст його ще зринув
Інший французький спів

Пісня гостра як лезо
У вранішній імлі
Зросла із Марсельези
Для всіх людей землі

СЕРПНЕВА НІЧ

Як рясніє над нами руно зірок
У цей вечір серпневий небо правічне має руки відваги
Цей вечір серпневий не дає спадкоємцю
Не дає хижаку планетарної влади
Заперечує право його творити закони ночі
І вже видно залізного велетня в панцирі
Він задрімав у знесиллі
А законний загарбник його полонив
Вибухнула зірка
Склепіння небесне поволі
Перевертається і груди неба повні молока
Від сорому показують доміно долі

Сузір'я сузір'я
Ось грабіжник пограбований сам за миску сочевиці
Ось велике безсоння осяяне світляками
З сукні мороку струшують коштовні камені щоб загадати бажання
І щоразу як падає камінчик ми чуємо голос
У що вірите ви тліні хрестячись
Хрестами метеоритів
Цілий рік чекали ночі цієї
Вирішальної ночі чекали
Цілий рік ночі такої як ця
Ночі небесних пісків ночі солі і крові
Чи вона це нарешті полум'яніє й розколює
Чорне золото світу що очі заплуштив

Зів'ялі квіти вітають з бездонної сцени глядачів незримих
Зів'ялі квіти в мученицькій утомі
Зів'ялі квіти надійні вогні які забиває на межах мовчання дитина
Свобода ламка пророкує світання
Маяки єдиної кораблекатастрофи падаючі зірки
Мандрівні вогні безмежного кладовища у свято
Розтоплюються трави нічні
Хай же воля ваша здійсниться свято

Сліпучий сніг ночі що блідне
Рани неба мого посіви очей моїх
Жнива хліба вижаті вчасно аби знов народитись
Наче фенікс що став символом життя
Бліді долоні простягли пальці променів трасуючих куль
Що кажуть про вас о зорі мої кохання мої ви пливете у вікнах
Мов потопельники в ілюмінаторах надії
Дрібна рибка у сітях пільми без чарунок
Обгорілі мачти загнаних піратських галіонів
Цілунок кінчиків обкусаних до крові що плине в безмежжя
Вихор білого пуху в битві хижих птахів
Урочисте ламання бруку перед падінням королів
Удари мечів
Тремтіння отари що згадала морози
Невпинні камені що падають у криницю
Чи ти пам'ятаєш очі Єлени зі Спарти як вона кидала Трою нещасна
Йде добродійний дощ о нарешті прийшла насолода нещадна

Уже наливається колосся гніву
І хто може нині радість і страх роз'єднати
У цю ніч яку довго чекали в цю зоряну ніч
У цю ніч вогняну що кидає викликам виклик
Хай здійснюється правосуддя в годину таку

Я чую вас голоси жертв
Ви приходите у годину розподілу помсти
Вимагати вашої частки
Ви боїтесь що я забуду
Про ваше право на зерно тугі на серпень слави
Ви боїтесь о друзі що я забуду про заплачену ціну
І про землю зрошену вашою кров'ю
І про жертву яка запліднила ту землю
І про сумнів розтопаний вами і ваших кайданів тягар
на зморшках невіри

Вогонь ваших сонячних уст засуджених на мовчання
Жахливі перерви між кроками ваших слів
Ваших останніх слів овіяних близькістю смерті
Боїтеся, що я сліпо забуду все, що нас в'яже
Що в'яже мене із пролитою вами кров'ю
Боїтеся щастя тих хто виживе їхнього безумства
Бездумного тихого неба над покинутою пусткою
І люду що ставить нові монументи
Ваші постаті замість фальшивих богів
Я чую вас голоси жертв

Вас у кого я вірив
Ні я не забув тебе зброяре
Ти міг одним словом спинити людей на майдані
Ні тебе обстріханого ворогом
Ти йшов у життя зі світлими очима стрілочника на перехресті рейок
Не забув я тебе ні тебе рудий філософе
Ні твоєї дружини що дочасно посивіла бо не мала спочину
Ні тебе хто співав наче лебідь
І був схожий на принца з фінікійської глини
Таємниця якої була втрачена ще в античні часи
Не знаю чи зможу загинути я так як ви але все це
Варте того щоб упасти десь на шляху як ви о друзі по зброї
Зірки розбігаються навсібіч
Апокаліптичне сяйво мовчання ночі поглине
Коли соловей на обурений гай
Кине іскру співу відповідь небу яке пламеніє
О як би я хотів бути цим співцем
Аби кинути поклик у якому визволення палає
О як би я хотів жити щоб раптом умерти
Розвідником веж птахом з найвищої гілки
О як би я хотів жити
Щоб у вогні Броселіанди ¹ спопеліти
І щоб сказати майбуттю любові нашої ім'я

Прекрасна ніч серпнева ніч від гори до гори
Промовляє дивною мовою пастухів
Прекрасна ніч серпнева ніч у попелястім серпанку горить
Прекрасна серпнева ніч у серпанку погрози
Я б тільки хотів жити досить щоб побачити як в'яне ніч

і міняється вітер

¹ Броселіанда — назва лісу в Бретані, використана автором як символ героїчної історії Франції.

З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ

В оформленні добірки поезії
Луї Арагона використані малюнки
художника Ренцо Градзіні
(Італія) з альбому «Флорентій-
ський Опір».

© Copyright 1980 by «La Nuova
Italia» Editrice, Firenze.

Ліліан ХЕЛМАН

Ліліан Хелман (1905—1984) — визначна американська письменниця — драматург, прозаїк, кіносценарист. У 30-і роки успішно дебютувала в драматургії п'єсами «Дитяча година» (1934) і «Настане день» (1936). Кращі п'єси Хелман, зокрема «Лисички» (1939) — про моральний розпад буржуазної сім'ї в гонитві за наживою, — широко йшли і на радянській сцені. В роки другої світової війни письменниця створює яскраві антифашистські п'єси «Варта на Рейні» (1941) та «Порив вітру» (1944), кіносценарій про героїчну боротьбу радянських партизанів «Північна зірка» (1943).

Протягом багатьох років Ліліан Хелман була активною учасницею антифашистського, демократичного руху в США. Під час національно-революційної війни іспанського народу проти фашистських заголотників вона відвідала республіканську Іспанію; тричі — в 1937, 1944 і 1967 рр. — приїздила до Радянського Союзу. В період розгулу маккартизму в США, у 1952 році, Хелман рішуче відмовилася дати свідчення реакційній комісії розслідування антиамериканської діяльності, після чого ім'я її було занесене до «чорних списків» і довгий час замовчувалося. Після смерті письменниці в червні 1984 р. у пресі було опубліковано повідомлення про те, що частину своїх статків вона заповіла на створення фонду допомоги письменникам, які поділяють марксистські погляди.

З кінця 60-х років одна по одній виходять автобіографічні прозові книжки Хелман: «Недовершена жінка» (1969), «Pentimento» (1973), «Час негідників» (1976). Пропонована увазі читачів «Всесвіту» повість «Джулія» являє собою один із розділів «портретів» книжки «Pentimento» (що за змістом можна перекласти «Крізь нашарування літ»). Ця мемуарна оповідь про реальний епізод антифашистської боротьби в Європі напередодні другої світової війни здобула широку популярність на Заході завдяки екранізації за участю відомих американських кіноактрис Джейн Фонда і Ванесси Редгрейв.

ДЖУЛІЯ

Повість

У цій історії я змінила більшість імен. Не знаю, чи це має сьогодні якийсь значення, але гадаю, що повна дівчина, з якою я їхала в поїзді, досі живе в Кельні, і я не певна, чи тамтешні німці люблять своїх колишніх антифашистів навіть тепер. Ще важливіша обставина — мати Джулії жива, а можливо, й дочка Джулії. Я майже не сумніваюся, що батько тієї дочки живе в Сан-Франциско.

1937 року, після того як я написала п'єси «Дитяча година» та «Настане день», мені надіслали запрошення на театральний фестиваль до Москви. У своїх колишніх спогадах про ту мандрівку я не згадувала про свій переїзд через Берлін, тому що не могла тоді писати про Джулію.

Того ж таки серпня до Європи їхали Дороті Паркер¹ та її чоловік Алан Кемп-

белл, отож ми разом перетнули океан на бабусі «Нормандії». То була чудова подорож, незважаючи на вдавано добродушні жіночні жарти Кемпбелла, від яких я завжди почувалася ніяково.

Коли ми дісталися до Парижа, я все ще вагалася — їхати в Москву чи ні. Отож я затрималася там, рада нагоді познайомитися з Джеральдом і Сарою Мерфі, з Хемінгуєм, який саме повернувся з Іспанії, та з Джеймсом Ларднером, сином Рінга Ларднера¹. Невдовзі по тому Джеймс записався в Інтернаціональну бригаду і через кілька місяців загинув в Іспанії.

Мені подобалося подружжя Мерфі. Вони завжди викликали в мене симпатію й зацікавлення, хоч і не стали для мене тими, ким були для старшого покоління. Мабуть, Келвін Томкінс у своєму біографічному нарисі цілком правильно охарактеризував їх як «людей вишуканого стилю». Джеральд Мерфі мав гострий розум, Сара була граці-

¹ Паркер, Дороті (1893—1967) — американська письменниця.

Lillian Hellman. Julia. (From the book *Pentimento*. — Little, Brown and Company, Boston, 1973.)

© 1973 by Lillian Hellman.

¹ Ларднер, Рінг (1885—1933) — американський письменник-гуморист.

озна й дотепна. Того літа вони поховали двох синів, проте поводитися зі стриманою гідністю. Але протягом наступних багатьох років нашого знайомства я зрозуміла, що їхнє життя минало зовсім не так гладенько, як здавалося збоку, і задовго до кінця нашого знайомства, тобто за декілька років до Джеральдової смерті, я дійшла висновку, що надто велика частина їхнього життя була даниною стилю. Стиль, звичайно, дає втіху тим, хто має з нього вигоду, та далеко не завжди він обертається добром для людини, яка підкоряє своє життя його суворим вимогам.

Того літа в Парижі було й чимало інших людей, знаменитих і багатих, що запрошували Дороті Паркер на обіди та замиські лєтчі, на корти, хоч вона й не грала в теніс, та в басейні, у яких вона ніколи не купалась. І тоді, й згодом я любила спостерігати, як люди підлезували до неї. Мене забавляли її надміру вишукані манери, свого роду маска, за якою вона приховувала зневагу та відразу до тих людей, які так щедро надавали їй компліменти. Коли вона добре підпівала, її поведінка ставала вишуканою до дурості, а мова — дотепною й гострою; мабуть, цим вона хотіла довести собі й мені, що ніхто не в змозозі купити її. Вона помилялася — її могли купити й купували протягом багатьох років. Правда, купували тільки вхідний квиток до її життя, і зрештою вона померла незалежною, на своїй власній дорозі.

Я відкрила для себе новий світ. У Нью-Йорку та в Голлівуді мене улещували, як улещують молодшу людину, що досягла певного успіху в театрі і ще не встигла набриднути публіці. Але там я зналася з людьми другого сорту порівняно до паризьких шанувальників Дороті. Отож у Парижі я чудово бавила час, і, можливо, то були дні, найкращі в моєму житті. Але одного ранку, після тяжкої нічної пятйки, я замислилась. Дитя депресії, така собі пуританка-соціалістка, — хоча називати себе так означає звужувати свої погляди, — я була сповнена ентузіазму, як і багато американців на самому початку правління Рузвельта. Таких самих захоплених поглядів на те, що ми називали суспільством та його майбутнім, дотримувалась і Дороті. Різниця між нами все ж таки була і пояснювалась вона не лише віком — просто Дороті вже давно звикла до оточення, яке мені не подобалося; хоч вона й виступала проти багатих та відомих людей свого кола, але я не любила те товариство до такої міри, що не вважала за потрібне навіть звертати на них увагу.

Протягом того місяця я кілька разів розмовляла по телефону з улюбленою подругою свого дитинства Джулією, яка вивчала у Відні медицину; от і того ранку після нічної пятйки я подзвонила до Джулії і сказала їй про свій намір по дорозі в Москву заїхати до Відня. Але того ж таки дня, пізно ввечері, вона мені передзвонила.

— Я маю до тебе одне прохання, —

сказала мені Джулія. — Можливо, ти зможеш зробити це, можливо — ні. Але дуже прошу тебе, побудь у Парижі ще кілька днів і до тебе зайде один мій друг. Якщо ти захочеш зробити по-моєму, ти поїдеш у Москву прямо через Берлін і ми зустрінемося там, коли ти повертатимешся.

Коли я сказала, що не розумію, до чого той її друг і чому я маю їхати через Берлін, вона відповіла:

— Я не можу пояснювати. Завтра ж попроси німецьку візу. Ти сама все вирішиш, але зараз ні про що мене не розпитуй.

Мені ніколи не спало б на думку знехтувати прохання Джулії — так між нами завжди велося. Тому наступного ранку я пішла в німецьке консульство по візу. Консул сказав, що мені дадуть дозвіл на проїзд через Берлін, але не дозволять залишитися в ньому на ніч, а радянський консул пояснив, що це звичайна вимога до людей, які їдуть через Німеччину в Москву.

Два дні я чекала дзвінка, а вранці третього дня вирішила сама знову подзвонити до Джулії. Але спершу спустилася посідати в кафе готелю «Meris». (Я уникала Дороті та Алана, відмовлялась від усіх запрошень, і мене занепокоїли й роздратували дві короткі підозріливі записки від Алана, де він цікавився, чим це я займаюсь і чому не виходжу з номера.) Консьєрж сказав, що у вестибюлі мене чекає якийсь чоловік. Високий незнайомиць середнього віку підвівся мені назустріч зі словами:

— Мадам Хелман? Я приніс вам квитки і хочу поговорити про вашу дальшу подорож. Міс Джулія просила занести вам туристичний проспект.

Ми зайшли в кафе, і на моє запитання, що замовити, він відповів по-німецькому:

— Чи не могли б ви взяти для мене яйце, чашку теплого молока та булочку? Мені нічим за це заплатити.

Коли офіціант відійшов, високий чоловік сказав:

— Ви повинні вдавати, ніби не розумієте німецької мови. Я вчинив помилку.

Я відповіла, що знаю німецьку надто погано, щоб це могло навіяти комусь якусь підозру, та він не звернув уваги на мої слова і заглибився в туристичний проспект, аж поки принесли їжу. Потім він почав швидко їсти, всміхаючись при цьому так, ніби згадував щось приємне. А закінчивши снідати, подав мені записку. В ній говорилось: «Це мій друг Йоганн. Він усе тобі розповість. А я прошу тебе — не квапся з відповіддю. Не зможеш — то й не зможеш, нічого страшного. Хай там що буде, а скоро тебе побачу. Цілую, Джулія».

— Дякую за сніданок, — сказав мені містер Йоганн. — Може, пройдемося до Тюльєрі?

Коли ми заходили в парк, він запитав, що я знаю про Бенджаміна Франкліна, чи я в цьому добре обізнана. Я відповіла, що не знаю майже нічого. Він, мов-

ляв, захоплюється Франкліном, і було б непогано, якби колись у Америці я знайшла для нього фотографію Франкліна. Раптом він сів на лавку й мерзлякувато зіщулювся — погода була холодна й вошка.

— Ви дістали німецьку візу?

— Тільки право на проїзд. Я не зможу зупинитися на ніч. Мені дозволено лише пересісти на поїзд Берлін—Москва.

— Чи не погодилися б ви перевезти для нас п'ятдесят тисяч доларів? Ми думаємо, хоч і не гарантуємо, що все обійдеться добре. Ви доставите гроші, за які ми викупили багатьох, хто уже в тюрмі і хто там скоро опиниться. Ми — це невелика група борців проти Гітлера. Ми не дотримуємося якоїсь спільної віри або релігії — нас об'єднує інше. Люди, яким ви передасте гроші, якщо погодитесь на це, були колись дрібними видавцями. Серед нас є католики, комуністи, люди різних поглядів. Джулія остерігалася мене, що зі страху здатися боягузкою ви можете взятися за те, чого не здатні зробити, а це небезпечно і для вас, і для нас.

Я заходилася нишпорити в своїй сумочці, запалила сигарету, знову покрутила в руках сумку. Він стомлено відкинувся на спинку лави й сидів нерухомо.

Через деякий час я сказала:

— Ходімо чогось вип'ємо.

— Я повторюю, — озвався він. — Ми думаємо, що все буде гаразд, хоч можливі й труднощі. Джулія просила переказати вам, що, коли ви не доїдете до Варшави, ми будемо рятувати вас за допомогою її дядька Джона — він знайомий з американським послом.

— Я знаю її родину. Раніше Джулія не дуже покладалася на них.

— Вона передбачала, що ви це скажете. А тому просила розповісти вам, що дядько Джон став губернатором. Він не любить Джулії, але не відмовився від її грошей заради своєї кар'єри. Мати Джулії також залежна від неї, після того як розлучилася з черговим чоловіком.

Я посміялась, уявивши собі картину, як від Джулії залежать усі її дуже багаті родичі. Правда, відтоді як нам минуло по вісімнадцять років, ми бачилися напевно не більше, ніж разів десять-дванадцять, і, звичайно, за цей час могли статися зміни, про які я не мала уявлення. Джулія покинула коледж і поїхала вчитися в Оксфорд, а потім до медичної школи у Відні, де стала ученицею Фрейда. За останні десять років ми одного разу провели вдвох різдвяні свята, а одного літа місяць плавали на її невеличкій яхті понад узбережжям Массачусетсу, проте в численних листах, якими ми обмінювалися в ті роки, не було й згадки про справи важливіші за суто буденні дрібниці.

Наприклад, я дізналася, що Джулія стала — а може, й завжди була — соціалісткою і, відповідно до своїх поглядів, мешкала в однокімнатній квартирі

в районі віденських нетрищ, ділячись своїми статками з кожним, хто потребував допомоги. Вона не дозволяла собі нічого зайвого, а проте, хоч як це дивно, не зреклася втіхи надсилати мені коштовні подарунки; з її боку то було справжнє марнотратство. Протягом багатьох років Джулія надсилала мені все, що, на її думку, мало мені сподобатися: вироби із старовинної порцеляни, малюнок Тулуз-Лотрека, пальто на хутрі, яке ми колись разом бачили в Парижі, комплект романів Бальзака, вкладений у скриньку в стилі ампір, розкішний набір прикрас часів короля Георга — це, здається, було останнє, що вона встигла придбати для мене.

Я запитала в сивого чоловіка:

— Чи можна мені години зо дві подумати? Саме це й мала на увазі Джулія.

Він відповів:

— Не думайте забагато. До такого краще зовсім не готуватись. Завтра вранці я прийду на вокзал. Якщо ви погодитесь взяти гроші, то привітаєтесь зі мною. Якщо ні — просто не звернете на мене уваги. Хоч як ви вирішите — хай це вас не турбує.

Він подав мені руку, вклонився й пішов геть.

Цілий день я провела в соборі Сент-Шапель та його околицях, намагалася з'їсти обід та вечерю, але не змогла й повернулася до готелю пакувати речі лише після того, як переконалась, що Дороті й Алан разом із подружжям Мерфі пішли вечеряти. Я залишила їм записку, де написала, що виїжджаю дуже рано і ми зустрінемося після мого повернення з Москви. Пам'ятаю, цілий той день я мучилася від нерішучості. Потім лягла з думкою не засиняти доти, доки не прийму твердого рішення. Але потреба вирішувати щось важливе завжди навіювала на мене сон, найчастіше рішення приходять до мене підсвідомо, а не внаслідок якихось роздумів. У кожному разі, я міцно проспала всю ніч і, прокинувшись, поспішила на ранковий поїзд.

Побачивши у вестибюлі Дороті й Алана, готових відпроводити мене на вокзал, я аж ніяк не зраділа і так рішуче, хоча й розгублено, запротестувала, що Алан, який мав добрий нюх на всяку брехню, запитав, чи є в мене підстави для того, щоб забороняти їм їхати на вокзал. Коли він пішов ловити таксі, я сказала Дороті:

— Пробач мені мою грубість. Алан мене дратує.

Вона всміхнулася.

— Дорога Лілі, тільки божевільний може звертати на нього увагу.

Коли на вокзалі принесли мій багаж, я попросила, щоб вони покинули мене, але, мабуть, саме моя нервозність спонукала Алана залишитись. Я, звісно, не повірила в те, що йому так не хочеться розлучатися зі мною, бо він, мовляв, ще нікого не проводжав до Москви. Він сипав дурними жартами, радячи, що обміняти в розмовах із російськими акторами або як приховано вивозити ікру; са-

ме такими дотепами й прикривають свої справжні думки такі люди, як Алан.

Я побачила на пероні того сивого чоловіка. Коли він наблизився до нас, Алан запитав:

— Це часом не той тип, з яким я тебе вчора бачив у Тюільрі?

Я обернулася до Алана, щоб відповісти йому, — хіба тільки бог знає, що я тоді могла сказати, — а сивий чоловік тим часом пройшов повз нас і повернувся до дверей вокзалу.

Я кинулася за ним.

— Містере Йоганн, стривайте! Містере Йоганн!

Коли він оглянувся, я розгубилася і закричала:

— Будь ласка, не йдіть! Будь ласка!..

Мені здалося, що він довго стояв на місці, хмурачись. Потім повільно й насторожено, немов сумніваючись, рушив у мій бік.

Раптом я про все згадала і мовила:

— Я тільки хотіла привітатися з вами, містере Йоганн.

— Вітаю вас, мадам Хелман.

Підійшов Алан і зупинився коло нас. Треба було дати якесь пояснення.

— Це містер Кемпбелл та міс Паркер. Містер Кемпбелл бачив нас учора і запитав у мене, хто ви. Він не сподівався, що ми добрі знайомі і ви прийшли сюди попрощатися зі мною.

Містер Йоганн, не вагаючись, відповів:

— На жаль, це не зовсім так. Я розшукую племянника, який їде в Польщу. Його ще нема у вагоні, він, як завжди, запізнюється. Звуть його Франц. Він їде в четвертому вагоні другого класу. Якщо мені не вдасться зустрітися з ним, я буду вам вдячний, коли ви перекажете йому, що я приходив. — Він підняв капелюх. — Я дуже радий, мадам Хелман, що нам трапилася нагода ще раз попрощатися.

— О, звичайно, — відказала я. — До побачення. Щиро вітаю вас, містер Йоганн!

Коли він уже пішов, Алан зауважив:

— Ну й дивна розмова! Ви говорили англійською мовою, як іноземка.

— Пробачте, — відповіла я. — Пробачте, що я не вмію говорити так правильно, як говорять у вашій Вірджинії.

Дороті засміялася, я поцілувала її і вскочила в поїзд. Від хвилювання я потрапила не в свій вагон. Поки я розпитувала кондуктора, де моє місце, поїзд рушив. Ідучи до свого вагона, я зустріла молодика з валізою та пакунками. Він сказав:

— Я Франц — племянник, четвертий вагон другого класу. Ось вам подарунок на день народження від міс Джулії.

Молодик подав мені коробку цукерок і круглу картонну коробку з написом: «Ательє мадам Полін». Тоді вклонився й пішов.

Я понесла пакети в своє купе. Там на лаві ліворуч від мене сиділи дві молоді жінки. Одна, худенька й тендітна, тримала в руках тростинку. Друга, повна, років двадцяти восьми, була в цупкому плащі, застібнутому на всі гудзики. Я всміхнулася їм і сіла. Свої пакунки я по-

ставила біля себе й лише тоді помітила записку, приклеєну до картонної коробки. Я злякалась, хотіла була піти прочитати записку в туалеті, а тоді подумала, що це може видатися підозрілим. Я відірвала записку від коробки і розгорнула її. Колись я дуже добре запам'ятовувала вірші, розмови, вигляд різних предметів. Та все те давно позабулося. Але я й досі пам'ятаю кожне слово з тієї записки: «На кордоні залиш коробку з цукерками на лаві. Дистань із цієї коробки шапку й надінь її. Ті люди не подякують тобі за те, що ти для них зробиш. Не подякую і я. Але пам'ятай, що я люблю тебе. Джулія».

Я довго сиділа із запискою в руках. Я була в тому стані, коли людина не здатна навіть поворухнути рукою. Таке зі мною траплялося в моєму житті не раз і завжди мене лякало.

Не хочу надто применшувати свої розумові здібності, але ще в дитинстві, розв'язуючи якусь просту проблему, я іноді так ускладнювала її, що не могла знайти виходу. Просто я не бачу того, що інші люди помічають миттю. Саме так я почувала себе тоді. Джулія не написала, коли саме відкрити коробку з шапкою. Якби я пішла з нею до вбиральні чи в коридор — це викликало б підозру в жінок, що сиділи напроти мене. Я ще довго сиділа не рухаючись, аж раптом згадала, що не знаю, коли поїзд перетне кордон — за кілька хвилин чи за кілька годин. Треба було щось робити, а я не могла поворухнутися.

Своє дитинство я пам'ятаю гірше, ніж більшість людей, — воно скінчилося і я швидко забула про нього, сама не знаю чому. Не раз я сама собі дивувалася, але потім відкрила, що дитячим спогадам рідко можна вірити. Одні втішаються ними від прикросів дорослого життя, інші — згадками про справжні чи вигадані дитячі страждання виправдовують свої невдачі.

Я певна, що добре знаю свою пам'ять, знаю, коли її можна вірити, а коли фантазія, мрія або потреба у мрії перекручує правду життя. Тому я цілком переконана: мої спогади про Джулію аж ніяк не вигадані.

Навіть тепер, коли минуло багато років, я із заплющеними очима могла б піднятися сходами і пройти по запруджених людьми залах величезного будинку на П'ятій авеню, будинку із безконечною анфіладою розкішних, але занедбаних кімнат, де стіни були завішані картинами, а столи завалені речами, про вартість яких я навіть гадки не мала. Будинок належав дідові та бабусі Джулії. Я не знаю, що відбувалось у тому домі до і після новорічного свята, яке я там провела. Напередодні того Нового року нам з Джулією сповнилося по дванадцять; ми сиділи за пізнім обідом, на якому подавали м'ясо й рибу, а також шербет, щоб забивати смак попередньої страви, «обполоснути піднебіння», як казала бабуся, подавали також вино — розведене водою вино для нас і біле, червоне та шампанське для двох старих. (Чи справді вони

були старі? Не знаю. Знаю тільки, що вони були дідусем і бабусею.) Не пригадую, чи за столом розмовляли, але після обіду нам дозволили піти в музичну кімнату. Слуга вже приготував фонограф і заграв пісню «Хай щасливо пасуться овечки», яку ми вчотирьох слухали, а потім Джулія підвелася і, поцілувавши бабусю в руку, а дідуса в чоло, вийшла з кімнати, давши мені знак іти за нею. Старовинний ритуал і все, що діялося навколо, я сприймала просто як прикмету життя багатіїв і не намагалася щось із того зрозуміти.

Кожний Новий рік навіює мені спогади про ту ніч. Ми з Джулією лежали в двоспальному ліжку, вона декламувала мені уривки з віршів, — Данте італійською, Гейне німецькою мовою, — і хоч я не розуміла жодної з них, ті звуки здавалися мені прекрасними, вони навіювали солодку зажуру, відчуття, що все в моєму житті попереду, що я знайду в ньому своє місце і мені буде гарно й добре. Час від часу Джулія замовкала й пропонувала, аби щось прочитала я, але я нічого такого не знала напам'ять. Я зважилася прочитати віршика «Мама Гуска», а вона пролекламувала «Джулію» Донна¹ і засміялася, вдоволено зауваживши: «Присвячено мені». Я посоромилася запитати, чи це жарт.

Пізно вночі вона повернулася на бік, щоб заснути, та я попросила: «Будь ласка, Джуліє, почитай ще. Можеш?» Вона знову ввімкнула світло й почала декламувати Овідія та Катулла, поетів, чий імена я не могла пов'язати з якоюсь певною країною.

Трохи згодом я перестала слухати й задивилася на прегарне обличчя, яке лежало на подушці, на густе темне волосся, що поблискувало у світлі лампи. Не пригадую, чи сказала я тоді щось ніжне, лагідне, піднесене, але подумала, що досі мені не траплялося бачити такого вродливого обличчя. Згодом я ніколи не думала про зовнішність Джулії, хоч, коли ми стали дорослими, не раз чула розмови про те, що вона «дивна красуня» й ні на кого не схожа, а один сноб казав ніби в неї «берн-джонсівське² обличчя», хоча обличчя Джулії аж ніяк не мало нічого спільного ні з Берн-Джонсом, ні з його фальшивою духовністю.

Багато часу — майже два десятиліття — розділяло той Новий рік і поїзд, який ішов до Німеччини. І тоді, і згодом, уже після смерті Джулії, я часто думала про свою любов до неї, сильнішу й складнішу за несвідомий природний потяг однієї дівчинки до іншої. Хоча, мабуть, був і потяг. Не знаю, я ніколи над цим не замислювалася, і сьогодні про це гадати марно. Нічого, власне, не означає й те, що ми ніколи не цілувалися; навіть коли в залі лондонського похоронного бюро я нахилилася поцілувати грубо зашите перізане обличчя, то не жажливі шрами стримали мене, а думка про те,

що я ніколи не робила цього раніше і їй це не сподобалося б, отож я тільки припулилася до її щок.

Через кілька років після тих новорічних свят мене перевели до державної школи. Батько опинився у скрутному становищі й не міг далі платити за моє навчання. Але ми з Джулією бачилися майже щодня, і щосуботи я ночувала в домі її дідуса та бабусі. Та згодом у нашому житті такі відбулися зміни: під час літніх і зимових канікул Джулія почала подорожувати, а повертаючись додому, у відповідь на мої запитання про принади Європи показувала вбого зроблені фотографії того, що її зацікавило: двоє сліпих дітей у Каїрі — Джулія пояснила мені, що зір вони втратили від занесеної мухами інфекції; в Тегерані — злидарі, які пили воду зі стічних каналів; у Венеції — не собор святого Марка, а жалюгідна халупа гондольєра; я нічого не почула від неї про славетну художню колекцію Ватикану, зате вона довго розповідала про злидні в Трастевере¹.

З однієї подорожі вона привезла оправлену в рамку фотографію гарної жінки, своєї матері, та її чоловіка, англійця. Я запитала про її враження від зустрічі з матір'ю, бо за всі роки нашої дружби із Джулією про матір не було жодної згадки. Джулія здивовано глянула на мене і відповіла, що в матері чудовий замок, а її новий чоловік дуже полюбляє готувати коктейлі для різних титулованих гостей, любителів побенкетувати за чужий кошт, хоча серед них траплялися і такі люди, як Івлін Во і Герберт Джордж Уеллс. Коли я попросила розповісти про них, Джулія сказала, що нічого не знає, вона віталася з ними, маючи лише одне бажання — зникнути і сховатися в своїй кімнаті.

— Але то була не кімната, — провадила Джулія. — Там у кожного апартаменти з кількох кімнат, а десь у підвалах тісняться чотиринадцять слуг, і тільки в деяких льохах, що їх моя мати називає кімнатами, є вікна, і для всієї прислуги — один смердючий душ. Моя мати, хоч куди б вона приїхала, одразу засвоює тамтешній спосіб життя. Вона не любить порушувати традицій чужої країни.

Якось на великдень, коли нам було по шістнадцять років, ми поїхали з дідусем і бабусею Джулії до їхнього маєтку в горах Адірондак, який виявився великим і занедбаним, як і всі будинки, що належали цій родині. Старі багато пили, — вони завжди пили багато, але тоді я вперше звернула на це увагу, — і спали після сніданку, після обіду й після вечері. За те до пізньої ночі вони засиджувалися за двома столами, розв'язуючи привезені з Франції складні мальовані крутиголовки. Переможений виписував переможцеві чек на велику суму.

Я не пригадую, щоб Джулія просила в них дозволу на наші походи до й навколо озера Шамплей. То були не справжні походи, хоч ми й брали з собою ковдри, чисті шкарпетки, сухі черевики й кон-

¹ Донн, Джон (1572–1631) — англійський поет.

² Берн-Джонс, Едвард Колі (1833–1898) — англійський художник.

¹ Трастевере — район у Римі, де живуть бідняки.

серви. Ми годинами ходили пішки, я часто вудила форель, а одного разу Джулія зловила сіткою кроля, наздогнавши його з незвичною для дівчини швидкістю та спритністю, і показала мені, як його обплувати. Того вечора ми шукали кроля з грудинкою, вийшла найсмачніша страва з усіх, що я куштувала в своєму житті, можливо, тому, що «Робінзон Крузо» — одна з найцікавіших книжок, яку я будь-коли читала. Навіть сьогодні, побачивши якийсь острів, я згадую того кроля і уявляю собі, як би я жила, опинившись там сама-одна й без нічого.

Дуже рідко ми гуляли чи рибалили вдвох — Джулія цього не хотіла, а я погоджувалася, не бажаючи перешкодити їй думати про речі, для мене незрозумілі; а може, я вже тоді здогадувалася, що Джулія любить самотність.

Вночі, закутавшись у ковдри, ми сиділи біля вогню і розмовляли. Точніше, я запитувала, а вона відповідала. Джулія володіла рідкісним умінням пояснювати що завгодно без лекторського апломбу. Мало хто з людей, з якими мені траплялося зустрічатись у житті, мав такий дар. Саме вона вперше доладно розповіла мені, хто такий Фрейд, хоча я вже про нього чула. Розповіла, що Карл Маркс та Енгельс — відомі вчені, а не просто автори «Маніфесту», згаданого одним рядком у шкільному підручнику. Іноді ми розмовляли про те, що завжди хвилює дівчат нашого віку: про майбутніх кавалерів, чоловіків та дітей, про те, чим визначастесь вдача — спадковістю чи оточенням, і чи тривке романтичне кохання. Ми легко перескакували з однієї теми на іншу, як це часто буває в безтурботних розмовах підлітків.

Одного вечора ми довго мовчки сиділи біля вогню. Джулія читала німецьку граматику, і мене розсмішили звуки, які вона вимовляла, повторюючи речення вголос.

Вона сказала:

— Ти навіть не здогадуєшся, що люди поділяються на вчителів та учнів. Ти — учень.

— Добрий?

— Якщо знайдеш свою мету в житті, то станеш дуже добрим.

Я присунулася ближче і торкнулась її руки.

Вона пильно глянула на мене і притулила мою долоню до свого обличчя.

Коли нам сповнилося по дев'ятнадцять, вона поїхала вчитися в Оксфорд. Наступного року я відвідала її там. У житті деяких жінок настає та «година пік», після якої обличчя вже ніколи не стане таким гарним, а тіло — таким граціозним і привабливим. Саме це й сталося тоді з Джулією, але вона нічого не підозрювала, як і раніше не знала того, що була прегарною дитиною. Тепер одіж висіла на ній мішком, а черевики, здавалося, були вкрадені в якогось дїда. Ніхто не приходив до неї в гості, бо, як розповів мені один закоханий у Джулію молодик з Індії, вона нікого не запрошувала до себе. А її саму і в Оксфордї, і в Лондонї запрошували скрізь, але я пригадую, що вона відгукнулася з повагою лише про

Дж. Д. Бернала і Дж. С. Холдейна¹. В Лондонї ми двічі-тричі ходили в театр, але вона позіхала під час вистави, а потім пояснила мені, що цілком байдужа до Шекспіра.

Наступного року вона написала мені, що залишає Англію і їде вчитися до медичної школи у Відні зі слабкою надією коли-небудь потрапити в учениці до Фрейда.

Того року я послала Джулії чимало листів, однак у відповідь був тільки один дзвінок у день мого народження і малюнок Тулуз-Лотрека, який дотепер висить у моєму будинку. Вона думала, що я знаю, хто такий Тулуз-Лотрек, і це мене втішило, але я не знала, поки мене не просвітив знайомий студент, який частував мене біфштексами, — хіба лише для того, щоб розповідати мені про свої гомосексуальні пригоди. (Він став героєм другої світової війни, здобув багато нагород і загинув за тиждень до перемоги.)

Через кілька місяців я одержала листа від Енн-Марі Траверс, з якою я та Джулія разом училися в школі, але я знала її краще, бо відпочивала з нею в одному жахливому літньому таборі. Енн-Марі була дівчина розумна, схильна до легкого флірту й мала добрі манери, за якими декотрі жінки приховують свою бездушність. На той час Енн-Марі опинилась у Відні чи десь поблизу, і в тому несподіваному для мене листі — ми не бачилися років чотири-п'ять — вона писала, що випадково зустріла на вулиці Джулію і «сторопіла», що ходять чутки, ніби Джулія захопилася політикою, ніби вона вдає з себе бідну й мешкає у Флорідсдорфі — негрищах, заселених робітниками-соціалістами. Джулія зайняла друге місце серед кандидатів у медичну школу, першим виявився американець німецького походження, дуже здібний хлопець із Сан-Франциско, гарний зовні, але в норвезькому стилі, а краси такого типу вона, Енн-Марі, не визнавала. Для Енн-Марі епітети «німецький» і «норвезький», вжиті для характеристики однієї людини, означали зневагу й захоплення водночас. В кінці Енн-Марі писала, що її брат Семмі недавно намагався накласти на себе руки, й запитувала, чи я ще досі вагаюся, ким мені стати — письменницею чи архітектором. Її лист видався мені дуже дивним, а його тон — незрозумілим і неприємним. Потім я забула про нього і згадала лише через місяць, коли той-таки Семмі подзвонив і запросив мене повечеряти, сказавши, що він живе тепер в Елбі і нібито думає про мене. За вечерею, після чотирьох порцій віскі, кожен ковток якого він запивав пивом, Семмі знову повторив те саме й запитав мене, чи я ще дівчина. Це було надто дивним як на Семмі, адже він ніколи мною не цікавився, і я здогадалася, що невдовзі почую ще щось подібне. О четвертій ранку, коли ми ще сиділи в Гарлемі у Смолла, де було випито ще багато віскі та пива, він запитав, чому я розійшлася з чоловіком і чому б мені не одру-

¹ Бернал, Джон Десмонд (1901—1971) — англійський учений-фізик; Холдейн, Джон Скотт (1860—1936) — англійський учений-медик.

житися з його, Семмі, старшим братом Еліотом, який знову вільний, відколи багата детройтська дружина збанкрутувала під час кризи, і, мовляв, це якраз те, що мені треба, хоч сам Семмі вважає його страшенним занудою. Семмі сказав, що набагато більше любить свою сестру Енн-Марі, бо спав з нею, коли їй було шістнадцять, а йому — вісімнадцять. А далі, можливо, у відповідь на моє обурення, спитав, якого я чорта вдаю із себе святу, адже всім відомі мої стосунки із Джулією.

В американських звичаях відбулась одна дивна переміна. За часів моєї молодості п'яні часто билися, але їхні сутички ніколи не закінчувалися такою різаниною, яку сьогодні можна побачити в барах. Колись приятель міг ударити приятеля, а після того подавав йому руку, і не подати руки у відповідь означало нечутувану грубість. (Одного разу у славновісному барі «Тоні» Джеймс Тербер¹ запустив у мене склянку з віскі, Хеммет² штовхнув Тербера на стіну, Тербер схопив із сусіднього стола ще одну склянку, пожбурив нею в Хеммета, але влучив у офіціанта — племінника Тоні. Тоні викликав поліцію, весь час повторюючи, що ситий по зав'язку витівками Тербера. Майже всі погодилися з Тоні, та коли прибула поліція, ми опам'ятались і разом пішли у відділок заявити, що, власне, нічого не сталося, крім невеликої п'яної сварки з однією розбитою склянкою; і хоч я знаю, що після того випадку Тербер мене незлюбив, але так само не любив він мене й раніше. Зрештою, ніхто з нас ніколи не згадував про цей інцидент.) Тому тоді за столом у Смолла мій вчинок здався мені цілком природним. Я перекинулась через стіл, ляснула Семмі по обличчю, підвелась і рушила додому. Наступного ранку мені подзвонила якась дівчина і сказала, що Семмі не пам'ятає, чим він мене розсердив, але однаково просить пробачення. Того ж таки вечора мені принесли від нього великий букет квітів. Та сама дівчина подзвонила знову за кілька днів, і я пояснила їй, що не ображаюсь, але в двадцять п'ять років Семмі став більшим алкоголіком, ніж був у сімнадцять. Вона пообіцяла переказати йому мої слова.

Я написала до Енн-Марі, що, на мій погляд, усі вчинки Джулії гідні поваги і я не збираюсь вислуховувати нападки на її переконання та спосіб життя. Мій лист повернувся нерозпечатаним або вдруге заклеваним, і тільки через рік я зрозуміла чому.

Невдовзі прийшов лист від Джулії, в якому вона запрошувала мене до Відня, розповідала, що стала студенткою Фрейда і що є речі, які мені необхідно знати, — «світ стоїть на порозі катастрофи». Я відповіла, що живу з Хемметом і не хочу тепер їхати, але, можливо, приїду десь через рік. У своїх наступних листах вона писала про Гітлера, про євреїв,

про радикалів, про Муссоліні. В той час, 1933 і 1934 року, ми багато писали одна одній. Я призналась, що намагаюсь написати п'єсу, не маючи великої надії на успіх, але Хеммет підбадьорює мене. Я цікавилась, чи їй подобається назва п'єси — «Дитяча година», і образилась, не знайшовши відповіді на своє запитання в наступному листі, сповненому обурення з приводу діяльності військово-політичних угруповань в Австрії та загрози з боку Гітлера: «...Це злочин, що англіїдці та французи заплющують очі на німецький фашизм, який загрожує всім». Я не все розуміла в її листі, хоч на той час мало хто сумнівався, що нацизм матиме згубний вплив на наше життя.

Я не змігала б описати, як ми сприймали тодішні історичні події. Або, власне, як їх сприймала я, — тогочасних записів у мене немає і я не пам'ятаю, коли я почала розуміти, що саме відбувається в світі. Я думаю, ми просто прогавили прихід до влади Гітлера й Муссоліні, вважаючи їх тільки крикунами в безглузких мундирах; потім вони підштовхнули нас до радикалізму, або того, що заведено називати радикалізмом, і наші нові невістраждані переконання в майбутньому призвели до розколів і запеклих сутичок. Але я пам'ятаю, що на початку тридцятих років мої знайомі тільки підписували різні протести та, вислуховуючи страхітливі розповіді перших німецьких емігрантів, які з'явилися у Нью-Йорку і в Голлівуді, жертвували гроші на підтримку тих або тих антифашистських акцій. Нас непокоїло поширення антисемітизму, але він мав у Німеччині давнє коріння і не всі добачили в ньому справжню загрозу. Багато людей сприймали все те як просту балаканину недолугого малюра в товаристві таких самих, як і він, негідників, що її, безсумнівно, осудять німці — народ, у уяві мого покоління, «культурний» і «передовий».

Але те, що раніше здавалося малоозрозумілим і далеким, у 1935 чи 1936 році набуло вигляду жакливої трагедії і вимагало від кожного нових оцінок та переконань. Бунтарі двадцятих років — покоління, яке передувало моєму, — були, по суті, бунтарями в стилі Скотта Фіджеральда: вони змарнували свої сили, залишившись незрячими, нездатними побачити майбутнє крізь алкогольний туман. Скотт знав себе аж надто добре і свідомо відвернувся від своїх колишніх друзів, які стали «новими радикалами». Але бунтарів двадцятих років я ніколи не розуміла, вважаючи їх компанією першокласних комедіантів, які за невелику плату викаблучувалися для втіхи багатіїв. Я завжди чекала на появу нового радикалізму.

В 1934 році ми з Хемметом узяли внайми затишний будиночок на Лонг-Айленді і кидали на вітер гроші, зароблені за «Худого»¹. Для нас то був рік безпросвітних пиятик, і я пила не менше за Хеммета та наших постійних гос-

¹ Тербер, Джеймс Гровер (1894—1961) — американський письменник-гуморист.

² Хеммет, Дешіел (1894—1961) — американський письменник, автор пригодницьких та детективних романів, чоловік Ліліан Хелман.

¹ «Худий» — роман Дешіела Хеммета, написаний у 1932 році.

тей, але я була серед них наймолодша і одна зневажала себе за пияцтво. Звичайно, моя робота над «Дитячою годиною» посувалася повільно, і Хеммет, маючи співчутливу вдачу, вирішив запровадити новий, пом'якшений, алкогольний режим — усе, крім хересу, портвейну та пива, заборонялось. Він сам перестав пити, мало їв і перебував у роздратованому, сердитому настрої. Мені захотілося втекти від усього того. Хеммет дав мені грошей на подорож до Європи.

Я постановила собі, що житиму в Європі, аж поки закінчу п'єсу, тому не збиралася тринькати гроші. Я одразу поїхала в Париж, оселилася у маленькому, недорогому готелі «Жакоб» і вирішила ні з ким не зустрічатися. Щодня я ходила на прогулянку, двічі на день їла у скромних ресторанах, новини намагалася вичитати з французької преси. Їх було не багато, але я все ж таки дізналася про створення Народного фронту. Того року в Парижі, як я пам'ятаю, відбулися фашистські демонстрації. Мені, як і більшості американців, завжди було байдуже до політичних заворушень у Європі. Вони здавалися далекими від мене і, звичайно, від п'єси про малу дівчинку, яка в приватній школі Нової Англії занепастила життя двом дорослим жінкам.

Але через місяць я відчула себе самотньою і стомилася від роботи. Я подзвонила Джулії — ми вже кілька разів розмовляли з нею на початку мого перебування в Парижі — і повідомила її про свій намір приїхати на кілька днів до Відня. Вона відповіла, що це не така вже й добра думка, так само мало доброго й у телефонних розмовах, бо вони підслуховуються, але пообіцяла зустріти мене. Коли й це — буде сказано в записці, яку мені передадуть. Здається, я тоді вперше почула, що телефон можуть підслуховувати, а за життям людини можуть стежити. Мене це вразило і здивувало.

Я чекала, але від Джулії не було жодної звістки. Потім, за два тижні після нашої розмови, газети повідомили, що війська австрійського уряду за допомогою місцевих нацистів розгромили осередок імені Карла Маркса у віденському районі Флорідсдорф. Робітники-соціалісти, жителі району, чинили збройний опір, двісті чоловік убито. Я дізналася про це в маленькому ресторані під назвою «Четверта Республіка» і, не закінчивши обідати, побігла в готель подивитись в свою записку книжку. Але в адресі Джулії не згадувався ні той осередок, ні Флорідсдорф, і я лягла тієї ночі спати, намагаючись відігнати від себе тривожні думки. О п'ятій ранку з Відня до мене подзвонив чоловік, який назвався фон Ціммером і сказав, що Джулія в лікарні.

Я не пам'ятаю, як їхала до Відня, не пам'ятаю міста, куди більше ніколи не поверталася, не пам'ятаю назви лікарні, не пам'ятаю, як я знайшла її і якою мовою там говорила. Але я добре пам'ятаю все, що сталося далі. То була невеличка лікарня в убогому передмісті. В палаті лежало близько сорока хворих. Ліжко Джулії стояло перше від дверей. Її об-

личчя було майже цілком забинтоване, відкритими лишилися тільки ліве око й рот. Права рука нерухомо лежала на покривалі, праву ногу тримала невидима підпора. В палаті двоє чи троє людей ходили в халатах, але більшість — у звичайному одязі; хлопчик років дванадцяти чи тринадцяти приніс мені табуретку і сказав Джулії німецькою мовою: «Прийшла ваша подруга», — повернувши її голову так, щоб вона могла бачити мене лівим оком. Вона дивилася на мене, але ні її погляд, ні рука не зворушилися, і ми обидві мовчали. Я не забула жодної подробиці своїх перших відвідин — тут не було чого забувати. За якийсь час вона показала правою рукою на середину кімнати, і я побачила, як той самий хлопчик — він тепер ніс відро — щось сказав медсестрі. Медсестра підійшла до ліжка, відвернула від мене голову Джулії і сказала прийти завтра. У вестибюлі біля конторки мене знову перестрів хлопчик і порадив оселитися в готелі «Захер». Цей готель виявився таким дорогим, що я вже хотіла йти шукати чогось дешевшого, але мені передали записку. В ній говорилося, що номер у «Захері» для мене замовлено, там я буду в безпеці і так краще для Джулії. Внизу стояв підпис: Джон фон Ціммер.

Того вечора я знову зібралася в лікарню і, вийшовши з тролейбуса, побачила те, чого не зауважила вранці. Район був запруджений поліцією та людьми в якійсь іншій формі. У лікарні мені сказали, що хвора спить після операції і відвідувати її заборонено. Я поцікавилася, що то за операція, але не дістала відповіді, бо надто погано знала німецьку і не змогла пояснити, яке я маю відношення до хворої. Я спробувала дізнатися адресу Джона фон Ціммера, але в лікарні ніхто про нього не чув.

Наступні два дні в лікарню мене не пустили. Третього дня молода вагітна жінка в дешевому й замалому для неї плащі провела мене до палати. Той самий хлопчик приніс мені ту саму табуретку і обережно повернув до мене голову Джулії. Її права нога вже не лежала на підпорі, і я подумала, що Джулії стало краще. Вона підняла руку і доторкнулася до моїх пальців. Я глянула на її руку — вона завжди здавалася надто великою навіть для такої високої дівчини, надто грубою, важкою, негарною. Ніби прочитавши мої думки, Джулія забрала руку, та я знову присунула її до себе. Я сиділа так деякий час, а тоді Джулія торкнулася свого рота, мовби пояснюючи, що через пов'язку не може розмовляти. Далі вона показала рукою на вікно і зробила рух, ніби хотіла когось відштовхнути.

Я сказала: «Не розумію», — і подумала, що це перші слова, з якими я звернулася до неї за багато років. Вона повторила свій рух і заплотщила очі, начебто дала знак, що розмовляти далі не має сили. Я прихилилася до стіни і незабаром задрімала. Перед обідом прийшла медсестра і сказала, що мені пора додому. Ліжко Джулії викотили, і сестра,

здається, пояснила, що хвору повезли «на процедури».

Три дні і три ночі жила я у Відні. Я нікуди не ходила, тільки раз на день навідувалася до дешевого ресторану за квартал від готелю; його власник — старий чоловік — колись жив у Пітсбурзі і знав англійську мову. Навряд чи я усвідомлювала, де перебуваю, що й чому сталося у цьому місті — страх перед лиховісно таємними подіями завжди не наче паралізував мене. Я весь час думала, де шукати чоловіка на прізвище фон Ціммер, хоч вірила, що він сам знайде мене. На четвертий день, близько десятої вечора, виявилось, що мені більш немає чого читати. Я почувала себе надто знервованою і неспокійною, щоб заснути, тому вирішила пройтися до ресторану, який був недалеко від лікарні. Ресторан був зачинений, але я не повернулася у готель і ходила по вулицях аж до півночі. Я думала про те, що майже нічого не знаю про життя Джулії, не знаю, що ділялося з нею в останні роки і що відбувається тепер.

Повертаючись до готелю, я побачила на протилежному боці вулиці хлопчика з лікарні. Я зупинилась і почекала, доки він підійде до мене. Він подав мені згорнутий папірець, попрочитав і зник.

У вестибюлі я прочитала кілька слів, написаних нечітким дрібним почерком: «Треба інакше. Завтра мене перевезуть у інше місце. Залиш свою адресу в «Захері» і негайно повертайся в Париж. Цілу, Джулія».

Тільки в Парижі я згадала, що в дитинстві, виконуючи завдання з латини, ми по черзі перевіряли переклади одна в одній. Часто котрас із нас казала подрузі: «Треба інакше». Ми так часто повторювали ці слова, що вони стали немовби нашим спільним афоризмом.

В Парижі я цілий місяць чекала звістки від Джулії, але так і не дочекалася. На моє прохання знайомий німець подзвонив до лікарні у Відень, але там відповіли, що вперше чують ім'я Джулії і, як свідчить книга записів, така ніколи в них не лежала. Мій знайомий двічі дзвонив до Віденського університету й розпитував про фон Ціммера, але йому сказали, що фон Ціммер там більше не вчиться і про його місцепроживання вони нічого не знають.

Я повернулася до Нью-Йорка, закінчила свою «Дитячу годину» і через три дні після успішної прем'єри подзвонила до Джуліїної бабусі. Мабуть, стара дама була п'яна — мені довго довелося пояснювати, хто я така, поки вона сказала, що це, зрештою, не має значення, бо ні вона, ні банк Моргана, який переказує Джулії великі суми у всі міста Європи, не мають ані найменшого уявлення, де тепер Джулія, яка, поза всяким сумнівом, зовсім збожеволіла.

Через рік від Джулії надійшов лист. Він десь загубився, і я точно не пам'ятаю слів, які, здавалось, були написані іноземкою, але я добре пам'ятаю зміст того листа. В ньому говорилося — начебто як про добре відомі мені речі — про нацизм і Німеччину, про необхідність соціаліс-

тичної революції в усьому світі, про те, що в Джулії народилася дитина, який дуже подобається її ім'я Лілі, хоча вона в такому віці, коли все подобається. Джулія написала, що не має постійної адреси, але я можу надіслати листи в Париж, на вулицю Університетську, 16, квартира 3. Я негайно відгукнулася, подякувавши за те, що вона назвала свою дочку Лілі, потім надіслала ще два листи і зрештою одержала у відповідь листівку з цюріхським штемпелем.

Не пригадую, скільки минуло часу після того, як я одержала ту листівку, коли подзвонила Енн-Марі, щоб запросити мене на вечерю. Здається, я майже погодилась, але тут Енн-Марі сказала: один її знайомий бачив Джулію, вона займається якоюсь антифашистською роботою, це дуже небезпечно, вона бездумно розкидається грішми, і чи знаю я про дитину, і як це пікантно — мати безталанне, нікому не потрібне, незаконне дитя. Тоді я відповіла, що йду з міста і не зможу бути на вечері. Енн-Марі сказала, що їй дуже шкода, бо вони не часто приїжджають до Нью-Йорка, лише випадково потрапили на прем'єру моєї п'єси «Настане день» і, чесно кажучи, вони від неї не в захваті. Я відказала, що мати свою думку ніколи не заборонено, п'єса не всім подобається. Потім ми ще трохи поговорили про Джулію, я почувала щось незрозуміле про її ногу. Далі Енн-Марі почала теревинити про свого чоловіка, сказала, що я неодмінно повинна з ним зустрітись, бо він, як мені, звичайно, відомо, вчився разом із Джулією в медичній школі у Відні, а тепер став хірургом і має чудову практику в Сан-Франціско. Він, мовляв, надзвичайно талановитий і справжній красень. Я не терплю, коли жінки так говорять про чоловічі принади, — за часів моєї молодості найвища похвала для мужчини була «досить симпатичний», — і, щоб приховати роздратування, відповіла, що чула про її одруження, але не знаю, за кого ж вона вийшла заміж. Вона назвала прізвище свого чоловіка — Джон фон Ціммер. Я впевнена, Енн-Марі відчула, як у мене перехопило подих, бо засміялась і пообіцяла завітати до мене під час свого наступного візиту в Нью-Йорк, та ще запитала, чому я не зустрічаюся з її братом Семмі, який постійно збирається накласти на себе руки. Я ніколи більше не бачила Семмі, хоч він, звичайно, залишився живий, бо кілька місяців тому про нього згадувалося на шпальті світської хроніки.

Після того я бачила Енн-Марі та Джона фон Ціммера лише один раз, в 1970 році, коли викладала в коледжі Берклі. Ми зустрілись в ресторані у Сан-Франціско, де вони сиділи в товаристві шістьох або сімох елегантних вдягнених людей. Енн-Марі поцілувала мене, вдала, ніби дуже зраділа, і ми обмінялись телефонами. Джон фон Ціммер мовчав, утупивши погляд у стіну за моєю спиною. Ні Енн-Марі, ні я не виконали обіцянки подзвонити одна одній наступного ж таки дня, але мені страшенно хотілося поговорити з фон Ціммером, тому через кіль-

на днів після зустрічі в ресторані я підійшла до будинку, де була його приймальня. Але, вже стоячи біля величезного вікторіанського фасаду, я передумала. І тепер рада, що не поставила тоді запитання, на яке майже напевне ніколи не дістала б відповіді.

А того дня 1937 року я сиділа в поїзді, який наближався до німецького кордону, і дивилась на коробку з капелюхом. Повна дівчина читала «Франкфуртер цайтунг», на колінах у тендітної лежала книжка. Мене, здається, відірвало від спогадів за прощення на ланч до вагона-ресторану. Я схопила пальто і знов поклати його на лаву.

Тендітна дівчина мовила:

— Гарне пальто. Тепле? З якого хутра?

— Це — котик. Авжеж, тепле.

Показавши на коробку, дівчина запитала:

— Капелюх у вас теж хутряний?

Я хотіла відповісти, що не знаю, а тоді раптом зрозуміла, що поводжуся неприродно й дала так тривати не може. Тому я відкрила коробку. Під захоплені вітання дівчат я витягла звідти високу пухнасту шапку із сріблястого лиса. Я заперла, витріщивши на неї очі, аж раптом повна дівчина сказала:

— Надягніть її, вона пасує до пальта.

Пригадую, я розгубилась, бо не знала, куди подіти свою плетену шапку. Знявши її, я підвелась, щоб наміряти нову шапку перед дзеркалом між вікнами вагона. Вона здалася мені дуже важкою, і в підкладці я намацала шов, а впродовж нього — грубі пачки грошей. Шапка була незручна, і я хотіла зняти її, але згадала, що в записці мені велено їхати в ній.

Поки я вагалася, повна дівчина збралась до ланчу й запитала, чи не принести мені бутерброд. Я відповіла, що й сама охоче пішла б до вагона-ресторану, але не знаю, коли ми перетнемо кордон, і відразу зрозуміла, яку дурну, а може, навіть небезпечну, вчинила помилку. Тендітна дівчина сказала, що на кордон ми прибудемо аж пополудні. Вона розгорнула маленький пакунок і почала їсти бутерброд з м'ясом. Ну, а мовляв, якщо мене турбують речі, то вона лишається в купе й постереже їх. До вагона-ресторану вона не піде, бо там для неї надто високі ціни. Повна дівчина зауважила, що їй теж не по кишені вагон-ресторан, але лікар рекомендував їй щодня їсти гаряче, а крім того, треба замовити келих вина, щоб запити ліки. Отож я кинула пальто на коробку з цукерками, і ми вдвох пішли у вагон-ресторан. Ми знайшли столик, за яким уже сиділо двоє людей, і вона почала розповідати, що вчиться в Парижі, що в неї хворі легені і тепер вона повертається додому в Кельн. Вона не знає, яка доля чекає її дисертацію з філософії, бо туберкульоз перекинувся й на кістки. Здавалося, дівчина умисне говорила уривчастими фразами, щоб її не зрозуміли сусиди по столу, та навіть коли ті пішли, вона й далі говорила так само незв'язно і за

кожним реченням нервово посмикувала-ся, тривожно озирючись навесбід. Я страшенно непокоїлася за коробку з цукерками, отож зраділа, коли ми скінчили їсти, а повернувшись до купе, зраділа ще дужче, побачивши коробку на місці. Тендітна дівчина спала, але тільки-но ми зайшли, прокинулась і сказала щось німецькою мовою своїй сусідці про переповнений поїзд, назвавши її Луїзою. Аж тоді я збагнула, що вони знайомі між собою, і довго сиділа мовчки, міркуючи, чому це мене стривожило. Зрештою я подумала, що як буду так нервуватись, то на той час, коли справді доведеться нервуватись, я можу й збожеволіти.

Наступні кілька годин ми дрімали або читали, аж поки тендітна дівчина постукала мене по коліну, попереджаючи, що за п'ять-десять хвилин — кордон. Страх, мабуть, кожного вражає по-різному, ну а мене за будь-якої погоди від страху кидає або в жар або в холод. І ось тепер мені стало душно. Поїзд спинився, і я підвелась. Пасажирки покидали свої місця, щоб пройти паспортний контроль, а митники вже заходили в перші вагони перевіряти багаж. Я збралась виходити — без пальта й без нової шапки — і вже стояла за дверима купе, коли тендітна дівчина сказала:

— Надягніть пальто й шапку. Надворі вітряно.

— Дякую. Але мені не холодно.

Її голос несподівано став різким:

— Вам слід надягнути шубу. І шапка вам дуже личить.

Я замовкла. Мені все стало ясно з її тону. Я повернулася, накинула на плечі пальто, наділа шапку, яка здалася мені ще важчою, і, пропустивши до виходу обох дівчат, почала поправляти її перед дзеркалом. На пероні я побачила дівчат трохи попереду, нас розділяло кілька чоловік із сусідніх купе. Повна дівчина пішла собі далі, тендітна впустила сумочку і, поки піднімала її, опинилась якраз у мене за спиною. В черзі до контрольного пункту, де стояло двоє чоловіків у військовій формі, ми мовчали. Поки перевіряли паспорт чоловіка, що стояв переді мною, тендітна дівчина сказала:

— Якщо ви маєте візу тільки на проїзд, вас можуть затримати довше за інших. Але це нічого не означає. Не хвилюйтесь.

Мене не затримали довше за інших. Я пройшла контроль так само, як усі, й разом з іншими пасажирками повернулася у поїзд. Тендітна дівчина йшла за мною, та біля самих дверей вагона сказала: «Пробачте», — і, відштовхнувши мене, зайшла перша. В нашому купе повна дівчина вже сиділа на своєму місці, дослухаючись до того, як у сусідньому купе два митники досить люб'язно розмовляють із пасажиром, перевіряючи його багаж.

Тендітна дівчина зауважила:

— Речі вони оглядають довго. — Тоді взяла мою коробку з цукерками, розв'язала стрічку й сказала: — Спасибі. Мені так хотілося шоколаду. Дуже вам вдячна. Я розгублено відказала:

— Прошу, прошу. — І тут-таки похопилася, що хотіла сказати зовсім не те. — Ой ні, будь ласка, не розкривайте коробку. Я везу цукерки в подарунок.

Та коли до купе зайшли митники, тендітна дівчина вже смоктала цукерку, а відкрита коробка лежала в неї на колінах. Я погано сприймала все, що діялося навколо, пригадую тільки, як наші речі стягли з полиць, причому мій багаж перевіряли довше, ніж пакунки моїх сусідок. Пригадую, що повна дівчина невимушено базікала з митниками і щось казала про мою транзитну візу, про те, що я пишу п'єси і їду на театральний фестиваль. (Тільки через два дні до мене дійшло, що я не згадувала в поїзді ні про московський театральний фестиваль, ні про свою професію.) Здається, почали обговорювати моє прізвище. Один із митників запитав: «Єврейка?» — а повна дівчина заперечила, що прізвище «Хелман» мають не тільки євреї, і навела приклади невідомих мені людей та місць. Потім митники подякували, акуратно все поклали й пішли далі.

Десь через кілька годин мене перестало кидати то в жар, то в холод, і того дня я більше не нервувалася. Тендітна дівчина перев'язала стрічкою мою коробку з цукерками, і ми не розмовляли до самого Берліна. Коли до поїзда підійшли носії, я подумала, що ось тепер мені слід хвилюватися, бо якби в мене знайшли гроші на кордоні, нічого страшного не сталося б — Франція була недалеко. А от тепер я маю бути розважлива, обережна, обачна. Та я так і не переконала себе й тільки посміялася зі своєї звички панікувати, коли небезпека далеко, і заспокоюватися, коли вона зовсім поряд.

Але того дня все найстрашніше вже було позаду. Тендітна дівчина йшла за мною до виходу з перону, навколо нас усі вітались і цілувались. До мене наближались чоловік і жінка, яким на вигляд було років по п'ятдесят, жінка простягла до мене руки й сказала англійською мовою:

— Ліліан, я така рада вас бачити! Як жаль, що ви будете з нами лише кілька годин, але й цього досить, щоб гарно поговорити...

Підступивши до мене дуже близько, тендітна дівчина прошепотіла:

— Дайте їй коробку з цукерками.

Я сказала:

— Як добре, що ми знову зустрілись. Я привезла вам невеликий подарунок...

Але коробку вже вихопили з моїх рук, а мене підштовхнули до виходу. Коли ми опинилися біля самих воріт, жінка й тендітна дівчина зникли.

Чоловік сказав мені:

— Вийдіть з перону. Запитайте в контролера біля воріт, де тут найближчий ресторан. Якщо він пошле вас у «Альберт», рушайте прямо туди. Якщо порадить інший ресторан, підіть туди, загляньте всередину і вертайтесь до «Альберта» — він напроти вокзалу.

Поки я запитувала про ресторан, той чоловік пройшов повз мене. Контролер попросив мене зачекати, він був зайнятий і пообіцяв за хвилину звільнитися й

допомогти мені. Не бажаючи стовбичити біля воріт, я перейшла через вулицю й опинилася біля «Альберта». Вкинута в залу обертовими дверима, я вражено завмерла на місці, побачивши за столом... Джулію. Вона трохи підвелася, тихо поклікала мене, і я пішла до неї, стримуючи сльози. Я побачила біля столу дві миліції й зрозуміла те, про що раніше намагалася не думати. Наполовину підвівшись із крісла, спершись на стіл, вона сказала:

— Все чудово, чудово. Я замовила ікру, щоб відсвяткувати нашу зустріч. Альберт послав по неї. Це не забере багато часу.

Кілька хвилин вона тримала мою руку, повторюючи:

— Все чудово. Все минуло чудово. Тепер небезпека позаду. Давай-но перекусимо та вип'ємо і подивимось одна на одну. Адже стільки років минуло.

Я запитала:

— Скільки в нас часу? Чи далеко до вокзалу, звідки вирушає поїзд на Москву?

— У нас дві години, але ми не зможемо бути так довго разом. Тебе мають провести на вокзал, і треба ще зустрітися з людиною, яка поїде з тобою до самої Варшави.

Я сказала:

— Ти виглядаєш чудово. Стала ще гарнішою.

Вона відповіла:

— Облиш плакати за моєю ногою. Її ампутували, але протез зробили дуже погано, і за кілька місяців я приїду до Нью-Йорка й замовлю новий. Лілі, не плач. Візьми себе в руки. Треба закінчити нашу справу. Зніми шапку, ніби тобі жарко. Поклади її на стілець між нами й причешися.

Пальто в неї було розстебнуте, і, тільки-но шапка опинилася на стільці, Джулія засунула її під пальто й приколола до підкладки задалегідь приготованою англійською шпилькою.

— Зараз я піду в туалет, — сказала вона. — Якщо офіціант спробує допомогти мені підвестися, подякуй і сама проведи мене. Туалет зачинається. Якщо хтось захоче відчинити двері, постукай до мене, але це малоймовірно.

Вона підвелася, сперлась однією рукою на мильцю, а другою на мене. По дорозі через видовжену залу вона заговорила німецькою мовою до якогось чоловіка, мабуть, до Альберта. Надто швидко увійшовши в двері туалету, Джулія спіткнулась і роздратовано стукнула мильцею.

Вийшовши, вона усміхнулася до мене, а йдучи до столика, щось голосно сказала німецькою мовою, а потім англійською:

— Я забула, що ти не знаєш німецької. Я сказала, що німецькі громадські туалети набагато чистіші за наші, особливо за нового режиму. Виродки, вбивці!

Мині сіли, на столі вже були ікра й вино, і Джулія жартувала з офіціантом. Він відійшов, і вона сказала:

— Ох, Лілі! Як чудово! Тепер усе гаразд. Але ти маєш право знати, що привезла сюди мої гроші, які допоможуть

нам урятувати п'ятсот, а якщо добре поторгуються, то й тисячу людей. Тому ти для мене більше, ніж подруга, ти — помічниця.

— Вони євреї?

— Частина. Решта — політичні в'язні. Соціалісти, комуністи, навіть непокірні католики. Тут постраждали не тільки євреї. — Джулія зітхнула. — Та годі про це. Сьогодні ми не здатні зробити більше, ніж зробили, а ти нам допомогла. Може, хочеш випити чогось міцнішого?

Я відмовилася. Вона попросила мене швидко розповісти якомога більше про себе — часу в нас лишалось обмаль. Я розказала їй про розлучення з чоловіком, про Хеммета. Вона читала «Дитячу годину» й раділа за мене. Запитала, чи збираюсь я писати ще п'єси.

Я відповіла:

— Уже написала одну. Вона провалилася. Розкажи про свою дитину.

— Моя мала товстенька й гарна. Мені вона чомусь здається схожою на мою матір.

— Я дуже хотіла б її побачити.

— Побачиш, — відказала Джулія. — Я привезу її додому, коли приїду замовляти протез. Якщо хочеш, я залишу дочку в тебе.

Я запитала, не маючи на думці нічого поганого:

— А чи не можна б подивитись на неї сьогодні?

— Ти збожеволіла? Невже ти думаєш, що я могла б привезти її сюди? Чи не досить, що я ризикую тобою? Я буду казатись через це сьогодні, і завтра, і... — Вона всміхнулася. — Дитина живе в Мюлузі¹ у місцевих людей. Щоб побачитись з нею, мені доводиться щоразу перетинати кордон. Можливо, як приїду по протез, я залишу її в тебе. Краще вивести її з Європи. Тепер тут не місце для дітей.

— Я не маю власного дому, навіть постійної квартири, — відповіла я. — Але якщо ти привезеш дитину, щось придумаю.

— Звичайно, придумаєш. Та квартира — не головне. Ти будеш добра до моєї дівчинки, я знаю. — Вона засміялась. — Цікаво, чи ти й тепер така злючка, якою була в дитинстві?

— Мабуть, що так, — відповіла я. — Я намагаюся змінити характер, але нічого в мене не виходить.

— А навіщо?

— Якби ти жила в моєму оточенні, то не питала б.

— Я завжди любила тебе сердитою, — сказала вона. — Твій гнів викликав у мене довіру.

— Мабуть, він подобався тільки тобі.

— Не дозволяй людям змінювати твою вдачу. Вона може комусь не подобатись, але вона в тебе чудова. Саме завдяки їй ти привезла сьогодні гроші. Звичайно ж, я залишу свою дитину в тебе. Її батько вас не потривожить, він не хоче мати нічого спільного ні зі мною, ні з нею. В нього все «о'кей». Звичайний кар'єрист.

Не розумію, як зійшлася з ним. Фрейд остерігав мене, але я не шкодую. Дитя вийшло прегарне. — Вона усміхнулася і поплескала мене по руці. — Коли-небудь я познайомлю тебе з Фрейдом. Та що я кажу? Мабуть, я більше його ніколи не побачу, я й так затрималась у Європі. Милиці роблять мене надто помітною... Чоловік, який відповідає за твою безпеку, вже з'явився на вулиці. Бачиш його у вікні? Тепер вставай і виходь. Перейди вулицю, візьми таксі і їдь на Бангофштрассе, двісті. Там чекає інший чоловік. Він супроводжуватиме тебе до самої Варшави. Він поїде у вагоні А, в тринадцятому купе. Дай гляну на твій квиток.

Я подала квиток.

— Думаю, він буде у вагоні ліворуч від твого. — Вона засміялася. — Ліворуч, лілі, ліворуч. Ти нарешті навчилася відрізняти праву сторону від лівої, північ від півдня?

— Ні, я хочу ще побути з тобою. Поїзд вирушає аж за годину.

— Не треба, — відповіла Джулія. — Всяке може статися, і ми повинні мати час, щоб ужити заходів у разі небезпеки. Через кілька місяців я приїду до Нью-Йорка. Напиши з Москви на адресу американського посольства в Парижі. Раз на кілька тижнів мені привозять звіди пошту. — Вона поцілувала мою руку і сказала: — Ти моя найкраща подруга.

Джулія відштовхнула мене, і я підвелася. Дійшовши до дверей, я оглянулася і, мабуть, ступила крок назад, але вона похитала головою і стала дивитись у інший бік.

Я не бачила чоловіка, який супроводжував мене на вокзал. Не бачила й того, що їхав зі мною в поїзді, хоч кілька разів якийсь молодик проходив повз моє купе і сів біля мене за обідом. Однак він не озвався жодним словом.

Коли я повернулась у своє купе, кондуктор порадив мені виставити дві малі невеликі валізи в коридор, щоб не вставати під час перевірки на німецько-польському кордоні. Я сказала, що в багажному вагоні їде моя дорожня скриня, дала йому ключ для митників і лягла спати, уперше в житті прийнявши снотворне. Прокинулась о сьомій ранку, коли поїзд уже спинався на варшавському вокзалі. Підняла шторку вікна й побачила, як на пероні метушаться люди. Під самим моїм вікном стояв молодий чоловік, мій учорашний сусід за обідом. Він зробив жест рукою, якого я не розуміла і похитала головою. Потім він озирнувся і показав праворуч. Я знову збентежено похитала головою, і він одійшов од вікна. За хвилину хтось постукав у двері, і я підвелася відчинити. Крізь щілину долинув чоловічий голос:

— Доброго ранку. Я хотів би попрощатися з вами. Щасливої дороги! — А тоді тихо-тихо: — Німці зняли з поїзда вашу скриню. Не лякайтеся, ви вже за кордоном. Ще кілька годин не вживайте ніяких заходів, а тоді запитайте про скриню в польського кондуктора. З Москви не повертайтеся через Німеччину, оберіть інший шлях. — Потім чоловік мовив го-

¹ Мюлуз — французьке місто поблизу кордону з Німеччиною та Швейцарією.

лосно: — Мої найкращі побажання вашій родині, — і зник.

Дві години я сиділа на постелі, сповнена вагання і страху перед майбутнім, пригнічена втратою скрині з одягом. Убравшись, я запитала польського кондуктора, чи німецький кондуктор передав йому ключі від моєї скрині. Кондукторові було незручно розповідати мені про те, що німецькі митники зняли з поїзда мої речі, але таке вже не раз траплялося, нічого дивного, ті німецькі свині останнім часом геть знахабніли. Та він запевнив мене, що все прийшло до Москви.

За два тижні скриня справді прибула до Москви. З мого одягу лишилися клапти, з шухляд — уламки, але пропали тільки фотоапарат та чотири-п'ять книжок. Я не знала тоді, чи історія з моєю скринькою мала стосунок до Джулії, не знаю я цього й сьогодні, тому що за всі ці тридцять років більш не була в Німеччині й уже ніколи не бачила Джулії.

Я написала їй з Москви, потім із Праги, де зупинилася по дорозі в Париж, а згодом, повернувшись з Іспанії під час громадянської війни, і з Нью-Йорка. За три або чотири місяці я отримала листівку з женевським штемпелем. У ній були (і є досі) такі слова: «Молодець, що поїхала в Іспанію. Це тебе переконало? Ми поговоримо про всі новини в березні, коли я повернуся до Нью-Йорка».

Але минув березень, минув і квітень, а від Джулії — ні слова. Я подзвонила до її бабусі, та краще було не робити цього. Стара дама сказала, що вже два роки не має жодної звістки від Джулії, отож даремно я її турбую. Я почала була розповідати, що бачила Джулію минулого жовтня, але стара повисила трубку. Тоді ж я натрапила в журналі на фотографію матері Джулії, яка знову вийшла заміж, цього разу за аргентинця, — мабуть, не варто згадувати тут його імені.

23 травня 1938 року я одержала з Лондона телеграму, послану два дні тому на мою не зовсім точну адресу. Там було сказано: «Джулія загинула крпк будьласка дайте вказівки похоронному бюро Мура на Уайтчепел-роуд у Лондоні крпк глибоке співчуття від усіх нас». Телеграма була підписана якимсь Джоном Уотсоном, але не мала зворотної адреси.

Я ніколи не плачу тоді, коли сльози можуть полегшити біль. Замість плакати, я два дні напивалася до нестями. Третього дня зранку я пішла до будинку Джуліїної бабусі, але швейцар перестрів мене ще на вулиці, ніби я могла завдати лиха їхньому домові, і сказав, що господарі поїхали в кругосвітню подорож і повернуться аж за два місяці.

Я поцікавилася назвою пароплава, а він попросив мене показати свої документи. Тоді, в нестямі, я закричала, що їхня онука загинула, і хай вони всі забираються під три чорти. Тієї ночі мені було так погано, що Деш, який принципово ніколи не хотів мене нікуди відпускати, порадив негайно їхати в Лондон.

У моєму щоденнику немає записів про ту поїздку, залишилась тільки згадка, як я стояла над тілом, дивлячись на облич-

чя, перетяте з лівого боку невдало замаскованим шрамом від удару ножа. Власник похоронного бюро сказав, що вони намагалися розірвати порізи на обличчі, але якби я глянула на рани на тілі, то зрозуміла б, з яким місивом їм довелося мати справу. Я вибігла з похоронного бюро і довго стояла на вулиці. Коли я повернулася, власник бюро, не відриваючись від сніданку, подав мені записку. В ній я прочитала: «Шановна міс Хелман. Ми сподівалися, що ви приїдете, а як і не зможете приїхати, то я послав копію цього листа на вашу Нью-Йоркську адресу. Ми не знаємо, як родичі бажають розпорядитися тілом Джулії, де і як відбудеться те, що слід би назвати похороном героя. Знайте, що нацисти розправилися з нею у Франкфурті, у квартирі нашого товариша. Ми привезли її в Лондон ще живу, сподіваючись на порятунок. Пробачте, що не можемо бути тепер поряд з вами. Буде найкраще, коли мій сум за цією прекрасною жінкою вилетіть в боротьбу й помсту. Щиро ваш, Джон Уотсон, що пише від імені багатьох інших. *Salud*¹».

Я покинула похоронне бюро, а надвечір подзвонила туди й запитала адресу Джона Уотсона. Агент відповів, що ніколи не чув такого прізвища, а тіло привезли з будинку доктора Честера Лоу, що на Дауншір-Хілл, 30. Приїхавши туди, я потрапила в багатоквартирний будинок, але на табличках з іменами мешканців прізвища доктора Лоу не значилось, і я вперше подумала, що мої розшуки можуть пошкодити людям, які й так у небезпеці.

Я привезла тіло Джулії на старому пароплаві «Де Грассе» і спробувала цього разу добитися до її матері. Той самий швейцар відмовився дати мені її адресу, хоч запевнив, ніби їй відомо про смерть дочки. Я віддала тіло на кремацію, і прах Джулії досі спочиває там, де його поховали того далекого дня.

Звичайно, перш ніж повертатися додому, мені слід було поїхати до Мюлуза, але я не поїхала, мені навіть на думку таке не спало в ті жахливі дні в Лондоні й на пароплаві. Після кремації я написала листа до Джуліїної бабусі, розповіла їй про дитину, про те, що вона, наскільки мені відомо, живе в якійсь родині в Мюлузі, але Мюлуз не таке велике місто, щоб там могла загубитись американська дитина. Мені не відповіли. Я здогадувалась, навіть була впевнена, що цим усе й закінчиться, отож послала ще одного листа, цього разу погрозного, і одержала відповідь. Вигадана особа з вигаданої юридичної фірми запевняла мене, що в цій «заплутаній справі про дитину», в чие існування ніхто не вірить, буде зроблено все можливе і мене повідомлять про «вельми сумнівні наслідки» цих розшуків.

Протягом кількох наступних місяців мені щоночі снилася Джулія, така, якою вона була, коли ми вперше з нею познайомились. Хеммет казав, що я геть змарніла, і радив, коли вже мене так

¹ Салют (ісп.).

турбує ця історія, знайти в Мюлузі юриста або детектива. Вільям Уайлер, кінорежисер, з яким я зняла дві картини, народився в Мюлузі, а його родина досі мала там магазин. Надто давно все це відбувалося, і я не пригадую, коли і як він знайшов мені юриста в Мюлузі, але так знайшов, і через деякий час той юрист повідомив мене, що розшуки пошукуються повільно, але якщо дитина в Мюлузі, то її, безперечно, знайдуть.

Через три місяці почалася війна, і мої зв'язки із Західною Європою урвалися аж до березня 1944 року, коли, повертаючись із Радянського Союзу, я зупинилася в Лондоні. Я приїхала туди на запрошення англійського уряду знімати документальний фільм про докерів, що працювали під час обстрілу ракетами «Фау-2». На другий день перебування в Лондоні я випадково опинилась неподалік від знайомого похоронного бюро. Я знайшла його, але воно було щент зруйноване під час повітряних нальотів.

Мені лишилися розповісти тільки про випадок, який стався на початку 50-х років під час пікніку в Рут і Маршалла Філдів на Лонг-Айленді. Я сиділа на кам'яній огорожі. Біля мене сидів чоловік, який розповідав своєму сусідові про Онассіса — тоді я вперше почула це прізвище — і про судовий позов амери-

канського уряду проти Онассіса. Закінчивши цю розмову, він повернувся до мене і сказав:

— Мій батько був юристом, до якого ви зверталися в справі Джулії. Я троюрідний брат Джулії.

Помовчавши, я сказала:

— Он як.

Він провадив:

— Мій батько торік помер.

— Ваш батько написав мені тільки один раз.

Він відповів:

— Розумієте, я не юрист. Я — банкір.

— Що сталося з родиною Джулії? — запитала я.

— Дід і бабуся померли. Мати живе в Аргентині...

— Негідники, — сказала я. — Усі вони негідники.

— Вони мої родичі, — з усмішкою відказав він.

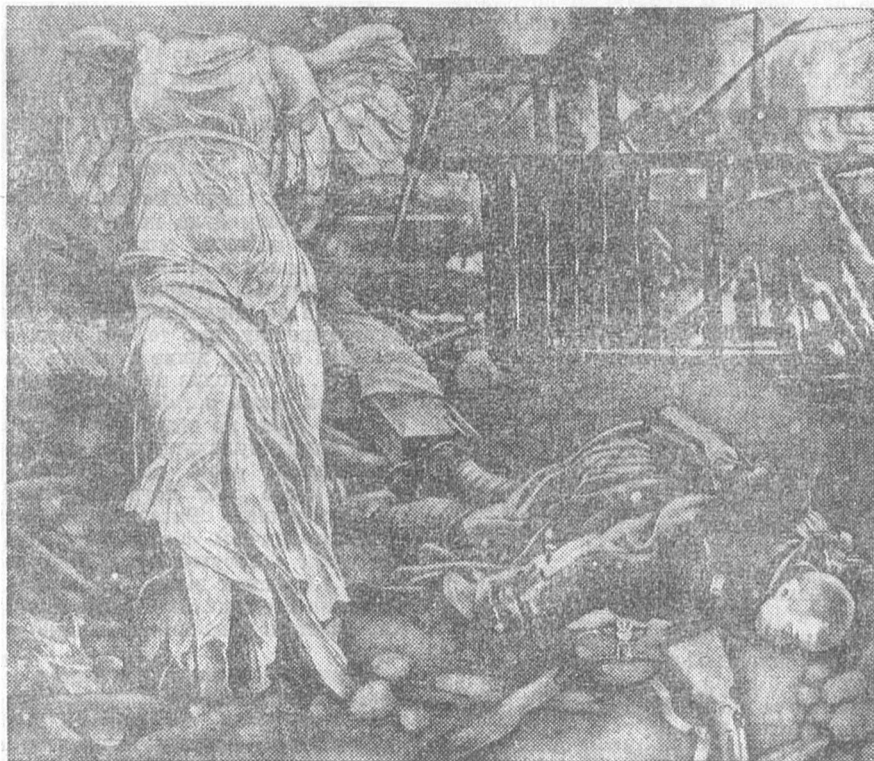
— Мені байдуже хто ви. Чи знайшли вони дитину, якої так не хотіли шукати?

— Я ніколи не чув про дитину, — відповів він.

— Я вам не вірю, — сказала я.

Потім підвелася з кам'яної огорожі, залишила Рут записку, що погано себе почуваю, і поїхала додому.

З англійської переклала
Соломія ПАВЛИЧКО

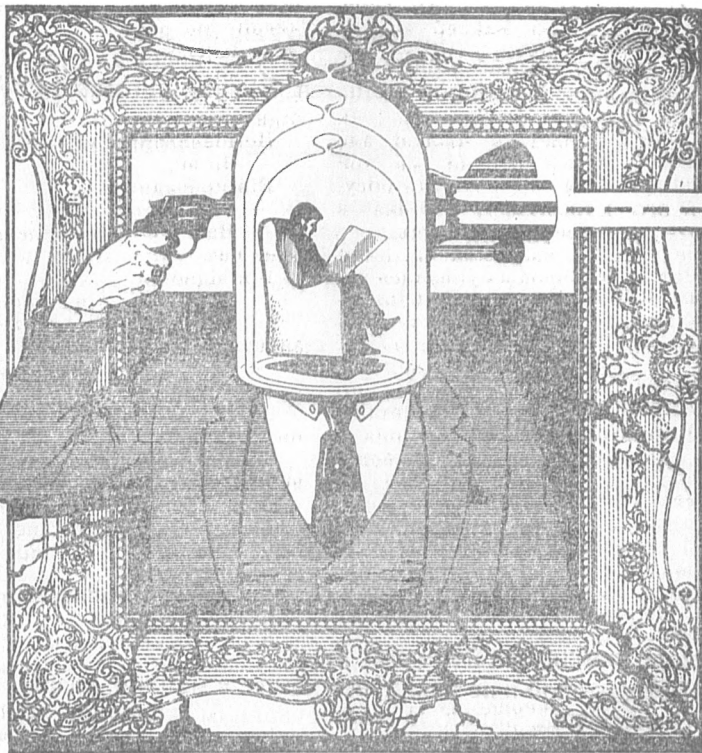

Веслав Гарболіський (ПНР). Вересень.

ХЛІБ ПО ВОДІ

Ірвін ШОУ

Роман

Розділ третій

Коли вони увійшли в ізолятор,—Ромеро посередині між Стрендом та Бебкою,—лікар саме закінчив промивати рану на щоці в потерпілого й зробив знеболюючий укол, щоб потім її зашити. Хітц усе стогнав і пускав сльози. Ромеро дивився на нього зневажливо, проте мовчав. Він сів на табуретку, дістав пачку сигарет, закурив і почав пускати кільця диму. Лікар був надто заклопотаний Хітцом і не помітив цього відразу, та коли помітив, то невдоволено зиркнув на Ромеро й сказав:

— Тут курити заборонено, юначе!

— Вибачте,—мовив Ромеро й погасив сигарету.— І дозвольте висловити вам мою вдячність, лікарю. Цим ви, без сумніву, врятували мене від раку.

— Прибережи свої жарти для поліції! — кинув лікар і став просилувати нитку в голку. Хітц дивився на нього з жахом,— Твій організм сприймає пеніцилін? — запитав лікар пораненого.

— Не знаю.

— Гаразд, спробуємо.— Доктор Філіпс присипав рану якимсь порошком.— Щока заніміла? — Він щосили натис вказівним пальцем — лікар був у гумових рукавичках — на щоку над ранюю. — Відчуваєш?

— Здається, ні.

Стренд змушений був відвернутися, коли лікар почав зашивати рану. А той швидко і вправно протикав голкою шкіру й уже затягував пер-

ші шви. Стрендові стало соромно за свою слабкодухість, тим більше, що Бебкок і Ромеро дивилися на операцію зацікавлено.

Коли доктор Філіпс зашив рану й уже перев'язував Хітцові щоку, двері відчинилися й увійшов полісмен. Вигляд він мав такий, ніби щойно встав із ліжка.

— Сержант сказав, тут скоєно злочин,— мовив він.— Якого характеру злочин?

— Мого характеру,— відповів Ромеро.— Це я його порізав.

— Ви заарештовані,— оголосив полісмен офіційним голосом.— Тепер усе, що ви казатимете, може бути використано проти вас. Крім того, ви маєте право на адвоката. Мій обов'язок попередити вас про це.

— Адвокат і справді мені потрібен,— сказав Ромеро.— У вас часом немає на прикметі путнього? Бо той, якого я знаю, живе аж на Сто тридцять сьомій у Нью-Йорку.

Полісмен пустив його слова повз вуха.

— Зброю вилучили?

Стренд витяг із кишені ножа й віддав полісменові.

— Дякую,— кинув той.— Це буде речовий доказ. Ви закінчили, лікарю?

— Так,— кивнув головою доктор Філіпс, знімаючи гумові рукавички.

— Нам краще поїхати до відділка,— сказав полісмен.— Давай руки, хлопче.

Ромеро всміхнувся й простяг руки.

— Боїтесь, щоб я не накинувся на вас у машині, шефе?

— Зловмисний напад із застосуванням холодної зброї,— уточнив полісмен.— Раджу тобі серйозно замислитись.

— Дитячий розмір, будь ласка,— сказав Ромеро, коли полісмен дістав наручники.

— Ви гадаєте, без цього обійтися не можна? — запитав Бебкок.— Я певен, він поводитиметься...

— ТПЗ, сер,— відповів полісмен.— Типові правила затримання. Згідно з інструкцією.

— А-а...— мовив Бебкок.— Згідно з інструкцією...— Він зітхнув.

— Вперед, хлопче!— Полісмен різко смикнув за наручники, і Ромеро підвівся з табуретки.

— Сподіваюсь, я вам не потрібен?— запитав доктор Філіпс.

— Ви свідок нападу?

Лікар похитав головою.

— Гаразд. Потім вам, може, доведеться описати рану. Сьогодні ви нам не потрібні.

Бебкок, Стренд і Хітц — по його обличчю й досі котилися сльози — рушили за полісменом. Тримавши Ромеро за лікоть, він повів хлопця до дверей.

— Ромеро,— озвався лікар,— раджу тобі віднині випробовувати свою силу тільки у футболі.

— Ми приїдемо в моїй машині,— сказав Бебкок полісменові.— Зустрінемося у відділку.

Вони бачили, як полісмен штовхнув Ромеро в задне відділення своєї машини й замкнув дверцята. Між переднім і заднім сидінням була залізна сітка, і Ромеро здавався звір'ятком у клітці. Полісмен сів за кермо, і вони поїхали. Бебкок зітхнув.

— Піду по машину,— сказав він.— Я скоро. Гадаю, Хітцові не слід багато ходити в такому стані.— І попростував до свого будинку.

Стренд залишився з Хітцом.

— Годі рюмсати!— кинув він, роздратований скиглінням хлопця.

— Він би мене вбив! Якби ви не нагодилися, я б уже був мертвий...

— Коли б він хотів убити тебе, то взяв би що-небудь путяще, а не складаного ножика з лезом у два з половиною дюйми.

— Вам би той складаний ніжик здався куди страшнішим, якби той виродок кинувся на вас або на вашу дружину... Або на вашу пихату дочку, що приходила на футбол,— сказав Хітц, витираючи носа затиллям долоні.— Тоді б ви на все горло кричали, щоб суспільство захистило вас від латинців та чорних!

— Боюся, ми з тобою говоримо різними мовами.— Стрендові хотілося завести Хітца в темний куток і врзати по його зарюмсаній пиці.

— Ось що я вам скажу,— мовив Хітц.— Хай ото краще вони посадять його якомога надовше, а то ще визнають мого батька...

— Не думаю, що суд зацікавиться твоїм батьком. Скажи мені, Хітце, ти *взяв* гроші й листи?

— Я їх і не торкався! Я нічого про це не знаю. Як ви мені не вірите, то йдіть і обшукайте мою кімнату, самі побачите, чи правду я кажу. Він просто прибіг до мене і зняв крик. Я навіть не міг уторопати, чого він кричить. Я знаю, це ваш улюбленець, ви вважаєте, що він бозна-який розумник. Геній із гетто! Його вже знають усі. Хочете, скажу, як його прозвали у школі? Джоджо, хлопчина із джунглів. Великий експеримент! Спроба перетворити дитя горили на людину. Тепер ви бачите, як обернувся ваш експеримент, містере Стренд?! — Голос у Хітца став писклявий, надсадний.— І хто за це поплатився? Я! Якщо ви збираєтесь утнути ще який-небудь благородний експеримент, то раджу це робити десь-інде. А краще вирощуйте цих геніїв у пробірці.

— Я не потребую твоїх порад, Хітце,— відказав Стренд.— Мені дуже прикро, що так сталося і що тебе поранено. Але не настільки прикро, щоб я погодився вислуховувати твою балаканину про суспільні проблеми. Помовч і приготуйся розповісти поліції, як усе сталося. Але без філософських висновків.

— Він міг убити мене,— пробурмотів Хітц, щоб сказати своє слово останнім.

Підїхав Бєбкок, освітивши їх фарами. Хітц сів позаду, Стренд — поруч із директором.

Коли вони ввійшли до поліційного відділка, Ромеро стояв перед столом, за яким сидів сержант. Наручники з нього зняли. Поруч стояв молодий полісмен.

— Я нічого не скажу, поки мені не дадуть адвоката! — раз у раз повторював Ромеро.— Навіть не назву свого прізвища!

— Твоє прізвище ми знаємо,— терпляче мовив сержант.

— Ось він — злочинець! — Ромеро показав на Хітца.— Він злодій. Я хочу, щоб його засудили. За крадіжку.

— До цього ми ще повернемося,— спокійно проказав сержант.— Ви маєте право на один телефонний дзвінок. Подзвоніть своєму адвокату, якщо хочете.

— Я не можу найняти адвоката. Цей гад украв усі мої гроші. У мене тільки шість доларів. Може, ви знаєте, де за шість зелененьких можна найняти опівночі адвоката?

Сержант грався на столі складаним ніжиком, то відкриваючи його, то закриваючи.

— Завтра ми знайдемо вам безплатного захисника. А поки що, Джеку,— звернувся він до полісмена,— замкни його в камеру. Я запишу свідчення цих трьох джентльменів, а вранці заведемо на нього справу.

— Ходімо, приятелю.— Полісмен узяв Ромеро за руку і повів до камер. Обидві вони, як помітив Стренд, були порожні.

— Ну, юначе,— обернувся сержант до Хітца,— почнемо з вас...

Була майже третя ранку, коли сержант закінчив допит. Він знов і знов примушував усіх трьох переказувати всі події і записував їхні відповіді до формулярів, які взяв із папки, що стояла на полиці позад нього.

— Гаразд, панове. Дякую вам, на добраніч!— нарешті сказав він.— Тепер ви можете йти. Завтра в суді засідання. Хлопець стане перед суддею і вибере собі адвоката.

— Я найму йому адвоката за рахунок школи,— мовив Бєбкок.— Але скажіть, чи не могли б ми забрати його зараз із собою до школи? Що, якби ви звільнили заарештованого під мою відповідальність? Я обіцяю привезти його завтра вранці сюди.

— На жаль, ні, сер,— сказав сержант.— Відпустити на поруки може тільки суддя. І ще одне, Джеку,— звернувся він до молодого полісмена.— Поїдь із Хітцом до школи й обшукай його кімнату. Я був би вам дуже вдячний, панове, якби ви поїхали теж — понятими при обшуку. Вибачайте, Хітце, але ми повинні перевірити, чи є які-небудь докази звинувачення, висунутого проти вас Ромеро. Звісно, якщо ви відмовитеся впустити до своєї кімнати поліцейського — це ваше право. Тоді ми змушені будемо взяти ордер на обшук. Але це ми зможемо зробити тільки вранці, і нам доведеться затримати вас тут на всю ніч.

Стрендові здалося, що він помітив у очах сержанта Лірі, коли той сказав про це, зловтішний блиск. Сержантові не сподобалася Хітцова версія вечірніх подій, і полісмен трохи затримав погляд на хлопцеві, коли той згадав про свого впливового батька у Вашингтоні.

— Кожен, хто хоче, може обшукати мою кімнату,— голосно заявив Хітц.— І мене. Коли завгодно. Мені нема чого ховати!— І він почав вивертати кишені, викладаючи на стіл дрібняки та доларові банкноти, потім демонстративно жбурнув гаманця.

— От і гаразд,— сказав сержант, коли Хітц закінчив.— А тепер заберіть свої гроші. Я складу протокол, і вранці ви його підпишете.

Хітц сів у машині до полісмена, а Стренд — до Бєбкока.

— Яка жахлива ніч! — стомлено мовив Бєбкок, уже сидючи за кермом.— Досі в Данберрі нічого такого не траплялося. Бували, звісно, дрібні крадіжки, але щоб отак жорстоко...— Його пересмикнуло.— Це просто чудо, що ви з дружиною саме нагодилились. А то хто знає, щоби могло б статися. Сподіваюсь, Лєслі не дуже рознервувалася. Мушу сказати, вона була наддивовижу спокійна, коли дзвонила мені.

— Лєслі все зрозуміла,— відповів Стренд.

— Як ви гадаєте, хто тут правий, а хто винен? — запитав Бєбкок.— Я маю на увазі не історію з ножем. Хай що там кажуть про милосердя, а я не можу простити хлопцеві, який підняв на однокласника ножа. Але як ви вважаєте: це просто жахливе непорозуміння чи щось інше? Ромеро вам не казав, чому він подумав саме на Хітца? Ви в нього не запитували?

— Запитував,— відповів Стренд.

— І що ж він сказав?

— Що це йому сказали під секретом. Хтозна, що він мав на увазі.

— Вам, мабуть, дуже прикро,— зітхнув Бєбкок.— У Ромеро все так добре йшло...

— Прикро — не те слово,— рішуче заперечив Стренд.— Я відчуваю себе винним. Страшенно винним. Боюся, що я забув про здоровий глузд, поклавшись на сліпу віру. Його місце на вулиці, а не в такій школі, як наша. Я сплутав розумові здібності дикуна з внутрішньою культурою.

— Ви не повинні брати всю вину на себе. Чи перекладати її на містера Хейзена.— Бєбкок зняв одну руку з керма й легенько торкнув Стренда за плече.— Просто це нещасливий збіг обставин. Такого ніхто не міг передбачити. Сказати правду, я від самого початку думав, що хлопець не дотягне до кінця навчального року. Я гадав, йому набридне коритися, він не змиритися з дисципліною... Але щоб через отаке... Думаєте, його посадять?

— Сподіваюся, що посадять,— гірко відповів Стренд.— Я, будучи суддею, посадив би.

— Ну що ви, Аллене,— лагідно мовив Бєбкок.— Навіщо нам квапитися з вироком, поки не з'ясовано всіх обставин справи?

— Для мене вирок суду став очевидний тієї миті, коли я побачив, як Ромеро женеться з ножом за Хітцом.

На хвилю вони замовкли, потім Стренд сказав:

— Якщо опікуни школи звинуватять вас і зажадають рішучих заходів, зверніть усе на мене, і я того ж дня піду з роботи.

— Не думаю, щоб до цього дійшло,— відповів Беккок, проте голос його звучав не зовсім упевнено.

Коли вони під'їхали, полісмен із Хітцом чекали їх у машині перед Мелсоновим корпусом. Вони всі перейшли через порожню загальну кімнату й піднялися на другий поверх. Стренд був здивований, що всі хлопці спали. Мабуть, бійка в Хітцовій кімнаті і його втеча сходами вниз, а потім через подвір'я відбувалися в мертвій тиші. Хітц єдиний у всьому корпусі мешкав у кімнаті сам. Стренд не знав, чому так сталося,— чи тому, що хлопець мав впливового батька, чи тому, що з Хітцом ніхто не хотів жити.

Кімната була маленька і, коли не зважати на кров на килимі та незастелене ліжко, досить охайна. Стренд із Беккоком стояли в дверях, бо для всіх у кімнаті не вистачало місця. Тим часом полісмен методично висовував шухляди, заглядав під ліжко, відкинув ковдру, перевернув килим, пройшовся по кишенях у Хітцовій одежі, що висіла в шафі.

— Нічого,— повідомив він хвилину через десять.

— Я ж вам казав,— озвався Хітц. У ізоляторі та в поліційному відділку він був страшенно блідий, окрім хіба червоних смужок крові на щоці та шиї, але тепер до нього повернувся рум'янець.— Не варто було вам і приїздити. Я ж казав, що не брав його грошей.

— Думаю, тобі краще лягти й відпочити, хлопче,— мовив полісмен.— А я поїду.

Вони залишили Хітца в його кімнаті, заспокоєного, переконаного в своїй перемозі, і всі разом зійшли сходами вниз. У загальній кімнаті Стренд попрощався з полісменом та Беккоком. Зоставшись сам, він упав у крісло й кілька хвилин сидів нерухомо. Він почував себе надто стомленим, щоб іти зразу до Леслі. Треба було спершу заспокоїтись.

Стренд заплющив очі й спробував відтворити до подробиць усі рухи полісмена, коли той обшукував Хітцову кімнату. Він намагався уявити собі хоч одне місце, яке полісмен пропустив і в якому могли бути сховані гроші. Якби його пощастило знайти, це ще, звичайно, не означало б, що Ромеро не винен у злочині, однак така обставина пом'якшила б його провину і напад Ромеро на Хітца вже не здавався б таким безглуздим, диким і непростимим. Та перебираючи в пам'яті місця, куди заглядав полісмен, Аллен не зміг пригадати жодного куточка, якого той не обшукав би. Він зітхнув, розплющив очі, встав, довго дивився на закривавлену канапу, де лежав Хітц, притискаючи до щокі його, Алленову, хусточку. Та хусточка й досі валялася на підлозі, куди її кинув лікар. Кров уже висохла й стала темно-іржавого кольору, тканина зашкарубла. Стренд нахилився й підняв хусточку.

Він вимкнув світло й рушив через темний хол до своєї квартири. Дорогою згадав, що Леслі замкнула двері, й пошукав у кишені ключа. Та коли вставив його у шпарку, то виявив, що двері незамкнені. Аллен причинив їх і, не замикаючи, увійшов до вітальні. Всі лампи горіли.

— Леслі! — гукнув Аллен.— Леслі!

Він заглянув до спальні. Там теж горіло світло. Шафа стояла розчинена. Аллен побачив, що багатьох речей Леслі не було на місці. Потім помітив на туалетному столику папірець.

Він узяв ту записку і втупився в неї. Руки його тремтіли. Почерк був покvapний і не такий рівний, яким завжди писала Леслі.

«Любий мій! — прочитав Аллен.— Прости мене, але я не можу більше залишатися тут навіть на одну ніч. Я подзвонила Лінді й запитала, чи вона справді хоче взяти мене з собою до Парижа. Лінда відповіла ствердно, і я сказала, що негайно їду до Нью-Йорка й буду готова вилетіти з нею завтра. Любий, не хвилюйся за мене, прошу. І ще одне: бере-

жи себе. А головне, пам'ятай: ти ні в чому не винен. Я люблю тебе всім серцем. Леслі».

Він обережно поклав записку, розгладив її долонею. Потім зачинив шафу, вийняв світло, пішов до себе в кімнату, роздягся й ліг. Він не накрутив будильника. Директор зрозуміє, що завтра він не здатен вийти на уроки.

— Про це вже, звичайно, гуде вся школа,— сказав Беккок.

Була одинадцята ранку, і вони їхали директоровою машиною до суду. Стренд прокинувся рано, але з квартири не виходив, незважаючи на дзвінок, що запрошував усіх на сніданок, а також наступні дзвінки, які сповіщали про початок і кінець уроків. Він спробував зателефонувати Лінді, але лінія щоразу була зайнята, і врешті Аллен махнув рукою. Леслі не дзвонила, і він послав телеграму Лінді з проханням подзвонити йому. Хвилюватися, що Леслі дорогою до міста потрапила в автомобільну аварію, було безглуздо. Аллен це знав. Якби що-небудь сталося, його вже повідомили б. Він не міг позбутися думки про те, що Леслі, збуджена, ошаліла, з'їхала з дороги, увігнала в дерево й тепер лежить десь у канаві, спливаючи кров'ю. Він подзвонив також Хейзену в контору, але секретарка сказала, що шеф уранці полетів до Вашингтона. Конрой відвіз містера Хейзена в аеропорт, додала секретарка, і вона тепер не знає, як із ним зв'язатися і коли він повернеться...

— Воно й не дивно,— провадив Беккок. Він їхав повільно, обережно.— Той Хітц розпустив новину відразу ж, тільки-но прокинувся. Як я зрозумів з того, що уже встиг почути, він згустив барви. Ще й подзвонив батькові, а той знайшов мене по телефону й розмовляв зі мною, я б сказав... досить збуджено. Заявив, що коли я спробую затерти скандал,— він так і висловився: скандал,— то він мені, мовляв, покаже. Погрожував також подати на нас у суд за злочинне потурання небезпечному елементу,— це він, звісно, про Ромеро,— й закрити школу. І знайте, каже, я не буду... гм... у захваті, якщо мого сина звинуватять у крадіжці. Тоді він, мовляв, притягне всіх нас до відповідальності як співників у зловмисному наклепі. Так, дуже люб'язним такого батька не назвеш.— Беккок силувано всміхнувся. Обличчя в нього було сіре, напружене, очі почервоніли й водянисті. Руки вп'ялися в кермо з такою силою, що аж пальці побіліли.

— У вас був важкий ранок,— промовив Стренд.

— У мене були й важчі ранки,— сказав Беккок.— Яюсь вісімдесят хлопців прокинулися з блювотою і страшним проносом. Ми подумали: тиф. А з'ясувалося, то від тістечок, які хлопці з'їли увечері на десерт. Теорія твердить, ніби шкільні вчителі доживають до глибокої старості.— Він усміхнувся.— Застаріла теорія!

— І що ж, на вашу думку, слід робити? — запитав Стренд.

— Боюся, передусім нам доведеться виключити хлопця зі школи. Я кажу про Ромеро. Якщо ми цього не зробимо, то втратимо, певне, половину нового набору.

Стренд кивнув головою.

— Він сам винен.

— Однаково це трагедія,— сказав Беккок.— По-друге, я сподіваюся, яюсь урятувати його від тюрми. Домогтися, зрештою, умовного вироку. Я подзвонив шкільному адвокату, він уже бачився з Ромеро й зустріне з нами в суді. Я сподівався цього уникнути і тому пробував зв'язатися з містером Хейзеном, щоб спитати його, чи не має він десь поблизу знайомого адвоката. Бо якщо батьки — а особливо такі, як містер Хітц,— рознюхають, що ми тратимо шкільні гроші на захист Ромеро...— Він здвигнув плечима й не доказав речення.— А як сприйняла все це Леслі?

Стренд чекав цього запитання і все ж таки сподівався, що Беккок його не поставить,

— Боюся, це її дуже вразило. Вона скористалася вашою люб'язною пропозицією взяти відпустку через хворобу, і тижнів два-три її тут не буде.

— Вона вже поїхала? — здивовано скинув брови Бебкок.

— Так.

— Я її не осуджую. Якби я міг, теж поїхав би.— Директор стомлено всміхнувся. Він завів машину на стоянку перед білою, обшитою дошками будівлею з колонами.— Гарний будинок,— промовив він.— Поставлений у тисяча вісімсот двадцятому році. Скільки людських страждань пройшло його коридорами!

Прізвище шкільного адвоката було Холлінгзбі. Він чекав на них біля дверей до зали суду. Це був товстий червонощокий чоловік у гарному темному костюмі. Голос у Холлінгзбі пасував до його зовнішності і був глибокий, лункий, як у актора.

— Хлопця скоро приведуть,— сказав він, чомно кивнувши головою, коли Бебкок відрекомендував його Стрендові.— Я з ним розмовляв. Боюся, ми маємо справу з важким випадком. Ромеро зовсім не хоче йти на контакт. Не розкривається. Сказав, що й рота не розтулить. Може, це й на краще. Каже, навіть не признається на суді, чому так учинив, хоч у поліції й заявив, ніби Хітц украв у нього гроші. «Хай роблять як знають,— каже.— Що це допоможе, коли я заговорю?» Мовляв, я адвокат — мені й говорити. А що я казатиму — йому байдуже. До речі, в законах він тямить, здається, більше ніж йому слід. Визнавати себе винним він не збирається — і каже, що ніхто його до цього не змусить. Шкодує, що був надто балакучий у поліції. Йому можна поспівчувати, це зрозуміло, проте його поведінка не викличе співчуття в суді. Добре було б, якби він трохи покався.— Адвокат стенив плечима.— Та це, здається, не в його характері. Ромеро сказав, ніби містер Стренд бачив, як він біг із ножем за Хітцом, та й сам він признався містерові Стренду й поліції, що Хітца порізав він. У суді, мовляв, усі з нього сміятимуться, якщо він прикидатиметься, ніби то не він порізав Хітца. А як хочете знати, що я насправді думаю, то Ромеро навіть пишається своїм вчинком і хоче, щоб усі про це знали. Він відмовляється признатись мені, чому підозрює в крадіжці саме Хітца. Каже, завжди знав, що колись потрапить до в'язниці. У нього, мовляв, багато друзів, які там побували, і в'язниці він не боїться. Його манери, мушу вам сказати, навряд чи сподобаються судді або присяжним, якщо до цього дійде. Хлопцеві вже за вісімнадцять, і судитимуть його як дорослого. До того ж справу розглядатимуть у маленькому містечку в Коннектікуті, а не в Нью-Йорку або в Чикаго, де на таку різанину без очевидного наміру вбити дивляться майже як на буденне явище. Я, звісно, зроблю все що зможу...— Голос адвоката став похмурим.— Проте оптимістичним мій настрій не назвеш.

— І що ви можете зробити? — запитав Бебкок.

— Битиму на його минуле. Виріс у гетто, в убогій, скаліченій сім'ї і таке інше. Як завжди. Хвилина емоційного зриву перекреслила багатонадійну кар'єру. Щось таке. Не більше. Можливо, якщо хлопець визнає себе винним, суддя зменшить строк або навіть винесе умовний вирок.

— Чим ми можемо допомогти? — запитав Бебкок.

Адвокат безнадійно розвів руками.

— Виступити зі свідченнями на користь хлопця про його вдачу, про внутрішній світ. Розкажіть усе, що, на вашу думку, характеризує його з позитивного боку. Але не забувайте, що ви говоритимете під присягою.

«Хоч би що я казав про вдачу Ромеро,— подумав Стренд,— однаково це не буде правдою. Чи треба згадувати про вкрадені томи «Занепаду й загибелі Римської імперії»? Ні, якщо я хочу врятувати хлопця від в'язниці — ні».

До холу ввійшов Хітц. Велика пов'язка на щоці надавала його обличчю трагічного виразу. Одяг на ньому розпирало. Стренд завважив, що ширінка в хлопця розстебнута. Хітц зневажливо поглянув на всіх трьох, проте зупинився й сказав:

— Доброго ранку, містере Бебкок.— Він підкреслено не звернув уваги на Стренда.— Батько збирався поговорити з вами, сер. Він до вас додзвонився?

— Додзвонився,— відповів Бебкок.

— Батько був прикро вражений, коли я розповів йому, що сталося,— сказав Хітц.

— Я так і зрозумів,— мовив Бебкок.— Що ж, ходімо?

— Не думайте, що я збираюся подарувати це Ромеро,— сказав Хітц.— І вам, містере Стренд.

— Дякую за посередження,— кинув Стренд.— І застебни ширінку. Ти ж не хочеш, щоб із тебе в суді сміялися, чи не так?

Обличчя в Хітца почервоніло, і він заходився смикати в себе на штанях змійку. Стренд увійшов до зали, де вже чекав сержант Лірі, щоб дати свідчення. Серед небагатьох присутніх Стренд помітив молоду жінку, в якій упізнав репортера міської газети. Жінка сиділа в першому ряду з блоком на колінах і з олівцем у руці. Бебкок теж помітив її і прошепотів:

— Боюсь, наша новина розлетілася надто швидко. Ця жінка тут не для того, щоб писати про випадки порушення правил вуличного руху.

Ромеро ввійшов із полісменом, який його заарештував. «Добре, що хоч не в наручниках»,— подумав Стренд. У темному светрі, якого купив йому Стренд у магазині «Брати Брук», хлопець виглядав маленьким і беззахисним. Він осміхнувся, проходячи повз Хітца, і привітався з директором та Стрендом. Адвокат пішов за ним до столика, що стояв перед столом судді.

Суддя вийшов із свого кабінету, і всі повставали. Судовий виконавець оголосив суд відкритим, і всі, крім адвоката, Ромеро та двох полісменів, що стояли перед столом судді, посадали.

Окружний прокурор монотонно забубонів, читаючи звинувачення. Ромеро зацікавлено дивився в залу, ніби його зовсім не обходило, що казав прокурор, а захоплювала тільки архітектура старовинної зали.

Прокурор замовк, і суддя запитав:

— Що скаже звинувачений?

— Звинувачений своєї вини не визнає, ваша честь,— швидко промовив адвокат.

Ромеро дивився на суддю з глузливим виразом. Той втупив у нього погляд.

— Я не визнаю правомочності цього суду!— заявив Ромеро.

Стренд застогнав. «Це все телебачення»,— подумав він.— Тисячі годин репортажів із судових зал».

Суддя зітхнув.

— Зараз ми цього питання не розглядатимемо, містере Ромеро. Поки триватиме розслідування, ви будете під арештом. Я встановлюю заставу у розмірі десяти тисяч доларів.

Стренд почув, як Бебкок охнув. Аллен уже не слухав, як адвокат сперечався за зменшення застави, а прокурор доводив, наскільки це серйозна справа і яку небезпеку становитиме для позивача звинувачуваний, якщо його випустять на волю. Адже він, мовляв, визнав свій акт насильства, а кається і не думає.

— Застава лишається незмінною — десять тисяч доларів!— заявив суддя.— Наступну справу, будь ласка!

Жінка з газети зосереджено писала, коли Ромеро з полісменом по один бік та адвокатом по другий рушив проходом до дверей. Коли ця трійця порівнялася з Хітцом, той підніс середнього пальця й зробив глузливий жест. Ромеро став, і Стренд уже був злякався, що хлопець

кинуться на Хітца. Але Ромеро тільки голосно сказав — так, щоб почули всі в залі:

— Ти свого ще діждешся, товстунчику! — Після цього він дав полісменові вивести себе.

— О господи! — простогнав Бебкок і сумно похитав головою. — Страшно навіть подумати, що напише ця дама в завтрашній газеті! — Він зняв окуляри й почав протирати носовичком скельця, так ніби намагався стерти те, свідком чого окуляри були в залі суду. — Що ж, — зітхнув він, — їдьмо додому.

На зворотному шляху директор сказав:

— Як ви гадаєте, Аллене, містер Хейзен дасть гроші на заставу?

— Десять тисяч доларів? — перепитав Стренд. — Я не зважуюсь навіть подумати про таке.

Коли вони приїхали до школи і Бебкок зупинив машину біля Мелсонового корпусу, настала обідня пора, і Стренд був радий, що не побачить уже нікого ні з учнів, ні з учителів. Виходячи з машини, він відчув, що ноги в нього підтинаються, і боявся, що не добудеться до дверей.

— Якщо ви не проти, — сказав він директорові, — я не ходитиму день-два до їдальні та на уроки.

— Розумію, — мовив Бебкок. — Якби я міг, я б цілий рік не ходив до їдальні та на уроки.

— Я спробую зв'язатися з містером Хейзенем. Якщо мені пощасти, я вам усе перекажу.

Бебкок кивнув головою й поїхав. Стренд зайшов до корпусу. Місіс Шіллер із щіткою та відром мильної води стояла навколішки й чистила канапу. Коли Стренд увійшов, вона підвелася.

— Оце заварилося! — промовила вона. Її пухке добре обличчя, завжди розпашіле, наче вона весь час стояла перед невидимою піччю, тепер мало страдницький вираз. — Я тут уже двадцять років, і досі нічого такого не траплялося. — Місіс Шіллер озирнулася довкола, немов боялася, що її підслухають. — Я маю вам щось сказати, містере Стренд. Тільки пообіцяйте, що це залишиться між нами.

— Це про вчорашній випадок?

— Так.

— Обіцяю.

— Зайдімо краще до вас у квартиру! — пошепки попросила місіс Шіллер. — Я не була нагорі й не знаю, може, хтось із хлопців не пішов на обід, а я не хочу, щоб нас підслухали.

— Ну звісно, зайдімо, — сказав Стренд.

Він пройшов коридором і відімкнув свої двері.

Місіс Шіллер увійшла слідом за ним до вітальні.

— Містере Стренд, — промовила вона, — не знаю, як вам сказати, але боюся, це моя провина. — Жінка мало не плакала.

— Чому ваша провина?

— Що Ромеро вдарив ножем містера Хітца.

— Тобто як? — різко запитав Стренд.

— Вчора я зайшла сюди, щоб розстелити ваші ліжка. Був час вечері, я гадала, що всі хлопці пішли до їдальні. Раптом чую — нагорі стуконить у батареї. Я пішла перекрити воду. Це було в холі, біля самих сходів. Клапан заїло, і я довго з ним вовтузилася. Коли це бачу — з кімнати Ромеро виходить хлопець. То був містер Хітц. Питаю, чого це він не на вечері. А він каже, що не голодний, бо як повертався до школи, то з'їв кілька сосисок. І пішов униз, до своєї кімнати. Тоді я нічого такого не подумала. Старшим хлопцям дозволяють пропускати вечерю в кінці канікул. І я пішла собі додому. Наш будиночок неподалік від школи. Ми з містером Шіллером дивилися телевизор і вже збиралися лягти спати, коли в двері хтось постукав. Відчиняю — Ромеро. Це було вже, мабуть, після одинадцятої. Хлопець здався мені досить спокійним.

Він завжди такий врівноважений, статечний, як на свій вік... Ви розумієте, що я маю на увазі? Принаймні я завжди так про нього думала... поки все це не скоїлося...— Її губи й подвійне підборіддя затремтіли.

— Чого ж він до вас прийшов?

— Каже, щойно приїхав. Мовляв, їздив на вихідні, повертався до Данберрі й не встиг зробити пересадку на поїзд. Потім сказав, ніби в його кімнаті щось пропало— якась книжка, потрібна йому вранці для першого уроку. Дуже стурбованим хлопець мені не здався, але я мала б здогадатися, що сталося щось важливе,— адже він прийшов до мене так пізно. Але ж вихідний день, телевизор і всяке таке, то я просто нічого собі не подумала.— Місіс Шіллер сумно похитала головою.— Ромеро тільки запитав, чи не бачила я його книжки. Ох, містере Стренд... Якби я здогадувалася, що в нього на думці, я б до страшного суду мовчала. Але ж хлопці мають звичку заходити один до одного в кімнату й позичати якісь речі... Книжки, краватки, светри... Тож я й сказала, що бачила, як містер Хітц під час вечері виходив із його кімнати. Тепер би я відрізала собі язика за свою дурість.— Жінка заплакала.

— Не винувайте себе, місіс Шіллер,— мовив Стренд.

— Я з самого початку була до Ромеро не байдужа, містере Стренд. Він завжди такий чемний зі мною і взагалі такий охайний, а от решта хлопців, принаймні більшість із них, поводитися з ним, як із бездомним псом, і я хотіла якось допомогти йому. Він запитав, чи містер Хітц ніс що-небудь у руках, я спробувала пригадати, але не пригадала і так йому й сказала...

— І що він тоді зробив?

— Він повівся дуже спокійно, містере Стренд. Не висловив ні підозри, навіть нічого не натякнув... Тільки подякував мені, вибачився, що потурбував мене й містера Шіллера, і пішов. Я нічого не думала про це аж до ранку, коли почула...— По її повних щоках потекли сльози.

Стренд обняв місіс Шіллер за її широкі плечі й відчув, що жінка тремтить.

— Ну що ви, що ви! — промовив він безпорадно.— Це не ваша провина.

— Я не знаю, чи Ромеро розповів кому-небудь, що то я сказала йому про містера Хітца...— Місіс Шіллер не могла говорити.

— Він нікому нічого не розповів. Ні мені, ні містерові Бебкоку, ні поліції, ні адвокату. Нікому. Лише натякнув мені, що йому сказали про це під секретом.

— Якщо молодий містер Хітц довідається, що то я вказала Ромеро на нього, і скаже своєму батькові... Ми з містером Шіллером любимо це місце, а мого чоловіка напевне звідси виженуть, якщо батько молодого містера Хітца застосує свій вплив... Він могутній чоловік, містере Стренд, і член ради опікунів...

— Я певен, містер Бебкок не допустить, щоб справа зайшла так далеко,— відповів Стренд.— Гадаю, вам не варто цим перейматися. Я нічого не скажу, а Ромеро, здається, теж вирішив не називати вашого імені, бо навіть якби він і розповів про те, що ви бачили, то для суду це не було б доказом...

— Я не доказів боюся,— сказала місіс Шіллер, витираючи обома долонями очі.— Я боюся містера Хітца й ради опікунів. Та що там!..— Вона спробувала всміхнутись.— Того, що я сказала, плачем не повернеш, хіба не так? — Вона втерла краєм фартуха заплакане обличчя.— Мені має бути соромно за себе. Отак розрюматись, коли ви й місіс Стренд таке пережили... Це просто щастя, що ви не потрапили під ніж, коли стали між ними. Мабуть, я в Ромеро помилилася. З леопарда плям не змиєш.

— Він не леопард, місіс Шіллер,— зітхнув Стренд.

— Це так кажуть, сер,— покvapно відповіла жінка. Вона з осторогою глянула на нього, потім додала:— І ще одне...

— Що саме?

— Сьогодні вранці я витрушувала на першому поверсі кошик для паперу,— сказала місіс Шіллер,— і знайшла кілька листів. Написані жіночою рукою. Я тоді вже знала, що Хігг заявив, ніби Ромеро звинувачує його в крадіжці якихось листів. Отож я подивилася їх. Листи були адресовані Ромеро. Любовні листи, дуже щирі й дружні, досить відверті, якщо можна так сказати, містере Стренд. Дівчата тепер говорять таке, чого ми замолоду й не чули. Гадаю, вам слід знати...— Вона замовкла, ніби вагаючись — казати щось чи ні, й ніяково дивилася на Стренда.— Вони були підписані ім'ям Керолайн. На світі, звісно, чимало дівчат, яких звуть Керолайн, тепер це дуже поширене ім'я, але я знаю, що вашу дочку звати теж Керолайн.

— Що ви з ними зробили? З листами?

— Я кинула їх у вогонь, містере Стренд,— відповіла місіс Шіллер.— Я подумала, що ні ви, ні місіс Стренд читати їх не захочете.

— Дякую,— мовив Стренд.— Це було дуже мудро з вашого боку. Ви хочете мені сказати щось іще?

Місіс Шіллер похитала головою.

— Тільки перекажіть Ромеро: я вдячна йому за те, що він не назвав мого прізвища.

— Перекажу.

— Я бачу, місіс Стренд поїхала,— мовила місіс Шіллер.— Її валіз у квартирі немає. Може, вам приготувати чогось поїсти?..

— Це дуже мило з вашого боку. Але не треба. Я подбаю про себе сам.

— Якщо передумаєте, подзвоніть,— сказала місіс Шіллер.— А тепер я краще знов візьмусь за роботу — побачу, чи пощастить мені змити з канапи кров.

Вона легенько вклонилася, обсмикнула фартух і вийшла з квартири.

Уперше, відколи Аллен прочитав записку на туалетному столику в спальні, він був радий, що Леслі тут немає.

Розділ четвертий

Його розбудив телефонний дзвінок. Він ліг подрімати, навіть не роздягаючись, одразу ж після розмови з місіс Шіллер. Коли Стренд, закоцюбний, устав з ліжка й рушив до вітальні, то помітив, що вже темно. Він проспав до вечора. Сни його були плутані, тривожні. Він намацав у темряві телефон. Дзвонила Леслі.

— Як ти там, любий? — спитала вона.— Як там узагалі? — Голос її лунав спокійно, як завжди.

— Та так, як і має бути,— відповів Аллен.— А як ти? Вранці я до тебе не додзвонився.

— Ми бігали по магазинах перед дорогою. Цілий день не були вдома. Відлітаємо завтра з аеропорту Кеннеді.— Леслі замовкла, і Аллен почув, як вона глибоко вдихнула повітря.— Це в тому разі, якщо ти не попросиш мене повернутись до школи.

— Ні, любя,— мовив він.— Повертайся, коли тут усе владнається.

— Справи кепські?

— Ну, як тобі сказати... Все досить складно.

— Ромеро там? Я маю на увазі, він у школі?

— Він у в'язниці.

— Це добре. Принаймні поки що. Не хочу здаватися злою, але мені не хотілося б, щоб він тинявся в такому стані по школі.

— Суддя призначив заставу — десять тисяч доларів.

— Це багато?

— Коли їх немає — багато. Я тобі про все напишу. Де ви зупинитесь у Парижі?

— В готелі на площі Афін. Галерея забронювала місця там. Лінда вирішила, що ми подорожуватимемо з шиком.— Вона якось нервово

засміялася. Потім знов заговорила серйозно. — Ти розмовляв із Расселом?

— Ніяк не міг до нього додзвонитися.

— Гадаєш, він дасть гроші?

— Думаю, що так. Він має почувати відповідальність.

— Сподіваюся, ти не почуваш відповідальності?

— Я почувую, що зараз геть закоцюбну,— промовив він.— До речі, котра година? Я заснув одразу ж пополудні. Ніч була виснажлива. Я, мабуть, проспав би до ранку, якби ти не подзвонила.

— Любий, ти справді не хочеш, щоб я сіла в машину й повернулася?

— Справді,— відказав він.— Навряд чи в найближчі тижні моє товариство буде тобі приємне. Залишайся там скільки тобі захочеться.

— Як би я хотіла чимось допомогти тобі!

— Коли я знатиму, що ти нічого цього не бачиш і гарно проводиш час, то буде найкраща мені допомога.

— Якщо ти так говоритимеш, то я зараз упаду й заплачу,— сказала Леслі.— Ти найдобріша людина в світі, Аллене, і всі цим користуються. Я теж. І найбільше.

— Дурниці!— відрубав він.— Як там Лінда?

— У захваті. Ти ж бо знаєш, що таке для неї Франція. Може, вона має десь там коханця.

— Вітай її від мене. Бажаю вам добре провести час. Обом.

— Що тобі привезти з Парижа?

— Себе.

Леслі засміялася — тихий, лагідний сміх десь за сто миль.

— Я знала, що ти так скажеш. Тому й спитала. *Je t'embrasse*¹. Я вивчаю французьку.

— Я люблю тебе. Тільки пам'ятай про це — будь-якою мовою!

— Я пам'ятатиму,— прошепотіла Леслі.— На добраніч!

— На добраніч, щастя моє!

Заспокоєний, що все гаразд, принаймні з Леслі, Аллен поклав трубку. Потім увімкнув світло, знов повернувся до телефону й замислився. Подзвонити Хейзену зараз? Він нахилився, щоб узяти трубку, й опустив руку. Він почував себе надто стомленим, щоб відповідати на запитання, які — він знав — поставить Хейзен. Аллен розумів: треба вийти до загальної кімнати й подивитися, що роблять хлопці, а може, й відповісти на їхні запитання, однаке вирішив відкласти все до ранку. Якщо сьогодні йому доведеться ще раз зустрітися з Хітцом, то він — Аллен це відчував — кінець кінцем не витримає й ударить хлопця.

Стренд почув, як пробив дзвін на каплиці, запрошуючи всіх на вечерю, і згадав, що цілий день нічого не їв.

Він пішов на кухню і зазирнув до холодильника. Там залишилось не багато — кілька яєць, шинка, півпакета молока. Але йому й цього було досить. Вечеряти в їдальні, де повно учнів, — такого випробування він уникнув би, навіть якби довелося лягти спати голодним. А йти до міста, де його міг упізнати хтось із тих, що вранці були на суді, просто не мав сили. Він смажив шинку, коли задзвонив телефон. Стренд зняв скороду з плити, важко перейшов до вітальні й узяв трубку.

— Це ви, Аллене?

Дзвонив Хейзен.

— Я, Расселе. Добрий вечір.

— Я щойно повернувся з Вашингтона, і мені сказали, що ви дзвонили вранці.

— Ви стоїте, Расселе?

— Так, стою. А чому ви питаєте?

— Бо це довга й складна історія, і вам краще зручно сісти, щоб її вислухати.

¹ Обнімаю тебе (франц.).

— Що сталося? — з тривогою в голосі запитав Хейзен. — З Леслі все гаразд?

— У неї все чудово. Вона в Лінди. Леслі вирішила поїхати до Парижа, — сказав Стренд. — Йдеться про Ромеро. Ви вже сіли?

— Сів.

— Ми саме повернулися з Нью-Йорка. Тільки зупинились перед корпусом, коли це з дверей вибігли два хлопці, — почав розповідати Стренд. — Один гнався за другим. Той, що біг позаду, був Ромеро з ножем у руці...

— Чортів дурень! — лайнувся Хейзен. — Його за це викинуть зі школи!

— А той, хто втік, — менший Хітц.

— Господи! — зітхнув Хейзен. — А я вже сподівався, що до кінця днів своїх більше не почую цього прізвища...

— Почуєте, Расселе, почуєте...

— Старий Хітц заявив департаментові юстиції про якісь нові, обтяжливі факти, і мені довелося летіти до Вашингтона. Та розкажіть же все до ладу!

Коли Стренд сказав, що в кімнаті Ромеро вкрадено триста сімдесят п'ять доларів, Хейзен вибухнув:

— Триста сімдесят п'ять доларів?! Де ж, у біса, він узяв ті триста сімдесят п'ять доларів?

— Хітц каже, ніби Ромеро по кілька разів на тиждень грав у своїй кімнаті після відбою в кості.

— І ви нічого про це не знали? — недовіжливо спитав Хейзен.

— Анічогісінько.

— Та що, в біса, коїться в тій школі?!

— Гадаю, те саме, що й скрізь.

— Ну, а далі? — холодно кинув Хейзен. І знов перебив Стрента, коли той повідомив, що Ромеро заявив, ніби мав підстави підозрювати Хітца.

— Які підстави? — запитав Хейзен.

— Хлопець не сказав. Мовляв, йому розповіли під секретом.

— Під яким ще секретом! — пирхнув Хейзен. — Якби туди приїхав я, не лишилося б ніяких секретів, запевняю вас! І п'яти хвилин не минуло б. Ви знаєте, що там сталося насправді?

Стренд пригадав благальний і сльозливий голос місіс Шіллер.

— Ні, — мовив він. Про те, що місіс Шіллер знайшла листи, він вирішив не згадувати. Якщо Хейзен надумає приїхати сюди й спробує щось витрясти з місіс Шіллер чи з Ромеро, він однаково нічого не доб'ється. — То ви хочете, щоб я розповідав далі?

— Вибачте, — мовив Хейзен. — Я вас більше не уриватиму.

Стренд говорив ще хвилин п'ятнадцять, поки, нарешті, дійшов до сцени в залі суду і розповів Хейзенowi, як Ромеро відмовився свідчити на свій захист.

— Шкільний адвокат, містер Холлінгзбі, умовляв його, — провадив Стренд. — Але хлопець затявся, і край. Заявив, що не визнає правомочності цього суду.

— Ох і адвокат же, мабуть, із того містера Холлінгзбі! — глузливо зауважив Хейзен. — Нездатний навіть зламати роги вісімнадцятирічному шмаркачеві, щоб той не корчив із себе дурня! Не дивно, що він усе життя сидить у тому глухому містечку. І де тепер Ромеро?

— У в'язниці, — відказав Стренд. — Застава — десять тисяч доларів.

Він почув на другому кінці дроту різкий віддих.

— Це вже занадто! — вигукнув Хейзен. — Одначе я, будучи суддею, призначив би всі двадцять тисяч. Хлопчисько заслуговує, щоб на нього всі плюнули, вже хоча б за його невдячність. Мені не хочеться про це

говорити, Аллене, але, боюся, ви розбестили хлопця і те, що він мав при собі зброю — це ваш недогляд.

— Ви маєте рацію, тут нічого не скажеш,— відповів Стренд, намагаючись не дати взнаки, що ображений докором і тоном, яким його було кинуте.— Я справді припустився недогляду і, без сумніву, не востаннє. Але назвати складаний ніжик зброєю — очевидне перебільшення. Та це вже у минулому. А тепер хлопець, якого ми вирвали з його оточення й перевезли сюди....

— З найкращими намірами,— голосно вставив Хейзен.

— З найкращими намірами,— погодився Стренд.— Так от, цей хлопець тепер за ґратами і немає в нього родини, яка подбала б про нього, і поки не знайдеться чуйна душа...— Він знав, що Хейзеніві ці слова не сподобаються, і все ж говорив далі:— Чуйна душа, котра має десять тисяч доларів і погодиться сплатити за нього заставу, він сидітиме там до суду, а слідство триватиме, може, й кілька місяців, і...

— То ви пропонуєте, Аллене, щоб це я дав гроші?! — Хейзен явно розсердився.

— Я не маю права нічого пропонувати.

— І це дуже мудро,— сказав Хейзен,— а то ви запропонували б мені вчинити як найпослідующому йолопові. Коли б у вас були гроші, ви б це зробили?

— Так.

Стренд сам здивувався, що сказав це. Після сну вся його злість розвіялась, і тепер у нього перед очима стояв тільки маленький і беззахисний Ромеро, якого полісмен виводить із зали суду.

— Тоді добре, що ви бідний, а то ви вилетіли б у трубу скоріше, ніж висохло б чорнило на вашій заставній розписці. Я в світі бізнесу кручуся з двадцяти трьох років і твердо зтямив собі одне: хто кидає гроші на вітер, той дурень.

— Расселе,— сказав Стренд,— у мене не лежить до цього душа, і все ж я прошу вас позичити мені гроші. Я розумію, чому ви самі не хочете цього зробити. Якби не я, ви ніколи б і не знали, що живе на світі такий собі Ромеро. Якщо тут і є чиясь провина, то моя. Я роздратований не менш ніж ви, але я почуваю відповідальність за хлопця. Гроші я так чи так віддам. Ми тепер маємо змогу відкласти значно більше, та й батьки Леслі, мабуть, трохи допоможуть, і Джіммі дістав добру роботу...

— Як друг, Аллене,— сказав Хейзен,— я хочу вам відмовити. Ви ж самі знаєте, що втне цей нікчемний пацючок із гетто, коли його випустять на волю. Він просто зникне. Ви ніколи більше не побачите ні його, ні своїх грошей. І поліція не побачить. Він зникне з гетто, як привид, і мільйон його співвітчизників запрясягнуть, що ніколи його й *не знали*.

— Я все ж таки спробую,— тихо мовив Стренд.

— Тільки не з моїми грішми. І, сподіваюся, не з вашими. Мені здається, ця розмова затяглася.

— Мені теж так здається, Расселе. На добраніч.

Пролунав такий звук, наче на другому кінці дроту Хейзен розтrophив телефон.

«Одне ясно,— подумав Стренд, вертаючись на кухню.— Цього року на різдво не буде ніякого Хемптона». Він поставив на вогонь сковороду з шинкою, а на другу сковороду розбив двоє яєць. Завтра він попросить місіс Шіллер закупити йому продукти. Хтозна, коли Беккок зажадає, щоб він приступив до виконання своїх щоденних обов'язків і харчувався в їдальні разом з учнями, приписаними до його столу. Але він знав, що не поспішатиме повертатися до заведеного порядку, принаймні з власної волі. І хай там усе хоч западеться, а йому треба поїсти!

Стренд поїв, але не втамував голоду, і на мить йому спала думка піти до кімнати Ролліза та Ромеро й пограбувати Роллізові припаси ласощів. Та потім він із сумом подумав, що одного злочину школі *вистачить* до кінця року.

Стренд саме читав у вітальні, коли в двері хтось несміливо постукав. Він відчинив і побачив за порогом Роллінза — хлопець був у піджаку, на бичачій шиї — краватка. Так мали неодмінно вдягатися до вечері всі учні. Стренд, яксо в останні роки драгував небалий вигляд сина, це правило схвалював. Темношкірий, чорноволосий хлопець з волювим обличчям спортсмена, що здавалося надто малим проти його могутніх плечей і міцної шиї, був сумний.

— Я не хотів би турбувати вас, містере Стренд,— промовив він тихо,— але мені треба побалакати з вами. Я не довго...

— Заходь, заходь,— сказав Стренд.

У вітальні Роллінз сів навпроти Аллена й переплів під стільцем свої довгі мускулясті ноги.

— Я з приводу Ромеро...— Цей великий хлопець, здавалося, говорив через силу.— Він вчинив дурницю, і якби він був розбудив мене, я б цього не допустив, і до ножа не дійшло б. Я Хітца знаю, і якби я його трохи налякав, то все владналося б само собою, без різанини. Може, вони дали б один одному ляпас чи два, але ж за це до в'язниці не садять і зі школи не виключають. Але я знаю й Ромеро, він хлопець добрий, містере Стренд, і хоч би що він скоїв, а в'язниці не заслуговує. Я хотів провідати його, але у в'язниці сказали, що провідувати дозволено тільки родичів. А я ж для нього і є справжній родич! Судячи з того, що він розповідав мені про своїх матір, батька, сестер та брата, вони не варті навіть телефонного дзвінка і з радістю покинуть його там, щоб він гнів довіку. Ви розумний чоловік, містере Стренд, і знаєте, як вплине тюрма на такого хлопця, як Ромеро. Коли він звідти вийде, то до кінця днів своїх тинятиметься на вулиці, і там ніж його вже не вдовольнить. За поясом він носитиме пістолет, кишені в нього будуть набиті порошком, а полісмени знатимуть його краще, ніж своїх матерів... Та ви не гірше від мене знаєте, що в'язниці не виховують громадян, а плодять порушників закону. Несправедливо буде, якщо хлопець потрапить до в'язниці, містере Стренд...— Роллінз щиро захищав товариша, він говорив повільно й серйозно, в його голосі бринів притлумлений розпач.

— Я з тобою згоден, Роллінзе,— відповів Стренд.— Відразу після того, як це скоїлось, я був злий на нього, страшенно злий...

— Він розуміє, як багато ви для нього зробили, містере Стренд,— мовив Роллінз.— Ромеро часто мені про це розповідав, хоч я й знаю, що вам він не казав нічого. Ромеро не з тих хлопців, які вміють уголюс дякувати. Не така у нього вдача. Та ви й самі знаєте...

— Знаю,— сухо підтвердив Стренд.

— І все ж таки він вам вдячний. Дуже вдячний.

— Дивно він це доводить!

— Хітц його дуже побив. А він важить майже центнер. Я, звісно, не ходжу з ножем, але Ромеро... Ну... як його виховували? І де він ріс? Хлопцеві весь час доводилося пильнувати, щоб його не скинули з даху або не втопили в річці. Він... Ну... в нього про все зовсім інше уявлення, ніж у тутешніх джентльменів. Я певен, ви знайдете в своєму серці жалість і простите його...

— Я не владний прощати його, Роллінзе,— лагідно промовив Стренд.— Це — справа директора, вчителів, Хітцового батька, самого Хітца і, зрештою, ради опікунів.

— Господи! — вихопилося в Роллінза.— Та вони ж ладні втопити такого, як Ромеро, в ложці води, коли він ускочить у халепу, хіба ні?

— Боюся, цього слід сподіватися,— сказав Стренд.— Я нічим не можу зарадити.

— Я чув, призначили заставу — десять тисяч доларів.

Стренд кивнув.

— Це вони зумисне йому так? — Роллінз похитав головою.

— Суддя був старий чоловік.— Стренд не знав, навіщо він це сказав.

— Одне Ромеро повинен добре зятимити: стерегтися білого суду.— Уперше в Роллінзовому голосі прозвучали гіркі нотки.

— Не думаю, щоб у нашому випадку це мало якусь вагу.

— Це ви так думаєте.— Губи в Роллінза пересмикнулися в іронічній посмішці.— Він і я, ми читаємо не однакові книжки, ніж ви, білі.

Стренд помітив, що Роллінз усе частіше висловлюється неграмотно, так ніби від хвилювання стерлась його освіта й відкрився інший, примітивніший, рівень мови.

— Я вже сказав, мені хотілося б допомогти, але...— Стренд знизав плечима.

— Розумію,— швидко мовив Роллінз.— Десять тисяч *у вас* під ногами не валяються.

Стренд не всміхнувся у відповідь на здогад Роллінза, що всі учителі злидарі.

— Що правда то правда.

— Знаєте, я подумав... Містер Хейзен...— Назвавши це прізвище, Роллінз скося, ніби приміряючись, глянув на Стренда.— Він чудова людина, наскільки я міг судити з його вигляду і з того, що мені про нього розповідав Ромеро. Такий великий «мерседес», і шофер, і...

— Роллінзе,— урвав хлопця Стренд, подумавши, що сам він сьогодні, незалежно від того, якої він думки про Рассела Хейзена взагалі, навряд чи назвав би його «чудовою людиною».— Якщо Ромеро плекає щодо цього якісь надії, то скажи йому, хай їх забуде.

Роллінз спохмурнів, на лобі в нього зібралися зморшки.

— Ви хочете сказати, що вже балакали з містером Хейzenом і він вам відмовив?

— Можеш сказати й так.

— Що ж, тоді...— Роллінз підвівся.— Тоді нема про що говорити. Доведеться шукати десь-інде.— Він переступив з ноги на ногу, старі мостини під його вагою зарипіли.— Це нічого, якщо завтра я пропущу уроки? У вівторок розклад у мене легкий, і я з усіх предметів устигаю. Якби ще не закінчився футбольний сезон, було б гірше. Тренер не відпустить із тренування, навіть коли в тебе запалення легень і градусів сорок температура. Уроки—це справа інша.— Він усміхнувся й наче років на п'ять помолодшав.— Та й я не з тих, кому конче треба сидіти щодня на уроках, можете мені повірити!

— Дозволь запитати: що ти хочеш устигнути за один день?

Вираз Роллінзового обличчя змінився, став замкнутий.

— Думаю прогулятися до рідного містечка Уотербері й трохи подивитись, що і як. Я знаю там людей, котрі тямлять у такому ділі.

— Я не хочу, щоб ти вскочив у ще більшу халепу,— сказав Стренд.— Ти й так уже вскочив. Стало відомо, що ви грали у своїй кімнаті в азартні ігри.

— Містере Стренд, та на мені й пляминки немає!— відповів Роллінз.— А в азартні ігри в цій школі грали, відколи її засновано. Може, мене пошлють за це на тиждень мити посуд на кухню, а може, й зовсім ніяк не покарають. То я відлучуся на день, гаразд?

— Я скажу директорові, що дозволив тобі.

Роллінз простяг руку, і Аллен потис її.

— Містере Стренд, от якби сюди більше таких людей, як ви! Оце було б діло! Я не казав такого жодному вчителеві. Але мені подобаються ваші уроки, і я таки навчився на них дечого дуже важливого. Куди важливішого, ніж блокувати нападаючих і перехоплювати м'яча.

— Я розповім про це раді опікунів, коли проситиму підвищення по службі!

— Так їм і скажіть. Мовляв, Роллінз такої думки. А як побачите Ромеро, то перекажіть йому, що в нього є друзі. Ну, мені пора. Бо я й так забрав у вас до біса багато часу. І не турбуйтеся. Поки ви тут, у цьому корпусі азартних ігор не буде.

Стренд провів Роллінза до дверей, збираючись сказати йому на прощання кілька підбадьорливих слів,— нехай знає, що він, Стренд, захоплюється його ширістю й відданістю,— але потім відчув: це тільки збентежить хлопця. Отож він мовчки причинив за гостем двері.

Наступного ранку Стренд поснідав пізно,— їсти йому приготувала місіс Шіллер, яка була ще смутніша, ніж напередодні,— і почув телефонний дзвінок.

Дзвонив Бєбкок.

— Ви ще не читали газету?

— Ні.

— То й не читайте.

— Так кепсько?

— Повідомлення в новинах погане. А редакційна стаття ще гірша. Видавець газети завжди був проти нас,— і Бєбкок почав читати в ніс:— «Ледачі нащадки багатіїв, зібрані в анахронічному закладі, що розташований на цінній землі нашого міста... Розбещені низькими податками, вони сіють зло серед добірної когорти зіпсутих хлопців... Не визнають ніяких законів... Ворожі до працюючих мешканців нашого міста, на чийх плечах лежить тягар оподаткування... Небезпечний приклад для наших школярів...» І так далі й таке інше.— Бєбкок знову заговорив своїм звичайним голосом.— На першій сторінці — фото Ромеро. Поруч із ним адвокат, якому платить школа. Заголовок це особливо підкреслює. Хлопця ведуть до поліційної машини. На знімку Ромеро має такий вигляд, наче він з мафії чи принаймні як їх показують у кіно. На другому знімку ми з вами виходимо із зали суду. Таке враження, ніби ми всміхаємося. Ви не пригадуєте, ми всміхалися?

— Не пригадую.

— Ви бачили якого-небудь фоторепортера перед будинком суду?

— Не бачив.

— Вони, видно, скористалися телеоб'єктивом. Чудо сучасної фотографії! — Бєбкок коротко засміявся.— Я подзвонив до газети й сказав редакторів, що Ромеро вже виключили зі школи, але ця звістка подіяла, як кинута собакам кістка. Стаття обіцяє, що за справу візьмуться ґрунтовніше. За сніданком кожен учень і кожен учитель мали перед собою на столі газету. Репортери зібрали про Ромеро всі факти. Взяли інтерв'ю в Хітца і, певна річ, з усіма подробицями. З'ясували, що Ромеро тут був на стипендії. «Зелене світло злочинцям» — так вони назвали статтю. «Облудна сентиментальність нью-йоркських жалісників, що вивозять свої проблеми до невинного містечка». Про Хейзена не згадали, а от ваше прізвище написали правильно. Останнім штрихом до вашої репутації стало зауваження про те, що ви проводите літо в Істхемптоні — «кублі багатства й розпусти». Певно, редактор вивчав журналістику заочно десь у Голлівуді. Про нашу справу згадували й у ранковій програмі хартфордського телебачення. Там її подали трохи менш агресивно, та однаково не в тому дусі, щоб батьки сповнилися бажанням посилати своїх хлопців учитися в Данбєррі. Сказати щиро, часом мені навіть шкода, що наші засоби інформації досягли такого розвитку.

Стренд уявляв собі, як Бєбкок сидить за столом у своєму кабінеті, воює з люлькою, яка давно погасла, скидає і надіває в нестямі окуляри.

— До речі, ви розмовляли з Хейзеном? — запитав директор.

— Учора ввечері.

— Що він сказав?

— Щоб Ромеро виплутувався сам.

— Застави не буде?

— Ані цента.

Бєбкок зітхнув.

— Бідолашній ошуканий хлопець! І ще одне. До мене на роботу дзвонили фебєєрівці з Нью-Хейвена. Хочуть поговорити з вами. Це ні-

бито не стосується Ромеро. Те, що він учинив,— не державний злочин.

Ви не здогадуєтеся, чого їм від вас треба?

— Ні, поки вони самі мені про це не скажуть.

На другому кінці дроту, як і слід було сподіватися, запала мовчанка. Потім Бебкок озвався знов:

— Що ж, якось переживемо... Аллене, я гадаю, вам краще приступити, якщо зможете, до уроків і ходити в ідальню. Бо коли не показуватиметеся на люди, то складеться враження, ніби ви щось приховуєте.

— Я розумію.

— Якщо дозволите дати пораду, то краще уникайте відповідати на всякі такі запитання. Наймудріше буде заявляти так: мовляв, на вашу думку, велика удача, що ви нагодилися і все обійшлося досить щасливо. Вибачайте, що я підказую вам, але чим менше ви говоритимете про те, хто винен, а хто ні, тим краще буде для всіх. Бувши вами, я б узагалі не думав про те, взяв чи не взяв Хітц гроші.

— Ви маєте рацію. Звідки ж мені знати... Я прийду сьогодні на обід, а пополудні з'явлюся на уроки.

— Це дуже розумно з вашого боку,— мовив Бебкок із полегкістю:— Я знав, на вас можна покластися. А якщо чіплятимуться газетярі, я буду вам дуже вдячний, коли ви просто скажете: «Ніяких коментарів».

— Я не мав наміру виступати з промовами.

— Даруйте, що я ніби настраханий,— вибачився директор.— У мене в голові таке діється!.. Ви, мабуть, будете раді почути, що Хітц сьогодні не прийде ні на обід, ні на уроки. Учора ввечері подзвонив його батько й сказав, щоб син першим же літаком вилетів до Вашингтона. Хочє показати його *справжньому* лікареві. Так і висловився. Ми випровадили хлопця ще до сніданку.

— Дяка богам за це невеличке милосердя,— промовив Стренд.

— То до обіду?

— До обіду,— попрощався Стренд і поклав трубку.

Посеред останнього уроку секретарка принесла Алленові записку від Бебкока. В ній повідомлялося, що в директоровому кабінеті чекають двоє джентльменів, які хочуть бачити містера Стренда. Бебкок просив його прийти до кабінету відразу після уроку. Стренд сховав записку до кишені й почав розповідати далі про міжнародну політику президента Теодора Рузвельта.

Обід і уроки пополудні виявилися не такими жахливими, як Аллен їх собі уявляв. Учні дивилися на нього зацікавлено, а викладачі, випадково зустрівши його, бурмотіли, ніби їм дуже прикро, що так сталося. Аллен був певен: їх попереджено, щоб не обговорювали цієї події й не докучали містерові Стренду. Та хай там як, а в бурмотінні вчителів Стренд уловлював співчуття. Хоча певна група учнів і недолюблювала Ромеро, проте Хітца — Аллен про це знав — усі ненавиділи. Футбольний тренер Джонсон, зустрівши Стренда на шкільному подвір'ї, навіть прошепотів: «Шкода, що Ромеро не різонує глибше».

О четвертій уроки закінчилися, і Стренд поволі пішов безлюдним сірим подвір'ям. Під поривами листопадового вітру з дерев злітало останнє листя. «Двоє джентльменів...— міркував Аллен.— Видно, ФБР багате на людей, коли допитати п'ятидесятирічного вчителя історії, якому ніколи навіть не виписували виклику до поліції за порушення правил стоянки автомобіля, посилають аж двох озброєних службовців!»

— Вони в містера Бебкока,— повідомила секретарка, коли він увійшов до канцелярії.— Заходьте відразу туди.

Коли він став на порозі, всі троє підвелися. Фебеєрівці були молоді, один — білявий, другий — темноволосий, бездоганно підстрижені й одягнуті в темні костюми — цілком формений вигляд. Стренд вирішив, що це колишні молоді юристи — втратили віру в успіх у приватній практиці, до того ж люблять носити пістолети. Бебкок пробурмотів їхні прізвища, яких Стренд не розчув, і двоє молодиків потисли йому руку.

— Ці джентльмени,— почав Бєбкок, коли всі посідали, ті двоє— навпроти Стренда,— щойно розмовляли зі мною про зростання дитячої злочинності.— Директор говорив нервово.— Виявляється, ФБР дійшло висновку, що з кожним роком усе більше дітей та підлітків до вісімнадцяти років утягуються в злочинну діяльність, яка досягла великих масштабів і таким чином перейшла до їхньої юрисдикції.

— Ми читали сьогоднішні ранкові газети,— сказав білявий з усмішкою, яка Стрендові здалася поблажливою,— і знаємо про випадок із Ромеро. Звичайно...— Знову стримана, холодна усмішка.— Звичайно, цю справу навряд чи можна віднести до серйозних злочинів або до таких, які загрожують державним інтересам. Ми тільки відповідали на деякі запитання директора, чекаючи, поки ви звільнитесь. Ми тут зовсім з іншого приводу.— Обидва повернули голову до Бєбкока, наче однакові ляльки на однакових пружинках.

Бєбкок підвівся з-за столу.

— Вибачте, джентльмени,— промовив він, поглянувши на годинник,— але в мене нарада, і я вже спізнююсь. Я попереджу секретарку, щоб вас не турбували.

— Дякую, сер,— кинув білявий.

Бєбкок пішов, а чорнявий дістав пачку сигарет і запропонував Стрендові. Той відмовився:

— Дякую, не курю.

— Ви не проти, якщо я закурю?

— Анітрохи.

Чорнявий прикурих.

— Насамперед прошу вас не хвилюватися,— сказав білявий.— Ми тільки хочемо дістати невеличку інформацію, яку ви або можете нам дати, або не можете. Наскільки нам відомо, ви знаєте містера Рассела Хейзена.

— Він мій друг.

— Ви часом буваєте у його будинку в Істхемптоні, часом бачитеся з ним у Нью-Йорку?

— Так.

— Третьої суботи у вересні він разом з вашою дружиною, вашою дочкою та одним із своїх секретарів приїздив сюди провідати вас?

— Він приїздив на футбол.

— Ви були з ним у шкільній їдальні?

— Я сидів за столом зі своїми хлопцями. Хейзен сидів за столом для гостей.

— З місіс Стренд і вашою дочкою?

— Так.

— Вони сиділи поруч нього?

— Не пригадую.

— Але на стадіоні ви сиділи із ним поруч, і разом з вами була ваша дочка?

— Так.

«ФБР, мабуть, навчає своїх агентів мистецтва ставити безглузді запитання»,— подумав Стренд, однак не показав свого роздратування.

Тепер настала черга чорнявого нанизувати запитання. Якби Стренд заплющив очі, він би не відрізняв голос другого від голосу першого.

— Ви бачили, він розмовляв з містером Хітцом із Вашингтона?

— Так.

— Де?

— За столом для гостей.

— Ви впізнали містера Хітца?

— Не відразу. Його син, як вам, певно, відомо, живе в моєму корпусі, і батько після гри підійшов до мене на хвилинку, відрекомендувався й запитав, як ведеться його синові.

— Ви не чули, про що розмовляли за обідом містер Хейзен і містер Хітц?

— Вони сиділи від мене ярдів за двадцять, а в залі було дуже гамірно.— Тепер Аллен уже давав їм зрозуміти, що ця розмова його дратує.— Що я міг почути?

— Тоді, може, місіс Стренд чула?

— Може.

— Місіс Стренд зараз тут? — узяв слово білявий.

— Вона в Європі.

— Дозвольте запитати: що вона робить у Європі?

— Торгує наркотиками! — Глянувши на обличчя своїх співрозмовників, Стренд одразу пошкодував, що дозволив собі цей жарт.— Даруйте, це було з мого боку легковажно. Я не звик до поліційних допитів. Вона у відпустці.

— Коли повернеться? — Тон білявого не змінився.

— Через тижнів два-три. Напевно не знаю.

— І часто вона посеред навчального року кидає роботу й бере відпустку на тиждень-два?

— Це вперше.— Стренд вирішив тримати себе в руках.

— Недешево, мабуть, обходиться така відпустка?

— Недешево.

— Ви маєте які-небудь побічні прибутки?

— Невеличка пенсія від нью-йоркської міської системи середньої освіти... Я зобов'язаний відповідати на такі запитання?

— Сьогодні — ні,— відповів білявий.— Може, згодом. Під присягою. Ваша дружина має ще які-небудь прибутки, крім того, що одержує в Данберрі?

— Один раз на тиждень вона дає у Нью-Йорку уроки гри на фортепіано. Крім того, її батьки надсилають іноді незначні грошові подарунки.

— Незначні? Які саме?

— Незначні,— уперто повторив Стренд.— Дуже незначні.

— Можете назвати суму?

— Ні.

— Вона дістає подарунки й від містера Хейзена?

— Він позичив їй автомобіль. «Фольксваген» тисяча дев'яťсот сімдесят'другого року, фургончик. Вона їздить ним до Нью-Йорка та до магазинів у містечку.

— І це все?

— Все.

— Містер Хейзен не оплачує цю своєрідну відпустку в Європі?

— Ні.

— За неї платите ви? — Другий молодик аж підскочив, так наче знаєцька побачив у темряві світло.

— Ні.

— Тоді хто ж?

— Запитайте її самі. Коли вона повернеться.

— Зробіть ласку, скажіть, де саме в Європі вона зупинилася. Ми маємо там агентів, вони звільнять її від клопоту поспішати додому, щоб поговорити з нами.

— Я не збираюся псувати дружині відпустку справами, які зовсім їй не стосуються. Я вам сказав: вона в Європі. Більш я нічого не скажу. Фебеєрівці презирнулися, так ніби виграли очко й привітали один одного.

— Повернімося трохи назад, містере Стренд,— спокійно промовив білявий.— Місіс Стренд була на обіді й, очевидно, сиділа поруч із містером Хейзеном. Потім ви вечеряли в ресторані при готелі. Я не помиляюся?

— Ні.

— Містер Хітц був із вами?

— Ні.

— Ви можете сказати з певністю, що того дня не чули ніяких ділових розмов між містером Хейзенем та містером Хітцом?

— Можу.

— Але ви припускаєте, що або місіс Стренд, або ваша дочка щось таке чули, або ж містер Хейзен сам розповів їм про таку розмову?

— Про це вам знову ж таки доведеться спитати в місіс Стренд. Або в моєї дочки. А тепер, якщо ви поясните мені, в чому річ, то, може, я більше стану вам у пригоді.

— Якщо ви купите завтра вранці «Нью-Йорк таймс»...— Білявий усміхнувся, ніби наперед смакуючи те, що мав сказати.— Сподіваюся, газета доходить і до цього далекого осередку культури...

— Ми щодня одержуємо три примірники на бібліотеку.

— Прочитайте газету, і вам дещо стане зрозуміле.— Він уже був підвівся, але знову сів.— І ще одне запитання. Чи існує, на вашу думку, який-небудь зв'язок між тим, що протеже містера Хейзена вдарив ножем Хітцового сина, і гаданими розмовами злочинного характеру між містером Хейзенем і містером Хітцом-старшим?

— Нічого безглуздішого я зроду не чув! — сердито відрубав Стренд.

— Нам доручено ставити безглузді запитання, містере Стренд,— незворушно сказав білявий.— За це нам платять.— Обидва підвелися.— Дякуємо за те, що знайшли для нас час. І не забудьте почитати завтрашню газету,— додав білявий, коли вони вже виходили.

Хоч у директорському кабінеті було й не жарко, Стренд увесь спітнів.

Відчинилися двері, і увійшов Бебкок. Він мав вигляд старого хворого шимпанзе. «Так, учителі рідко бувають красенями»,— подумалося Стрендові.

— Чого вони від вас хотіли? — поцікавився Бебкок.

— Я вам скажу не більше, ніж вони мені,— відповів Стренд, вирішивши заради Хейзена не говорити всієї правди.— Порадили прочитати завтрашню «Нью-Йорк таймс», і тоді, мовляв, усе стане зрозуміло.

— Фебеерівці бували тут і раніше,— мовив Бебкок стривожено.— Давно, під час в'єтнамської війни. З'ясовували, чи один молодий учитель, що підписався під якоюсь петицією, часом не комуніст. Неприємні були типи.

— Ці джентльмени були дуже приємні,— сказав Стренд.— Наступного разу, коли прийдуть, вони будуть, певно, вже не такі. Дякую за кабінет.

Швидко простуючи подвір'ям, Стренд підняв комір пальта. Різкий північно-східний вітер жбурляв лапатий сніг із крупною, і голе гілля на деревах мерзлякувало тремтіло. Дзвін на каплиці пробив шість разів. Десь у ці хвилини Леслі під'їздила в машині до аеропорту, щоб сісти в літак і летіти у Францію. Аллен зупинився й прошепотів коротеньку молитву за всі літаки, які цього вітряного вечора злетять у повітря.

Потім хутко рушив до Мелсонового корпусу, щоб змити з себе пилку школьного дня, перевдягтись і приготуватися до вечері.

Розділ п'ятий

В ідальні Роллінз завжди сидів за одним столом зі Стрендом. Але сьогодні на вечерю він не прийшов. Хоч на цей день його й відпустили, однак за шкільними правилами о сьомій учень мав бути на місці. Та Стренд, у супереч своєму обов'язку, не збирався доповідати про Роллінза. Той і так мав досить клопоту, то куди йому ще було з'являтися в кабінет до директора й пояснювати, де він був.

Стрендові зовсім не хотілося думати про те, що робить Роллінз в Уотербері, намагаючись визволити Ромеро з в'язниці. Якщо пригадати його балачки про людей, які нібито вміють залагоджувати такі справи, то стане очевидно: хлопець не звертатиметься в банк і не продаватиме акцій, щоб зібрати потрібну для застави суму. Стренд не міг знати,

чи ті люди, про яких казав Роллінз, живуть у злагоді із законом, чи свідомо його порушують. Але, зробивши Роллінзові добро, вони, мабуть, зажадають від нього значно більшої послуги. Коли Аллен статечно сидів на чолі столу поруч із чепурними, пристойно вдягненими хлопцями, що бодай за столом не забували про манери, які втовкмачили у їхні голови няньки та матері, в його уяві калейдоскопічно миготіли сцени підкупу, азартних ігор, підпалів — усі характерні для гетто злочини, добре відомі читачам газет і тим, хто дивиться телевізор. Чорні хлопці, що навчалися в його класах, коли він учительював у середній школі, не давали підстав вірити в бездоганну чесність тих, кого газети називали «молодим поколінням національних меншостей»; у кращому разі, вони бешкетували. Роллінз був хлопець відвертий і щирий, Стренд про це знав, але тепер, коли шкільне начальство кинуло напризволяще його, Роллінзового, товариша і доля Ромеро, як гадав Роллінз, залежала тільки від нього, Стрендові не давала спокою думка про те, що він припустився помилки, дозволивши хлопцеві піти з уроків. Відсутність Роллінза ввечері ще дужче підсилювала побоювання Стренда, і після вечері він мало не пішов до Бебкока сказати, що, мабуть, непогано було б подзвонити Роллінзовим батькам і попросити їх добре приглянути за сином.

Але думка про те, що Роллінз перестане йому вірити й зарахує його, Стренда, до решти вчителів, котрі об'єдналися проти таких людей, як Ромеро та Роллінз, примусила Аллена завагатись, і врешті він вирішив просто мовчати. Він був зворушений довірою Роллінза, цінував його думку про себе і тому сказав собі, що за одну ніч ніхто не помре.

Стренд довго не лягав, намагаючись читати, й двічі виходив нагору — подивитися, чи Роллінз, бува, не повернувся, не доповівши про себе. Та обидва ліжка в кімнаті Ромеро й Роллінза були порожні. Стренд раз у раз поглядав на годинник. Коли літак Леслі сяде в Парижі, там уже буде, зважаючи на різницю в часі, шоста ранку, а в Нью-Йорку — північ. Аллен знав, що не засне, поки не подзвонить до агентства «Ер Франс» у аеропорту імені Кеннеді й не почує, що літак щасливо приземлився.

Треба було зателефонувати ще одній людині, але Стренд усе відкладав цю розмову. Розмову з Расселом Хейзенем. Останній раз Хейзен говорив з ним по телефону грубо, накричав на нього, і Стренд не міг йому цього пробачити. Та, зрештою, Хейзен — його друг, і добро, яке він зробив для нього, Стренда, важило куди більше, ніж той — зрештою, цілком виправданий — спалах поганого настрою. Аллен знав: Хейзен його не похвалить, коли він розповість про те, що сказав агентам ФБР. І все ж Хейзен заслуговує, щоб його попередити, і рано чи пізно подзвонити доведеться. «Зачекаю, доки він повечеряє, — міркував Стренд, заспокоюючи власне сумління. — До ранку, коли він візьме в руки газету, час ще є».

Так він просидів до пів на одинадцяту вечора, потім набрав номер домашнього телефону Хейзена. Трубки ніхто не брав. Стренд почекав, поки пролунало десять гудків, і поклав трубку.

На мить він відчув полегкість, однак на душі було тривожно. Стренд узяв книжку й почав знов і знов перечитувати той самий абзац, не розуміючи, про що в ньому йдеться. Потім згорнув книжку, пішов на кухню й дістав віскі — пляшка стояла в буфеті відтоді, як Аллен купив її першого дня в Данберрі. Він налив у склянку чималу порцію віскі, долив води, поклав льоду і сів зі склянкою в руці у вітальні перед вогнем, дослухаючись, як за вікнами свистить вітер. Раптом хтось постукав. Стренд поспішив до дверей і відчинив. За порогом стояв Роллінз — на голові капюшон, щоки взялися памороззю, так наче хлопець враз постарів і відпустив білу бороду. Він хукав на руки, але всміхався.

— Заходь, заходь! — сказав Стренд.

— Дякую, сер, — мовив Роллінз.

Стренд причинив за ним двері. Роллінз увійшов і став біля вогню, гріючи руки.

— Мені довелося йти від автостанції пішки,— озвався він.— Промерз до кісток. Як приємно бачити вогонь!— Він скося глянув на склянку, що її Стренд і досі тримав у руці.— А для мене у вас не знайдеться трошки оцього зілля?

— О, звичайно! — похопився Стренд.— Такий холодний вечір...

— Правду кажете, містере Стренд. Краще б той коледж, який запросить мене грати за свою футбольну команду, був десь на півдні Штатів. Або на Гавайях.

— Це, звісно, порушення правил. Якщо хтось довідається...

— Та я скоріше ляжу в могилу! — урочисто запевнив Роллінз.

— Побудь тут, погрійся,— сказав Стренд і вийшов на кухню. Там він щедро хлюпнув у склянку віскі, додав трохи води й приніс Роллінзові. Хлопець узяв склянку — в його величезній руці вона здавалась іграшковою — і погойдав, милуючись золотою рідиною. Потім підняв склянку, мовив: «За того, хто винайшов цей напій!» — і, зробивши великий ковток, вдоволено зітхнув.

— Після цього й зима не страшна, еге ж? — пожартував Роллінз. Потім споважнів.— З учорашнього вечора ніяких змін, містере Стренд?

— Ніяких. Крім того, що Хітц полетів до Вашингтона показатися лікареві.

— Спізнився на вісімнадцять років,— похмуро зауважив Роллінз. Потім його обличчя проясніло.— А в мене новини. Чистенькі!

Його слова насторожили Стренда.

— Які це «чистенькі»? — запитав він.

— Ні, я не обчистив банк, якщо ви боїтеся цього. Все законно. Абсолютно законно.— Роллінз дістав свого гаманця. Він був розпухлий.— Ось,— сказав він.— Десять тисяч доларів. Не фальшивих. Завтра вранці я піду до в'язниці, визволю Ромеро, і в мене ще залишаться гроші, щоб улаштувати тому нещасному здохляку такий обід, якого він зроду не бачив!

З того, як говорив Роллінз, Стренд здогадався, що склянка віскі, яку хлопець тримав у руці, була в нього цього вечора не перша.

— Похід до в'язниці нічого не дасть,— зітхнув Стренд.— Я певен, доведеться мати справу з безліччю формальностей. Насамперед треба попередити адвоката Ромеро. Про гроші. Це в тому разі, коли вони, як ти запевняєш, «чистенькі».

— Матір'ю присягаюся!

— Він і зробить усе як належить,— сказав Стренд, вдаючи, ніби знає закони, хоч насправді їх не знав. Однак він здогадувався, що коли чорний хлопець у футбольній куртці принесе десять тисяч доларів, то тяганина буде дуже довга, якщо не безнадійна.— Я скажу містерові Беккоку, щоб подзвонив адвокату. Бо сам не знаю, де його контора. Правду кажу. Не знаю навіть, де тепер Ромеро. Його, певне, перевели кудись-інде. До справжньої в'язниці.

— Усі в'язниці — *справжні*, містере Стренд,— сказав Роллінз.

— Ти відповіси на одне запитання?

— Та відповім,— неохоче озвався Роллінз.

— Де ти взяв гроші?

— Вам це неодмінно треба знати?

— Мені — ні. А ось адміністрація школи може поцікавитися

Роллінз відпив ще віскі.

— Роздобув,— сказав він.— У друзів.

— У яких друзів?

— Не вірите мені? — ображено запитав Роллінз.

— Я — вірю. Але ж до цієї справи причетний не тільки я.

— Гаразд. Я розповів про все...— Роллінз наче завагався.— У себе вдома, якщо вам так хочеться знати. Матері, батькові, братам. Ми живемо не на межі злиднів, містере Стренд. Не голодуємо, хоч на вигляд

я мов скіпка...— Він посміхнувся.— Батько в мене — головний інженер водоочисної станції. Один з братів має автомайстерню. Мати — старша медсестра реанімаційного відділення в лікарні. Другий брат купує і продає земельні ділянки. Найстарший брат — заступник віце-президента одного нью-йоркського банку і грає на біржі. Він там свій чоловік. Ні, ми не злидарі, містере Стренд.

— Ти мене дивуєш, Роллінзе,— мовив Стренд.— Ти ніколи не казав мені про це й слова. Та й ніхто у школі не казав.

— Я не хотів, щоб цим скористалися проти мене,— відповів Роллінз, засміявшись.— Не хотів, щоб у школі мене вважали хитрішим, ніж я є насправді. Найстаршому моєму братові пропонували грати в «Нью-Йорк Нікерз»,— це така баскетбольна команда,— а він відмовився. Не хочу, каже, заробляти собі на життя біганиною й потіти перед натовпом, як раб фараонів, і щоб мені шолита оперували коліна. Якби мої родичі дізналися, що я збираюся стати футболістом-професіоналом, то відцуралися б від мене, як від прокаженого. Всі вони книжкові хробаки, містере Стренд. Просто схибнуті на освіті і тільки й знають, що вчитись і вчити мене. Аж зло бере.— Він допив віскі.— У вас часом не лишилося ще цього питва в пляшці на кухні, містере Стренд?

— Ти хочеш сказати, що гроші тобі дали *родичі*?

— *Позичили*, містере Стренд,— признався Роллінз.— Саме позичили.

— А що як Ромеро, коли ти визволиш його із в'язниці, втече?

— Вони зроблять із мене опудало й почеплять на десять років на стіну — як трофей,— відповів Роллінз.— Та він не втече.

— Чому ти такий упевнений?

— Він мій друг.— Це було сказано дуже щиро.— В кожному разі, я не думаю, що Ромеро дозволять залишитися тут, коли його випустять під заставу.

— Ти вгадав правильно,— відказав Стренд.— Його вже виключили зі школи.

— О, то вони не зважають на таку дрібницю, як те, що людина не винна, поки її не засуджено, чи не так?

— Ти їх звинувачуєш?

— Звичайно,— спокійно відповів Роллінз.— Я звинувачую всіх. Але Ромеро не втече. Не втече, коли знагиме, що це гроші мої. Та й куди йому тікати? До родичів? Він навіть не знає, де вони. Брат пише, що розлучився і гайнув на захід. Невідомо, де ділися сестри, і мати теж вийшла хтозна-куди. Та байдуже — нікого з них він не хоче бачити. Я запропоную йому, щоб до суду він пожив у нашому домі. А від моїх братів не втече ніхто, навіть Ромеро, якщо вони візьмуться втримати його на місці. То можна мені випити ще?

— Зараз принесу.

Коли Стренд узяв у Роллінза склянку і вийшов на кухню, то здивувався, відчувши в себе на очах сльози. Цього разу він приготував хлопцеві міцніший напій. Свою склянку він надпив тільки наполовину. Во- станне Аллен прикладався до віскі тієї ночі, коли Леслі, повертаючись з Нью-Йорка, заблукала, і вдома з нею мало не сталася істерика. «Віскі здатне підтримувати в людині життя»,— сказала вона тоді, Аллен це добре запам'ятав. Сьогодні він зайвий раз переконався, що це справді так.

Якби Аллена запитали, чому він просльозився, він навряд чи відповів би. Чи його зворушила непохитна вірність Роллінза дружбі? Чи сліпа великодушність його родичів, їхній мовчазний виклик примхливій байдужості світу білих, їхнє одностайне розуміння проблем свого найменшого сина і брата,— по суті, ще хлопчика,— і його оцінки того, що справедливе, а що ні? Стренд пригадав слова, сказані братом Роллінза: бігати й потіти перед фараонами... Він не знав, чи часто Роллінзи ходять до церкви, але їхній вчинок був християнським докором чоловікам і жінкам, які сплять цієї ночі в затишних шкільних будиночках, людям,

які ходять шовечора до каплиці, щоб славити милосердя й любов до ближнього. А також докором мстивому, могутньому чоловікові, що мешкає у величезному двоповерховому будинку на П'ятій авеню, з його дорогими картинами.

Коли Стренд повернувся до вітальні зі склянкою віскі для Роллінза, він уже прийняв рішення.

— Роллінзе, мені не до вподоби, що ніхто більше не прийшов на допомогу Ромеро,— сказав він, подаючи хлопцеві склянку.— Може, якби в нас був час, ми зібрали б трохи грошей у школі, хоч я в цьому й сумніваюсь. Але в нас немає часу. Вранці ти підеш зі мною до банку, і я дам тобі свої дві тисячі до твоїх десяти. Це, звісно, більше символічно, але й символи часом бувають потрібні.— Стренд пам'ятав, що на рахунку в нього лежить три тисячі доларів. Усе його багатство. Тих грошей йому вистачило б більш як на місяць. Цього року не буде різдвяних подарунків. Ну, то й не буде!

Роллінз запитливо подивився йому в окуляри.

— Амінь,— сказав він несподівано.— О котрій годині ви будете вільні, щоб піти в банк?

— Після сніданку.

— А ваші уроки?

— *Force majeure*¹,— промовив Стренд.— Я поясню директоріві.

— Форс... Як ви сказали?

— Воля божа...— відповів Стренд.— У довільному перекладі.

— Я не хочу, щоб Ромеро сидів у тій в'язниці жодну зайву хвилину.

— Він і не сидітиме. Але я ставлю одну умову: ніхто не повинен знати про мій внесок. А надто Ромеро.

Роллінз пильно глянув на Стренда й сказав:

— Я розумію.

Стренд сумнівався у тому, чи хлопець його розуміє. Він не розумів себе й сам.

— Ще одне,— мовив Стренд.— Гадаю, краще буде, коли ми поки що нічого не скажемо містерові Бебкоку. Він може подумати, що цього робити не варт, або почне наполягати на розмові з твоїми батьками...

— Ви хочете сказати, він мені не повірить?— насторожився Роллінз.

— Може статися й таке. До того ж де певність, що його не примусили залишити Ромеро там, куди він потрапив? Гадаю, тобі краще зробити все самому. Прізвище адвоката — Холлінгзбі. Воно є в довіднику Хартфорда. Спершу я подзвоню йому вранці, щоб він був готовий тебе прийняти. Якщо виникнуть ускладнення, відразу повідом мене.

— Я не жду ніяких ускладнень,— сказав Роллінз, швидко допиваючи віскі.— Піду-но я спати.— І рушив до дверей.

— І ще одне,— мовив Стренд. Горло йому зсудомило, і він закашлявся.— Ти щось знаєш про листи, які нібито вкрали в Ромеро?

— Він мені не читав їх, містере Стренд,— відповів Роллінз.— І я не просив його цього робити. Ромеро їх тримав під замком. А інколи доставав і мовчки читав із якимсь чудним виразом на обличчі. Потім знов замикав.

— Ти не знаєш, від кого вони були?

— Судячи з його вигляду, мабуть, від дівчини,— засміявся Роллінз.— Одне я знаю напевне: ті листи були не від кредиторів. Принаймні він дорожив ними. Хочете, я спитаю в нього, від кого ті листи?

— Ні. Це не має значення. Гаразд, нехай тобі щастить! І подякуй від мене своїм родичам.

— Їх це втішить. Бо вони не в захваті, що я умовив їх видобути з гамана такі гроші. А мати з батьком узагалі були проти того, щоб я йшов сюди на футбольну стипендію. Та вони на боці Ромеро, і це най-

¹ Непереборні обставини (франц.).

головніше.— Він поплескав себе по відстовбурченій кишені.— Хочу переконатися, що гроші на місці,— сказав якимось ніяково.— Вибачте, що завдав вашому бару збитків. До завтрашнього ранку, сер!

Виходячи з квартири, Роллінз похитувався.

День був довгий. Вранці Стренд підвівся стомлений. Вночі він трохи подрімав, та вже о шостій прокинувся, щоб подзвонити до авіакомпанії «Ер Франс». Там сказали, що в Парижі туман і літаків не приймають, а нью-йоркський літак сів у Женеві й чекає, поки випогодиться. Через двадцять хвилин Стренд подзвонив знову, але нічого не змінилося. Потім, перед самим сніданком, він довідався, що літак Леслі сів уже в Ніцці. Йї подорож почалася невдало.

За сніданком Стренд сказав Бебкокові, що хоче пропустити перший урок. Він нічого не пояснив, і директор, здивовано глянувши на нього, підкреслено холодно мовив:

— Сподіваюся, невдовзі ми кінець кінцем повернемося до нормального розпорядку.— І відвернувся.

Дув поривчастий вітер, дорога до банку була довга. Стренд захвався й двічі просив Роллінза зупинитися, щоб перевести дух. Хлопець поглядав на нього з тривогою, так наче боявся, що він зараз упаде й не встане.

— У мого батька теж хворе серце,— сказав Роллінз.— Матері доводиться ходити з ним повільно.

— Звідки ти знаєш, що в мене хворе серце? — здивувався Стренд.

— Від Ромеро. Він казав, ніби ви мало не померли.— Роллінз подивився на Стренда з дитячою цікавістю.— Я хотів запитати вас: як це воно буває?.. Тобто, коли ви відчуваєте себе...— Він зніяковіло затнувся.— Мене кілька разів нокаутували, і зовсім не боліло... Аж смішно. Тільки здавалося, наче я пливу в повітрі і так тихо, добре. Просто цікаво, чи й у вас те саме. На душі мені було б спокійніше, якби я знав, що й батькові так само...

— Я про це якимось не думав,— відказав Стренд, намагаючись пригадати, що почував, коли знепритомнів у воді.— А тепер, пригадуючи все це, я... Враження лишилося приємне. Сказати правду, мені навіть не хотілося повертатись до тям.

— І все ж таки я радий, що ви повернулися,— з почуттям мовив Роллінз.

— Я теж,— усміхнувся Стренд.

У банку він виписав чек і дав Роллінзові дві тисячі доларів новенькими банкнотами. Перш ніж покласти гроші до гаманця, хлопець нерішуче подивився на них.

— Ви певні, що хочете зробити саме так, містере Стренд?

— Певен. Сховай гроші.

Роллінз поклав банкноти до гаманця.

— То я, мабуть, побіжу,— сказав він.— Автобус на Хартфорд від'їздить через десять хвилин. Може, візьмете назад таксі?

Стренд їхав з містечка до школи на таксі тільки один раз. Дорога коштувала п'ять доларів.

— Ні, я пройдуся. Прогулянка збадьорить мене. Бажаю вам з містером Холлінгзбі успіху. Я йому дзвонив, він чекає тебе.

— Бережіть себе, містере Стренд! — мовив на прощання Роллінз і швидко подався вулицею проти вітру.

Стренд щільніше загорнувся у вовняний шарф. На розі Роллінз обернувся й поглянув на нього. Потім махнув рукою, завернув за ріг і зник.

Тремтячи від холоду, Стренд ішов головною вулицею з містечка до школи. Рукавичок він не мав, отож тримав руки, що стали мов дві крижини, у кишенях пальта. На розі була пивничка, де продавали газети. Він зайшов і купив «Таймс». Коротенька замітка, яка його цікавила, була в одній шпальтці на третій сторінці під заголовком: «Департамент

юстиції розслідує скандальну справу у Вашингтоні». Газета не так стверджувала, як припускала факти. Мовляв, із вірогідного джерела стало відомо, що впливовий нью-йоркський юрист Рассел Хейзен мав з одним причетним до нафтового бізнесу чоловіком розмову про винагороду якомусь конгресменові за його прихильне ставлення до законопроекту про шельфове буріння. Розмову підслухали по службовому телефону містера Хітца. Запис тієї розмови офіційно одержано на вимогу федерального судді. Департамент юстиції відмовився сказати, чи буде висунуто звинувачення. Розслідування триває.

«Бідолаха Рассел»,— подумав Стренд і пошкодував, що вже після першої спроби облишив дзвонити Хейзенові й не попередив його про візит фебеерівців. Ця замітка була не з тих, на які приємно натрапити, взявши за сніданком у руки газету.

Стренд згорнув «Таймс» і поклав її назад на стосик. Він заплатив за газету, але читати про вбивства, судові вироки, бандитські напади, банкрутства, про які, здавалося, цими днями тільки й писали в ранкових вістях, йому не хотілося.

Він вийшов із пивнички на холодну, сіру вулицю, де поспішали перехожі, повтягувавши од вітру голови в плечі. Стренд зняв із шиї шарфа й закутався ним як хусткою, зав'язавши на підборідді. Він рушив далі, але в нього почали сльозитися очі, і він пригадав знімки в газетах, де жінки-біженки, закутавши шалями голови, кудись ішли курними дорогами...

Коли, ледь переставляючи ноги й проклинаючи вітер, Стренд дістався до школи, то був певен, що до п'ятої години уроків не дотягне. Але якось таки дотяг, хоча весь час сидів, замість ходити по класу, як це завжди робив, і говорив поволі, напружено. А на останньому уроці до класу ввійшла директорова секретарка й сказала, щоб він негайно з'явився до Бєбкока. Стренд урвав урок і пішов до директорового кабінету. Там були Ромеро, Роллінз і містер Холлінгзбі.

Губи в Ромеро й досі були розбиті й напухлі, а гуля на лобі проступила ще дужче і посиніла. Проте хлопець стояв рівно, в зухвалій позі, і, тільки глянувши на Стренда, опустив очі й утупив погляд у підлогу.

— Аллене,— мовив Бєбкок,— я повідомив Ромеро, що, зважаючи на обставини, не маю іншого вибору, як виключити його з сьогоднішнього дня зі школи. Якщо він згодиться поговорити з містером Холлінгзбі й розповість йому, звідки дізнався, що гроші й листи у нього вкрав саме Хітц, а також назве свідка на підтвердження своїх слів, то його становище значно поліпшиться. Особливо якщо в суді він трохи покається за свій вчинок. Містер Холлінгзбі каже, що в разі успіху зможе добитися умовного вироку. Тоді я мав би підстави дозволити Ромеро повернутися до школи й відбувати умовний термін тут, щоб завершити навчальний рік. Може, ви на нього вплинете?

Стренд пригадав, як слізно благала місіс Шіллер не називати її прізвища, й ніяково знизав плечима, невдоволений тим, що він і сам став перед необхідністю зробити вибір.

— Ромеро,— озвався він нарешті,— зараз твоя доля в твоїх руках.— Отже, він, Стренд, свій вибір зробив. На краще чи на гірше?— Візьмися, зрештою, за розум. Не хотілося б тобі нагадувати, в якому ти боргу перед містером Хейзенем і мною, але я змушений нагадати. Ми з ним зробили на тебе велику ставку. І з твого боку нечесно, якщо ти не хочеш зрозуміти, що повинен цю ставку виправдати.

— Мені дуже шкода, містере Стренд,— озвався Ромеро, не підводячи погляду.— Всі знають, що я зробив і чому. За свій вчинок я відповім. Ухилятися не збираюсь. Ви всі тільки марнуєте час, переконуючи мене.

Стренд стеноу плечима.

— Боюся, ми й справді марнуємо час,— сказав він директорові. Бєбкок зітхнув.

— Гаразд, Ромеро,— мовив він.— Збирай речі і йди собі. Негайно. Тобі не можна залишатися тут навіть на одну ніч.

— Я відвезу хлопця до Уотербері, — сказав містер Холлінгзбі, — Роллінзе, може, на нього вплинуть твої батьки?

— Вони, звісно, спробують, — відповів Роллінз. Він узяв Ромеро за лікоть. — Ходімо, герою!

Містер Холлінгзбі і Стренд вийшли за хлопцями з кімнати, а потім на подвір'я. Коли всі четверо простували до Мелсонового корпусу, вони скидалися на невеличку врочисту процесію.

— Перед тим, як ви прийшли, — сказав Холлінгзбі Стрендові, — Бебкок оголосив Роллінзові догану. За те, що не повідомив про азартні ігри в кімнаті. Він призначив хлопцеві до кінця року випробний термін. Тепер про футбол Роллінзові доведеться забути. Тренер буде не в захваті, коли почує про це. І на стипендію для вступу в коледж тепер йому важко розраховувати.

— У вас є діти? — запитав Стренд.

— Дочка. Хвалити бога, вже заміжня, — засміявся Холлінгзбі.

Стренда так і розбирала нетерплячка запитати в адвоката, чи він хоч раз читав доччиного листа до її чоловіка чи до якого-небудь іншого.

— А у вас? — поцікавився Холлінгзбі. — Скільки дітей у вас?

— Троє. Поки що жоден не потрапляв до в'язниці.

— О, то ви відважний чоловік! — похитав головою Холлінгзбі. — Стільки дітей у наш час...

Коли увійшли до корпусу, Стренд із полегкістю побачив, що в загальній кімнаті нікого немає. Ромеро попрямував до сходів, але Стренд його зупинив.

— Хесусе, — мовив він, — ще раз подумай...

Ромеро похитав головою.

— Ну, гаразд, — сказав Стренд. — Тоді прощай. Хай тобі щастить! Він простяг руку, і Ромеро її потис.

— Не беріть так близько до серця, — мовив Ромеро. — Це тільки трісочка у великому вогнищі. — Він рушив до дверей, потім став і обернувся. — Можна, я скажу вам кілька слів, містере Стренд?

— Коли вважаєш, що є про що говорити.

— Таки є. Я йду звідси, але думаю, що й ви тут не довго затримаетесь. — Він говорив із щирою переконаністю в голосі. — Тут майже всі пристосуванці, містере Стренд. А вас я не вважаю пристосуванцем.

— Що ж, дякую, — з іронією сказав Аллен.

— Решта вчителів — просто жуйні тварини, містере Стренд. Па-суться собі мирно на травичці...

«Цікаво, — подумав Аллен, — де Ромеро вичитав ці слова?» Та, почувши їх, він був змушений визнати, що вони таки справедливі.

— А ви людина з бетонних джунглів, містере Стренд, — провадив Ромеро. — Ось чому ви мене розумієте. Всі інші тут дивляться на мене так, ніби я із зоопарку.

— Це несправедливо, — відказав Стренд. — Принаймні щодо решти.

— Я тільки висловлюю свою думку, — здвигнув плечима Ромеро.

— Ти все сказав?

— Усе.

— Іди збирай речі, — промовив Стренд. Він був роздратований і не хотів більш нічого чути. Принаймні сьогодні.

— Ходімо, хлопче, — грубо кинув Ромеро Роллінзові. — Пора вшиватися з оливкових плантацій. Хазяїн продає нас на південь.

Стренд провів поглядом Холлінгзбі та двох хлопців, що піднялися сходами нагору, і ввійшов до свого передпокою. У вітальні дзвонив телефон. Стренд уже вирішив був не брати трубки, але таки взяв, подумавши, що це, може, дзвонить із Франції Леслі, щоб заспокоїти його.

Дзвонив Хейзен.

— Ви читали оте розтрикляте повідомлення в «Таймс»?

— Читав.

— Вірогідне джерело! — Голос у Хейзена аж хрипів. — Якийсь нікчема в департаменті юстиції щось бовкнув охочому до сенсацій репорте-

рові, і ще стало «вірогідним джерелом»! Чорт забирай, якби хтось записав розмову між Ісусом Христом та Іоанном Хрестителем, вони б обернули і її на державний злочин!

— Я намагався додзвонитись до вас учора ввечері й попередити про замітку в «Таймс». Але ніхто не брав трубки.

— Я був у тій проклятій опері. А мій чортів слуга надто ледачий, щоб вийти з бару, де він дудлить моє віскі, й узяти трубку, коли мене немає вдома. Я сьогодні ж таки вижену сучого сина! Звідки ви довідалися про «Таймс»?

— Учора тут були два фебеерівці. Розпитували мене про вас. Ну, й порадили заглянути сьогодні вранці у «Таймс».

— Про що вони питали?

— Чи я чув, як ви з Хітцом розмовляли про справи.

— І що ви відповіли?

— А що я міг відповісти? Сказав, що нічого не чув.

— Господи, невже ви не могли записягтися, що весь час були зі мною і напевне знаєте: я й словом не перемовився з Хітцом ні про які справи.

— Расселе, про це ми з вами вже розмовляли,— сумно мовив Стренд.— Я сказав їм те, що знав. Не більше й не менше.

— А крильця у вас іще не вирости, пане ідеалісте?! Коли вже ви спуститеся на землю, почепите свого німба на цвях і навчитеся грати з цими молодчиками в їхню гру?

— Ви п'яний, Расселе. Коли проспитеся, тоді поговоримо.

Стренд поволі поклав трубку. Його морозило. Здавалося, за день промерзли всі його кістки. Він пішов до ванної, пустив гарячу воду й почав роздягатися, з приємністю вдихаючи пару. У двері подзвонили. Стренд закрутив воду, накинув халат і босоніж вийшов до передпокою. За порогом стояв доктор Філіпс із чорним саквоюжем у руці.

— Ви не проти, якщо я увійду, містере Стренд?

Алленові здалося, ніби лікар боїться, що двері раптом зачиняться перед його носом, і йому не терпиться переступити через поріг.

— Прошу.

Філіпс увійшов, і Стренд причинив за ним двері.

— Сподіваюсь, я вас не дуже потурбував? — запитав Філіпс.— Кілька хвилин тому мені подзвонив містер Бебкок і сказав, що вас треба оглянути.

— Навіщо?

— Можна скинути пальто?

— Звичайно. Бебкок пояснив причину?

— Сказав, що його непокоїть ваше здоров'я. Мовляв, у вас поганий вигляд,— говорив Філіпс, поки Стренд допомагав йому скинути пальто.— Він розповів мені про вашу історію з серцем, і, якщо ви не проти, я хотів би оглянути вас.— Лікар скося подивився на Стренда.— Сказати правду, ваш вигляд — це ще не все. Я знаю, що у вас був стрес, і...

— Кілька останніх ночей я погано спав,— різко кинув Стренд.— Ото й усе.

Він знав одне: хай там що, а в лікарню він не ляже.

Доктор Філіпс дістав із саквояжа стетоскоп і прилад, який Стрендові був уже добре знайомий,— ним міряли кров'яний тиск.

— Ми не могли б сісти до столу? — снітав Філіпс таким тоном, яким зубний лікар запевняє пацієнта, що видалити зубний нерв — це зовсім не боляче.— І ще якби ви зняли халат...

Стренд кинув халат на стілець. На ньому були труси, і він не почував себе так по-дурному, як почував би, якби довелося сидіти голим у власній вітальні.

— Ожирінням ви не страждаєте,— сухо мовив Філіпс, приклавши Алленові до грудей холодний стетоскоп. Команди були йому теж знайомі: «Покашляйте!.. Не дихайте!.. Дихайте глибоко!.. Видихайте по-

волі!..» Крім цих коротких команд, Філіпс нічого не казав. Послухавши груди, він перейшов до спини. Тоді обгорнув руку пацієнта гумовою стрічкою тонометра, покачав грушу й почав випускати повітря, уважно стежачи за ртутним стовпчиком. Потім повторив те саме ще раз. «Твоє життя залежить від гумової груші,— подумав Стренд, дивлячись на стурбоване обличчя лікаря.— Або від тоненького ртутного стовпчика, такого рухливого й ненадійного...»

Закінчивши, Філіпс довго мовчав — аж поки сховав тонометр до саквояжа. Тремтячи, Стренд знову накинув халат.

— Містере Стренд,— сказав Філіпс,— боюся, містер Беккок непоганий діагностик. Дихання у вас поверхове, а в легенях якісь підозрілі звуки. Серце б'ється неритмічно, однаке це ще не найгірше. У вас дуже високий кров'яний тиск. Ви не пам'ятаєте, який він був, коли вас виписували з лікарні?

— Напевне не пам'ятаю. Лікар казав, що підвищений, але в межах норми.

— Боюся, тепер він уже вийшов за межі норми. Ви що-небудь приймаєте, щоб його збити?

— Ні.

Філіпс кивнув головою.

— Приходьте завтра вранці до мене в ізолятор, я дам вам таблетки. Вони допоможуть. Однієї на день буде досить.— Він сунув руку в саквояж і дістав пляшечку.— Це — щоб ви краще спали. Не бійтеся, не наркотик.

— У своєму віці я вже не боюся приохотитись до наркотиків,— відповів Стренд.

— Наркоманія вражає не тільки підлітків, містере Стренд,— холодно сказав Філіпс.— У ваших легенях уже є рідина...

— Дивно, що я досі живий, еге ж? — мовив Стренд, удаючи, ніби здивований виявленими в своєму непокірному організмі порушеннями.

— Прогулянки вам не завадять. Навіть більше — я їх рекомендую. Але варто зачекати, поки потепліє. Я пропишу вам також сечогінне. Я не хочу вас лякати. Стан у вас значно кращий проти того, що, як розповідав мені містер Беккок, був. Я маю на увазі ваш серцевий напад. Але емоції, стрес, про який я згадував, у таких випадках грають велику роль. Якщо можете, сприймайте все простіше, дуже вам раджу.

— Що ж мені робити, коли я бачу, як учень із мого корпусу доганяє з ножем у руках іншого учня? Сісти і грати на флейті?!

— Я розумію вас,— відповів Філіпс на спалах злості в голосі Стренда ще спокійнішим, ще лагіднішим, ніж досі, тоном.— Я знаю: бувають випадки, коли те, що радить лікар, видається безглуздом. У мене самого здоров'я не дуже міцне, і я даю собі поради, що їх і не думаю виконувати. І все ж таки, якщо зможете, не беріть своїх турбот так близько до серця.

— І як ви себе почуваєте, коли не берете своїх турбот близько до серця?

Філіпс сумно всміхнувся:

— Жакливо!

Від Беккока Стренд знав, що Філіпс удивець. Його дружина загинула п'ять років тому в автомобільній катастрофі. Філіпс мав у Нью-Йорку дуже солідну практику й був професором Корнелського медичного центру. Коли не стало дружини, він покинув усе — практику, лікарню, кабінет, друзів, решту сім'ї — і цілий рік жив у хатині в лісах штату Мен. Приїхавши до Данберрі, він відверто признався Беккокові, що шукає невелику, неважку практику, яка не вимагала б від нього особливої відповідальності, і в такому місці, де ні друзі, ні знайомі не нагадували б йому про ті щасливі дні, коли ще була жива дружина. І хоч Філіпс і не брав своїх турбот близько до серця, жилося йому, як він сам признався, жакливо.

«Пошкодження суглобів і хлопчачі прищі — оце й усе, чим я хочу цікавитись решту свого життя», — сказав він Беккокові.

Згадка про це розвіяла в Аллена роздратування, викликане приходом чоловіка, якого він не просив оглядати себе й лізти у справи, які, зрештою, його не стосувалися. Адже він, Стренд, не дитина, і в нього є свої лікарі, до яких він може звернутися в разі потреби. Він спробував уявити собі, що б відповів Хейзен, якби лікар по телефону порадив йому не брати близько до серця вашінгтонські та фебеерівські справи.

— Зі слів Беккока я зрозумів, — провадив лікар, — що ви найсумлінніший учитель у школі. А це означає, що ви перепрацьовуєте і багато хвилюєтесь. З вашого дозволу, я дам вам одну пораду: не будьте такі сумлінні. Хай собі все йде так, як воно йде. І не ганяйтесь за учнями, що бігають з ножами. — Він усміхнувся. — І частіше відпочивайте. Розумово навіть більше, ніж фізично. І ще одне запитання. Ви багато п'єте?

— Можна сказати, ні.

— Пийте зрідка віскі. Від нього все виглядає в рожевішому світлі. До того ж воно розширює судини. — Філіпс надяг пальто. Біля дверей він обернувся й запитав: — Як ви гадаєте, що буде з Ромеро?

Стренд на мить замислився.

— Роллінз каже, що коли хлопець потрапить до в'язниці, то потім він опиниться на вулиці і в кишені у нього буде вже не ніж, а пістолет та порошок. Гадаю, під порошком він мав на увазі героїн чи кокаїн. Я відчуваю, що кінчиться або саме цим, або Ромеро учинить десь революцію.

Лікар стримано кивнув головою.

— На цьому ринку годі й сподіватися милосердя, — сказав він. — Гендлярі — ось ми хто такі, хіба ні? Гаразд, на добраніч. Спокійного вам сну!

«Пошкодження суглобів і хлопчачі прищі, — повторив подумки Стренд, коли за лікарем зачинилися двері. — До Ромеро це навряд чи стосується».

Він пішов до ванної і поставив на полицю пляшечку з ліками, яку дав йому Філіпс. «Спокій на одну ніч, — подумав він. — Порятунком у забутті. Все, чим цивілізація замінила собі релігію та мрії».

Він пустив гарячу воду і з приємністю глибоко вдихнув пару. Та знову задзвонив телефон. Стренд роздратовано закрутив воду й повернувся до вітальні.

— Алло! — грубо крикнув він.

— Ти так відгукуєшся, ніби ладен відірвати мені голову! — Дзвонила Леслі. Голос у неї був здивований. — Я знаю, ти не любиш розмовляти по телефону, але краще вже відключи його зовсім, ніж відповідати таким голосом. Ніхто ж не зважиться дзвонити тобі вдруге!

— Здрастуй, люба моя! — промовив він. — Господи, як добре, що я чую твій голос! Де ти? Останнє, що я довідався від «Ер Франс», — ніби ти літаєш над усією Європою.

— Кінець кінцем приземлилися в Ніцці, — відповіла Леслі. — А зараз ми у Лінди в Мужені. Лінда сказала, що оскільки ми так близько, то гріх було б не побачити її кубельце. Тут чарівно! Мені хочеться, щоб ти був зі мною!

— Мені теж.

— Як там справи на полі битви?

— Посуваються, — відповів Аллен ухильно.

— Тобто?

— Ромеро випустили під заставу, тепер він у Роллінзових родичів, в Уотербері.

— Хто вніс гроші?

Аллен помовчав, а тоді сказав:

— Друзі.

— Рассел?

— Він не належить до друзів Ромеро.— Аллен не став пояснювати, що тепер Ромеро не вважає своїм другом і його, Аллена.

— Так, мабуть, краще з усіх поглядів, правда?

— Авжеж краще.

— Ти бережешся? Скучаєш?

— Я й не помітив, що тебе нема,— сказав він, спробувавши засміятись.— Місіс Шіллер так піклується про мене!

— Я хвилювалася за тебе над усім Атлантичним океаном.

— Ти б краще хвилювалася за пілота. Щастя, що вони посадили вас не у Варшаві. Зі мною все гаразд.

— Справді?

— Справді.

— У тебе стомлений голос.

— Це винен телефон. Щось на лінії. Завтра я хочу покататися на лижах. Газета обіцяє сніг.— Йому коштувало великих зусиль вдавати з себе героя, і все ж таки він удавав. Якби Леслі була поруч, він розповів би їй про все чи майже про все, що йому довелося пережити за день. Але тривога — він це знав — зростає втричі, коли перебуваєш на відстані, а Леслі була аж ген за три тисячі миль.

— Що ти там робиш? — спитала Леслі.— Я маю на увазі — саме в цю мить.

— Збираюся залізити у ванну.

— А я завтра плаватиму в Ліндиному басейні. Уяви собі — купатись у листопаді! Коли вийдемо на пенсію, гадаю, нам треба буде оселитися в Мужені.

— Якщо підшукаєш гарненький маєток десь за мільйон доларів, то я негайно заплачу гроші!

Леслі зітхнула.

— Непогано було б хоч раз у житті забагатіти, правда?

— Торо¹ зроду не бачив Середземного моря,— промовив Стренд,— але був дуже щасливий, живучи біля звичайнісінького озера.

— Він був неодружений.

— Здається, що так.

— Якби я раптом забагатіла,— сказала Леслі,— то, мабуть, стала б легковажною, ні про що б не думала й потопала в розкошах. Ти б мене такою стерпів?

— Ні.

Вона знов засміялася.

— Люблю чоловіків, які знають, чого вони хочуть. О, я вже забалакалася! Цей дівінок коштуватиме Лінді купу грошей. Ти щасливий?

— Як ніколи.

— Я знаю, що ти прикидаєшся, і люблю тебе за це!

Крізь тріскотіння Аллен почув звук поцілунку, і Леслі поклатла трубку.

Він і собі поклав трубку, пішов до ванної і заліз нарешті в теплу воду. «Мое маленьке власне море,— подумав Стренд, ніжачись у теплі.— Я тішитимусь ним, як Торо своїм озерцем...»

Розділ шостий

Стренд дуже здивувався, коли, повернувшись після останнього уроку до себе, побачив у своїй квартирі Хейзена. Той стояв у вітальні й дівставав з книжкової полиці журнал. Минуло більш як тиждень після їхньої розмови по телефону, і відтоді Стренд не мав від нього жодної звістки.

— Привіт, Аллене! — сказав Хейзен.— Сподіваюся, ви не проти?..

¹ Торо, Генрі Девід (1817—1862) — американський письменник, мислитель, що закликав до життя серед природи.

Мене впустила місіс Шіллер.— Він простяг руку, і Стренд потис її.— Я привіз вам невеличкий подарунок.

Хейзен показав на столик. Там стояли дві великі пляшки «Джонні Уокера», улюбленого віскі Стренда.

— Дякую,— мовив Аллен.— Вони, звісно, не завадять.

— Я прийшов вибачитися за свої дурні балачки по телефону,— сказав Хейзен, насторожено вдивляючись у Стренда, так ніби не певен був, як той сприйме його слова.

— Забудьте про це, Расселе,— сказав Стренд.— Я вже давно забув.

— Радий це чути,— з полегкістю в голосі мовив Хейзен.— Непорозуміння часом трапляються... Навіть між найкращими друзями. Зрештою, я таки був трохи знервований отією заміткою в «Таймс».

— Як там усе скінчилося? У газетах я більш нічого не бачив.

— А більш нічого й не буде,— відповів Хейзен.— Як видно, вони просто нашкребли мало бруду. Мабуть, у департаменті вирішили не роздувати справу.

— От і гаразд. Хочете випити? Боюсь, мені доведеться наливати з вашої пляшки. Я допив своє віскі ще тиждень тому.

Хейзен подивився на годинник.

— Що ж, гадаю, пора й випити. Якщо ви приєднаєтеся до мене...

— Хіба що одну,— сказав Стренд.— В таку погоду тільки пити. Я мало не закоцюб, поки добіг додому.— Він пішов на кухню по склянки, лід та воду. Хоч лікар і порадив йому зрідка вживати віскі, але після того, як Роллінз допив пляшку, Стренд так і не купив ще одну. Поки стояв холод, він намагався якомога більше сидіти вдома. Правда, він міг би попросити місіс Шіллер купити віскі, коли та ходила до містечка по продукти. Та це, звичайно, не був би «Джонні Уокер»! Грошей у Стренда залишилось небагато, і він не міг ними так сіяти.

Коли він повернувся до вітальні, Хейзен уже відкрив пляшку, і Аллен налив обом по чималій порції. Вони цокнулися й випили. По тілу швидко розлилося тепло, і Аллен вирішив, що віднині питиме щодня перед обідом.

Місіс Шіллер наклала в камін дров, і Стренд, запаливши підкладену під поліна газету, почав спостерігати, як полум'я поповзло вгору. Хвилину він грів над вогнем руки, а тоді підійшов до столу біля вікна, за яким уже вмостився Хейзен. У сутінках було видно, як сіється за вікном сніг, доповнюючи зимову картину, намальовану морозними візерунками на шибках. Там відбивався Хейзенів профіль, і два образи чоловіка — справжній і віддзеркалений — справляли химерне подвійне враження. Справжнє обличчя було розслаблене, привітне; відбиток у вікні — холодний, суворий, ніби викарбуваний на металі й схожий на голову імператора на монеті,— владар, просити милосердя в якого марна справа.

Коли Стренд підсів навпроти до столу, Хейзен замислено подивився на нього.

— Аллене,— сказав він м'яко,— я прийшов просити прощення. Не тільки за те, що наговорив по телефону. За моє ставлення до Ромеро. Я мав багато часу обмірковувати все й зрозуміти, в чому моя відповідальність. Сьогодні я був у Хартфорді й розмовляв із суддею. Я дізнався, що Роллінз застав за нього гроші. Де він узяв десять тисяч, для мене загадка. Але не в тім річ. Суддя сказав, що хлопець дістав їх за один день. Повірте, мені було соромно стояти перед тим суворим старим чоловіком. Я заявив йому, що хочу особисто взяти участь у справі, прийду в суд і сам вестиму її. Я розповів судді, як познайомився через вас із Ромеро, як ми з вами розмовляли про його здібності та злиденне життя. Дарма що суддя такий суворий на вигляд, він не звір, до того ж пам'ятає мого батька, ще з тих часів, коли сам він був молодим адвокатом і тільки ставав на ноги. А знаєте, він погодився скасувати заставу й звільнити хлопця під мою відповідальність.— Хейзен сумно всміхнувся.— Мабуть, суддя не читав того номе-

ра «Нью-Йорк таймс». Певна річ, він поставив умову. Ромеро повинен щотижня з'являтися в лікарню до психіатра на огляд і лікування. Я вже сказав про це Холлінгзбі, і той завтра поверне Роллінзові гроші.

«Дві тисячі доларів знову ляжуть до банку,— подумав Стренд.— Подарунки на різдво будуть».

— Не знаю, як і висловити свою радість, Расселе,— мовив він.— Не лише за вас... За вас, звісно, теж... Але й за себе.

Хейзен трохи спантеличено подивився на нього. Потім надпив віскі.

— Я зробив так не тому, що дуже праведний, Аллене, ні,— сказав він.— Просто Хітц і його фірма матимуть кілька неприємних днів. А мені з того радість. Здається, хлопець нарешті виплутається з халепи. А зараз розкажіть про оту справу «під секретом», як висловився Ромеро. Чому він вважає, що саме Хітц узяв його гроші й листи?

— Про це я довідався не від Ромеро.

Хейзенів голос став по-адвокатському настирливим.

— А від кого?

— Я пообіцяв нікому про це не розповідати.

— Обіцянки! — Хейзен зневажливо наморщив носа.— Через них юристові життя немає. Хтось знайшов ті листи?

— Ні,— збрехав Стренд.

— Що ж таке з біса важливе було в тих листах?

— А ви згадайте той час, коли вам було вісімнадцять, Расселе!

— Батько читав кожного листа, якого я одержував, аж поки я пішов до коледжу.

— Ромеро навіть не знає, живий його батько чи ні.

— Добре було б, якби в день суду суддя встав із тієї ноги, що треба! — сказав Хейзен.— Або якби психіатр дійшов висновку, що Ромеро — найдефективніший хлопець в усьому Коннектікуті і водночас безневинний, як кошеня. Це в тому випадку, якщо Ромеро сам не хоче сісти на кілька років. Сьогодні з суддею можна було домовитись, але якщо прокурор дуже наполягатиме, то важко сказати... Професійна ввічливість — це одне, а закон — зовсім інше. Зрештою, побачимо... — зітхнув він.— Я зробив усе що міг. Принаймні сьогодні я ляжу спати з чистим сумлінням. Я багато чого пережив за останній час.

— І не тільки ви,— нагадав йому Стренд.

Хейзен засміявся.

— Самозакоханість — не остання з моїх вад!

— Це правда, не остання.

Усмішка на обличчі Хейзена пригасла. Він знов замислено подивився через стіл на Стрента.

— А що ви насправді думаете про мене, Аллене?

— Багато чого. Що ж тут дивного? Ви були до нас не в міру щедрі й безкорисливі. Гадаю, ви не здивуетесь, коли я скажу, що мене сповнюють два почуття: вдячності і... — завагався він,— образи.

— Дурниці! — кинув Хейзен.— Ви не такий.

— Такі ми всі,— тихо промовив Стренд.

— Господи, та йшлося ж переважно про гроші. А мені на них начхати!

— Ви можете так казати. А я — ні.

— Забудьмо про вдячність і взагалі про цю бридоту! Що ви ще про мене думаете?

— Що ви нещасна людина.

Хейзен похмуро кивнув головою:

— Це правда. А хто в наш час щасливий? Може, ви? — У голосі його прозвучав виклик.

— І так, і ні.— Стренд зрозумів, що Хейзен говорить серйозно, і відчув, що й відповіді йому повинен серйозно.— Та коли починаю зважувати, то бачу, що щасливих днів у моєму житті було більше, ніж нещасливих. Ну, а про вас я не можу цього сказати.

— І маєте рацію. Господи, як же ви маєте рацію! — Хейзен допив

віскі, наче хотів сполоснути рот після тих слів, які щойно сказав.— Це розмова якраз для холодних зимових вечорів, правда? Ви не проти, як я наллю собі ще?

— Прошу.

Стренд дивився, як цей кремезний чоловік підвівся з-за столу й пішов до столика, де стояли пляшки, карафка з водою і лід. В ньому й досі можна було впізнати колишнього хокеїста — широкоплечого, мужнього, досить грізного, готового прийняти удар і вдарити самому.

Наливши собі віскі з водою, Хейзен обернувся.

— А ви? Скажімо, в цю хвилину. Ви щасливі?

— Я про це якось не думаю.

— А ви подумайте. Згадайте добрі старі часи — і порівняйте.— Тепер його голос звучав глузливо.

— Ну, з одного боку, я радий, що ви сьогодні приїхали. У мене вже було враження, ніби наша дружба похитнулася, і мені це не подобалося,— неквапно почав Стренд.— Тепер я бачу, що все гаразд, і на душі в мене полегшало. Що ж до всього іншого...— Він знизав плечима.— Коли Леслі нема поряд, я за нею нудьгую. Я й досі не звик до того, що діти пішли з дому, і їх мені бракує теж. Той випадок у школі — річ неприємна, та й здається мені, що я тут не прижився. Але хочу сподіватися, що з часом усе піде на лад. Робота неважка і загалом мене задовольняє. Люди тут... ну... ввічливі й товариські. Отож я маю надію, що в майбутньому буду щасливий. Помірковано щасливий.

— У майбутньому! — Хейзен насмішкувато присвиснув.— Майбутнє обіцяє бути жахливим! Коли судити з того, як розвиваються події у світі.

— Я не мав на увазі весь світ. Я можу дивитися песимістично на події у світі й до самозакоханості оптимістично — на власну долю. Я зробив для себе відкриття: коли людина побувала дуже близько від смерті, а тоді повернулася до так званого нормального життя, то в такому випадку оптимізм — неминуча реакція.

Хейзен знов підійшов зі склянкою в руці до столу, сів і задивився у вікно.

— Паскудний вечір,— промовив він.— Не дивно, що вся країна переселяється на південь. Часом мені здається, що всі міста на північному сході — Бостон, Нью-Йорк, Філадельфія — через п'ятдесят років стануть «містами- привидами». А може, так було б і краще. Ну гаразд, пане невинуватий оптимісте...— На мить Хейзенів голос став схожий на той, яким він кричав на Аллена по телефону.— Усе навкруг усіяне трояндами, каже містер Стренд. Сенсація століття! Невже вас так-таки ніщо не турбує?

— Звісно, турбує.— Аллен подумав про раптову втечу Леслі серед ночі з Данберрі, про листи з підписом «Керолайн», спалені в гробі на першому поверсі, про Елінора, що водить у Джорджії свого чоловіка за кільце в носі й дратує мешканців міста, про Джіммі, якому дев'ятнадцять років, а він зв'язався з майже вдвічі старшою за нього співачкою, яка вже пройшла крізь руки двох чи трьох чоловіків, про своє вимушене життя без дружини...— Звісно, що турбує,— повторив він.— Сімейні справи. Буденщина.— Він знав, що його слова звучать фальшиво.— Але я б не хотів про це довго розводитися, ба навіть згадувати. Дрібні турботи часто не дають мені спокою уві сні — і цього, гадаю, досить.

Хейзен кивнув головою, і цей жест викликав в уяві Стренда великий маятник, виведений з рівноваги.

— Скажіть,— раптом озвався Хейзен,— ви коли-небудь думали про самогубство?

— Як і кожен.

— Як і кожен...— Голова Хейзена знову важко гойднулася.— Яка сумна розмова, чорт забирай! Віскі... Це на мене не схоже. Від віскі настрій у мене звичайно підноситься.

Стренд пригадав тяжку сцену в Хемптоні, коли Хейзен приїхав пізно ввечері і злісно лаявся та проклинав свою роботу, сім'ю і цілий світ. «Аж дивно,— подумав Аллен,— як такий розважливий чоловік може мати про себе таке хибне уявлення».

— На наше щастя,— сказав Хейзен, силкуючись удавати веселого,— тут немає жінок, і вони не бачать, як два ідіоти заходилися шкодувати кожен себе! Я дзвонив у Париж Лінді. Вони начебто чудово проводять там час. І раді, що різдво ми зустрінемо в Хемптоні.

— Хіба? — здивувався Аллен.

— Я, мабуть, забув вам сказати. Ви зможете зібрати своїх дітей?

— Я їх ще не питав.— Стренд не сказав Хейзенові, що після їхньої суперечки по телефону передумав їхати до нього.— А ви певні, що в Леслі немає інших планів?

— Лінда в неї запитувала. Леслі була в кімнаті, коли я дзвонив, і я чув, як вона відповіла, що це було б чудово.

— Я подзвоню дітям.— Перспектива побути з Леслі десять днів на тихому узбережжі океану, далеко від школи, від отих чотирьохсот хлопців, відразу піднесла Алленів настрій.— Я певен, ми чудово проведемо час.— Він усміхнувся.— Тепер ви розумієте, що я мав на увазі, коли казав, що можу песимістично дивитися на долю світу й водночас оптимістично — на власну? Принаймні на ці десять днів. Уже те, що десять днів ми не бачитимемо новин по телевізору і не читатимемо «Таймс» — це ж справжній рай!

У двері подзвонили, і Хейзен глянув на свого годинника.

— Це, мабуть, Конрой. Я послав його до зали погрітися, поки розмовлятиму з вами. В таку погоду їхати до міста доведеться довго. Дякую за віскі.— Коли вони тисли один одному руки, Хейзен затримав Стрендову долоню у своїй.— Я радий, що приїхав сюди. Я вже застарий, щоб обертати друзів на ворогів.

— Я не був вам ворогом, Расселе.

— А могли б з біса легко ним стати! — засміявся Хейзен і пішов.

Стренд сів за стіл і, стискаючи в руці холодну склянку з віскі, задивився у замерзле, помережане візерунками вікно, за яким сипав дедалі густіший сніг. Він думав про великі міста на півночі, що про них напівжартома згадав Хейзен, уявляв собі, як на будинки зі скла й бетону налітає вітер, як тікають із тих міст люди. Цієї першої зими свого неминучого старіння, початого нещасливим випадком в океані, Стренд також волів би опинитись на півдні.

Другого дня, коли він прийшов з уроків, на нього чекало вдома аж три листи. Місіс Шіллер складала його пошту охайним стосиком на столику біля канапи у вітальні. Цілий день мела завірюха. Поки Стренд дійшов додому, йому набилося в черевики й напало за комір снігу, тож, перш ніж розпечатувати листи, він скинув пальто й черевики, стягнув шкарпетки, розтер ноги, взув пантофлі й перемінив сорочку. Він уже один раз промок цього дня після обіду, і тепер у горлі було сухо, дерло і з'явилися хрипи в грудях. Мабуть, він усе ж таки послухається поради доктора Філіпса й поїде в суботу до Нью-Йорка, щоб його оглянув доктор Прінз.

Потім, пригадавши, як учора ввечері, коли він сидів із Хейзенем, по його тілу розлилося приємне тепло, Стренд налив собі віскі з водою, але без льоду, і спершу трохи випив, а вже потім пішов до вітальні й узяв листи. Один — він побачив по почерку — був від Керолайн, другий — від Леслі, а на третьому не стояло ні прізвища, ні зворотної адреси. Листи від Керолайн Стренд щоразу читав з поблажливою усмішкою на устах. Вони були короткі, дитячі і вочевидь написані похапцем — мовляв, вона, Керолайн, жива, щаслива і любить своїх батька й матір. Але відколи він почув від місіс Шіллер про листи у сміттевому кошику, від дочки не надійшло жодного слова.

Стренд прочитав її листа першого. Згадки про Ромеро там не було. Керолайн повідомляла, що в неї усе чудово, її обрали «міс Болільницею» нового баскетбольного сезону, в неї з'явилися дві дуже розумні подружки — одна захоплюється філософією, а друга вже на першому курсі неодмінно стане в коледжі редактором літературного журналу, — тренер з легкої атлетики гадає, що коли вона докладе зусиль, то візьме гору над дівчиною, котра на дистанції 220 ярдів завжди прибігає перша; крім того, Керолайн запросили провести різдвяні свята з однією родиною в Беверлі-Хіллз, але вона відмовилась, бо не дочекається, коли вже побачить своїх матусю й тата. А ще вона одержала в листі від матусі листівку з Ейфелевою вежею; це величезна самопожертва з татусевого боку — сидіти одному як палець у тому жакливіму Данберрі, коли матуся розгулює по Парижах... У кінці листа, над своїм підписом, Керолайн поставила п'ять хрестиків.

Був і постскрипtum:

«Матуся написала, ніби на різдво нас усіх запрошено до містера Хейзена в Хемптон, і я вирішила собі так: з мого боку буде просто по-дитячому заявляти, що я, мовляв, ніколи вже туди не поїду. Минуле відійшло в минуле, а гіршою через те, що вдарилася там у передню панель машини, я не стала. Навпаки, стала кращою. Якби я не поламала була собі носа, то і мріяти не могла б про звання «міс Болільниці».

«Що ж, — подумав Стренд, — дівчина вміє підтримувати легенду. Тепер уже пізно — та й, власне, завжди було пізно — казати їй, що я знаю, хто розбив їй носа». Поклавши листа, Стренд пригадав, як місіс Шіллер сказала, що «Керолайн» тепер поширене ім'я.

Аллен розпечатав листа від Леслі й побачив, що він дуже довгий.

«Любий мій, — писала дружина, — у мене неймовірна новина. Тепер ти — чоловік багатой жінки. Відносно багатой, звичайно. А сталося ось що. Я продала картину з дюнами, яку почала малювати на День подяки в Хемптоні. Лінда додержала свого слова й виставила її на вернісажі. Картину купили найпершу. Тут, мабуть, зіграло свою роль і те, що оцінили її всього лише у дві тисячі доларів (2000!!! У франках це виражається куди соліднішою цифрою), а решта пішли по п'ять тисяч, а то й багато дорожче! Я продала також акварель, яку накидала за кілька годин у Мужені. Лінда — так вона каже — вже й не думала, що на Рів'єрі хтось коли-небудь намалює з натури що-небудь нове, а мені, мовляв, це вдалося. А найдивовижніше те, що чоловік, який купив акварель, — художник, відомий у Франції живописець. Він запросив мене до себе в майстерню і сказав, що коли я хочу малювати живі моделі, то можу це робити разом з ним, коли він працює. Неймовірно, правда? Я почувала себе, як ота стара діва, що збавляє час вишиванням, і раптом їй заявляють, ніби її візерунки — твори мистецтва. Лінда каже, що коли я малюватиму, як вона висловлюється, в «своєму новому стилі» (ха-ха!) і працюватиму наполегливо, то через рік вона влаштує мені виставку в Нью-Йорку. Зараз я працюю над великим полотном — малюю замок, до якого я тут випадково заблукала, проте на мій картині він має вигляд не замку, а середньовічної в'язниці. «Осяяний неземним світлом, наче Бальтус¹ — тільки американський», — так заявила Лінда. Але ж ти знаєш, як вона любить усе перебільшувати. На душі в мене ще ніколи не було так, як тепер. Пензель наче сам малює. Відчуття дивовижне й досі мені не відоме. Мабуть, це від повітря. Тепер, здається, я знаю, чому художник повинен бодай раз у своєму житті побувати в Парижі, бодай один раз, і чим раніше, тим краще. Якби я була приїхала сюди в свої вісімнадцять років, то за піаніно, мабуть, уже ніколи не сіла б.

Любий, я зараз така окрилена, що ніби витаю у хмарах, і мені навіть не хочеться спускатись на землю. Лінда пропонує залишитися тут

¹ Бальтазар Клоссовскі де Роля (нар. 1908 р.) — французький художник.

надовше, ніж ми планували, і зустрітися з тобою в аеропорту Кеннеді аж того дня, коли ти зберешся до Рассела. Тобі однаково доведеться їхати повз аеропорт. Сказати правду, мені не завадить побути трохи довше якомога далі від Данберрі перед тим, як доведеться туди повернутись.

Я знаю, мене можна назвати егоїсткою, але ж ідеться всього про кілька днів, і це зовсім не те, що зробив Гоген, який покинув свою сім'ю й подався малювати на острови у південних морях, правда ж? Звичайно, якщо ти схочеш, щоб я повернулася раніше, то надішли телеграму.

А тим часом, якби ти зробив трохи нудної сімейної роботи, зв'язався з дітьми й повідомив їх, де ми всі збираємося на різдво, ти мене дуже втішив би.

Сподіваюся, ти бережеш себе і нудьгуєш за мною, як і я за тобою. Повідом мене якомога скоріше про те, що ти вирішив.

Тільки не думай, що через свою божевільну ідею стати непоганою художницею я стану поганою дружиною! Я — не Гоген.

Благослови від мене дітей, коли з ними розмовлятимеш. Лінда шле вітання, а я бажаю тобі всього, чим душа моя багата. До святого різдва!

Твоя *Леслі*.

Стренд поволі поклав листа, намагаючись розібратися в своїх почуттях. Ображена гідність, ревності, тривожне відчуття втрати сповнювали його душу. Якщо Леслі ладна покинути музику, якій віддала все життя, то чого вона може зректись ще? Він пошле їй телеграму й привітає її з успіхом пізніше, коли зможе знайти для цього відповідні слова.

Стренд роззирнувся довкола. Кімната раптом здалася йому похмурою, убогою оселею неодруженого чоловіка. Ні, він не витав у хмарах...

Машинальними рухами Стренд розпечатав третього конверта.

«Шановний містере Стренд! — прочитав він. — Я не назву вам свого прізвища. Я дружина викладача біології в коледжі, де навчається ваша дочка Керолайн. У мене двоє малих дітей...» На мить Стренд перестав читати. Почерк був рівний, охайний. Графолог, без сумніву, міг би багато сказати про вдачу жінки, яка написала листа. У Стренда запаморочилось у голові, і він сів, тримаючи в руці листа. Літери були дуже дрібні, й довелося напружуватись, щоб розібрати їх. Він надів окуляри. Тепер слова побільшали, стали аж наче лиховісно великі.

«...Мій чоловік утратив через неї голову. Вона перша красуня в коледжі, і хлопці бігають за нею, мов голодні звірі. Чоловік мій заявив: якщо Керолайн захоче його, то він мене покине. Вони домовилися поїхати вдвох на День подяки до Каліфорнії, але в останню мить вона передумала й подалася кудись з одним футболістом із нашої команди. Мені казали, ніби дівчина водиться то з тим, то з тим, але з певністю я можу твердити тільки про свого чоловіка, бо він сам усе мені розповів. Колись її вже через місяць вигнали б із коледжу. Та часи змінилися, вчителі вже не вдають із себе благочестивих і навіть не дбають про добропристойність. З дівчиною аж надто панькаються, а оце недавно обрали її «міс Болільницею» баскетбольного сезону. Вона досі обіцяє моєму чоловікові, що на різдво таки поїде з ним до Каліфорнії. Мені не залишається іншої ради, як молитися, щоб вона знову його піддурила. Чоловік занедбав роботу, не помічає мене, — крім тих випадків, коли ми сваримось, — не звертає уваги на дітей. Платня в нього невелика, адже він простий викладач, та мені відомо, що він купує їй дорогі подарунки.

Я знаю, ви теж викладач і повинні розуміти, як легко може людина згубити свою кар'єру через недбале ставлення до роботи і відверту нерозважливість. Я розумію також, як це буває, коли дівчина уперше переїздить жити далеко від дому, як упадання чоловіків, — особливо,

коли дівчина молода й гарненька, як ваша дочка,— запаморочує їй голову, а потім вона ціле життя шкодує.

Я не маю уявлення, чи ви знаєте про поведінку своєї дочки і чи вас узагалі цікавить її майбутнє, але заради неї самої і заради мене та моєї сім'ї я благаю вас: зробіть усе що можете, аби дівчина зрозуміла, як жорстоко й легковажно вона поводить. Допоможіть повернути того чоловіка в лоно сім'ї».

Лист був не підписаний.

«В лоно сім'ї...» Стренд ще раз перечитав ці слова, які нагадали йому про біблію. Він знав те, чого не знав викладач біології: на різдво його піддурять так само, як і на День подяки. Різдвяні обіцянки...

Аллен розтис долоню, і лист упав на підлогу. Крізь негоду, крізь мряку, крізь нічний морок шість разів на тиждень пошта Сполучених Штатів доставляє нам нещастя. Хвалити бога, хоч є неділя!

«Викладач біології...» — подумав Стренд. Сам він був учитель історії, і Леслі у віці Керолайн навчалася в його класі; скромна й гарненька, сиділа вона в першому ряду, і він жадав її. Чи повинен він був почувати себе винним? Принаймні він чесно ждав цілий рік після того, як вона закінчила школу, і прийшов до її батьків із наміром одружитися з нею. Але ж викладач біології теж нібито збирається одружитися з Керолайн.

Що можна сказати його дочці? І хто їй має сказати? «Не її батько,— подумав Аллен.— Тільки не її батько!» Леслі? Він здогадувався, що сказала б йому Леслі: «Керолайн доросла дівчина. Хай сама розв'яже свої проблеми. Ми зробимо тільки на гірше. Я не хочу псувати своїх стосунків з дочкою заради якогось нікчемного провінційного дурня, отого вчителя біології!» Якби Аллен показав Леслі цього листа, вона, певне, заявила б, що жінка з таким почерком неминуче залишиться без чоловіка.

Елінор? Та порадила б Керолайн: «Роби як тобі хочеться». Елінор завжди саме так і робила.

Джیمмі? Можливо. Він майже одностінок Керолайн і належить до того самого покоління, і він завжди прагнув заступатися за сестру. Але тепер, коли зв'язався з отією тричі одруженою тридцятип'ятирічною співачкою, сестра просто засміється йому у вічі, коли він заговорить із нею про мораль. І все ж таки нехай Джиммі спробує.

Стренд допив до дна. Проте в горлі так само дерло і гострий біль у легенях не вщухав. Він підвівся, підійшов до телефону й набрав нью-йоркський номер доктора Принза. Той сказав, що сам уже збирався йому подзвонити. Він прийме Стренда об одинадцятій у суботу. Отже, йому доведеться виїхати ранковим поїздом.

Потім Аллен подзвонив у Нью-Йорк Джиммі. Цього разу син був на місці.

— Джиммі,— сказав Аллен,— у суботу вранці я маю бути в Нью-Йорку. Ми зможемо разом поспідати? Мені треба дещо з тобою обговорити.

— Ох, тату,— зітхнув Джиммі,— мені дуже шкода, але в суботу вранці я мушу летіти до Лос-Анджелеса. Справи. А мені так хотілося б тебе побачити! Може, приїдеш у п'ятницю ввечері?

«Сини тільки за домовленістю»,— подумав Стренд.

— У п'ятницю останній урок у мене кінчається о третій,— сказав він.— Гаразд, десь о шостій я буду в Нью-Йорку. Але мені доведеться заночувати. У суботу вранці я маю йти до лікаря.

— Щось болить? — Голос у Джиммі враз зробився тривожним.

— Ні. Звичайний огляд.— Аллен відчув, як у горлі задерло, але стримав кашель.— Ти можеш улаштувати мені готель?

— Тут поруч «Уестбері». На Медісон-авеню, поблизу Сімдесятої вулиці. Я замовлю тобі номер.

— Це, мабуть, щось дуже дороге.— Яюсь пополудні Аллен заходив туди з Леслі до бару, коли вони були поблизу в музеї. Йому бар

здався розкішним. Відвідувачі там були схожі на людей, яких Хейзен запрошує до себе в Хемптон.

— Дарма! — безтурботно кинув Джіммі. — Я заплачу.

— Я міг би переночувати в дешевшому готелі.

— Годі про це, тат. Я маю гроші.

«Дев'ятнадцять років, — подумав Аллен, — а вже має гроші. Я в дев'ятнадцять користувався допомогою Християнської асоціації юнаків».

— Гаразд, якщо це тебе не розорить.

— Я замовлю номер для подружжя.

— Половина подружжя в Парижі, — сказав Аллен. — Не сміти грошми.

Джиммі засміявся.

— Я знаю, що в Парижі. Надіслала мені листівку. З Моною Лізою — репродукція з Лувру. Мабуть, хотіла нагадати мені, що вона — моя мати. І що електрогітара — це ще не все мистецтво. Я зайду по тебе в готель.

«Джиммі розмовляє так, ніби йому принаймні років тридцять», — подумав Аллен, кладучи трубку. Він пішов на кухню й налив собі ще віскі. Коли від однієї порції йому стало добре, то від двох, може, буде удвічі краще!

Французький ресторан, до якого привів його Джіммі, був досить вишуканий. Заставлений букетами квітів, він сяяв білосніжними скатерками. Метрдотель заметушився перед Джіммі й чемно вклонився, коли той відрекомендував свого батька, хоч Алленові й здалося, що він помітив проблиск зневаги в очах того чоловіка. Йдучи слідом за метрдотелем до столика, Аллен поруч із Джіммі, одягненим у бездоганно приталений темний костюм, ніби пошитий в Італії, почував себе ніяково в своєму старому пом'ятому піджаку, сорочці з широким коміром і поношених фланелевих штанах. Коли Аллен глянув на ціни в меню, йому аж дух забило. Приголомшила його перед цим і відповідь адміністратора в готелі «Уестбері», коли Аллен поцікавився, скільки коштує замовлений йому номер.

— Ваш син про все подбав, — сказав адміністратор.

— Я знаю! — роздратовано кинув Аллен. Дорога до міста була неприємна. Поїзд переповнений, у вагоні душно, єдине вільне місце йому пощастило знайти у вагоні для курців. Чоловік, що сидів поруч, курил сигарету за сигаретою і лише з цікавістю позирав на Стренда, коли той заходився кашлем. — Я знаю, що мій син про все подбав, — мовив Стренд до адміністратора. — Мені хотілося б тільки знати, скільки коштує номер.

Адміністратор сказав, і Аллен у душі аж застогнав, подумавши: «Мій син буде наймолодшою людиною в Сполучених Штатах, яка розбагатіла й збанкрутувала за один рік!»

Коли Джіммі, на півгодини спізнившись, нарешті прийшов до готелю, Стренд не став дорікати йому за марнотратство. Та, власне, він і не встиг би йому нічого сказати.

— Ми спізнюємося! — кинув Джіммі, після того як скоромовкою випалив: «У тебе чудовий вигляд, тат! Джоун чекає нас, щоб випити разом. Це тут за рогом. Вона хоче з тобою познайомитись».

— Навіщо? — невдоволено запитав Аллен, роздратований спізненням Джіммі. Те, що тридцятип'ятирічну синову коханку — чи хто вона там така — звати Джоун, він сприйняв як щось само собою зрозуміле.

— Може, вона хоче побачити дуба, з якого впав жолудь.

— Ця жінка з нами вечерятиме? — Якщо вона сидітиме за столом, то навряд чи йому вдасться поговорити про Керолайн та викладача біології.

— Ні, — відповів Джіммі, кваплячи його, — тільки вип'є. Йй треба збиратися до застрашнього від'їзду.

— Від'їзду? Куди ж вона їде? — запитав Аллен, хоч і знав про це.
— До Каліфорнії, — недбало сказав Джіммі. — Зі мною. Вона не любить їздити сама. Безпорадна в дорозі.

Коли вони прийшли у білу, без смаку вмебльовану квартиру на двадцять другому поверсі з вікнами на Іст-Рівер, її господиня, Джоун Дайер, здалася Алленові жінкою, яка може приборкати що завгодно — вогонь, повіль, голод і навіть фінанси. Висока й худа, без грудей, але з величезними, дикими темними очима, густо підведеними фіолетовими тіннями. Вона вийшла їм назустріч босоніж і в чорній прозорій піжамі, крізь яку прозирило рожеве бікіні; Джоун не потисла руки, яку простяг їй Аллен, а спитала в Джіммі глибоким, гучним, майже чоловічим голосом:

— Ти не проти, якщо я поцілую батька? — І, обнявши Аллена, вона цмокнула його в щок.

Стренда обдало хмарою міцних парфумів. Тепер, хоч що він їстиме за вечерею, доведеться добре присмачувати, щоб перебити запах цих парфумів, який учепився до одягу. Аллен знав також, що, перш ніж кудись іти, треба буде витерти на щоці яскраво-червону фарбу. Все це відбувалося біля дверей, які Джоун Дайер відчинила сама. Коли вона провела їх до величезної вітальні, Стренд побачив Соломона. Той стояв біля крісла, в якому щойно сидів.

— Привіт, Аллене! — сказав Соломон. — Привіт, Джіммі! — Голос його пролунав холодно й різко, коли він звернувся до Джіммі. Аллен не міг цього не завважити. — Що ж, — зітхнув Соломон, — я своє сказав, Джоун. Ви обоє ще пошкодуєте, що так робите.

Жінка недбало, зневажливо махнула на нього рукою. Її нігті, довгі й хижі, теж були пофарбовані в пурпуровий колір.

— Гербі, — мовила вона, — ти починаєш мені набридати!

Соломон здвигнув плечима. Шкіра в нього була дуже засмагла, і чуб над темним чолом здавався аж білим. Алленові так і кортіло спитати, де це він знайшов у грудні в Нью-Йорку сонце, але вираз Соломоногого обличчя був не такий, щоб розводити з ним пусті балачки. Обличчя Джіммі теж прибрало впертого виразу, до якого Стренд звик, відколи ще синові сповнилося вісім років.

— Аллене, — мовив Соломон, і тепер голос його прозвучав привітно й лагідно, — якщо ви залишитесь у місті, чи не могли б ми з вами завтра десь пообідати?

— Я — з великою охотою, — відповів Стренд.

— У Сарді, — сказав Соломон. — О першій годині. Це біля самої моєї контори. Західна Сорок четверта вулиця.

— Я знаю, де це.

— Я замовлю столик. — І Соломон пішов, навіть не глянувши на Джоун Дайер та Джіммі й не попрощавшись.

— Розійшлися, як у морі кораблі... — промовила Джоун Дайер, коли вони почули, як зачинилися вхідні двері. Вона всміхнулася до Аллена пурпуровою усмішкою. — А зараз дати вам випити? Але мушу попередити: це коктейль із морквяного соку й селери. Не люблю отруювати своїх гостей спиртним і сигаретами!

— Дякую, я пити не хочу, — сказав Аллен, трохи спокійніший за синову подругу, що, як він мимоволі подумав, з огляду на її професію, мала б приохотитися бодай до марихуани. Жінку, яка п'є морквяний сік, навряд чи можна вважати небезпечною для такого молодого хлопця, як Джіммі.

— Прощу, сідайте, — сказала Джоун. — Я хочу краще вас роздивитися. Джіммі про вас стільки розповідав! Ви виростили чудового сина, — провадила вона, коли Аллен сів, угрузнувши майже до підлоги у м'яку білу канапу, аж йому стало цікаво, чи пощастить підвестися з неї самому. — Молодь у нашому ділі — це переважно хлопці й дівчата, що повтікали з дому, — невизнані, ображені батьками таланти. Бачити вас

удвох — це наче ковток свіжого повітря. Я кажу серйозно, містере Стренд.

— Джоун, — поважно мовив Джіммі, — і коли ти перестанеш стільки базікати?

Жінка злісно зиркнула на Джіммі, тоді подарувала Алленові сумну усмішку й повела далі, так ніби Джіммі її й не перебував:

— Поглянувши на вас, містере Стренд, я зразу здогадалася, що Джіммі успадкував свій розум і вдачу від батька. З тієї хвилини, як я його побачила, у мене з'явилося відчуття спокою і довіри, відчуття, що я нарешті знайшла чоловіка, — віком, може, й дитя, однак все ж таки чоловіка, — на якого я можу покластися, чоловіка, чия думка — особиста й професійна — завжди інтуїтивно правильна. Ці мої слова пояснюють прикру сценку між Гербі й нами, свідком якої ви стали. Я певна, Джіммі розповість вам про це докладніше. А тепер даруйте мені — я ще не закінчила пакуватися. Завтра на світанку ми відлітаємо, отож прошу вас, не затримуйте сьогодні мого любого Джіммі допізна, містере Стренд. Я дуже сподіваюся, що невдовзі ви приїдете разом із вашою чарівною дружиною до Каліфорнії і провідаєте нас. Джіммі показував мені фотографію вашої дружини. Яка щаслива сім'я! Я росла безпритульною, то в одних байдужих родичів, то в інших, одне слово, добре знаю, що таке родина...

— Отуди к бісу, Джоун! — вигукнув Джіммі. — Твій батько й досі володіє половиною Канзасу, а в матері — ціла стайня скакових коней!

— Я безпритульна *душею!* — з гідністю промовила жінка. — Ось чому публіка так хвилюється, коли я співаю. Я співаю для самотньої американської душі. — Вона підійшла до Аллена й, граційно нахилившись, поцілувала його в чоло. — На добраніч, любий батьку! — сказала й попливла з кімнати.

Аллен завовтузився, намагаючись підвестися з канапи. Джіммі підійшов, подав йому руку й допоміг підвестися.

— Що все це означає? — запитав Аллен.

— Одна з її химер, — відповів Джіммі. — Ніколи не знаєш, ким вона перед тобою постане. Безпритульною співачкою, поважною дамою, анархісткою, шепелявою дівчинкою в білій сорочечці, фатальною жінкою, матір'ю-землею... Ким завгодно! — сказав він, ошкірившись. — Вона в своєму репертуарі. І не сприймай морквяний сік серйозно. Джоун спитала мене, чи ти п'єш, а я відповів, що ні, тож на один вечір вона стала поборницею здоров'я. Другого разу, коли прийдеш до нас, вона буде п'яна як чіп, правду кажу. Якщо без цих химер вона не може обійтися, щоб так співати, то нічого не лишається, як терпіти їх.

— Гаразд, ходімо вечеряти. Я хочу їсти.

Ресторан був неподалік, і вони вирушили пішки. Дорогою Аллен запитав у Джіммі, що сталося з Соломоном, але син тільки здвигнув плечима: мовляв, це довга історія, він розповість її за вечерею.

Коли сіли за стіл, до якого їх провів метрдотель, Джіммі замовив мартіні. Аллен знав: десь у іншому місці хлопцеві не подали б спиртного. Але не тут. Джіммі запитав, чи хоче він випити, проте Аллен похитав головою. Після другого віскі, яке він випив того вечора, коли одержав три листи, в нього розболілася голова, і відтоді він не пив.

— Отже, — сказав Аллен, коли вони зробили замовлення і Джіммі взявся до мартіні, — що сталося з Соломоном?

Джиммі нетерпляче постукав пальцями по столу.

— Нічого особливого, — відповів він. — Ми від нього пішли й розладнали всі його плани. Та дарма, переживе!

— Хто це «ми»?

— Джоун і я. Її контракт закінчився, і вона дістала кращу пропозицію. У Каліфорнії. В її другого чоловіка там музична фірма, і вони знову друзі. А це обіцяє купу грошей. Нам обом. Я матиму вдвічі більше, ніж добряга Соломон платив мені тут, та ще й частину акцій, а з такою жінкою, як крихітка Джоун, це може обернутись мільйонами. Бо без

мене вона й кроку не ступить. Джоун однаково збиралася піти від Гербі, ще до того, як з'явився я...

— А він мені казав, що хотів її вигнати. До того, як прийшов ти.

— Невже? — недбало кинув Джиммі. — Вийшло так, що вона обра-
ла мене. У нас із нею гармонія. Без моєї згоди Джоун не проспівала на-
віть «до, ре, мі». Її другий чоловік ще досить молодий і знає, чого треба
підліткам. А в наші дні це — дев'яносто дев'ять відсотків успіху. Не те,
що бідолаха Гербі. Хвиля прокотилася над старим Соломоном — тільки
він не хоче цього визнати.

— Він ставився до тебе дуже добре.

— Для нього це означало гроші в банку. Я йому нічого не забор-
гував. Бути вдячним у бізнесі — все одно, що дати комусь у руки ножа
й підставити під нього горлянку. Мені подобається той старий пшикун,
але бізнес — це бізнес. — Джиммі замовив ще один мартіні. — Ми з
Джоун хочемо самі випускати платівки. Ми дістаємо кредит і назву
фірми, не вкладаючи грошей. І я — сам собі бос! Не треба вже бути в
старого Гербі на побігеньках, коли йому заманеться почути думку про
якого-небудь кантрі-співака — десь із Нешвілла чи з Пеорії. А ви з мам
приїздитимете до Беверлі-Хіллз і купатиметесь у моєму басейні.

Аллен серйозно глянув на сина.

— Джиммі, — мовив він, — чути про це мені дуже прикро і навіть
гидко. Я ніколи не думав, що скажу тобі такі слова, але мені за
тебе соромно.

— Тат, адже не кожному судилося бути рицарем Круглого Столу,
як оце тобі, — сказав Джиммі, зовсім не розсердившись. — Рицарські ча-
си минули. Хоч ця новина до Данберрі ще, може, й не докотилась. Од-
наче по телефону ти сказав, ніби хочеш зі мною побалакати. Про що
саме?

— Ні про що! — коротко відказав Аллен. — Я передумав. Я хотів,
щоб ти зробив для мене одну послугу. Для всієї сім'ї. А тепер бачу, що
я помилюся у виборі.

Він підвівся.

— Ти куди?

— Я піду.

— За хвилину принесуть вечерю. Сідай.

— Я не голодний.

— Ти навіть не хочеш записати мою каліфорнійську адресу? — В
голосі Джиммі почулися плаксиві нотки, і це нагадало Алленові, як ко-
лись малий Джиммі упав, розбив собі колінце й прибіг додому, щоб його
пожаліли.

— Ні, Джиммі, я не хочу записувати твоєї адреси. На добраніч. —
І Аллен рушив через залу до гардеробу. Він узяв пальто й, поки одя-
гався, побачив через плече, що Джиммі замовляє третій мартіні.

Аллен пройшов холодними вулицями кілька кварталів до готелю
«Уестбері», піднявся ліфтом у свій номер і, не вмикаючи світла, ліг.
Двічі дзвонив телефон, але він не брав трубки. Цього вечора Аллен ба-
гато про що шкодував, зокрема й про те, що дозволив Джиммі запла-
тити за свій номер у готелі, бо не мав із собою стільки грошей, щоб за-
платити самому.

Розділ сьомий

Стрендові зробили кардіограму, рентген, поміряли кров'яний тиск,
дали тест на стрес. І коли доктор Прінз сів після цього за стіл, він
не здавався серйознішим, ніж звичайно. Стренд побачив у цьому доб-
рий знак.

— То як там справи? — запитав він.

— Досить непогано, — відповів Прінз, — наскільки я можу судити.
Кров'яний тиск трохи підвищений, але це не страшно. Проте... — Він
затнувся.

— Проте що?

— Мені не подобається твій вигляд. Колір обличчя, щось таке в очах... Якби я був одним із тих великих ескулапів, котрі, зроду не бачивши пацієнта й маючи в руках лише рентгенівський знімок та результати аналізів, ставлять діагноз, то сказав би, що як для людини твого віку, людини з тяжким серцевим нападом за плечима, стан у тебе на диво пристойний. Але я не великий ескулап. Я нещасний старий терапевт, а ти мій товариш, і я бачив тебе за кращих часів.

Стренд засміявся.

— Я бачив за кращих часів і тебе,— сказав він.

— Ще б пак! Але не я твій пацієнт, а ти мій. Хоча з аналізів цього й не видно, але мені здається, ти погано спав...

— Це ти правильно здогадався,— відповів Стренд.

— І що тепер у тебе якась нервова перенапруга...— Доктор Прінз пильно подивився на Стренда, так ніби своїми словами хотів його здивувати.

— Невеличка,— погодився Стренд.

— Не хочу скидатися на отих шарлатанів, які щоразу, тільки-но світська дама влаштує істерику,— бо її, бачте, не запросили на вечірку,— прописують їй заспокійливе,— сказав Прінз,— та, гадаю, легенька доза лібріуму двічі-тричі на день тобі не завадить. Рік на узбережжі було б, звісно, ще краще, але навряд чи ти можеш собі таке дозволити.

— Навряд,— холодно кинув Стренд.

Прінз швидко написав рецепт і посунув його Алленові через стіл.

— Замовайш оце. Побачимо, чи допоможе. У мене таке враження, що в тебе перевтома. Може, психічна, а може, і якась інша. Коли прийдеш наступного разу, ми, мабуть, перевіримо твою щитовидну залозу. Між щитовидною залозою і мозочком, буває, заходить справжня змова. Отак...— Він зітхнув.— Цієї суботи чудес не буде.

— Ще одне,— сказав Стренд, почувавши себе ніяково.— Щодо статевого життя...

Лікар скося глянув на нього з-під окулярів, і в його очах уперше за сьогодні промайнуло неприємне співчуття й водночас якась лукавість.

— Ніяких рецептів! — заявив він.— Це може тебе вбити, але не виключено, що після цього ти почуватимеш себе, як двадцятирічний футболіст. Перекажи Леслі, що я знузьгувався за нашим струнним тріо.

— Дякую за все,— мовив Аллен і підвівся.

Прінз пішов провести його до дверей кабінету.

— До речі,— похопився лікар,— як там твій друг Хейзен?

— Та дружимо.— Доктор Прінз, певне, був дуже заклопотаний минулого місяця й не читав «Нью-Йорк таймс».— Як завжди, їздить по країні.

Прінз кивнув головою.

— Я б не хотів мати його своїм постійним пацієнтом. Спробуй сказати такому, що він захворів! Він прочитає про це всю літературу й наступного разу вже сам розтлумачуватиме тобі, чому в нього те було, а того не було, і чому моє лікування відстало на цілих півсотні років! Ще й примусить обдзвонити з десятків фахівців із центру Джона Гопкінса, з Каліфорнії та Техасу й проконсультуватися з ними. І все ж таки...— засміявся Прінз,— багаті живуть довше, ніж ми. Бережи себе, Аллене.— Він відчинив перед Стрендом двері й додав: — І — поміркованість у всьому! Ось Прінзів рецепт довгого й помірно щасливого життя!

Стренд ішов до центру міста з невеличкою валізою, що знадобилася йому лише на одну ніч,— з готелю він вибрався. День був погожий. Голі дерева у блідому сонячному світлі відкидали на пожухлу траву мереживо тіней. На душі в Стренда було незвично легко. Йому нічого не треба було робити — тільки просто жити до першого уроку в поне-

ділок, і цієї ясної днини він простував своїм рідним, улюбленим містом, повз вільних від школи дітей, повз уже немолодих велосипедистів у яскравому одязі, які поспішали до парку, повз подружжя із задоволеними обличчями, що вийшли прогулятися перед обідом. Йому дали перепустку в життя, хай і досить умовну. Гра зі смертю закінчилася, можна сказати, нічиєю. Потім буде перегравання, але цей полудень у величезному, залитому сонячним світлом парку був надто приємний, щоб про це думати. Гурт дітей на конях,— вони дуже поважно сиділи верхи, і Стренд мусив зупинитися й зачекати, поки вони перетнуть вулицю і в'їдуть до парку,— ще більше розрадив його душу.

Він саме переходив вулицю, де жила Юдіт Кінлін, і йому стало цікаво, чи вона цієї хвилини вдома. Може, саме міркує про те, що їй зараз зробити,— вимити волосся, послухати музику, вдягтися й піти на денну виставу? Кінець кінцем Аллен таки прочитав листа, якого Юдіт надіслала, коли він виписався з лікарні. «Прошу тебе, одужуй,— писала вона,— і коли тобі що-небудь буде треба — книжки, плітки про школу або й друга, який би тобі почитав,— дай мені знати».

Аллен не відповів на її листа, і тепер його мучило сумління. Навіть він уже майже зупинився, щоб повернути на її вулицю й подзвонити в двері. Та якщо він хотів пройти пішки всю дорогу до ресторану Сарді й бути там о першій, як вони домовилися з Соломоном, то на Юдіт часу не лишається. Думаючи про неї, Аллен відчував, що йому хочеться, аби вона знов дріботіла поруч із ним після школи, хочеться десь випити з нею по дорозі додому чашечку кави, і мрії завели його так далеко, що він мало не почервонів, пригадавши, як одного разу зайшов до неї, як вона приготувала йому випити, а тоді розстебнула в нього сорочку й почала гладити груди. На той спогад Аллен аж усміхнувся, і молода жінка, яка йшла назустріч, лагідно всміхнулася йому у відповідь. Він чемно торкнувся рукою капелюха, і жінка всміхнулася ще ширше. Аллен попростував далі, відчуваючи в ногах приплив свіжих сил. Та коли він підійшов до ресторану, де мав зустрітися з Соломоном, то пошкодував, що згодився на це побачення. На серці в нього було не так, щоб розмовляти сьогодні про сина.

За обідом Соломон про Джіммі не згадував. Він розпитував про Леслі, про Керолайн, про Елінора та її чоловіка, турботливо поцікавився здоров'ям Аллена й розповів про свого товариша: йому, мовляв, уже шістдесят, він переніс ще тяжчий серцевий напад, ніж Стренд, а тепер грає в теніс по три сету щодня. Коли Аллен запитав про його засмагу, Соломон сказав, що саме повернувся з Каліфорнії, де пробув цілий тиждень — засмагав біля басейну в готелі у Беверлі-Хіллз, чекаючи, поки один рок-співак згодиться на його пропозицію. Кінець кінцем діло прогоріло, зате від поїздки лишилася хоч засмага. Потім Соломон заговорив серйозно — про Хейзена. Соломон, звичайно, був не менш заклопотаний, аніж доктор Прінз, однак на газети час знаходив. Він навіть дзвонив Хейзеніві, запитував, чи може чим-небудь допомогти, адже він теж знає у Вашингтоні багатьох людей. Але Хейзен його заспокоїв: мовляв, усе перемолось і нема про що турбуватися.

— А я цього не певен,— сказав Соломон Стрендові.— Один мій приятель працює у вашінгтонському бюро інформаційного агентства ЮПІ, і він сказав мені, ніби там щось заварюється, тільки він ще не знає, що саме. Я хвилююся за Рассела. Вони ціляться у найвразливіше його місце, в те, чим він найдужче пишається,— в його репутацію. Рассел багато чого бачив і багато чого робив, але боротися за це йому ще не доводилось, і він може потрапити в пастку. Я запропонував йому звернутись до адвоката, який допомагав мені й декотрим моїм друзям виплутуватися з таких темних справ, як оце в нього,— звинувачень у плагіаті, порушенні контракту, наклепі, хабарі, несплаті податків, подвійній бухгалтерії, шантажі, підкупі профспілкових діячів. Одне слово, весь отой темний бік закону, без якого не крутяться колеса бізнесу. Та

коли я назвав прізвиське того чоловіка, Рассел пирхнув і заявив, що не хоче бруднити руки об такого шахрая.— Соломон сумно похитав головою.— Може так статися, що одного ранку Рассел прокинеться нічим, і коли не у в'язниці, то на першій сторінці «Нью-Йорк івнінг пост». Навіть якщо він і не вчинив нічого, що справді суперечить закону.

— А ви гадаєте, він таки вчинив щось незаконне? — запитав Стренд.

Соломон усміхнувся йому так, як усміхнувся б легковірній дитині.

— Аллене, — мовив він, — ви ж бо вивчали історію. А в усій нашій історії — та й у світовій історії взагалі — чи був коли-небудь могутній, шанобливий чоловік, який би не... ну... не крутив би законом, як циган сонцем, — з гордості, з нетерпимості до бюрократії, з бажання наробити шуму, з добродійних чи релігійних міркувань? Як ви гадаєте? Моя дружина жартома називає мій бізнес «копальнями царя Соломона». Думаєте, я досяг так багато, додержуючись букви закону?

— З того, що ви мені кажете, випливає, ніби Хейзен, на вашу думку, поставив себе в таке становище, що департамент юстиції справедливо його переслідує, чи не так?

— Я це тільки припускаю, — похмуро відповів Соломон. — Якби ви вмовили Рассела послухатися моєї поради щодо адвоката, про якого я йому казав, то зробили б йому велику послугу.

— Він вважає мене вчителем, далеким від реального життя, з розумом, як у старої дівчи-бібліотекарки. Думаєте, він мене послухається?

Соломон засміявся.

— Ні.

Ім принесли каву, і Стренд помітив, що настрої у Соломона раптом змінився. Той уже дивився на співрозмовника оцінливо, так ніби складав про нього думку.

— Широ кажучи, Аллене, — почав Соломон, — я запросив вас на обід не для того, щоб говорити про Рассела Хейзена. Ви розмовляли з Джіммі?

«Нарешті!» — подумав Стренд, набираючись духу.

— Розмовляв, — відповів він. — Учора ввечері.

— Він вам сказав, що йде від мене?

— Сказав.

— І пояснив чому?

— Пояснив. — Стренд відповідав якомога байдужіше. — Суть у тому, що Джіммі, здається, хоче поліпшити своє становище. — Він відчув, що мимоволі намагається захищати сина.

— Поліпшити своє становище... — замислено проказав за ним Соломон. — Мабуть, це можна назвати й так. Поки що.

— Досить своєрідна жінка, щоб не сказати більше, — мовив Стренд. — По-моєму, вона загіпнотизувала його.

— Боюся, Аллене, що навпаки. Це вона загіпнотизована. Певна річ, кохання, ліжко тут важить багато. Її кидали всі чоловіки, які пробували з нею зійтися, а Джіммі вдає, ніби він у нестями від неї.

— Вдає?!

— Аллене, — терпляче мовив Соломон, — ви ж бачили ту даму. Ви б у неї закохалися?

— Мені не дев'ятнадцять років, — відповів Стренд, знаючи, що це найменш переконливий з аргументів.

— Це все придумав Джіммі, — вів своєї Соломон. — Принаймні він мені сам так сказав. Місяць тому прийшов до мене й зробив пропозицію: вони ставитимуть на платівках свою власну марку, самі розподілятимуть прибутки, я не втручатимусь у добір репертуару, виконавців, супровідних ансамблів — узагалі ні в що! Досить непогано як на дев'ятнадцятирічного хлопця! А я ж узяв його лише кілька місяців тому учнем, щоб зробити приємність другові. Джіммі заявив, що дає мені місяць на роздуми. Через місяць контракт у неї кінчається, і доти я маю обмірковувати його пропозицію. Якщо я скажу «ні», то він, мовляв, за-

бере її від мене. А вона ж дає найбільший прибуток із усіх, кого я маю. І все ж таки я сказав «ні». Я й сам умію часом кого-небудь трохи пошантажувати! — Соломон силувало всміхнувся. — Та я не допущу, щоб шантажували мене. Я сказав Джиммі, що звільняю його, проте Дайер улаштувала істерику, — вона саме записувала платівку і роботи лишалося ще тижнів на три, навіть за нормальних умов, — отож мені довелося тримати Джиммі ще цілий місяць. Але тепер я його звільнив. Я тільки хотів упевнитися, що ви про це знаєте.

— Дякую, — сумно промовив Стренд.

— Сподіваюся, все воно не вплине на ваші дружні почуття до мене.

— Ні, — відповів Стренд, хоч і знав, що це не так.

— Музичний бізнес — ремесло грубе, — мовив Соломон. — Часом навіть жорстоке. Але люди, особливо молоді, гадають, ніби вміють усе краще від інших, можуть усіх зневажати, ступати по трупах, нехтувати всіма правилами пристойності. Та вони помиляються! Боюся, ваш Джиммі не дуже міцно стоїть на ногах і ніколи не стоятиме міцно, коли так рано наживає собі ворогів. На короткий час до нього, звісно, прийде слава, Аллене. Та потім почнеться спад, і йому вже не буде упину. Мене це не тішить, скоріше навпаки, засмучує, бо я знаю: мої пророкування справдяться. Ця жінка небезпечна, як бомба, що має вибухнути. Голос у неї сідає, і вона знає про це. Їм потрібен захист, а Джиммі не здатен захистити у мжичку від води навіть рідну матір. Джоун нерозважлива, маніакально-депресивна жінка, і одного вечора, коли з'явиться новий юний геній, або коли її освистують на сцені, або коли довго не дзвонитиме телефон, вона вкотре уже ладна буде накласти на себе руки. Якщо вам пощастить переконати Джиммі отямитись, я прийму його назад. Згодом я зробив би з нього, початківця, справжнього професіонала. І це потрібно не мені — це потрібно йому. Адже ви мені вірите, Аллене, правда? — Соломон пильно дивився на нього через стіл. — Правда ж?

— Вірю, — мовив Стренд. — Учора ввечері я сказав Джиммі, що його вчинок гідкий. Я не люблю вживати крутих слів, ви знаєте, але йому я вчитав досить круто. Сказав, що мені за нього соромно, підвівся з-за столу й пішов. Але я знаю: я нічого з ним не вдію. Чи то він змінився за останні кілька місяців, чи то був такий завжди — але я його не впізнаю. Та хай там як, а Джиммі хоче піти власним шляхом. — Він пригадав, що сказав йому син про вдячність. Це, мовляв, однаково що вкласти комусь у руки ножа й підставити під ніж горло. — Мій син пішов з мого дому, — лагідно сказав Аллен засмаглому, розважливому чоловікові, який сидів навпроти. — І все, що я можу зробити, це помахати йому на прощання рукою. Мені дуже шкода.

Соломон перехилився через стіл і торкнувся його руки.

— Знаєте, що нам треба зробити? — мовив він. — Випити коньяку. Найкращого, який тут знайдеться.

Вони випили коньяку, а тоді Соломон сказав, що має зустрітись у себе в конторі з одним композитором.

— Він трохи пришелепкуватий, — зауважив Соломон. — Мовляв, може прийти до мене тільки в суботу пополудні. Це, каже, його щасливий день. Я двічі пропустив через цього сучого сина поїздки до Палм-Спрінгса й один вихідний на лижах. — Він усміхнувся, а тоді запитав: — А ви не хотіли б узятися до музичного бізнесу, Аллене?

— Ні, дякую, — мовив Стренд і подивився вслід Соломонові, що рушив через залу до дверей, — живе втілення успіху й міцного здоров'я. Йдучи повз столики, Соломон великодушно махав рукою приятелям — як ото папа благословляє паству.

Він стояв на центральному вокзалі, чекаючи поїзда о третій двадцять одна до Коннектикуту. Молода пара — високий хлопець і гарненька, набагато нижча за нього дівчина — так цілувалися на прощання, ніби розлучались на вічність. Спершу Аллен зацікавлено втупився в

тих двох, але потім зняюків, побачивши, як відверто, аж непристойно обіймаються вони на людях. Ідучи містом від ресторану до вокзалу, він думав про Джіммі, що, одурманений жінкою, кинувся в бозна-яку авантюру; про Керолайн, яка, коли вірити анонімній дружині викладача біології, крутить голови всім чоловікам і — подумати тільки! — руйнує сім'ю; про Елінор, що забила у маленьке містечко в Джорджії, бо вона, мовляв, не може жити без чоловіка, якого обрала і який обрав її. Згадав про те, що решту вихідних доведеться провести самому на безлюдному холодному подвір'ї школи, засмутила Аллена більше, ніж будь-коли. Місто збудило в ньому колишній його дух. Уперше він обурився, що Леслі немає поруч. «Вона собі витає у хмарах!» — згадав він про її лист. Він теж міг би витати у хмарах, якби був у Парижі. Аллен відвернувся від хлопця й дівчини, що й досі стояли, притиснувшись одне до одного, і пішов до телефонів-автоматів. Він знайшов у манхеттенському довіднику номер і завагався. Нарешті опустив монету й набрав номер. Він зачекав, поки пролунало десять гудків. Трубки ніхто не взяв. Юдіт Кінлін не було вдома. Стренд повісив трубку, забрав назад монету й поспішив до платформи, вхід на яку був уже відкритий. Він устиг до останнього вагона саме в ту мить, коли поїзд уже рушав. Шукаючи вільного місця, Аллен знову побачив низеньку дівчину, що цілувалася з хлопцем біля входу на перон. Вона плакала, притуляючи до очей хусточку. «Жінки щасливі, — подумав Аллен, сідаючи біля вікна напроти дівчини. — Вони можуть виплакаться...» Він навіть хотів був сісти ближче до дівчини, щоб заспокоїти її, а може, й самого себе. Та він ніколи в житті не залицявся до дівчат, і навряд чи варто починати тепер.

Самотній і до гіркоти добродесний, гріховний у намірах і пригнічений докорами грішного сумління, так ніколи й не скуштувавши втіхи від гріхопадіння, проклинаючи себе за те, що не здогадався подзвонити Юдіт Кінлін уранці, коли прокинувся, і сповістити, що він у Нью-Йорку, Аллен зажурено втупив очі за вікно. Поїзд виїхав із тунелю під Парк-авеню й погуркотів далі в усе тьмянішому світлі зимового дня.

У Нью-Хейвені, де Стренд мав пересісти на інший поїзд, який ішов на північ, він побачив, що дівчина давно перестала плакати, причепурила обличчя — ретельно підпудрила щічки й поклала свіжі рум'яна — і тепер жваво розмовляла з молодиком у довгому хутряному пальті, який сів до вагона в Стемфорді.

Стренд мимоволі згадав про Ромеро та його стриптизницю. «У життєвських справах — скажімо, заговорити до незнайомої дівчини в поїзді — Ромеро куди досвідченіший, ніж його вчитель історії», — подумав він.

Погода з нього просто знущалася. Ранок у неділю видався ясний, сонячний, кілька хлопців, що залишилися на вихідні в школі, ганяли на подвір'ї м'яча, і їхні крики, веселі й молоді, залітали до Аллена крізь відчинене вікно. Він ніколи не мав ні хисту, ні часу грати в м'яча, коли був хлопцем, і дзвінкі голоси за вікном цього осіннього погожого дня примусили його із сумом подумати про втрачені неповторні дні юності, дні, яких він не вмів тоді по-справжньому оцінити.

На душі в Аллена було гірко й самотньо. Останнім часом він не раз ходив післяобідньої пори з міс Коллінз до містечка пити чай. Йому подобався її спокійний голос, те, що вона не любила шкільних пліток, її скромні розповіді про свою майбутню книжку, — міс Коллінз саме працювала над нею, — присвячену американським романістам тридцятих років. Двічі вона приносила із собою роботи, які писав у неї на уроці Ромеро і які, на її думку, були особливо вдалі. Міс Коллінз заливалася рум'янцем, коли Стренд хвалив її за те, що вона зуміла знайти підхід до норовистого хлопця. Тепер він вирішив запросити її на обід, та коли набрав номер, стара мати, — міс Коллінз жила з матір'ю, — сказала, що дочка на один день поїхала до Нью-Йорка. «Не

щастить мені з учительками англійської — і вчора й сьогодні», — іронічно подумав Стренд і поклав трубку.

У відчаї він уже хотів був дзвонити Леслі. Та якби він розповів їй про Керолайн, про оті листи, про переїзд Джіммі до Каліфорнії та причину його переїзду, то тільки зіпсував би дружині відпочинок. Якщо Аллен подзвонить Леслі, вона неодмінно запитає про дітей, і доведеться брехати, а вона відчує, що голос його звучить нещиро, і розмова, звичайно, закінчиться погано. Крім того, дзвінок через океан коштував страшенно дорого, і Аллен усвідомлював, що в кінці місяця, коли надійшов би рахунок за цей дзвінок, він шкодував би за свій порив, навіть якби розмова з Леслі минула щасливо. Рекламні оголошення телефонної компанії у журналах завжди показують щасливих батьків, які дзвонять за тисячі миль своїм щасливим дітям, але ті оголошення ніколи не застерігають, що така звичка дуже небезпечна і шкільним учителям з їхньою мізерною платнею приохочуватися до неї не варт.

Стренд не задрив Хейзенів, що той має будинок на узбережжі, чудові картини, може роз'їжджати по світу й вечеряти в дорогих ресторанах. Він задрив тільки на те, що Хейзен міг, не замислюючись, узяти трубку й провадити довгі розмови з людьми в Каліфорнії, Англії, Франції — з ким завгодно і хоч би де був співрозмовник. Жалість до себе навіть збудила в Стренда зловтіху, і він подумав, що, незважаючи на свої можливості вести далекі телефонні розмови, Хейзен усе ж таки не домогів злагоди з дружиною та дітьми.

Це ж Елінор, пригадав Аллен, сказала йому про те, що Хейзенів син помер від наркотиків. Уже понад місяць Аллен не мав від дочки ніякої звістки й тепер вирішив, що пора з нею поговорити і з'ясувати, чи приїде вона на різдво до Хемптона бодай на день-два. Елінор не любить довго розмовляти по телефону, і дзвінок до Джорджії обійдеться йому недорого. Аллен дістав записника і знайшов її номер. Він був записаний там двічі — на прізвища «Стренд» і «Джанеллі».

Аллен набрав номер. Трубку взяли вже після першого гудка, так наче на тому кінці дроту з нетерпінням чекали дзвінка. Почувся голос Джузеппе. Він пролунав досить різко.

— Джузеппе, — сказав Стренд, — це Аллен. Як ви там?

— О, Аллен!.. — У голосі Джузеппе пролунало розчарування. — У мене все гаразд. Принаймні я так думаю.

— Елінор удома?

На другому кінці запала мовчанка, і Стренд подумав, чи не урвався часом зв'язок.

— Джузеппе, — гукнув він, — ви мене чуєте?

— Чую, чую, — відгукнувся Джузеппе. — Але Елінор немає. — Він якось дивно засміявся.

Стрендові спало на думку, що його зять, мабуть, п'яний. Але об одинадцятій ранку, в неділю?.. Навряд...

— Коли, ви думаєте, вона повернеться? Нехай подзвонить мені.

— Я не думаю, що вона повернеться.

— Як? — вигукнув Стренд. — Що ви таке кажете?

— Я не думаю, що Елінор повернеться, от і все. — Голос Джузеппе звучав тепер вороже.

— Що там у вас коїться?

— Нічого. Я сиджу в своєму клятому будинку, в Джорджії йдуть дощі, і я не думаю, що моя дружина повернеться.

— Що сталося, Джузеппе? — Стренд намагався говорити спокійно.

— Вона пішла.

— Куди?

— Не знаю. Пішла і все. Світ за очі. А на прощання сказала: «Не жди мене». Так і сказала.

— Ви посварилися?

— Та ні. Не зовсім. Скоріше трохи розійшлися в поглядах.

— Що ви маєте на увазі, Джузеппе?

— Нехай вона розкаже вам сама,— промовив Джузеппе рівним, байдужим голосом.— Я сиджу тут уже п'ять днів і ночей, відколи вона пішла, передумую все знов і знов і вже стомився від цього. Кінець кінцем Еліно́р неодмінно подзвонить вам.

— Вона здорова?

— Коли йшла від мене, то була жива й здорова, якщо вас це цікавить.

— Ви, певне, бодай здогадуєтеся...— Стренд затнувся.

На другому кінці дроту клацнуло, і настала тиша. Джузеппе поклав трубку. Стренд ошелешено втупився у трубку в своїй руці.

Хлопчачий голос за вікном гукнув: «Бий! Бий!»— а тоді почувся глузливий сміх. Мабуть, хлопець, який вибіг на пас, не втримав м'яча.

Того вечора, коли Керолайн привела з парку Хейзена,— закривавленого, напівглушеного,— Еліно́р була якраз у них. Вона поїхала на таксі разом з їхнім несподіваним гостем у кінці вечора, коли Хейзен, прощаючись з Алленом, мовив: «Я повинен сказати вам щось таке, чого, мабуть, не слід би казати: я заздрю, що у вас така родина, сер. Страшенно заздрю».

Тепер Стренд сумнівався, що Хейзен сказав би йому те саме цього ясного недільного ранку, бо якби хто-небудь спитав, де його, Алленові, діти, він не зміг би назвати адресу жодного з трьох. А якби, скажімо, він приїхав навідати свою найменшу дочку, то ще невідомо, чи застав би він її саму в кімнаті.

Коли другого дня Стренд прийшов після останнього уроку додому, перед Мелсоновим корпусом стояв пошарпаний фургончик з номерами штату Джорджія. Аллен подивився на ту машину, мов на примару, потім неквапно, з гідністю рушив до будинку.

Еліно́р сиділа в загальній кімнаті й розмовляла з Роллінзом. На ній досі було пальто, а на підлозі біля її стільця стояла велика валіза. Батька вона не помітила, бо сиділа до дверей боком. На мить Аллен затримався біля порога, відчуваючи полегкість від того, що побачив її спокійною, врівноваженою, так ніби приїхати без попередження до батька аж із Джорджії було для неї звичайнісінькою річчю.

— Еліно́р! — тихо мовив він.

Вона крутнулася на стільці, підхопилась на ноги, і вони зійшлись на середині кімнати. Обійми були короткі, Еліно́р легенько поцілувала його в щоку.

— Тату,— сказала вона,— я така рада тебе бачити!

— Ти давно приїхала?

— Хвили́н п'ятнадцять тому. Містер Роллінз був дуже люб'язний і склав мені компанію.

— Ваша дочка, тобто місіс Джанеллі, розповідала мені про цього-річну гру між командами Джорджії й Алабами,— пояснив Роллінз.— Джорджія взяла гору.

Стренд кивнув головою. Йому так хотілося по-батьківському міцно обняти Еліно́р і забути про все на світі... Але в цю хвилину на сходах з'явилися Хітц та ще два хлопці і стали, з цікавістю втупившись у них.

— Ходімо до нас,— сказав Стренд.— Це твоя валіза?

— Моя. Сподіваюся, ти не проти, якщо я поживу в тебе кілька днів?— Еліно́р усміхнулась. Її усмішка, ясна й щира, завжди глибоко вражала його, особливо коли Еліно́р піросла і стала часто напускати на себе суворий і діловий вигляд.— Я одержала від матері листа і знаю, що до різдва вона не приїде. То я й подумала, що тобі, мабуть, потрібне буде товариство.

— Так, звичайно.

Роллінз узяв її валізу, і вони рушили через хол до квартири. Троє хлопців, що й досі стояли біля сходів, дивилися їм услід. У вітальні Роллінз поставив валізу, і Еліно́р подякувала йому.

— Містере Стренд,— сказав Роллінз,— у мене для вас лист. Від

Хесуса. Я їздив на вихідні додому, і він попросив, щоб я передав вам листа.

— Як він там? — поцікавився Стренд, поклавши листа на стіл. — Шанується?

— У мене вдома інакше не можна. В нього все гаразд, — відповів Роллінз. — Ще один пестунчик у нашій родині! Він працює у братовому гаражі, заправляє машини. На тому тижні одержав повідомлення, що суд призначено на сьоме січня. Але його це, здається, не дуже турбує. Міс, тобто я хотів сказати, міс Джанеллі, якщо вам буде потрібна тут, у школі, допомога, то пам'ятайте — я завжди напoxваті.

— Я пам'ятатиму. — Еліно́р скинула пальто й критичним оком оглянула кімнату. — Щоб дуже розкішно, то ні, еге ж? — сказала вона, коли Роллінз пішов.

— Тут багато затишніше, коли мати вдома.

Еліно́р засміялася, підійшла до батька і міцно його обняла — цього разу по-справжньому.

— Ти не міняєшся, правда ж, тату?.. А тепер, — сказала вона, — чого мені хочеться, то це чашку міцного чаю! Покажи, де в тебе що в кухні, сідай і не турбуйся. А знаєш, тату... — раптом посерйозніла Еліно́р, — вигляд у тебе гірший, ніж міг би бути. Ти тут часом не перепрацьовуєшся?

— Я почуваю себе добре, — коротко сказав Аллен. Він провів Еліно́р на кухню й, коли вона заходила готувати чай, сів на стілець. — А тепер, — мовив він, — розповідай про себе. Вчора я розмовляв із Джузеппе.

Еліно́р зітхнула й повернулася від плити.

— Що він тобі сказав?

— Тільки те, що ти пішла з дому не знати куди. І нібито заявила, щоб він тебе не ждав.

— Більше він не сказав нічого?

— Він поклав трубку, і я не встиг більше нічого спитати.

— Що ж, — сказала Еліно́р, — принаймні він живий.

— Що це означає?

— А те, що вони погрожували його вбити. Нас обох.

— Святий боже! Ти серйозно?

— Вони серйозно! На тому тижні під наш ганок підклали бомбу. Вирвало всі вікна на фасаді будинку й двері. Нас якраз не було вдома. Вони пообіцяли, що коли навідаються вдруге, ми будемо вдома.

— Хто це — вони?

Еліно́р здвинула плечима.

— Стопи церкви, мер, начальник поліції, мерів своїх, — він керує компанією, яка забудовує місто, — кілька юристів, що верховодять у суді... Одне слово, вони. Приїхавши туди, Джузеппе за кілька місяців розкопав про ту зграю стільки, що тепер їх можна засадити до в'язниці на сто років кожного. Його охопила лихоманка Уотергейту. Він виступав так, ніби його так звані «розслідувальні репортажі» мають урятувати цілу націю від навали чужоземної армії. Все це були звичайнісінькі справи малого містечка, тяглися вони ще від часів громадянської війни, і люди жили з ними у злагоді, а ми тих людей просто роздратовали — ми, височні з північного штату, а один, власне, і не з північного штату — з Італії! Припхалися й зчинили бучу! Потім Джузеппе натрапив на якусь іще серйознішу справу, і почалися погрозливі дзвінки серед ночі. Я намагалася переконати його, що не варто підставляти голову під кулю тільки через те, що комусь там заплатили вдвічі більше за прокладання каналізаційних труб. Але ж він — упертий віслик і тепер, після тієї бомби, надував помститися. Купив дробовика й сидить потемки у вітальні, тримаючи його на колінах. Але найсумніше в цій історії те, що Джузеппе — не такий уже й блискучий видавець, і газета, може, була б краща, якби її видавали кілька випускників середньої школи. Щодо мене, то я мусила робити для газети якісь дрібниці, і це

було просто принизливо. Ми припустилися помилки, сказала я Джузеппе, і мені не хочеться складати йому компанію в подвійному самотубстві. Після останнього телефонного дзвінка з погрозою я дала йому один день на роздуми. Сказала, що їду геть, незалежно від того, поїде він зі мною чи ні.— Досі Елінор розповідала спокійно, не розпалюючись, але тепер обличчя її почало сіпатись, а голос звучав здавлено.— Джузеппе відповів, що йому не потрібен той день. І я поїхала.

— Кепські справи,— мовив Стренд. Він підвівся, підійшов до Елінор, яка наливала біля плити воду в чайничок, і обняв її.— Мені дуже прикро!

— Шлюби розпадаються щодня,— сказала вона.— І ще з гірших причин. Де цукор?

Він дістав цукор, і вони сіли в кухні за стіл пити чай.

— Чого ж ти раніше мене про це не повідомила? Де ти досі була? — запитав Аллен.

— Спершу вирішила сама переконатися, що такі не хочу повертатися до нього, а вже тоді повідомити про щасливу новину всіх,— сказала Елінор.— На це потрібен був час. Потім шукала, де оселитись і влаштуватися на роботу, щоб ніхто з моїх родичів на холодній півночі не хвилювався, що я стану для них тягарем.

— І знайшла?

Елінор кивнула головою.

— У моєї колишньої фірмі. Я виходжу на службу з другого січня. Мені навіть підвищили платню. На дверях висітиме табличка з моїм прізвищем. Дівочим прізвищем! «Елінор Стренд, помічник віце-президента».— Вона по-хлопчачому ошкірила зуби.— Моя відсутність змусила хазяїв корпорації розчулитись.

Вони мовчки допили чай.

— А що як мені подзвонити Джузеппе й поговорити з ним?

— Дзвони, якщо хочеш,— відповіла Елінор.— Але це нічого не дасть. Він сюди не повернеться й не признається братам, що зазнав поразки, розтринькав їхні гроші і тепер змушений підібгати хвоста й канючити, щоб вони прийняли його назад до сімейного бізнесу. Він скоріш ляже в могилу!

— І що ти збираєшся з ним робити?

Елінор пильно подивилась на батька.

— Спробую забути його. А якщо не зможу, то повернусь і злечу разом з ним у повітря.— Вона підвелася й сказала: — А тепер я б хотіла дати собі лад. Де буде моя кімната?

— Ходімо, я покажу.— Вони вийшли до вітальні, Аллен узяв валізу Елінор і повів її в спальню. Коли в передпокої проходили повз кімнатку, де була Алленова спальня, Елінор сказала:

— А чом би мені не спати тут?

— Це моя кімната.— Аллен відчинив двері до великої спальні.— А це — матирина. Влаштовуйся тут.

Елінор звела на нього очі. Погляд її був співчутливий — і це не дуже сподобалось Алленові.

— Ох, тату! — зітхнула Елінор, обняла його й заплакала в нього на плечі.— Як усе це жахливо!

Плакала вона недовго і незабаром сказала:

— Пробач мені.

Аллен залишив її розпаковувати валізу й вийшов до вітальні. Там на очі йому потрапив лист від Ромеро, що досі лежав на столі, і він узяв його в руки. Якусь мить дивився на нього, певний, що лист, хай який він буде, сьогодні вже не піднесе йому настрою. Потім розпечатав конверта й витяг два аркуші. То були фірмові бланки, вгорі на кожному було надруковано: «Автомайстерня Роллінза, ремонт і обслуговування». Почерк був дрібний, округлий, рівний і читався легко.

«Шановний містере Стренд!

Хочу подякувати за все, що ви і містер Хейзен намагалися для

мене зробити. Тепер я зрозумів: ви робили неправильно, допомагаючи мені, і я робив неправильно, що вам це дозволив. Хоч би яких поглядів дотримувались містер Хейзен, містер Бебкок і решта, я завжди дотримуватимуся протилежних. З мене вийшла б фальшива підробка під джентльмена, і люди, що оточують мене, бачили б цю підробку і обходили мене десятою дорогою все моє життя. Це не те, чого я прагну, містере Стренд. Для того, щоб зрозуміти свій народ і що-небудь зробити для нього, в'язниця — якщо мене чекає саме це — дасть мені більше, ніж десять років у престижних школах та першокласних університетах. Я повинен здобути освіту самотужки. Я читатиму які схочу книжки й робитиму свої висновки. І таких висновків я не винесу ні з Йельського, ні з Гарвардського, ні з іншого такого університету. Бібліотеки відчинені, а якщо я не знайду там потрібної мені книжки, то я завжди зможу її вкрасти. Згадуючи вираз вашого обличчя в ту хвилину, коли я розповів, як роздобув собі Гіббона, я й досі не можу втриматися від сміху.

Я знаю, ви думаєте, що я схиблений, бо весь час торочу: «пуерторіканець, пуерторіканець...» Але того, що ви для мене зробили, ви б ніколи не зробили для жодного з білих учнів, хай би який здібний він був. І зробили ви це для мене тільки через те, що я, незалежно від моїх здібностей, — не білий. Принаймні за вашими стандартами. А я не вмію приймати милостиню. І даремно я пробував приймати її. Тепер — кінець.

Я знаю, що ви скажете: а ось Роллінз, мовляв, не гребує приймати милостиню, і стане гідним громадянином, і зробить честь Данберрі і своїй родині, своїй расі та чотирнадцятій поправці до конституції Сполучених Штатів. Однак те, що в нас із ним темна шкіра, ще не означає, ніби ми однакові. Його родина вже давно зробила великий стрибок угору, і все, що їм лишається, це — дертися вище. А я сиджу в багнюці на дні безодні і драбини ніде не бачу.

Але ви заслуговуєте того, щоб знати про одну річ. Листи, які вкрав Хітц, я одержав від Керолайн. То були любовні листи. Все почалося з жарту, але потім це перестало бути жартом. Принаймні для мене. Я забрав собі в голову, що вона пише щиро. А виявилось — ні. Одразу після Дня подяки я поїхав до неї в коледж, бо вона писала, що хотіла б зі мною зустрітись, і я відповів, що приїду. Але Керолайн там не було. Я стовбичив із валізою в руці, як останній йолоп. Коли побачите її, скажіть, нехай більше так не жартує з хлопцями...»

Дочитуючи листа, написаного набагато чіткіше, ніж будь-яка шкільна робота Ромеро, Стренд у останньому абзаці виразно побачив перед собою ображеного юнака, над яким поглумилися. Далі було тільки два рядки:

«Якщо ви бажаєте добра отому жирному Хітцові, скажіть йому, що як я сяду в тюрму, то хай краще ховається, коли я звідти вийду.

Щиро ваш *Хесус Ромеро*».

«От і ще одну битву програно, — подумав Стренд. — Цього й слід було сподіватися. Хоч Ромеро зовсім юний, а збагнув, що його жде в житті. Гот, приречений перебувати за брамою, надто гордий, щоб замаскуватись і проникнути всередину ворожої фортеці. Історія, зрештою, на його боці». Стренд зітхнув і стомлено потер очі. Згорнувши листа, поклав його назад у конверт і сховав до кишені піджака. Колись він покаже його Керолайн.

Розділ восьмий

Різдво випадало на понеділок, і канікули починались у п'ятницю пополудні. Аллен з Елінор ще встигали виїхати після уроків до аеропорту Кеннеді й зустріти літак компанії «Трансуорлд Ер Лайнз», яким

прилітала Леслі. Серед тижня подзвонив Хейзен, і Стренд сказав йому, що немає потреби посилати машину до Данберрі. Керолайн прилетить у аеропорт близько першої години, зачекає там, і вся родина поїде до Істхемптона разом. Хейзен розмовляв з Ромеро й повідомив, що той дурний хлопець досі наполягає, щоб на суді його визнали винним. Ромеро сказав Хейзенові, ніби цілком задоволений містером Холлінгзбі й не хоче, щоб Хейзен марнував час і приїздив на суд.

— Хлопчисько безнадійний,— підсумував Хейзен.— Хоч би що ми для нього робили, користі він з того не матиме. Ну гаразд, до зустрічі в п'ятницю!

Алленові було приємно, що Еліно́р з ним, хоч він і бачив, як важко дочці прикидатися спокійною і веселою. Він знав: Еліно́р робить це задля нього — і був їй вдячний. Він намагався не помічати, як на кожен телефонний дзвінок вона схоплювалася і хапала трубку, як напружено лунав її голос, коли вона гукала: «Алло!» Та Джузеппе їй не дзвонив і вона йому теж. Пізно ввечері, коли Еліно́р думала, що батько спить, він чув, як вона неспокійно ходить по квартирі.

Двічі, коли дочки не було вдома, він пробував подзвонити Джузеппе, але той, почувши Алленів голос, відразу клав трубку. Еліно́р про ці дзвінки нічого не знала.

Вона запитала в батька, що нового у Керолайн і Джіммі. Перед самим від'їздом із Джорджії Еліно́р одержала від матері листа і знала про її тріумф з двома картинами, а також про те, що Леслі захотіла побути в Парижі ще трохи. Еліно́р сказала, що в своїх листах мати схожа на захоплену дівчинку і це, мовляв, смішно й приємно. Вона, мовляв, і раніше здогадувалася про те, що в матері справжній хист, і тепер, коли його нарешті визнали, дуже рада за неї, хай він навіть і проявився поки що тільки в двох картинах.

— Ось побачиш,— казала Еліно́р батькові,— тепер мати працюватиме, мов одержима, і ти радітимеш, коли вона знаходитиме хвилину зварити тобі вранці чашку кави.

Стренд ретельно просіював для неї новини про Керолайн та Джіммі. «Досить з неї і цього гнітючого очікування та страху почути щось таке від Джузеппе або й гірше — від когось про Джузеппе,— міркував Аллен.— Йї тільки й бракувало хвилюватися за сестру та брата». Отож він тільки показав Еліно́р листа від Керолайн, в якому та писала, що її обрали «міс Болільницею». Повертаючи листа батькові, Еліно́р засміялася:

— Я бачу, моя сестричка вбивається у пір'я з великим шумом!

— Що правда, то правда,— погодився Стренд. Якби він показав їй листа від дружини викладача біології та від Ромеро, то Еліно́р зрозуміла б, що то насправді за шум. І навряд чи відгукнулася б про сестру так весело.

Про Джіммі Аллен сказав тільки, що той поїхав до Голлівуда на нову роботу й заробляє там значно більше, ніж на колишній. Розповів також, що Джіммі став великим франтом і набув звичку випивати за вечерею три мартіні.

В Еліно́р скривилося обличчя, коли вона про це почула.

— Отже, вперед і вгору! Підкоряючи на своєму шляху всі серця й голови! Принаймні він не обернувся на цілковитого нікчому, яким мало не став, коли ми всі жили в Нью-Йорку. Він надсилає вам гроші?

— Нам гроші не потрібні,— коротко відказав Аллен.

Еліно́р сумно подивилася на батька.

— А знаєш, тобі теж не завадило б купити собі два-три гарні костюми.

Але більш вона про це нічого не казала.

Дорога від школи до аеропорту старим фургончиком була досить приємна. День видався погожий, машин їхало небагато. Еліно́р вела фургончик обережно, вміло, і в них вистачило часу зупинитися за Грін-

віцем і пробідати в дуже милому кафе, рекламу якого Еліно́р побачила в «Нью-Йоркері». Обо́х — і дочку, й батька — дуже потішили погляди, якими зустріли їх відвідувачі кафе: захопленими — її і чи то заздрісними, чи то несхвальними — його.

Вона стисла його руку й прошепотіла:

— Вони гадають, що ти старий зальотник, який чкурнув зі своєю секретаркою погуляти!

— Може, колись я й спробую так зробити, — відповів Аллен, сміючись. — Якщо вже я такий невідпорний. От тільки спершу мені доведеться найняти секретарку. — Та коли Еліно́р пішла до туалетної кімнати причесатись, Аллен згадав про Юдіт Кінлі́н, про дівчину з хлопцем у хутряному пальті в поїзді, і йому стало цікаво, що було б, якби він кудись поїхав на вихідні з чужою жінкою, і чи взагалі колись так буде.

Підійшовши до виходу з митниці, щоб там зачекати Леслі й Лінду, вони побачили Керолайн. Дівчина радісно заверещала, кинулась до них і спочатку міцно обняла батька, а потім сестру.

— Тату, — мовила вона з докором, — чого ж ти нічого мені не сказав! Я думала, вона й досі скніє в Джорджії. Оце сюрприз! А де твій красень чоловік, Еліно́р?

— Скніє, — кинула Еліно́р. Тоді ступила крок назад. — Дай-но я подивлюся на тебе!

Керолайн стала в промовисту позу манекенниці: ноги широко розставила, однією рукою вперлася в бік, другу в жесті танцюристкі підняла над головою.

— Як я тобі подобаюсь у своєму новому вигляді?

— Вигляд цілком пристойний, — сказала Еліно́р. — Тепер я навіть рада, що мій чоловік у Джорджії. — Вона застережливо поглянула на Аллена, і той збагнув: Еліно́р не хоче розповідати Керолайн, чому Джузеппе лишився в Джорджії і чого вона боїться. — Ти начебто трохи схудла?

— Вони щодня намагаються заганяти мене до смерті! — відповіла Керолайн.

— Тобі так личить.

«Оцінка Еліно́р досить-таки стримана», — подумав Аллен. Він був певен: Керолайн тепер одна з найчарівніших дівчат, яких він бачив у своєму житті. Обличчя в неї стало привабливіше, очі іскрилися здоров'ям і радістю, шкіра була чиста, свіжа, рум'яна, довгі ноги — гарні й міцні. Зі своїм новим носом і набутою за останній час упевненістю в собі Керолайн перестала бути схожою на нього, зате почала навдивовижу нагадувати юну Леслі. Приємніше порівняння годі було й придумати. Згадавши про листи, про які врешті доведеться з нею говорити, Аллен спробував знайти в ній бодай якісь ознаки розбещеності. Однак не знайшов. Керолайн виглядала цнотливою, по-дитячому невинною.

Коли з митниці потяглася вервечка пасажирів, швидко підійшов Хейзен.

— Привіт усім! — кинув він, тиснувши руку Стрендові, і на мить завагався, коли до нього підійшла Керолайн, міцно обняла його й підставила для поцілунку щоку. Нарешті він поцілував її. А коли привіталася Еліно́р, Хейзен вагався трохи довше, але потім поцілував і її. — Я боявся, що спізнюся. Рух за містом жахливий! П'ятниця, та ще й перед святом! Гіу, Лінда завжди виходить остання, з будь-якого літака. Поки вернеться по-забуті речі, поки підфарбується, то літак уже готовий летіти назад.

Коли Леслі з Ліндою вийшли і Леслі побачила серед інших Еліно́р, на очі їй накопилися сльози, і на мить вона зупинилася. Аллен вражено дивився на неї. Леслі завжди вміла стримувати свої почуття й ніколи не плакала від радості. Потім вона кинулася до них і всіх обцілувала. Поки всі усміхалися, сміялись, тиснули одне одному руки, говорили про багаж, про те, хто в яку машину сяде, казали одне одному компліменти, Лінда теж усіх обцілувала.

Вийшовши з аеровокзалу, вони вирішили, що Керолайн з Ліндою

сядуть до Хейзена, а Леслі й Аллен поїдуть з Еліно́р у «фольксвагені». Шофер, кремезний молодик в уніформі, допоміг скласти речі у «мерседес» та в багажник на дашку машини.

— А де ж Конрой? — поцікавився Стренд.

— Розкажу вам потім. — Хейзен скривився так, ніби скуштував чогось кислого, й сів у машину.

Коли «мерседес» рушив, Еліно́р пішла на стоянку по свою машину і Леслі з Алленом лишилися на тротуарі самі. Аллен задоволено дивився на дружину. Здавалося, вона помолодшала років на десять, і тепер, на його думку, її можна було прийняти за старшу і вродливішу сестру Еліно́р. Але не набагато старшу. Він несамохіть обняв і поцілував її.

Леслі всміхнулася в його обіймах.

— Раніше ти цього на людях не робив!

— Я не міг стриматися. Ти стала в Парижі, як квітка!

— Париж мені, звісно, пішов не на шкоду. — Потім Леслі споважніла. — Аллене, — сказала вона, — мені не слід би виплескувати на тебе все одразу, але воно мене переповнює, і я не можу більше ні про що думати. Я вже хотіла була тобі написати, але подумала, що повинна бачити вираз твого обличчя, коли казатиму про це...

— Що ж ти збираєшся мені сказати? Може, знайшла в Парижі коханця? — Аллен сподівався, що голос його прозвучав спокійно.

— Аллене, — мовила вона з докором, — ти ж знаєш, я не така.

— Минуло багато часу. Жінці можна й простити. — Проте він зітхнув з полегкістю.

— Але не такий жінці. Ні, це куди серйозніше, ніж коханець. Знаєш, про що я хочу тебе спитати? Як ти гадаєш, ти зміг би влаштуватися на роботу в Парижі, бодай на рік? Там є американська школа, і я певна, Рассел у ній кого-небудь знає.

— Одне невеличке запитання щодо грошей, — промовив Стренд. — Квитки на літак і де будемо жити? І такі інші дрібниці.

— Викрутимось, — сказала Леслі. — Я теж дещо матиму. Власник галереї обіцяє фінансувати мене протягом року — зовсім невеликою сумою, звичайно, — якщо я повернусь і працюватиму з художником, що купив мою картину. Після того як я попрацювала поруч із ним і послухала його, у мене цілком змінилося уявлення про живопис. Тепер я відчуваю, що нарешті от-от кимось стану.

— Ти завжди була кимось, Леслі! — Аллен був прикро вражений.

— Ти розумієш, що я маю на увазі. Невже ти хочеш, щоб решту свого життя ми провели в такому глухому закутні, як Данберрі? — Леслі говорила спокійно, не нервуючись, проте в останніх її словах Аллен відчув досаду.

— Я не замислювався про решту свого життя. Досі я вдовольнявся тим, що жив від понеділка до понеділка.

— Ох, любий! — зітхнула Леслі. — Я тобі просто набридла. Забудь про те, що я сказала. Я більше ніколи тобі про це не нагадуватиму. Розкажи про Еліно́р. — Голос її звучав безтурботно, так ніби думка оселитись у Парижі була не варта уваги. — Де Джузеппе?

— Нехай краще Еліно́р сама тобі розповість.

— Неприємності. — Це не було запитання.

Він кивнув головою.

— Великі?

— Можуть бути й великі. Поки що я не знаю. Поговори з нею віч-на-віч. Еліно́р не хоче, щоб Керолайн і Рассел почули про це. А ось і вона, — сказав він, коли під'їхав «фольксваген».

Стренд сів позаду, щоб Еліно́р мала змогу поговорити з матір'ю. Старий автомобіль гудів, дочка розмовляла тихо, і Аллен не міг розчутити, що саме вона казала. Та зрідка до нього долиняло ім'я Джузеппе. Хоч Леслі й не поставила йому ультиматум, як Еліно́р своєму чоловікові, проте Аллен відчував, що тепер і він, як Джузеппе, стояв перед вибо-

ром—або поїхати з дружиною, або лишитися самому. Аллен не втручався, коли його діти обирали свій шлях у житті, тож чи мав він право бути менш великодушним до дружини? Йому ніхто не загрожував бомбами, як Джузеппе, але, дивлячись на обставини очима Леслі, він розумів, що Данберрі для неї — не набагато привабливіше містечко, ніж те, з якого втекла її дочка. Зрештою, про Париж він ще поміркує.

Бурмотіння Елінор стихло. Потім він почув, як Леслі голосно промовила:

— Ти зробила дуже правильно. Це ж просто жах! І якщо я його побачу, то так йому й скажу. Коли він такий дурний і впертий, щоб ризикувати власним життям, то це його справа. А вимагати, щоб і ти важила своїм життям,—це неподобство! — І обернувшись, мовила: — Аллене, я сподіваюся, ти сказав Елінор те саме!

— Тільки ще міцнішими словами,— відповів Аллен.

— Ти пробував поговорити з Джузеппе?

— Я двічі йому дзвонив. Він клав трубку відразу, як тільки чув мій голос.

— Ти казав Расселові?

— Я вирішив, нехай це краще залишиться між нами.

— Певне, ти маєш рацію,— мовила Леслі, але в голосі її вчувався сумнів.

«Цікаво,— подумав Аллен,— чи Елінор сказала матері про те, що намагатиметься забути свого чоловіка, а якщо не зможе, то повернеться до нього?» Проте він сподівався, що Елінор у своїй тихій розповіді не зайшла так далеко. Бо якщо вона про це сказала, то Леслі так стривожиться, що це затьмарить їй усю радість від несподіваного успіху у Франції — радість, яка буде вдвічі більшою, коли він скаже, що таки спробує влаштуватись учителем у американській школі в Парижі.

Коли вони приїхали до Хейзенового будинку на узбережжі, вже сутеніло. Рівно й тихо шумів океан, а в чорній безодні неба блищали зорі. Стренд глибоко вдихнув холодне солоне повітря й, коли видихав, відчув у горлі та легенях поколювання.

Хейзен сидів в одному з двох однакових шкіряних крісел з високими спинками, що стояли обабіч каміна. Охоплені полум'ям дрова стріляли синюватими й зеленавими іскрами. В кутку стояла ялинка, прикрашена лелітками й різнобарвними скляними кульками, в яких відбивалося тремке полум'я. Кімнату сповнювали пахощі глици. В руці Хейзен тримав склянку, і, коли жінки пішли розпаковувати речі, він налив віскі з содовою й Алленові.

— Я вже й забув, як тут чудово! — вигукнув той. — І коли знову приїхав сюди, аж відчув у собі приплив свіжої сили. — Він сів у крісло напроти Хейзена й простяг ноги ближче до тепла, яке йшло з каміна. — Я хочу вам подякувати від усієї нашої сім'ї за це свято, а потім замовкнути і більш про це не говорити.

— Спасибі,— кивнув головою Хейзен. — Особливо за те, що більш про це не говоритимете. Дуже шкода, що Джиммі не зміг приїхати.

— Він у Каліфорнії.

— Я знаю,— мовив Хейзен. — Соломон казав мені.

— Він розповів вам усе?

Хейзен кивнув головою.

— Соломон робить із мухи слона. Чесголюбний юнак побачив свій шанс і вирішив ним скористатися. Я певен, Соломон і не те витворяв, коли був у такому віці, як Джиммі. І я теж. Не треба бути щодо цього моралістами, Аллене.

— Коли я спробував дорікнути Джиммі, він сказав: «Рицарські часи минули».

Хейзен заміявся.

— Саме такого погляду й слід додержуватись! І минули вони давно.

— А як справи у вас?

— Звичайні дрібні прикросі.— Хейзен здвигнув плечима.— Я вигнав Конроя.

— Отож я й здивувався, що в аеропорт приїхав не він.

— Мені стало відомо, що моя дружина, ота нікчема, платила йому, а він шпигував за мною. Ось чому того вечора в Турі вона так багато знала про вас і вашу сім'ю. А всі ці балачки про мораль...

«Бідолаха із сірим обличчям,— подумав Стренд про Конроя.— Він умів усе». Аллен пригадав, як Конрой міцно тримав його серед хвиль своєю тонкою рукою, переборюючи течію, пригадав, як обом було ніяково, коли Аллен почав дякувати йому за врятоване життя, і той принизливий чек на тисячу доларів від Хейзена. Згадалися й Хейзенові слова: «Для нього гроші — все. Він їх відкладає, мов хом'як». Навряд чи той чоловік думав про винагороду, коли Аллена потягло в океан і він кинувся за ним у хвилі. Мораль буває різна. Аллен знав, що марно просити Хейзена змінити рішення й дати Конрою ще один шанс. Зрада переважила колишні заслуги й відданість.

— Що ж,— мовив Хейзен,— зате Леслі, здається, просто в чудовій формі. Ви повинні дуже дякувати Лінді за те, що вона взяла її з собою до Парижа.

— Ця поїздка справді обернулася вигодою,— сказав Аллен без особливої радості.— Можливо, навіть завеликою.

— Що ви хочете цим сказати? — Хейзен глянув на нього скося.

— Вона хоче повернутися туди.

— І що в цьому поганого?

— Вона хоче повернутися туди нехайно.

— Он як!..— Хейзен замислено втупився в склянку.

— Леслі, здається, взяла собі в голову, що чоловік, у чий майстерні вона працювала, зробить із неї генія.

— Вона так і сказала?

— Ну, не так пишномовно,— зауважив Аллен.— Вона хоче стати художницею і гадає, що саме в Парижі може здійснитися її мрія.

— І що в цьому поганого? Ви ж не з тих чоловіків, які вважають, що жінка має навіки бути прикута до кухні, правда ж?

— Та ні, думаю, що не з тих.

— Знаєте, я збагнув, що в неї талант, ще того першого вечора у вас удома, коли побачив її пейзажі. Може, й не великий талант, зате справжній. І тепер Лінда каже, що в Парижі багато хто в захваті від її картин. Іноді чужі люди відкривають нам очі на те, що ми бачимо день у день.

— Все це я знаю, Расселе, але...

— Але що? Що стоїть на заваді?

— На заваді стоїть те, що вона хоче, аби і я поїхав з нею до Парижа.

Хейзен нічого не відповів, тільки тихенько свиснув.

— Я не свиснув, коли вона сказала мені про те,— мовив Стренд.— Леслі хоче, щоб я спитав у вас, чи серед ваших знайомих нема когось, хто був би зв'язаний з американською школою в Парижі і міг би влаштувати мене там на роботу. Хоча б на рік. Тоді б я запитав Бебкока, чи він не пустить мене на рік у неоплачувану відпустку. Слухайте, Расселе, ви зробили для нашої родини вже й так багато. Якщо в цьому є для вас бодай найменша складність, то так і скажіть. Тоді ми з Леслі спробуємо зробити що-небудь самі.

— Дайте подумати, дайте подумати...— Хейзен відкинув голову на спинку крісла і втупив погляд у стелю. Здавалося, він не почув Стрендових останніх слів.— Дайте подумати... Кого я знаю? Ну звісно! В директора нашої паризької контори двоє дітей, і вони вчаться в американській школі, а сам він — член ради тієї школи. Завтра я йому напишу. Я подзвонив би, але тепер у Франції теж різдво, і я знаю, що

він поїхав на десять днів кудись кататися на лижах. Я певен, тут мож-
на буде щось зробити.

— Мені б не хотілося використовувати вас як бюро працевлашту-
вання,— сказав Аллен.

— Багато інших використовують мене для куди гіршого! Не тур-
буйтеся, це дрібниці.

Увійшов містер Кетлі й сказав:

— Вам дзвонять, сер.

Хейзен узяв із собою склянку й пішов до бібліотеки. Стренд помі-
тив, як він причинив за собою двері, щоб не чули його розмови.

Коли Хейзен повернувся до вітальні, вигляд він мав похмурий.

— Аллене,— сказав він,— вам доведеться вибачитись перед усіма
за мене. Я мушу їхати до Нью-Йорка. Негайно. Дзвонила дружина.
Сьогодні пополудні вона прилетіла з Парижа в Нью-Йорк. Літаком
компанії «Ер Франс». Добре хоч вона не сіла на літак компанії «Транс-
уорлд Ер Лайнз», яким летіли Леслі й Лінда, а то вони були б не в
захваті від такого товариства протягом усього рейсу. Жінка п'яна й
каже, що коли я не повернуся сьогодні до Нью-Йорка, то вона приїде
сюди і всім нам покаже, що вона не якась там дурепа. Однієї такої
сцени на рік більш ніж досить. Я повинен знайти якусь раду. Мені
дуже прикро, що через мене псується вечірка. Скажіть решті, нібито в
мене справи. Нехай усі їдять, п'ють і веселяться.

— Коли ви повернетесь?

— Не знаю. Я подзвоню.— Хейзен довгим поглядом обвів кімнату,
сумно похитав головою.— Господи, як же я не хочу їхати звідси! —
І пішов.

Стренд допив віскі й неквапно рушив нагору сказати Леслі, що
їхнього господаря викликали в справах до Нью-Йорка.

Різдвяний обід був розкішний, але невеселий. Відсутність Хейзена
гнітила всіх. Вони поклали під ялинкою свої подарунки, але вирі-
шили не розкривати їх, поки не повернеться господар дому. Порожній
стілець на чолі столу навіював на всіх, навіть на Лінду, похмурий на-
стрій. Розмова за столом не в'язалась, і всі були раді, коли закінчили
їсти.

О третій годині, коли вони випили на завершення обіду по чарці
кальвадосу, надворі захмарилося і впав туман. Однак Леслі, Лінда й
Елінор тепло вдяглися й пішли прогулятися на берег, так наче їх щось
гнало з дому. Керолайн умостилася перед телевізором, а Аллен під-
нявся нагору й ліг трохи подрімати. Йому приснилося, ніби його замк-
нули в одній кімнаті з Конроем та місіс Хейзен, і він спостерігав, як во-
ни позивали з себе одягу й почали непристойно скакати одне на од-
ного. Він прокинувся мокрий від поту, пам'ятаючи сон дуже невиразно,
але з хворобливим відчуттям жаху від безглузлого калейдоскопа, що
промігтів у його уяві.

Зійшовши вниз до вітальні, Аллен побачив, що жінки досі не по-
вернулися. Керолайн розмовляла в бібліотеці по телефону, та коли
побачила крізь прочинені двері батька, то поквапно кинула: «Я не мо-
жу більше говорити. Бувай!» Вона поклатла трубку й знову вмостилася
перед телевізором.

Зацікавлений, Аллен увійшов до бібліотеки.

— Керолайн, з ким ти розмовляла?

— Та так, ні з ким,— відказала дівчина, не дивлячись на нього,

— Ні з ким розмовляти не можна,— заперечив Аллен.

Керолайн натисла кнопку й вимкнула телевізор.

— Як хочеш знати,— сказала вона зухвало,— то я розмовляла з
Хесусом. Із Хесусом Ромеро! Це він мені дзвонив. Я надіслала йому з
Арізони різдвяну листівку, а школа переслала її йому. Він спробував
подзвонити нам у Данберрі, але прибиральниця сказала йому, що ми

тут, і він вирішив побажати мені щасливого різдва. У цьому є щось злочинне?

Аллен сів на канапу поруч із дочкою й ніжно взяв її за руку.

— Керолайн,— сказав він,— нам треба поговорити. Нам удвох.

— Та певно, що треба! — відповіла Керолайн. Тепер вона була сердита чи вдавала, ніби сердиться. — Чому мені ніхто не сказав, що Хесус був у тюрмі, а тепер його випустили під заставу і що його виключили зі школи й судитимуть?

— Ми не знали, що ти так цікавишся цим хлопцем. Не знали до останнього часу.

— Атож, цікавлюсь! І дуже цікавлюсь!

— Я зрозумів це, коли почув, що ви писали одне одному листи.

— Ти щось знаєш про ті листи?

— Чимало. Принаймні знаю про їхній зміст. Хоч я їх і не читав. Не хвилюйся, твої листи вже знищено.

— Я й не хвилююсь! — грубо відказала Керолайн.

— А ось два листи, які залишились. — І Аллен дістав листи від Ромеро та дружини викладача біології. Він тримав їх у внутрішній кишені піджака — щоб на них випадково не натрапила Леслі. Поки Керолайн читала, він повернувся до неї спиною і дивився на океан. Потім почув, як рветься папір, і побачив, що дочка кинула клапті листів у невеликий камін, який сповнював Хейзенову бібліотеку теплом і затишком.

Керолайн заридала і, коли він підійшов до неї, обхопила його руками.

— Ох, тату, тату! — схлипувала вона. — Ну чому вони до мене прискіпуються? Чому пишуть про мене такі жахливі речі?!

— Бо ти була жорстока й завдала їм болю, — відповів Аллен, тримаючи дочку в обіймах, глибоко вражений її сльозми.

— Я просто розважалася, — ридала вона. — Більшість своїх листів Хесусові я переписала з листів, що їх одержували дівчата з моєї кімнати від своїх хлопців, або з «Коханця леді Четтерлей», або з Генрі Міллера. Мені хотілося здаватись досвідченою і сміливою, та я гадала, що він теж сміятиметься, бо ми з дівчатами сміялися, коли читали ті листи. Потім, коли він написав, що на День подяки приїде, я злякалася по-справжньому. Він писав так серйозно! А старший викладач Свенсон — ну, той просто ходив за мною по п'ятах, як хворий собака, і все торочив, нібито вони з дружиною і не торкаються одне одного й вона його скоро покине... І я зласкавилася над ним... Але сказала йому, щоб День подяки він провів зі своєю сім'єю. Мені довелося втекти й від нього, й від Ромеро, і на другий день після свята я поїхала до Тусона з одним футболістом. Він розказав мені про геть усі ігри, в яких брав участь від другого курсу в коледжі. В мене зроду не було ще такого *нудного* свята. Ось яка я штучка, тату! — Керолайн уже не плакала і з таким гнівом вимовила слово «нудного», ніби, наголюючи на цьому, хотіла применшити свою вину.

Аллен зачекав, поки вона перестане схлипувати, й дав їй свого носовичка, щоб витерла сльози. На душі йому стало легше від того, що обидва листи нарешті згоріли. Дочка подивилася на нього з острахом.

— Ти думаєш, я розпусна, так? І збираєшся виляяти мене?

— Якби я знав, що це допоможе, то виляв би. Але я не думаю, що ти розпусна. Я думаю, ти виявила легковажність, а це часом гірше, ніж бути розпусною. Чому ти поклала трубку, коли розмовляла з Ромеро й побачила мене?

— Мама знає про листи? — Керолайн зволікала час, і Аллен це розумів.

— Ні. І ніколи не дізнається, якщо ти не скажеш. То все ж таки, чому ти поклала трубку?

— Я просила пробачення за те, що мене не було в Арізоні, коли

він приїздив. І...— Вона підвела голову й зухвало глянула йому в очі.— Я запросила його сюди!

Аллен сів. Тепер він боявся, що розмова буде довга й неприємна.

— Це не твій дім, ти ж знаєш, Керолайн,— сказав він, намагаючись говорити спокійно.

— Я не запрошувала його спинитися тут. Я сказала, що зустрінуся з ним у містечку.

— Коли?

— Він подзвонить і скаже.

— Чому ти хочеш його бачити?

— Бо він мене зачаровує! — вона вимовила це слово з якоюсь наче аж насолодою.— Він зачарував мене із самого початку, коли я побачила його за вечерею після отого фантастичного проходу на футбольному полі. Я розповіла про це мамі. Хіба вона тобі не казала?

— Мабуть, казала, тільки не такими словами. Ти його після того бачила?

— Ні. Тільки писала йому. Він такий запальний, такий розумний!..

— Так, це правда. Що запальний, то запальний,— холодно зауважив Аллен.— Ти сама сказала, що злякалась його...

— Це одна з рис, яка в ньому приваблює. Решта хлопців, котрих я знаю... Отой викладач Свенсон...— Керолайн глузливо наморщила носа.— Всі вони з одного тіста — недопеченого. Якщо Хесус і досі хоче бачити мене, то я теж хочу зустрітися з ним.

— Найпевніше, що ти зустрінешся з ним у в'язниці.

— Що ж, як у в'язниці, то й у в'язниці! Я не маю наміру повертатися до того жакливого коледжу, де про мене плетуть таку мерзоту!

— Ми поговоримо про це згодом,— сказав Аллен.— У тому, що вони розповідають, є частка правди?

— Трохи є. Зовсім мало. Ох, тату, хлопці й дівчата тепер не такі, які були за вашої з мамою молодості. Ти й сам знаєш.

— Так, знаю. І ненавиджу це!

— І мама знає. Вона не стримить носом із ранку до ночі в книжках! — грубо сказала Керолайн.— Як ти гадаєш, хто дав мені запобіжні таблетки на день мого народження, коли мені сповнилося шістнадцять?

— Ти, мабуть, хочеш сказати, що твоя мати?

— І ти шокований!

Стренд із болем побачив, що на обличчі в дочки відбилася зловтіха.

— Я не шокований. Твоя мати розумна жінка,— відповів він,— і знає, що робить. Я тільки здивований, що вона забула сказати про це мені.

— А знаєш, чому вона не сказала? Бо вона в змові!

— В якій змові? — вражено запитав Аллен.

— Всі ми любимо тебе й хочемо, щоб ти був щасливий.— Керолайн заговорила голосом дитини, яка починає пхикати.— Ми всі — і мама теж — зовсім не такі, якими ти нас усе життя бачиш. Ми твої, і тому ти вважаєш, що ми ангели. Ні, ми не ангели, але задля тебе ще з дитинства прикидалися ангелами. Наша сім'я — це трупа акторів, у тім числі й мама, коли хочеш знати правду. А публіка — один чоловік: ти! Щодо Елінор та Джіммі, то не хочу навіть говорити про них. Але всі ми не такі гарні, як ти собі гадав, і я казала мамі, що не треба прикидатися, бо кінець кінцем ти про все дізнаєшся, і тоді це завдасть тобі ще більшого болю. Але ж ти знаєш нашу маму — вона залізна, і, коли вже що-небудь вирішила, на неї ніхто не вплине. Ну ось, тепер ти все знаєш. Я не кажу, що ми *погані*. Ми просто люди. *Сучасні* люди.

— Людиною можна бути по-різному,— мовив Аллен.— Навіть у наш час. Виходить, я повинен перед тобою — ні, перед усією сім'єю — вибачитись. Та, незважаючи на те, що я все життя був сліпий, а ви дуже людяні, незважаючи на те, що світ тепер зовсім інший, мені важко погодитися з тим, як легко ти граєш людським життям... Ота нещасна дружина біолога... Хесус Ромеро...

— Тату, не я змінила світ! — заплакала Керолайн. — Я тільки прийшла в нього — в такий, який він є. І не дорікай мені за це. — Вона знову заплакала, втираючи сльози його носовичком. — І не я шукала Хесуса Ромеро. Ти сам привів його в наше життя. Хіба ні?

— Так, це правда, — мовив Аллен стомлено. — І зробив помилку. Це теж правда. Але я не хочу, щоб тієї самої помилки припустилася ти. Якби ти бачила його, як ми з матір'ю, коли він біг з ножем за хлопцем, із жагою вбивства в очах, ти б десять разів подумала, перш ніж із ним зустрітися!

— Тату, якщо ти збираєшся говорити, як батько у старомодних романах, то мені немає рації сидіти тут і вислуховувати тебе!

— Так, справді немає. — Він підвівся. — Я піду. Прогуляюся.

— На ось, візьми свою хусточку, — сказала Керолайн. — Я більше не литиму сліз.

Розділ дев'ятий

Коли Керолайн зійшла вниз до сніданку і побачила батька, вона насторожилась. Але він обняв її й поцілував у чоло.

— Сідай поснідай зі мною.

Аллен невдоволено відзначив, що Керолайн попросила в містера Кетлі тільки чашечку чорної кави.

— Ти завжди так снідаєш? — спитав він дочку.

— Я сьогодні не голодна, — відказала Керолайн. — Тату, тут діється щось дивне, і я не знаю, що саме, а мама не хоче мені казати. Лінда й Еліно́р учора поїхали, ти знаєш?

Він поволі відставив свою чашку.

— Куди поїхали?

— Лінда — до Нью-Йорка.

— Вона щось таке казала... Лінда стурбована за містера Хейзена. — Він глибоко вдихнув повітря. — А Еліно́р? Ти не знаєш, куди поїхала Еліно́р?

— Напевно не знаю. Вони з мамою дуже сварилися, а мене вигнали надвір. Коли я повернулась, Еліно́р сідала з Ліндою в машину, а в мами був такий вигляд, наче вона плакала, і я чула, як мама сказала Еліно́р: «Ти хоч би з батьком попрощалася!» А Еліно́р відповіла: «Я все обмірковувала, вже досить насперечалась і не хочу, щоб він мене відмовляв. Тільки перекажи йому, що я люблю його і роблю те, що повинна зробити». А потім вони поїхали. Я думаю, Еліно́р поїхала назад до Джорджії. Там щось негаразд?

— Ще й як негаразд! — зітхнув Аллен.

— Я не дитина, — мовила Керолайн. — Тобі не здається, що пора пояснити мені, що діється з нашою сім'єю?

Аллен замислено подивився на дочку.

— Ти маєш рацію, — сказав він. — Пора тобі знати, що діється з нашою сім'єю. Усім нам пора знати. Еліно́р утекла з Джорджії, бо люди, яким не до вподоби те, що Джузеппе пише в газеті, підкладають під їхній будинок бомби й погрожують убити Джузеппе, а може, й Еліно́р, якщо ті не облишать своїх намірів.

— О господи! — вигукнула Керолайн. Аллен ще ніколи не чув, щоб дочка зверталася до бога. — А Джузеппе не зречеться своїх намірів?

— Еліно́р знає тільки, що останнім часом він сидів уночі з дробовиком на колінах.

Керолайн піднесла руку до рота й почала гризти нігті. Дівчина не робила цього з семи років — відколи вони відучили її від цієї звички.

— Еліно́р правильно вчинила, що повернулася, — сказала Керолайн. — Її місце біля чоловіка. Вона не повинна була його кидати.

— А як у тебе буде на душі, коли з твоєю сестрою щось станеться? — стримуючи різкість у голосі, запитав Аллен.

— На душі в мене буде жахливо, — відповіла Керолайн. — І все ж

таки Елінор, як на мене, зробила правильно, що повернулась. Тату...— Дівчина взяла його за руку.— Це нещасливий будинок, нам треба тікати звідси. Негайно. Поки не пізно. Згадай, що тут сталося,— ти мало не втопився і мало не вмер. Я потрапила з Джорджем в автомобільну аварію...

— Голубонько,— урвав її Аллен,— ти брешеш. То була ніяка не аварія. Він ударив тебе і перебив тобі носа. Щастя ще, що він тебе не згвалтував!

— Звідки ти знаєш?

— У мене теж є свої таємниці. Як і в кожного, люба. А якщо казати правду, тобі не пощастило одурити лікаря.

— Я мусила сказати йому. Я просила, щоб він не розповідав тобі. Боялася, що ти накоїш лиха.

— Лікар розповів містерові Хейзену. Містер Хейзен побив твого друга, отого красунчика, мало не до смерті.

— Так йому й треба! Він заявив, що я вмію тільки дражнити хлопців, більш нічого. Тільки він сказав це гіршими словами. Тепер як підеш гуляти з хлопцем і не згодишся на його домагання, то він може обізвати тебе ким завгодно. Тату...— В голосі Керолайн прозвучали благальні нотки.— Ніхто ж не вчить тебе, як треба на світі жити.

— Що ж, тепер ти сама навчилася.

— Та навчилася. А мама теж знає?

— Ні. Але знатиме. Я розповім їй.

— Гаразд.— Голос у неї зробився ворожим.— Тільки скажи мені ось що. Коли ти почав зустрічатися з мамою, що робив *ти*?

Аллен засміявся.

— Делікатне запитання, голубонько. Я намагався...

— А вона?

— Звеліла припинити. І я припинив.

— Тепер не ті часи,— сумно проказала Керолайн.— Тепер такі хлопці, як Джордж, що мають багатих батька й матір, їздять у машинах, розкішно вдягаються, вважають, ніби в них права феодалів абоощо. Сандвіч, вино чи віскі, а потім, якщо не схочеш із ним роздягтися, то ти — селючка! Якби я мала тоді з собою тенісну ракетку, містерові Хейзену не довелося б його бити. Викладач Свенсон, той хоч *просив*. Тату, ти собі не уявляєш, як важко знати, що тобі слід робити. Я знаю, ти не любив того хлопця. Чому ти нічого мені не сказав?

— Є речі, які одне покоління розуміє, а інше покоління навіть уявлення про них не має,— сказав Аллен.— Всі правила й норми швидко старіють. Вважай, що тобі пощастило. Ти дістала добру науку, і вона коштувала тобі лише перебитого носа. З Ромеро будь обережніша. Кров у нього куди гарячіша, ніж у твого приятеля Джорджа!

— Тату,— спокійно промовила Керолайн,— ти мене розчаровуєш. Ти — расист!

— Втішний висновок.— Аллен підвівся.— А тепер я мушу тебе покинути. Мені треба побалакати з матір'ю.

Він пішов, тим часом як Керолайн, ледь стримуючи сльози, налила собі другу чашку кави.

Коли Аллен ступив до кімнати, Леслі сиділа в халаті біля вікна і вдивлялася в океан. Він підійшов і ніжно поцілував її в маківку. Вона підвела очі й усміхнулась.

— Сподіваюся, ти відчуваєш себе краще? — спитала вона.

— Куди краще! — відповів Аллен. Він сів біля неї і взяв її за руку.— Я щойно снідав з Керолайн. Вона розповіла мені про Елінор.

Леслі кивнула головою.

— Я зробила все що могла, аби спинити її. Просила, щоб вона поговорила з тобою. Але марно.

— Я знаю. І Керолайн знає. Елінор розмовляла з Джузеппе?

Леслі похитала головою.

— Вона заявила, що більш ніколи з ним не сваритиметься. Що нам робити, Аллене?

— Я знаю, що робити мені. Я подзвоню Джузеппе.

Він підійшов до телефону, який стояв поряд з ліжком, натиснув кілька кнопок, щоб з'єднатися з міжміською лінією, і набрав номер Джузеппе. Аллен уже знав його напам'ять. Коли Джанеллі відповів, Аллен швидко заговорив:

— Джузеппе, це дуже важливо. Не кладіть трубки, поки не вислухаєте мене. Елінор виїхала до Джорджії.

На мить на другому кінці запала тиша. Потім Джузеппе сказав:

— Приємна новина.

Голос у нього був безвиразний, змучений.

— У вас щось сталося?

— Ще ні.

— Джузеппе,— промовив Стренд,— я хочу, щоб ви сказали їй, нехай не залишається з вами. Вона повинна негайно повернутись.

— Ви хочете,— сказав Джанеллі.— Що це дасть?

— Послухайте, Джузеппе, її взяли назад на службу. З другого січня. Їй дали вищу посаду. Попереду в неї велика кар'єра в улюбленій роботі, у місті, яке вона теж любить. Ви не повинні дозволити їй усе це перекреслити. Джузеппе, я не можу дозволити вам убити мою дочку!

— Я дивлюсь на неї інакше, Аллене,— сказав Джанеллі.— Я дивлюсь на неї як на свою дружину. Елінор нарешті це зрозуміла. А місце дружини — біля чоловіка. Це давнє італійське правило. Ви, мабуть, забули, що я італієць.

— Бути італійцем — не конче означає бути мучеником. І за що?! За нікчемну провінційну газетку, про яку навіть Елінор каже, що її з більшим успіхом могла б видавати жменька випускників середньої школи, ніж ви удвох!

— Мені дуже шкода, що вона вважає нас такими нездарамі,— промовив Джузеппе.— Але це нічого не змінює. Коли я з нею одружувався, то не обіцяв, що одержу Пуліцерівську премію в галузі журналістики. Все, що я обіцяв,— це любити й берегти її, і тільки її, до самої смерті. Елінор згадала, що обіцяла мені те саме, і я щасливий це чути.

— Ви чините, як маніяк! — заявив Аллен.

— Боюся, містере Стренд, мені доведеться зараз покласти трубку,— чемно відповів Джузеппе.— Мені ще треба прибрати в домі, поставити квіти й купити щось поїсти та пляшку вина, щоб відсвяткувати замирення. Дякую за звістку про те, що вона їде додому.

— Джузеппе...— мовив Аллен безпорадно, але той уже поклав трубку.

Леслі так само сиділа біля вікна, знову вдивляючись в океан. Обличчя її нічого не виражало.

— Ти знав про те, що вона може повернутися? — спитала Леслі.

— Знав. Вона сказала мені, що спробує забути його. А якщо не зможе, то вернеться. Думаю, вона не дуже й намагалася.

— Чоловік...— озвалася Леслі безбарвним голосом.— Пристрасть, як вона каже... Кохання.. Якого зла можуть наробити ці великі слова! Я спитала в неї, як же вона ось так просто поїде, знаючи, що з кожним телефонним дзвінком нас терзатиме страх перед звісткою, що наша дочка мертва.

— А вона?

— Каже, це почуття їй відоме — воно не покидає її відтоді, як вона поїхала з Джорджії. Мовляв, нам треба навчитися жити з ним. Я намагалася приховати це від Керолайн, та, мабуть, дівчина здогадалася. Що вона знає?

— Майже все. Я вирішив, що повинен їй розповісти. У нас набралося надто багато таємниць.

— Це природно, коли намагаються вберегти молодих...

— І старих,— докинув Аллен.— На різдво я розмовляв з Керолайн. Вона сказала, що в сім'ї всі були мов конспіратори, намагаючись уберегти мене, приховати від мене правду. Ти теж була в тій змові.

— Так, була,— спокійно відказала Леслі.

— Керолайн призналася, що ви дещо від мене приховували.

— А саме?

— Що ти навчила її в шістнадцять років користуватися запобіжними таблетками.

Несподівано Леслі засміялася.

— Який жах! — промовила вона.— І це в наш час!

— Але ти нічого не сказала мені.

— Мабуть, я подумала, що ти людина не з нашого часу,— відповіла Леслі.— Невже ти хочеш стати таким, як усі твої сучасники, любий?

— Хочу.

— Тоді дозволь подумати...— Леслі примружилася, ніби прикидаючи, в чому ж їй зізнатися.— Які ще свої гріхи я приховала, щоб залишити тебе в твоїх щасливих ілюзіях? Ага, ось. Звичайно ж! Я влаштувала для Еліно́р аборт, коли їй було сімнадцять. Розповісти подробиці?

— Не треба.

— Мудрий старий чоловік і батько!..— промовила Леслі.— Я знала також, що в коледжі у Еліно́р був коханець, удвічі старший за неї. Він мав дружину й трое дітей. І їй не треба було працювати, щоб заробити на машину, якою вона їздила. Машину Еліно́р дав той чоловік. Транспортний засіб, здобутий ціною гріха, чи не так? Коли вже ми про це почали, то я, щоб ти знав, була в змові і з нашим любим Джіммі: я приховувала від тебе, що він кожного вечора накурюється до одуріння марихуани, а щоб він не пішов назавжди з дому, я дозволила йому тримати те зілля в моєму комоді під білизною. Може, ти був би щасливіший, якби я дозволила йому тинятись по вулицях?

— Ні, не був би.

— А ось свіжі новини з фронту,— сказала Леслі.— Вчора дзвонив Рассел і повідомив одну вельми цікаву річ. Він, правда, просив нічого тобі не казати. Але ти, мабуть, і сам дуже скоро про все довідаєшся, і краще буде, коли ти почуєш про це від мене, ніж прочитаєш у газетах. Якщо йому не пощастить заткнути свій дружині пельку — і якнайшвидше! — то вона назве мене серед багатьох інших жінок, які винні в її розлученні!

— От сучка!

— Вона каже, що має докази. Конрой присягається, нібито бачив, як я заходила до Хейзенового будинку, коли приїздила якогось дня до Нью-Йорка давати уроки. Мовляв, пробула там дві години.

— Рассел казав, що бачився з тобою. Мені було дивно, чому про це не розповіла ти.— Аллен говорив спокійно, чекаючи пояснення.

— Вони обидва мають рацію. Я була в Рассела вдома, і ми з ним дві години обідали. Я пішла до нього через те, що хвилювалася за тебе. Мені здається, ти не витримаєш іще рік у одному будинку з усіма тими хлопцями, і я попросила Рассела домовитися з Бебкоком, щоб ми мешкали поза школою. Я тобі про це не розповіла, бо не хотіла, щоб ти подумав, ніби я замість тебе вирішую твої справи. Думаєш, я брешу?

— Ти не звикла брехати.

— Дякую,— мовила Леслі.— Але Конрой недалеко від правди. Це вперше я була з Расселом сама, і тут раптом пригадала, як він мені снівся, і збагнула, що дуже багато про нього думала і що хочу його.— Вона говорила монотонно, так наче виголошувала завчену промову.— І я ще не така стара жінка, щоб не зрозуміти, коли чоловік хоче мене. Отож я знала, що Рассел мене хотів. Але він мовчав, і я теж, ми пообідали, він пообіцяв поговорити з Бебкоком, і я пішла на урок, призначений на третю годину. Тобі гидко за мене?

— Ні, звичайно,— лагідно промовив Аллен.— Якщо хочеш знати правду, то я зайшов ще далі. Куди далі. Якби одна жінка була вдома, коли я подзвонив їй з центрального вокзалу...— Він не доказав.

— Всі ми потайні грішники,— сказала Леслі.— Настав час нам вибалакатися, відвести душу. Наші вади — це пута, які тримають нас разом. І пора їх визнати, коли вже ми завели про них розмову.— Леслі говорила співучим голосом, ледь похитуючись уперед і назад, як ото дитина, що сидить біля вікна й мугикає собі під ніс пісеньку. Від океану на неї світило сонце, і її світле волосся вилискувало в його променях.— Ти чув про вчителя біології в Керолайн?

— Я одержав листа від його дружини.

— А я знаю про це з надійнішого джерела. Від самої Керолайн. Вона розповіла, що була від нього в нестямі, але він жакхливий у ліжку, і вона покинула його. Оце так тепер розмовляють дівчата. Фізіології в них багато, а душі немає. Тепер, знаючи все це, ти любитимеш Керолайн... мене... Елінор... менше?

— Ні,— відповів Аллен.— Тепер я любитиму вас, мабуть, по-іншому. Але не менше.

— До речі, про кохання,— провадила Леслі.— Кілька слів про Неллі Соломон. Ти знаєш, що вона із Джіммі?..

— Хто тобі сказав? — Уперше за всю розмову Аллен був глибоко вражений.

— Вона сама.

— Я обідав із Соломоном. Він мені про це не казав нічого.

— І не дивно! — кинула Леслі.— Бо він нічого не знає. Поки що. Але скоро дізнається. Неллі хоче їхати за Джіммі до Каліфорнії. Вони мають намір одружитись. Ось чому вона мені про все розповіла. Мабуть, сподівалася на моє благословення. Якщо це так, то її чекало розчарування!

— Коли вона тобі розповіла?

— Коли я була в Лінди, перед від'їздом до Парижа. Я хотіла поговорити з Джіммі, але його не було в місті.

— А як же з отією жакхливою жінкою, Дайер?

— О, то ти знаєш і про неї? — Леслі з відразою наморщила носа.

— Я з нею бачився.

— Джіммі, здається, дає собі раду з обома.— Леслі іронічно всмінулася.— Як ти гадаєш, нам треба пишатися?

— На мою думку, він поводитьсь ганебно!

— Авжеж, ганебно. І кінець кінцем за це постраждає. Але в тому разі, коли жінка років, мабуть, на п'ятнадцять старша від хлопця, всю вину слід перекладати на неї.

— Вона не належить до моєї сім'ї!

— То належатиме. Якщо обоє не опам'ятаються, поки не пізно. Ох, любий Аллене, любий Аллене! Не бери цього так близько до серця! Вони дорослі люди, наші діти, і нехай живуть своїм життям.

— У них це виходить страшенно погано.

— Забудь про них на кілька років. Краще подумаймо про наше з тобою життя. Ну, гаразд.— Вона підвелась, обняла його й поцілувала.— Поки я знатиму, що у тебе все добре, я буду щаслива, хай там що станеться. Якщо ми затьмаримо їхнє життя своєю недоброзичливістю, то й самі будемо нещасливі й вони від нас розлетяться. Назавжди. Будь до них добрий. А насамперед — будьмо добрі одне до одного. Давай ти хенько посидимо й почекаємо — може, вони повернуться. Як сказала Елінор, нам доведеться жити з цим. Хай там з *чим* — а доведеться жити. А тепер, думаю, нашу сповідальню на сьогодні пора зачиняти. Час снідати! Ти вип'єш зі мною ще чашечку кави?

Він поцілував її й рушив за нею сходами вниз, ставши мудрішим, хоча аж ніяк не щасливішим чоловіком, ніж був кільканадцять хвилин тому, коли підіймався цими самими сходами нагору.

Другого дня вранці йшов сніг. Аллен сидів у вітальні й дивився, як сніг покриває дюни, припорошує суху траву, падає в сірий океан. Наближався полудень, і в кімнаті більш нікого не було. Леслі поїхала з містечком Керолі фургончиком до містечка по покупки. Керолайн зійшла вниз пізно, випила чашку кави й знов піднялася до себе нагору, сказавши, що їй треба написати кілька листів. У володіннях прислуги гули якісь прилади — там працювала місіс Кетлі. Аллен тримав у руках книжку, однак сидів не читаючи, заколисаний розміреним ритмом снігу, який падав за вікном. Біля вхідних дверей задзеленчав дзвінок, і Аллець, знаючи, що місіс Кетлі через шум у пральні дзвінка не почує, підвівся й пішов відчиняти. На порозі він побачив Ромеро. На під'їзній алеї стояло таксі з невимкненим двигуном.

Ромеро був у яскраво-зеленій, на кілька розмірів більшій куртці, в злинялих джинсах, у червоній лижній шапочці й пошарпаних гостроносих черевиках. Він почав відпускати вуса — тоненька чорна смужечка над верхньою губою робила його схожим на дитину, яка вимазала обличчя до дня святих. У Данберрі він завжди носив чепурний одяг із магазину «Брати Брук».

— Ромеро?! — мовив Стренд. — Що ти тут робиш?

Він знав, що голос його прозвучав не дуже приязно.

— Я сказав Керолайн, що приїду, — відповів Ромеро без усмішки. — Вона тут?

— Нагорі. Я її покличу. Заходь. — Стренд тримав двері відчинені.

— Ви не могли б їй сказати, що я чекаю її?

— Заходь і погрійся.

— Мені й так тепло. Я краще не заходитиму. Тут почекаю.

— Краще б ти з нею не зустрічався, Ромеро, — сказав Стренд.

— Вона сама захотіла зі мною зустрітись.

— І все ж я хотів би, щоб ти з нею не зустрічався.

Ромеро задер голову й голосно загукав:

— Керолайн!.. Керолайн!..

Стренд причинив двері. Ромеро на терасі все кликав і кликав: «Керолайн! Керолайн!» Аллен неквапом пішов нагору й постукав до дочки. Двері відчинились одразу. Керолайн була в пальті, на голові — шарф.

— Прощу тебе, Керолайн, — сказав Аллен, — нікуди не йди!

— Вибач, тату.

Дівчина прослизнула повз нього й хутко побігла сходами вниз.

Крізь вікна в коридорі на другому поверсі Аллен виглянув надвір. Ромеро тримав дверці таксі відчинені, і Керолайн сіла до машини. Ромеро за нею. Дверці причинились, і таксі поїхало, залишаючи за собою на свіжому снігу слід від коліс.

Стренд зійшов униз, знову сів біля вікна, що виходило на дюни та океан, і задивився, як із сірого неба в сірий океан падає сніг. Йому згадалися слова, що їх Керолайн сказала за сніданком напередодні: «Цей нещасливий будинок, нам треба тікати звідси. Негайно. Поки не пізно».

Коли повернулася Леслі, він розповів їй про Ромеро. Обличчя в неї було бліде й напружене. Їй ще від учора нездужалося.

— Вона взяла з собою сумку? — спитала Леслі.

— Ні.

— Коли повернеться?

— Не сказала.

— Ти знаєш, куди вони поїхали?

— Ні.

— Сьогодні погода не для прогулянок, — мовила вона. — Пробач, Аллене, ти не проти пообідати без мене? Я, мабуть, піду нагору й ляжу.

— Я можу тобі допомогти чим-небудь?

— Застрель Ромеро!.. Пробач мені.

Аллен дивився, як вона поволі рушила сходами нагору, тримаючись за поручні.

Вже посутеніло, хоч було тільки початок на п'яту, коли Аллен почув, як до будинку під'їхала машина. Він поспішив до дверей. Сніг падав ще густіший. Аллен побачив, як відчинилися дверці таксі й вийшов Ромеро. Потім вистрибнула Керолайн і побігла по снігу до тераси. Вона прослизнула повз батька, не мовивши й слова, і подалася нагору. Голову Керолайн тримала так низько, що Аллен не побачив її обличчя. Ромеро стояв біля таксі й дивився на Стренда. Хлопець уже хотів був сісти в машину, але передумав, неквапом зачинив дверцята й підійшов до свого колишнього вчителя.

— Я привіз її цілою й здоровою, містере Стренд,— сказав він.— Якщо ви турбувалися...— Ромеро говорив чемно, але його темні очі дивилися з-під яскравої вовняної шапочки насмішкувато.

— Я не турбувався.

— А слід було б,— сказав Ромеро.— Вона хотіла поїхати зі мною до Уотербері. Сьогодні ввечері. Сподіваюся, ви раді, що я їй відмовив.

— Дуже радий.

— Я не приймаю милостиню від таких людей, як ви,— мовив Ромеро.— Будь-яку милостиню. І не наймаюся жеребцем до розбещених багатих білих дівчат.

Стренд невесело засміявся.

— Багатих...— повторив він.— Це ж треба — сказати таке про сім'ю Стрендів!

— Якщо рівняти мене й вас,— озвався Ромеро,— то інакше й не скажеш. Вранці я глянув на цей будинок і сказав собі, що не торкнуся дівчини, яка бодай один раз переночувала в такому палаці. Ви маєте клопіт зі своєю дочкою, але це не мій клопіт. Я вам більше не докучатиму. Якщо ви коли-небудь і почуєте про мене, то тільки тому, що моє прізвище буде в газетах.

Він повернувся, щоб іти.

— Ромеро,— промовив Стренд,— ти пропаща душа.

— Я народився пропащою душею,— відповів хлопець, зупиняючись.— Принаймні я не втратив душі самохіть, як дехто. Скажу вам правду, містере Стренд: ви мені подобаєтесь. От тільки ми не маємо сказати один одному нічого путнього. Жодного слова! Вертайтесь-но краще в дім. Я б не хотів, щоб ви застудились через мене, пане вчителю.

Він круто обернувся і швидко сів у машину.

Стренд дивився, як задні ліхтарі автомобіля зникли за хуртовиною. Потім він увійшов у дім і зачинив за собою двері, трохи тремтячи від холоду, радий, що нарешті опинився в теплі. Він хотів був піднятися нагору й постукати до Керолайн, але потім передумав. Такого вечора дочці, безперечно, хотілося побути самій.

— Ви більш нічого не бажаєте сьогодні ввечері, містере Стренд? — запитав Кетлі.

— Ні, дякую.

Аллен сидів у вітальні. Він рано повечеряв — і сам-один. Перед тим піднявся нагору подивитися, як чуває себе Леслі. Дружина ковтнула кілька таблеток, лежала сонна й не хотіла вставати. Спитала тільки, чи повернулася Керолайн, і, коли Аллен відповів, що дівчина приїхала відразу по четвертій, більш нічого не розпитувала. Він поторгав двері до кімнати Керолайн, але зсередини було замкнено. А коли він постукав, дочка гукнула: «Тату, дай мені спокій, прошу тебе!»

Цього вечора Алленові захотілося втекти звідти. Його заповонила туга за своєю домівкою. Не за Данберрі, о ні! За їхньою нью-йоркською квартирою з пейзажами Леслі на стінах, за звуками дружининою піаніно й гітари Джиммі, за чистим голосом Елінор, яка розмовляє по телефону з одним зі своїх залицяльників, за бурмотінням Керолайн, що вчить напам'ять уривок із «Зимової казки» на завтрашній урок англійської. Йому так хотілося бути зараз на кухні й спостерігати, як Леслі варить обід, хотілося сидіти тихого вечора за кухонним столом, коли

дітей нема вдома, хотілося, щоб настала п'ятниця і ввечері вся сім'я зібралася вдома; хотілося привітатися з Александером Кертісом, що стоїть у старій військовій куртці на своєму посту біля парадного входу і пильно вдивляється в місто; хотілося прогулятися до Лінкольн-центру, до Центрального парку... Скільки змін за один рік — навіть не повний рік! Вимушений переїзд, удари долі, сумні відкриття, невдачі...

Аллена пригнічував шум океану, пригнічували хвилі, що неблаганно, грізно накочувались на берег, розмиваючи пісок і руйнуючи граніт, з кожним роком змінюючи обриси суходолу. Давні гавані замулюються, колись жваві морські порти безлюдніють, тужливо, сумно кричать над розбурханою водою чайки, жаліючись на голод, на втому, на скороминуший час...

Нещасливий будинок. Завтра він скаже Леслі та Керолайн, щоб збирали речі, — свято, яке так і не стало святом, скінчилося. Пора виїжджати.

Аллен спробував читати, але слова в книжці втратили для нього сенс. Він пішов до бібліотеки й пошукав іншої книжки, але жодна з назв його не привабила. Тоді сів перед телевизором і ввімкнув його: Він навмання натискав кнопку за кнопкою і, коли екран нарешті спалахнув, побачив на ньому Рассела Хейзена й почув, як голос диктора сказав: «Нам дуже шкода, що сенатор Блекстоун, який сьогодні мав бути за нашим круглим столом, не зміг приїхати з Вашингтона. На щастя, ми змогли запросити сюди містера Рассела Хейзена, видатного юриста, відомого своєю компетентністю в питанні, про яке зараз піде мова, — міжнародному праві. Містер Хейзен люб'язно погодився зайняти в нашій передачі місце сенатора».

Хейзен, бездоганно одягнений і дуже серйозний, ледь помітно кивнув у бік камери головою. Потім камера охопила весь стіл, за яким сиділи ще троє чоловіків середнього віку, — на вигляд професори, — а посередині сивий ведучий. Цікаво, подумав Стренд, невже Хейзен збрехав, сказавши йому, що їде до Нью-Йорка на побачення з дружиною? І невже то йому дзвонили з телекомпанії, коли він розмовляв по телефону з бібліотеки? Може, йому не хотілося, щоб Аллен знав, що він кидає своїх гостей заради такої, як могло здатися Алленові, дрібниці?

Стренд досить байдуже слухав, як оті троє учасників передачі розумно, вишукано й обгрунтовано висловлювали свої погляди на міжнародні події та міжнародне право. В їхніх балачках не було нічого такого, чого б Стренд не чув уже сотні разів. Якби він не хотів послухати Хейзена, то вже давно пішов би до вітальні і знов узявся за книжку.

Та вже перші Хейзеніві слова примусили його насторожитись.

— Панове! — сказав Хейзен своїм гучним, упевненим голосом. — Боюся, ми плутаємо дві цілком протилежні речі — міжнародні події та міжнародне право. Треба визнати: хочемо ми того чи не хочемо, а міжнародні події існують реально. А от міжнародне право давно перетворилося на фікцію. Натомість існують міжнародне піратство, міжнародні вбивства з політичних причин, міжнародний тероризм, міжнародне хабарництво й спекуляція, міжнародні трагедії і міжнародна анархія. Наше національне право — це, звісно, не зовсім фікція, та навіть якщо бути дуже поблажливим, то в найкращому разі його можна визначити хіба що як напівфікцію. З нашими юридичними законами, при нашій суперечливій системі, в залі суду перемагає той, хто має змогу найняти найдорожчого адвоката. Звичайно, трапляються поодинокі винятки, але вони лише підтверджують правило.

Коли я тільки починав юридичну практику, я вірив, що законності, бодай у найзагальніших рисах, у нас дотримуються. На жаль, попрацювавши багато років, я змінив свою думку...

«Святий боже! — промайнуло в Стренда. — Що він каже?!»

— Корупція судочинства, регіональні й расові упередження людей,

які сидять у суддівських кріслах, надто часто були предметом обговорення на перших сторінках наших газет, щоб їх згадувати ще й тут. Посади купують за політичні послуги, і це стало нормою. Фабрикація доказів, підмовляння свідків, приховування свідчень дійшли навіть до найвищих урядових установ. Про нашу продажну поліцію вже ходять анекдоти, і в усіх наших університетах навчають, як людям мого фаху, що присягали служити справедливості, законним шляхом обминути закон.

Ведучий передачі, що ніяково вовтузився в кріслі, спробував перебити Хейзена:

— Містере Хейзен... Я думаю, що...

Хейзен зупинив його владним жестом і повів далі:

— Отож повернімося до концепції міжнародного права... Щодо дрібниць, як-от право на вилов риби й повітряні коридори, то таких угод досягти можна, і держави їх дотримуються. Та коли йдеться про справи вирішальної ваги, як-от права людини, недоторканість кордонів суверенних держав, питання про збереження чи знищення цілих народів, то тут ми посунулись не далі, ніж войовничі кочові племена доісторичних часів. Ми запровадили розбій і наклепництво в стінах Організації Об'єднаних Націй, цього форуму, що розташувався на території Сполучених Штатів. Я — так званий експерт із питань міжнародного права — відверто заявляю вам, панове: насправді ніякого міжнародного права не існує. А тепер дякую за увагу, й вибачте, що я не зможу побути до кінця цієї цікавої дискусії. У мене призначено зустріч в іншому місці.

Хейзен привітно, майже весело кивнув головою решті чоловіків за столом, які сиділи, мов скам'янілі, встав і вийшов.

Стренд простяг руку й вимкнув телевізор. Він сидів, ошелешено втупившись у чистий екран. Адже він щойно став свідком неймовірної події.

Потім підвівся й підійшов до невеликого письмового столу біля вікна. Він не прихопив із собою зошита, в якому час від часу робив записи, тож узяв із шухляди кілька чистих аркушів і почав писати.

«Я сиджу сам-один на першому поверсі в істхемптонському будинку. Щойно я бачив по телевізору, як чоловік сам себе знищив. Цей чоловік — Рассел Хейзен. Тим, що можна назвати не інакше, як прощальна промова, він попрощався зі своєю кар'єрою. Чому він так учинив, я не знаю, але він викрив себе, свій фах, закони, за якими ми живемо і які збагатили його й принесли йому визнання. Я міг би пояснити його виступ хіба потьмаренням розуму, але такого потьмарення йому не простять. Відколи ми познайомилися, я знав, що його вдача має темний бік — безмежний цинізм щодо людських мотивів і вчинків, який проявлявся в нападах чорної меланхолії, що бувала в нього навіть у хвилини радості. Та я навіть не підозрював, що Хейзен страждає від свого цинізму такою мірою і не завжди здатен утримати його в собі. Як далеко він тепер зайде, передбачити важко...»

Несподівано Стренд відчув страшну втому й навіть писати уже не міг. Він згорнув руки на аркуші паперу, поклав на них голову й умить заснув.

Прокинувся він раптово. Він не знав, скільки проспав. У замку клацнув ключ, двері відчинились і відразу зачинились. Він підвівся й увійшов до вітальні саме в ту мить, коли там з'явився Хейзен.

Стренд мовчки дивився, як Хейзен, усміхнувшись до нього, енергійно затупотів ногами, збиваючи з черевиків сніг. Він виглядав так, як завжди, — спокійний, здоровий. Вираз на обличчі Стренда змусив Хейзена спохмурніти.

— У вас дивний вигляд, Аллене, — сказав він. — Що сталося?

— Я бачив телепередачу.

— А, он ви про що! — байдуже кинув Хейзен.— Я вирішив трохи розвеселити тих понурих добродіїв. І неабияк потішився! Та й душу собі полегшив — там багато чого наболіло.

— Ви хоч розумієте, що ви собі сьогодні накоїли, Расселе?

— За мене не турбуйтеся. Однаково телебачення ніхто не сприймає серйозно. Прошу вас, обличмо цю розмову. Вона мене стомлює.— Хейзен підійшов до Стренда й міцно обняв його однією рукою.— Я дуже радий, що застав вас тут. Мені хотілося поговорити з кимось, хто б не був юристом.— Він роздягся й кинув пальто та капелюх на крісло.— Який паскудний вечір! Вести в такий сніг машину — це справжній жах!

Стренд замотав головою, так ніби хотів позбутися туману в ній. Коли Хейзен цього вечора такий життєрадісний, то, виходить, він, Аллен, просто сприйняв усе надто серйозно, дивлячись телепередачу. Він так рідко вмикав удома телевізор, що, мабуть, переоцінив його здатність звеличувати або знищувати людину. «Мабуть, я не мав рації, коли так злякався за свого друга,— подумав Стренд.— Якщо Хейзен не потерпає за наслідки свого виступу, то не варто турбувати його моїми побоюваннями».

— Ви самі вели машину? — спитав він.

Хейзен кивнув головою.

— Я відпустив шофера на ніч. До Нью-Йорка приїхала його наречена, і я зглянувся над юним коханням. А де жінки?

— У своїх кімнатах. Вони рано лягають спати.

Хейзен допитливо подивився на нього.

— Сподіваюся, в них усе гаразд?

— Цілком.

— Леслі сказала мені по телефону, що Елінор знову поїхала до Джорджії. Там щось серйозне? Неприємності?

— Великі,— відказав Стренд.— Джанеллі поводить себе по-дурному.

— Він сміливий чоловік. Я ним захоплююсь!

— Я захоплююся ним трохи менше, ніж ви,— сухо кинув Аллен.

— Я подзвонив тамтешньому начальникові поліції і сказав, щоб він послав когось охороняти їхній будинок. Мовляв, якщо з молодятами станеться щось лихе, то я з нього шкуру злуплю!

— Сподіваюся, це допоможе.

— Допоможе,— похмуро мовив Хейзен.— А тепер я хочу випити. Приєднається?

— Охоче.— Стренд підійшов до бару і дивився, як Хейзен наливає обом по великій порції шотландського віскі з содовою. Вони взяли склянки, пішли до кімнати й посідали один проти одного у великі шкіряні крісла з високими спинками. Хейзен відпив великий ковток і задоволено зітхнув.

— Ох, як же мені цього бракувало!

— Коли ми востаннє пили отак,— сказав Стренд,— задзвонив телефон, і ви блискавично зникли. Сподіваюся, цього разу ви все ж таки встигнете допити, перш ніж зникнете знов.

Хейзен засміявся приємним низьким басом.

— Тепер я цілий тиждень не підходив до телефону. Мені начхати, хто дзвонитиме — папа римський, президент Сполучених Штатів, будь-хто з десяти найвидатніших юристів! Нехай воюють без мене.

— Радий чути про це. А як справи взагалі?

— Такі собі,— Хейзен втупився у склянку.— Війни ніхто не оголосив. Поки що.

— Леслі казала, ніби ваша дружина погрожує назвати її серед винних у розлученні.

— Вона погрожує кожній жінці, з якою я за останні тридцять років вітався. Все копірсається в старому лахмітті, копірсається і ніяк не вгамується. Я вирішив попередити Леслі про те, що це може виплитися. Але я протиснув їй нічого не казати вам.

— У нас тут завелось нове правило,— відповів Стренд.— Ніяких таємниць!

— Небезпечний експеримент.— Хейзен пильно глянув на нього.— І ви ні на мить не припускаєте...

— Ні на мить! — відказав Стренд.

— Я загнав свою дружину в глухий кут, принаймні поки що,— сказав Хейзен.— Питання вперлося в цей будинок. Я згодився віддати їй мало не все, крім цього будинку. Щодо нього в мене свої плани. Побачимо.— Хейзен спрагло припав губами до склянки і спорожнив її. Потім підвівся, пішов до бару й налив собі ще.— О, до речі! — сказав він, повернувшись.— Мені випадково подзвонив наш приятель з Парижа, і я поговорив з ним про вас. Він каже, що, на його думку, це не важко влаштувати з вересня, коли почнеться новий навчальний рік. У них там часто міняються вчителі, люди їдуть туди, то сюди, як мандрівні проповідники за середньовіччя. Він з вами зв'яжеться. Як ви гадаєте, витримаєте в Данберрі ще п'ять місяців?

— Я витримаю. А от щодо Леслі — не певен.

— Гм,— спохмурнів Хейзен.— То, може, хай їде сама? Залишилося ж усього кілька місяців.

— Це справді вихід. Не турбуйтеся. Ми що-небудь придумаємо.

— Аллене, тільки одне засмучує мене, коли я дивлюся на вас із Леслі,— сказав Хейзен. Він говорив широко, і Стренд боявся того, що мав почути.

— Що саме?

— Коли я на вас дивлюся, то починаю розуміти, як багато в своєму житті прогавив.— Хейзен говорив замислено, скорботно.— Любов, висловлену й невисловлену, глибоку любов, яка вас поєднує. Довіру й тверду підтримку. Я знав у житті багатьох жінок, більшість із них давали мені втіху, вони подобались мені і, може, я теж їм подобався. Я мав гроші, успіх, до певної міри й славу, а часом мені навіть перепала така рідкісна втіха, як людська вдячність. Але я ніколи не мав того, чим володієте ви. Це — мов дірка в моїй душі, дірка, крізь яку завіває вітер — нескінченно... Як вам пощастить, то й помрете ви одночасно. Ет, чорт!..— Він сердито закалатав льодом у склянці.— Що це на мене сьогодні найшло? Завів про смерть! Це через погоду. На узбережжі сніг. Люди, мабуть, таки мудро роблять, замикаючи вілли й забираючись звідси геть, коли починає падати листя.— Він допив до дна, зробив жест, який мав означати: «Все, годі!» — і обережно поставив склянку.— Я стомився.— Хейзен провів своєю великою долонею по очах і підвівся.— Я хочу лягти і заснути — надовго. Світла не вимикайте, не завдавайте собі клопоту. Мені не хочеться, щоб цієї ночі в будинку була темрява.— Хейзен роззірнувся довкола.— Цю кімнату не завадило б перефарбувати. У світліший колір. Ну гаразд, на добраніч, друже! Хай вам спокійно спиться!

— На добраніч, Расселе! І вам хай спокійно спиться.

Стренд дивився, як його співрозмовник важкою ходою рушив до дверей.

Переступаючи поріг, Хейзен мало не перечепився, і Стренд зрозумів, що він і перед від'їздом до Хемптона добряче випив у Нью-Йорку. Добре хоч, що в дорозі його не зупинив полісмен, а то, замість спати у своєму великому теплому ліжку, він би заночував у в'язниці. Потім Аллен піднявся в свою кімнату. Леслі вже спала, спокійно дихаючи. Її світле волосся розсипалося на подушці, вилискуючи в світлі нічної лампи. Аллен тихенько роздягся, вимкнув лампу й нечутно ліг поруч із дружиною.

Серед ночі він прокинувся, почувши крізь сон звук двигуна машини, що завівся й незабаром стих удалині. Аллен не був певний, чи справді почув той гуркіт, чи йому приснилося. Він повернувся на бік, обняв за плечі дружину, яка вдоволено зітхнула, і знову заснув.

Прокинувся він рано, коли за вікном ще тільки зарожевів світанок. Сніг не перестав. Леслі спала. Аллен підвівся з ліжка, швидко одягся й підійшов до дверей. Тут він зупинився. На підлозі лежав, підсунутий під двері, конверт. Аллен мовчки прочинив двері й підняв його. У коридорі було надто темно, щоб прочитати напис на конверті. Стренд тихо причинив двері і швидко зійшов униз до вітальні, де й досі горіло світло, а в каміні дотлівали останні жарини.

Конверт був довгий, грубий і на ньому стояло одне тільки слово: «Аллєнові». Він розпечатав конверт.

«Дорогий Аллене! — прочитав він слова, виписані чітким, рівним почерком Хейзена. — Коли ви знайдете цей лист, я вже буду мертвий. Вчора ввечері я приїздив, щоб попрощатися з вами й побажати вам щастя. На мене навалилося все зразу — дружина, розслідування у Вашингтоні, погрози й шантаж Конроя. На друге січня мене викликали в комісію. Я не хочу туди з'являтися, не хочу давати фальшивих свідчень або вплутувати в цю справу, як того вимагає закон, своїх давніх друзів та знайомих. Так чи так, а від моєї репутації кінець кінцем однаково не лишиться й сліду. Я все добре зважив і обрав єдино можливий вихід. Коли оголосять мій заповіт, ви дізнаєтеся, що будинок на узбережжі я відписав Керолайн. З міркувань очевидних і цілком зрозумілих. Щоб платити за його утримання, дівчина може продати кілька акрів землі. Її тут задосить — сорок акрів — і вона дуже дорога. Всі свої акції та цінні папери я залишив дружині, але з однією умовою: якщо вона спробує опротестувати будь-який пункт заповіту, то буде позбавлена всього. Мої дочки мають великі заповітні фонди, закладені моїм батьком для них ще тоді, коли вони народились, і зруйнувати заповіт вони не зможуть. Юрист я добрий, і мій заповіт непорушний. Усі мої картини давно відписані музеям із застереженням, що, поки я живий, вони лишатимуться моєю власністю. Податкові закони роблять смерть чимось схожим на жакливу гру — гру, в якій я виступав експертом. Оглядаючись тепер назад, я бачу, що вмів грати в дуже багато ігор: юридичних, корпоративних, законодавчих, філантропічних — одне слово, в увесь той брудний набір прибуткових американських розваг. Одна з причин, чому я так любив вас і Леслі, — це те, що ви не грали в такі ігри. Не знаю, чи ви стояли вище від них, але ви ніби й не здогадувалися про їхнє існування. Це свідчить, що ви поганий історик, але хороша людина.

Необачно, але без лихого наміру, я втяг вас і вашу родину у свій світ. Самотній і позбавлений сім'ї, я вірив, ніби зможу ввійти у щасливу сім'ю. Але те, що я вважав великодушністю, обернулося лихом. Джиммі надто швидко збагнув, як досягти успіху. Керолайн уже бере участь у перегонах на американських каруселях — хоче вона того чи ні. Еліно́р із чоловіком зазнали невдачі й живуть під постійним страхом. Мені дуже не хочеться казати вам про це, любий Аллене, але нове захоплення Леслі тільки поглибить розкол у вашій сім'ї. Принаймні вам знов доведеться обривати своє коріння й переїздити. Кожна така нагода має два боки. Може пощастити, а може й не пощастити. Це саме я сказав би й про Ромеро.

Щодо картини Ренуара у вашій спальні, то я купив її вже після того, як склав свою угоду з урядом. Я щасливий, що маю змогу відписати її вам у заповіті, який тепер у сейфі мого партнера...»

На мить Стренд перестав читати. Страшний зміст документа, якого він тримав у руках, примусив його заціпеніти, а те, що листа так ретельно й дбайливо написав чоловік, який вирішив власноруч урвати собі життя, викликало у Стренда захоплення просто-таки надлюдським самовладанням його друга. «Хейзен знав не тільки закони, — подумав Стренд. — Він, очевидно, читав і Платонів діалог «На смерть Сократа». «Крітоне, я винен Асклепіїві півня, ти не забудеш віддати борг?» Асклепіїві — півня. Стрендові — Ренуара. Антична порядність перед

лицем смерті. Знамениті прощальні слова... Стренд почав читати далі, очі в нього були сухі.

«У меншому конверті, покладеному разом із цим листом у більший, ви знайдете десять тисяч п'ятсотдоларовими банкнотами — це щоб скрасити вам з Леслі паризький період життя. Раджу вам не розповідати про це нікому.

Прошу вас, спалить цього листа, як тільки його прочитаєте, і нехай ніхто, крім Леслі, про нього не знає. Я написав ще одного, якого залишу в машині. В ньому я просто пояснив, що вирішив заподіяти собі смерть, бо опинився на грані психічного розладу і боюся, що збожеволію. У мене в кишені пістолет, і все станеться швидко. Мене знайдуть біля машини десь у кінці путівця.

Не сумуйте за мною. Я не гідний вашого суму.

Обіймаю всіх. *Рассел*».

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

«До нового Дня подяки лишилося кілька днів, у темряві за моїм вікном уже падає перший сніг, і білі завихрення миготять за шибками у світлі від настільної лампи. Я в Данберрі, але не в тій квартирі, що в Мелсоновому корпусі. Я тут сам-один, бо Леслі в Парижі.

На похорон Рассела Хейзена я не взяв із собою ні Леслі, ні Керолайн. Хтозна, яку сцену могла б улаштувати Хейзенова вдова, і ні моя дружина, ні дочка в таку хвилину нічого б не вдіяли з тією божевільною і мстивою жінкою. Я сів у церкві на одній з останніх лав, і мене вона не бачила. Обабіч неї сиділи дві високі молоді жінки — як я зрозумів, Расселові дочки. Всі три були в елегантному жалобному вбранні й поводитися з належною скорботою.

Я побачив дочок у обличчя тільки на мить, коли після служби вони виходили з церкви. Обидві були вродливі і водночас мали холодний, самозакоханий і недовірливий вираз. Мабуть, коли ми зустрічаємо людей, про яких уже склали собі уявлення, то бачимо перед собою скоріш уявний образ, аніж реальний. Та хай там як, а то були дві жінки, зустрічі з якими я волів би уникнути.

І священик у промові над труною, і «Таймс» у некролозі засвідчували великий громадянський внесок Хейзена, його непідкупність, згадували й про неоціненні послуги, які він зробив Нью-Йорку. Уявляю, як гірко сміявся б Хейзен, коли б міг почути й прочитати ці славослів'я своїй пам'яті!

Смерть Хейзена, с надто обставини, за яких вона сталася, глибоко вразили Леслі. Ще довго після цього вона раптово, ні з сього ні з того, починала плакати. Так наче всі почуття, які вона намагалася стримувати в собі задля мене й дітей, несподівано переповнювали її й вихлюпувалися назовні. Втішити Леслі ніхто не міг. Її депресія торік, перед нашою поїздкою до Хемптона на День подяки, була просто тінью, яка промайнула й зникла, проти того, що з нею коїлося тепер. Вона без будь-яких пояснень покинула викладати в школі, попросила мене скасувати всі уроки у Нью-Йорку, не підходила до піаніно, не брала в руки пензля і коли не плакала, то з ранку до вечора сиділа із зам'янілим обличчям у перефарбованій кухні в нашій шкільній квартирі. В тому, що сталося, Леслі звинувачувала себе й мене. Мовляв, якби ми були справжніми друзями — такими, якими себе вважали, — то відчували б, що в Рассела на душі, до чого це вело й зупинили б його. Я ніяк не міг переконати її в протилежному.

Лінда закинула мені, що коли Леслі й далі так побиватиметься, то це погано для неї скінчиться; мовляв, може, Париж і робота її втішать. І я згодився. Леслі слухала, мов нежива, коли ми з Ліндою заходилися вмовляти її негайно летіти до Франції. Нарешті вона промовила: «Гірше вже не буде».

Отож через десять днів після того, як тіло Хейзена, наполовину заметене снігом, знайшли на піщаній дорозі, що вела в бік океану, я посадив Леслі на літак до Парижа. Ми не розмовляли про те, скільки вона пробуде там і коли повернеться.

Перед відльотом Леслі спалила всі свої давні картини.

Коли я залишився одинаком, Бебкок, цей святий чоловік, тактовно запропонував мені принаймні на час скласти з себе — задля мого ж таки добра — відповідальність за корпус із дев'ятьма хлопцями. Отож я звідти виселився. Потреба залишатися на ніч у школі відпала, і я найняв у містечку невелику вмебльовану квартиру над крамничкою, де торгують тютюном і газетами. Запах, що підіймається знизу, мені приємний. Картина Ренуара над старою рипучою шкіряною канапою, де я сплю, виглядає недоречно сласною. До школи я їжджу на велосипеді, це зміцнило моє здоров'я. Я сам варю собі їсти. А іноді вечеряю в Шіллерів. У таких випадках містер Шіллер дозволяє дружині куховарити. Місіс Шіллер смажить картопляники — ця страва в неї виходить найкраще.

Літні канікули я провів у Леслі в Парижі. На авіаквиток пішла незначна частка з тих десяти тисяч доларів. Літо для мене було не з найкращих. Леслі розширила коло знайомих, переважно художників, і зі своїм музичним слухом досить скоро опанувала французьку, якою велася, по суті, всі розмови, — майже виключно про її живопис та живопис інших. Мої школярські знання французької допомагали мені мало, і коли мене намагалися — насамперед, звичайно ж, Леслі — втягти в розмову й почути мою думку, я не міг не почувати себе чимось на зразок сором'язливого непроханого гостя.

Однак після першого дивовижного успіху Леслі не виставила й не продала жодної своєї картини. Тричі на тиждень вона ходить до майстерні художника, з яким працює вранці. Це маленький, жвавий, округлий чоловік на прізвище Леблан. Він присягається, що коли-небудь Леслі стане знаменитістю. Мовляв, на її картинах лежить печать якоїсь дивної меланхолії, а в її палітрі вгадуються штрихи пурпурових сутінок, навіть на тих полотнах, де зображено день. Леслі працює з упертою відданістю своєму мистецтву і коли не стоїть за мольбертом, то невтомно ходить по галереях та музеях. Через кілька днів у Парижі я був усім тим донесочу ситий і потім здебільшого просиджував, читаючи, за столиком вуличних кафе.

Ми жили в порожній однокімнатній майстерні на лівому березі Сени, де повітря було насичене запахами фарб та скипидару — духом, який глибоко тишив Леслі, а в мене кінець кінцем викликав алергію. Я весь час чхав від нього й сякався. А Леслі — хоч раніше вона враз помічала мою найменшу недугу — жодного разу навіть не зауважила, що в мене майже завжди червоні очі і за два дні я ковтаю коробку таблеток.

Смуток Леслі минув, і перед її завзяттям упертої молододі студентки я відчував себе набагато старшим за свої п'ятдесят років.

В американській школі мені справді запропонували роботу, але я не захотів жити в місті, де не вмів говорити чужою мовою і де друзі Леслі вважали б мене таким собі додатком до дружини. Я пригадав слова з оповідання про іншого американця в Парижі: «Цей континент — не для мене». Отож я вибачивсь і відмовився. Директор школи ледве приховав свою радість. Я його зрозумів. Вчителі там — люди мандрівні і віком усі між двадцятьма двома й тридцятьма роками, отож моя сивина була для директора, якому навряд чи більше тридцяти п'яти, ознакою дрімучої старості і прикрої постійності.

Леслі сприйняла моє рішення спокійно. Мистецтво, збагнув я, як і хвороба, невідворотно веде до самозаглибленості. Коли людина недужа, вона думає тільки про свою хворобу і чужі тривоги та прагнення для неї нічого не важать.

Два тижні ми прожили на півдні у Лінді — на її чудовій еїллі в Мужені. Я сидів у саду, знемагав під спекотним сонцем, пробував читати й бив москітів, як і пророкував Хейзен. Леслі запропонувала, щоб я продав Ренуара й за вторговані гроші купив невеличкий будинок по сусідству з Ліндою. «Тобі не варто більш працювати,— сказала вона,— а це якраз чудове місце, щоб сидіти й нічого не робити».

Вона, звичайно, мала рацію, але я не хотів сидіти згорнувши руки. Я зрозумів, що неробство надокучає мені. Я вчитель — і ця обставина визначає мою суть. Я або вчитель, або ніхто. Якщо з тридцяти учнів у класі виявиться хоч один обдарований і допитливий, який почне зі мною сперечатися або чий обрії мені пощастить розширити, тоді я знатиму, що роблю те, задля чого народився на світ. Ромеро, хоч він і драгував мене, був саме таким учнем. Коли я сказав Леслі, що моє місце в школі, перед класом, вона відповіла, що так само почуває себе перед чистим полотном. Я сподіваюсь — і це заради її добра, а може, й заради мого,— що її картини обернуться для неї чимось кращим, ніж для мене Ромеро.

Я так і не зміг умовити Керолайн повернутись до Арізоні. Дівчина перевелась до нью-йоркського Хантер-коледжу з наміром вивчати дитячу психологію. Вона відмовилася скористатися бодай центом із грошей від продажу двох акрів з відписаної їй Хейзеном у заповіті землі — цю волю небіжчика виконав — і виконав дуже добре — один із партнерів Хейзена. Якийсь час Керолайн працювала неповний день офіціанткою, щоб заробити собі на життя, і досі, як я знаю, жодного разу не навідувалася до будинку на узбережжі, який тепер належить їй. Замість цього, з допомогою одного зі своїх вчителів, вона влаштувала там минулого літа будинок відпочинку для підлітків усіх рас, тих самих, яких газети називають «пропащими дітьми гетто». Вихователями Керолайн набрала добровольців, які доти працювали в різних організаціях для безпритульних дітей. «Від Хесуса Ромеро я довідалася багато чого про дітей»,— заявила мені Керолайн, коли я спробував наставити її на розум. А саме: треба братися до них, поки вони не стали такі, як Ромеро. Вдається її експеримент чи ні — побачимо. За інших часів і якби Керолайн була католичкою, вона, гадаю, стала б черницею. Самозречення в ім'я служіння високим ідеалам, мабуть, свідчить про благородство душі, проте батько не може не думати, що це — застій у розвитку його дитини. Природно, що сусіди в Істхемптоні вже нарікають, і ходить чутка, ніби вони мають намір звернутися до муніципальної ради з петицією конфіскувати будинок як джерело порушення громадського порядку.

Керолайн найняла Конроя, щоб він наглядав за будинком. Вона не забула, як він кинувся в океан і врятував мене. Судячи з її розповідей, Конрой виконує свої нові обов'язки дуже сумлінно. Бідолашні Кетлі серед літа покинули роботу. Вони заявили, що не наймалися працювати в божевільні.

Сказати правду, я й сам не зважуся поїхати туди й на власні очі подивитися, що коїться там, де я діставав перше уявлення про безтурботне й привільне життя, якого доти ніколи не знав, і де я мало не загинув.

Того дня, коли мав відбутися суд над Ромеро, мені подзвонив Холлінгзбі й радісно повідомив, що хлопця відпустили, признавши один рік випробувального терміну. Однак тепер, коли я пишу, він у в'язниці. Поліція влаштувала наліт на підозрюване сховище організації, яка бореться за незалежність Пуерто-Ріко. Разом із складом саморобних бомб, пістолетів та революційної літератури захопили й Ромеро. Я пригадав його останні слова, які він сказав мені тоді біля дверей Хейзенівського будинку: «Якщо ви коли-небудь і почуєте про мене, то тільки тому, що моє прізвище буде в газетах». Отож його пророцтво справдилося.

Після смерті Хейзена його заступництво в Джорджії втратило силу, і хоч Еллінора та Джанеллі й не злетіли зі своїм будинком у повітря, зате їхня друкарня згоріла дощенту разом із нічним сторожем. В

наші дні це вже звичайне явище, коли жертвою стає зовсім випадкова людина. Приміщення друкарні було застраховане на чималу суму, і на ці гроші Джанеллі купив акції газети в маленькому містечку на західному узбережжі Флориди. Елінор пише, що вони нарешті почали вчитися, як робити газету, й мають успіх. Крім того, вона вагітна, і я скоро стану дідом. Коли мій онук чи внучка виросте, він чи вона, гадаю, блукатиме у безлюдних містах, поміж покинутих де попало машин із порожніми баками. Це в тому разі, якщо моєму онукові чи внучці пощастить і люди, яких ми не можемо приборкати, ще не почнуть ядерної війни.

Як і більшість людей мого покоління, я почуваю себе безпорадним і дивлюся в майбутнє з цинічною покорою.

Я радий, що випробувальний термін Роллінзові вже скасували, і минулого сезону він грав у команді й дістав спортивну стипендію в університеті штату Пенсільванія. А на південь хлопець так і не потрапив.

Джimmy одружився з місіс Соломон, уродженою Неллі Фергюсон, у Лас-Вегасі. Здається, це стало прикрою традицією в нашій родині. Мене на весіллі не запросили. Компанія, якою він керує разом із Джоун Дайер, заявила про себе «золотою платівкою» чи, як іще кажуть, «золотим диском». Це означає, що платівок було продано понад мільйон. Досі я тієї платівки не чув.

Тепер я з нетерпінням чекаю кожного уроку. В школі з'явився дуже здібний хлопець, він слухає мої лекції. Йому шістнадцять, звати його Віллоубі, родом з Віргинії, має вишукані південні манери і, здається, серйозно читав усіх істориків, від Фукідіда до Тойнбі, зокрема й Цезаря, Джозефуса, Карлейля, Прескотта, Гегеля, Маркса, Фрімена і, звичайно ж, Гіббона. Хлопець не менш кмітливий і розумний, ніж Роме-ро, але дисциплінований і розуміє, що дозволено, а що — ні. Може, в нього дає себе знати спадковість чи якийсь щасливий поєднання генів, завдяки чому він легко схоплює абстрактні поняття і сприймає історію. Я пригадую, що Кроуелл, — він учився в Леслі грати на роялі і писав комедійні репризи, — сказав про Моцарта. Мене вражають і захоплюють письмові роботи Віллоубі та його міркування, висловлювані в класі на уроках, а також зрілість і розважливість, які він виявляє під час наших із ним пообідніх прогулянок. Читаючи його роботу чи слухаючи його відповідь у класі, я знову запалююсь тією пристрастю, якою палав під час своїх найперших лекцій, коли майже побожно вірив, що історія з її науковими відкриттями, філософією, злетами й падіннями імперій, з усією її підступністю й давніми спалахами амбіцій, — справді королева наук і великий навчитель людства.

Хлопець каже, що мріє стати політичним діячем, і я уявляю його тридцятип'ятирічним сенатором. Якщо в Штатах знайдеться бодай десяток таких хлопців, то, може, нашу розбурхану й чудову країну, яка тримається на мужності, вірі, жорстокості, пограбуваннях, жадібності, компромісах і сподіваннях, хай на останньому подиху, а пощастить урятувати від катастрофи.

Сьогодні надійшов лист від Леслі. У ньому, як і в усіх інших листах, вона дякує за мою терплячість, за те, що я дозволяю їй «у зрілому віці навчатися ремесла». Обіцяє влітку повернутись і пропонує поїхати з нею подорожувати на захід Штатів, який вона хоче спробувати відтворити на полотні. Її листи сповнені глибоких почуттів, і я не маю сумніву, що хоч вона й далеко, але любить мене. Що ж до мене, то я любив Леслі завжди: і коли вона була ще дівчинкою на першій парті в моєму класі, і коли ми стояли перед вівтарем, і коли вона вперше заграла на піаніно в нашій нью-йоркській квартирі, і коли виношувала під серцем наших дітей, і коли перев'язувала Хейзеніві рани, і коли дала ляпаса його дружині в Турі, і коли я посадив її на літак до Франції. Що то було — доля чи випадок, — коли вона опинилася на першій

парті в моєму класі, а потім і в моїх руках на ціле життя, я не знаю, та мені воно й байдуже. Я знаю тільки, що люблю її і любитиму повік, а чому це так — не має значення. Ми вчинили, як нам визначила вчинити доля. Леслі обіцяє, що повернеться. Побачимо».

Аллен поклав ручку, перечитав сторінку, яку щойно написав, і недоволено похитав головою. Він не міг забути про Ромеро. Думки про хлопця не давали йому спокою, і він знав, що не позбудеться їх. «Вони пасуться собі мирно на травичці,— пригадав він.— А ви людина з бетонних джунглів». І ще: «І ви тут не довго затримаєтесь».

Замислившись, Аллен знову похитав головою. Хлоп'яче нахабство? А може, мудрість?

Він утупився в розгорнений на столі зошит, білі сторінки якого відбивали світло від лампи. Потім почав писати далі.

«Невже я хочу дожити своє життя тут? Невже хочу дожити його, як тварина, що мирно пасеться собі на травичці? Чи тут те місце, де я потрібен? Чи потрібен я такому хлопцеві, як Віллоубі? Мабуть, що ні. Він і сам досягне успіху, а така людина, як я, може тільки тишити себе думкою, ніби це її заслуга. Я просто вболівальник і підтримую вигуками бігуна, який обійшовся б і без моєї підтримки.

Бетонні джунглі...

Серед тих джунглів знайдеться стільки ж Ромеро, як і Віллоубі на травичці. А може, й більше. З одним мені не поталанило, та, може, це навчило мене, як уникнути помилок з іншими. Учителі й учительки тут — це один тип викладачів. Я — зовсім інший. Свій фах я обирав не для того, щоб мати з нього вигоду; правда, через усілякі події я забув про це. На деякий час. Тепер цей час минув. І я не хочу, щоб мені було соромно перед моїм найменшим учнем. «Коли зможете стати до роботи,— казав колишній директор, навідавши мене після того, як я виписався з лікарні у Хемптоні,— зателефонуйте мені. Ваше місце чекатиме на вас». Тепер я готовий і вранці йому подзвоню.

Подзвоню вранці... Я знаю, це не так просто, як здається. І він це знав. Так кажуть у лікарні своєму другові, що вже конає, кажуть, прикидаючись, ніби все буде гаразд, хворий одужає, не вмере, і колеги чекатимуть, щоб він повернувся й зайняв своє місце в світі. Що ж, я не помер. Вранці я подзвоню, але зайвою довірою того доброго чоловіка не бентежитиму. Моє місце мене не чекатиме. Будуть анкети, які доведеться заповнювати, будуть прискіпливі комісії, перевірки на придатність до викладацької роботи, визначення розміру платні, розміру пенсії, довгі місяці нестерпного очікування вакансії, проблеми з переходом,— і все це може закінчитися тим, що мені відмовлять.

Вже пізно, пора спати. Вранці маю бути свіжим для Віллоубі».

Стренд поклав ручку, згорнув зошит, встав і вимкнув лампу в холодній нічній кімнаті.

*З англійської перекладали
Олекса ЛОГВИНЕНКО
та Володимир МУСІЄНКО*

Заставка Олега Блащука

Казимір Тисяч (НРБ). Білий птах свободи.

ЖИТТЯ ПРОТИ СМЕРТІ

(Зарубіжна література
про визвольну місію Радянської Армії)

У вдячній пам'яті людства на вічні часи закарбувався визвольний похід Радянської Армії, що подала руку братерської допомоги народам багатьох країн Європи та Азії, своїми героїчними перемогами надихала борців антифашистського Опоу. Він знайшов зріле художнє втілення в численних творах радянської і зарубіжної літератури.

Інтернаціоналістський характер боротьби, яку вели Радянські Збройні Сили, багатогранно і глибоко розкрито в широковідомому романі О. Гончара «Прапороносці», творах Ю. Бондарєва, Г. Бакланова, В. Бикова, П. Загребельного.

Вирішальний внесок Радянського Союзу у перемогу народів світу над німецьким фашизмом підкреслюють і передові митці зарубіжних країн. Уже на початку війни гітлерівської Німеччини проти СРСР письменники, громадські та політичні діячі висловлювали тверду переконаність у неминучій перемозі Радянської держави, що стане гарантією майбутньої свободи і незалежності поневолених фашизмом країн. У серпні 1941 р. Генріх Манн передбачав можливість оновлення Європи і, зокрема, його батьківщини — Німеч-

чини, внаслідок перемоги Радянської Армії, в яку він твердо вірив. «Радянський Союз, — писав митець трохи пізніше, — виграс війну, бо вже до війни він володів великою правдою, не безсилою, а живою, здатною перебудувати дійсність на основі істинного пізнання, з істинною турботою про людину». Як про вірну союзницю, перед героїзмом якої схиляється кожний чесний француз, говорив про Радянську Армію Моріс Торез, наголошуючи ту неоціненну допомогу, яку вона надає справі визволення Франції. Вагомо звучать слова Ернеста Хемінгуєя, виголошені ним 1942 року: «Народ Радянського Союзу своєю боротьбою захищає всі народи, які чинять опір фашистському поневоленню».

Перші спроби художнього осмислення визвольної місії Радянського Союзу припадають на воєнні роки і здійснюються переважно в найоперативніших жанрах — публіцистиці, поезії.

Неупередженим поглядом на події

**ПИСЬМЕННИК,
ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ**

війни, широку симпатією до радянського народу відзначалися публіцистичні виступи багатьох митців Заходу — американців Ерскіна Колдуелла і Стівена Бенета, німців Йоганнеса Бехера і Анни Зегерс, француза Жана-Рішара Блока, англієця Джеймса Олдріджа та ін. Побувавши в СРСР невдовзі після нападу на нашу країну гітлерівців, Е. Колдуелл опублікував, окрім нарисів і репортажів, ще й роман «Упродовж усієї ночі», в якому зобразив мужню боротьбу радянських партизанів у тилу ворога. У книжці Ж.-Р. Блока «Від Франції зрадженої до Франції озброєної», що складалася із звернень до співгромадян виступів по Московському радіо, відчувається його тверда віра в те, що визволення війна, яку веде СРСР, відіграє вирішальну роль у долі поневоленої Франції. Говорячи про поразку вермахту на підступах до радянської столиці, наводячи приклади ратного й трудового героїзму радянських людей, Блок зазначав, що фронт Великої Вітчизняної війни — «це фронт свободи. Це наш фронт, мої співвітчизники. Це фронт, де б'ються і де вмирають також і за те, щоб Франція була вільною».

Заслужують на увагу міркування про радянську людину, радянського воїна, якими поділився в своєму виступі по норвезькому радіо на початку 1945 року Тур Хейердал. Його особливо привабили людські якості, моральні риси радянського воїна-визволителя, який вступив на норвезьку землю, допомагаючи очистити її від окупантів. «Радянські солдати, — відзначав Хейердал, — горді, впевнені в собі люди, які прекрасно усвідомлюють значення власного внеску у війну, і палкі патріоти своєї власної країни... Гітлерівська пропаганда твердила, що росіяни — варвари. Норвежці ж, — писав далі Хейердал, — пізнали росіян як надзвичайно мирних і привітних людей, схильних до дружнього жарту, завжди готових подати руку допомоги».

Джеймс Олдрідж як військовий кореспондент побував у багатьох країнах, неодноразово приїздив до Радянського Союзу, а з 1944 року залишався тут до кінця війни. У репортажах і воєнних нарисах Олдріджа тієї пори розповідається про грандіозну битву під Сталінградом, про блокадний Ленінград, про звільнення Севастополя, простежується переможний шлях радянських військ до Берліна. Враження і спостереження підсумовано в публіцистичній книжці «Про багатьох людей», в якій політична злободенність органічно поєднана з художньою образністю. Письменник прагнув охопити події війни та її наслідки в широкому міжнародному масштабі. Олдрідж відшукував причини трагедії, яка спіткала людство, намагався підбити підсумки, нехай попередні, другої світової війни, визначити найближчі перспективи суспільного розвитку. Нариси, що увійшли до книжки, не пов'язані між собою сюжетно, проте вони скріплені напруженими авторськи-

ми роздумами про долю світу, що надає всій книзі внутрішньої цілісності, єдиної ідейної спрямованості. Ставлення до фашизму — цей критерій стає головним у авторському сприйнятті й окремих людей, і цілих держав. Олдрідж переконується в існуванні широкого антифашистського фронту, але водночас і в наявності на Заході впливових сил, які не хочуть вести послідовну боротьбу проти фашизму. Публіцист засвідчив явне зволікання Сполучених Штатів Америки й Англії з відкриттям другого фронту, їх небажання приступити до активних дій. Багато сторінок книжки Олдріджа присвячено радянським людям, розкриттю їхньої мужності, героїзму та самовідданості в бою і в тилу. Олдрідж підкреслив душевне благородство й моральну велич людей, які вступили в рішучу битву проти зливісного ворога.

Про історичну заслугу радянського народу написані й сотні віршів та поем. У воєнні роки поети нерозривно пов'язують мрію про розгром гітлерівського нацизму, віру в перемогу сил прогресу з думкою про те, що участь Батьківщини Жовтня у боротьбі з «коричневою чумою» є запорукою близького звільнення народів від влади фашистських бузувирів. Ця тема органічно входить у проблематику поезії Опору, надихає антифашистів різних країн впевненістю не лише в неминучому торжестві людства над фашистським варварством, а й у можливості майбутньої перебудови життя на демократичних засадах. Символом правди, клятвою боротися з фашистськими нелюдами називає Сталінград норвезький поет Г. Вейсс-Андерсен. Легендарному місту на Волзі присвячують свої вірші Пабло Неруда, Ленгстон Х'юз. Луїі Арагон закликає своїх співвітчизників брати приклад з «російської мужності». Як взірць героїзму, як звернення до совісті й бойового духу свого народу розглядає подвиги радянських солдатів чеський митець Ф. Галас, датський поет О. Гельстед, Б. Чопич з Югославії. В світовій ліриці виникає образ Радянського Союзу як могутнього велетня, що взяв на свої плечі відповідальність за долю людства. Поети висловлюють тверду переконаність у тому, що тільки Країна Рад здатна зупинити й знищити фашистів.

Митці знаходять найпіднесеніші поетичні образи, щоб виразити своє захоплення мужністю і людяністю радянського народу, виявленими як під час захисту своєї Батьківщини, так і в ході визволення європейських країн. Масштабних метафор, патетичних інтонацій сповнені вірші видатних майстрів літератури німців Б. Брехта, Й. Бехера й Е. Вайнерта, поляків В. Броневського й К. Галчинського, чехів В. Незвала і Ф. Грубіна, болгар Н. Вапцарова й Є. Багряної... С. К. Нейман називає радянський народ «світлом надії, що запалилося уві млі», «військом найвищої правди на землі», Л. Стоянов ба-

чить у ньому «сіяча щастя, упертого поборника свободи». Для француза Л. Массона, голландця Я. де Гроота, поетів з інших країн Червона Армія — це сама свобода, наближення її віщує «нову весну». І ця весна прийшла, Радянська Армія принесла визволення мільйонам людей. Її перемогу захоплено вітають разом із своїми народами й письменники. Поезії, в яких змальовується прихід радянських воїнів-визволителів, мають при всій їхній національній самобутності чимало спільних рис. Передусім це піднесений емоційний стрій, тріумфальний пафос, висока образна насиченість. Голосом поетів промовляють безмежна любов і вдячність, сама душа народу, звідси фольклорні інтонації, казкова символіка, спільне для різних авторів порівняння червоноармійців з дивовижними богатирями, відважними й добрими, витязями із зіркою на чолі, які увібрали в себе всі страждання людства, весь його нестримний потяг до волі, до щастя. Визвольна місія Радянської Армії, її братерська допомога населенню європейських країн осмислюється митцями в широкому історичному контексті, сприймається у визвольних, революційних традиціях їхніх народів, трудящих усього світу. Ліричні твори, що розкривають історичну роль Країни Рад, надзвичайно розмаїті за своєю тематикою, жанровими ознаками. З радісними почуттями, народженими визволенням, у них переплітаються сумні мотиви, оскільки тисячі радянських солдатів віддали своє життя заради очищення Європи від фашизму. Глибока пошана, щира вдячність до них сильно звучить у поетичних творах, так само як і урочисте обіцяння вічно берегти пам'ять про епохальний подвиг радянського народу. «Написи на могилах червоних солдатів, — підкреслював Й. Кайнар (ЧССР), — стануть найпершою абеткою, за якою я навчатиму свого сина».

Поряд з монументальними узагальненими образами Радянської держави, радянського воїна поети відтворюють і конкретні постаті визволителів, змальовують не лише глибоко типові для людей нашої країни риси, а й індивідуалізовані портрети визволителів, спираючись на безпосередні враження від зустрічі з ними («Головстаршина Красюк Гаврило Порфирівич» Н. Вилчева, «Темиркул Уметалієв» Л. Сабо та ін.). Але ці спогади про особисту вдачу окремих радянських людей дають поштовх роздумам про історичну долю визволених народів, про інтернаціоналістський характер місії Радянської Армії, про братерство во зброї, що виникло й загартувалося у воєнній борні. Болгарські, польські, румунські, монгольські поети з щирим хвилюванням згадують про те, як радянські солдати разом з патріотами їхніх країн билися з ворогом, як у цих боях народжувалися національні збройні сили, як росіяни, українці, казахи, представники

інших народів СРСР допомагали оновлювати життя в рідному краї митців («Зустріч» І. Радоева, «Чорний сніг» Д. Пуревдоржа, «Танкісти» Є. Загурського, «Друзьові з Москви» Н. Теуту та ін.).

Митці розуміють, що демократична перебудова суспільства неможлива без кардинальних змін у свідомості людей, без очищення умів від залишків фашистської ідеології. Ці зрушення починалися вже на фронтах другої світової війни, переможна хода Радянської Армії пришвидшувала процес прозрівання учасників агресивного походу проти СРСР. З багатьох творів, що художньо відображали це явище, згадаймо один — вірш румуна А. Тома «Лист з України», в якому правдиво показано пробудження свідомості в простого селянина-солдата, одуреного реакційною пропагандою. Герой цього твору розмірковує над тим, навіщо він воює проти країни, в якій існує такий справедливий суспільний лад, який годилося б встановити і в себе вдома.

Тема прозріння, болісного й водночас радісного звільнення від кайданів людиноненависницького, шовіністичного світогляду посідає визначне місце і в романній прозі, присвяченій подіям війни. Письменники переконливо розкривають ще один аспект визвольної місії Радянської Армії — громлячи окупантів, наша армія змушувала і німців, і їхніх союзників замислитися над сутністю війни, над тим, що їх зв'язує з фашизмом.

Драматичну суперечливість цього процесу наочно передав румунський письменник А. Міхале в романі «Втеча». В центрі його — панічна втеча німецьких та румунських військ з оточення на Дону 1942 року, моральна криза, необоротне розшарування в армії Антонеску після розгрому на Волзі. Історія головного героя твору — сільського трударя Драгомира Жігі, на якого надягли шинель, якому вбили в голову дикі антикомуністичні передсуди, — глибоко знаменна, по-реалістичному типова. Жігі довго залишався вірним і слухняним знаряддям у руках командирів, та картина нищівної поразки, боягузлива зрада німців, що втягли румунів у війну, загальна деморалізація, що охоплює армію, — все це активно впливає на героя книжки, спонукає його розкрити очі й побачити правду. Особливу роль тут відіграє випадкова зустріч групи розбитих, здичавілих румунських солдатів з радянським танкістом.

Солдати, близькі до божевілья від розпачу, голоду, холоду, чекають неминучої смерті. Але радянський воїн не розчавив їх гусеницями, як це звичайно робили німці з полоненими, а відпустив своїх недавніх противників додому. Замислившись над питанням: чому він це зробив, румуни доходять висновку, що радянські люди відчують свою непереборну силу, впевнені в остаточній пере-

мозі. З різкою контрастністю виявляється різниця між загарбниками й тими, хто обстоює свободу і честь батьківщини. Цей короткий епізод стає ключовим у ідейно-політичному перевихованні Жіги. Здобути на основі трагічного досвіду переконання міцнішають у наступних тяжких випробуваннях, одержують новий імпульс від зустрічі з радянською підпілляницею, яка врятовує втікачів у окупованій Одесі. На батьківщину колишній темний селянин повертається свідомим борцем проти антинародної диктатури, сповнений рішучості боротися за вільну, демократичну Румунію. А пізніше він бере участь у розгромі фашизму, дійово включається в революційні перетворення на рідній землі (роман «Провесінь»).

Звивистими життєвими шляхами проводить свого героя — серболужицького юнака Фелікса Гануша — письменник з НДР Ю. Брезан. У романі «Семестр змарнованого часу», який становить другу частину відомої трилогії, ми бачимо Гануша на Східному фронті, в українському містечку на Прип'яті. Чесний і вразливий хлопець ніколи не був на боці фашистів, але численні передсуди, зайва мрійливість, набутий згодом скептицизм заважали йому прийти до лав борців проти нацизму. Лише на Україні, вражений злочинами гітлерівців, підкорений незламною духовною міццю радянських людей, він починає активно протидіяти фашистам, допомагає партизанам. Фелікс відкрито вступає в бій з фашистами, долає свої колишні сумніви.

Доля словацьких солдатів, які воювали на боці німців на Східному фронті, є одним з аспектів багатопланового роману Рудольфа Яшика «Мертві не співають». Силоміць одягши у військові мундири, їх кинули на війну проти радянських людей, яких вони звикли вважати своїми братами. До того ж словаки відчують зневажливе ставлення до себе з боку німецьких фашистів, що мають їх, як і всіх слов'ян, за нижчу расу, яка підлягає знищенню. Глибоко проникаючи у психологію своїх героїв, тонко розкриваючи їх внутрішній світ, письменник передає весь трагізм становища людей, яких примусове союзництво з німцями перетворює на співучасників мерзенних злочинів, вчинених фашизмом на радянській землі. Словацькі солдати бачать спалені села, сплюндровані міста, закатованих людей, і відчуття провини обертає їх на живих мерців. Автор показує процес прозріння, який відбувається у свідомості поручика Кляко та кількох простих солдатів, які не бажають до кінця плисти за течією і зрештою пристають до рятівного берега. Наполегливий пошук виходу з невблаганних обставин, міркування про причини війни відкривають героям Яшика соціальну зумовленість подій. Вони остаточно впевнюються в тому, що їхні справжні вороги — фашисти. Солдатською масою оволодіває ідея здатися в полон, перейти на інший

бік, і зрештою вона здійснюється — словацький підрозділ, керований поручиком, повертає зброю проти німців. Логічним наслідком цього внутрішнього розвитку стає участь Кляко і деяких інших солдатів його частини в народному повстанні на їхній батьківщині, куди вони потрапляють після відповідної підготовки на радянській території.

Інтернаціоналізм, притаманний самій природі соціалізму, став невід'ємним складником світогляду радянських людей. Стверджуючи це, письменники знаходять розмаїті засоби виразності, щоб розкрити вплив воєнних перемог Червоної Армії, радянської дійсності, радянського способу буття на духовний світ своїх співвітчизників, на формування патріотичних визвольних сил. Як відомо, на території СРСР за участю комуністичних і демократичних організацій ряду країн були створені національні військові частини і з'єднання, які зробили вагомий внесок у знищення фашизму. Художня історія цих з'єднань — яскраве свідчення щедрої допомоги, що її надавав Радянський Союз борцям проти нацистської тиранії.

Один з найцікавіших і найталановитіших творів у цьому колі — роман чеської письменниці М. Томанової «Срібна рівнина». З проникливим ліризмом і разом з тим із суворого правдивістю розповідає авторка про людські долі, примхливий візерунок яких визначає війна, про братерську єдність бійців, згуртованих високою спільною метою. Герої книжки М. Томанової — солдати 1-ї окремої чехословацької бригади під командуванням Людвіка Свободи, що пізніше перетворилася на Чехословацький корпус. Разом з радянськими військами чехословацькі бійці визволяють Київ, б'ють ворога на Правобережній Україні. Тут гартувалося те бойове братерство, яке незабаром витримає найважчі випробування в боях у Карпатах, під час Словацького повстання, визволення Праги. Письменниця з великою майстерністю зображує і буденні справи своїх персонажів — зв'язківців, і жорстокі бої, що вимагали граничного напруження всіх емоційних та фізичних сил. Особливо приваблює правдиве й тонке відтворення складних психологічних колізій, що виникали в солдатському колективі, тактовна й переконлива розповідь про велике чисте кохання, що надає особливого змісту життю й боротьбі головних героїв твору. Цілком природно впливає з сюжету, характеристик дійових осіб думка про те, що формування по-справжньому народних збройних сил було можливе лише в умовах Радянського Союзу, де сама політична, духовна атмосфера сприяла ідейній перековці чехів і словаків, розквітові демократичних настроїв. Не випадково таким промовистим виявляється співставлення світогляду, моральних засад бійців бригади Свободи, які вступили до її лав після перебування в СРСР, і тих, хто був надісланий з Англії емігрант-

ським урядом Бенеша. Якщо в перших усі бажання спрямовані лише на найшвидший розгром гітлерівців, то в других помітну роль відіграють кон'юнктурні, кар'єристські міркування, тільки поступово навчаються вони беззавітної відданості великій справі, долають буржуазну обмеженість. Так різнобічно, з багатими соціально-психологічними нюансами показує М. Томанова той знаменний процес, про який писала, звертаючись до радянських читачів: «У ході спільних боїв з фашизмом народилася вічна й непорушна дружба чехословацького і радянського народів. І ніхто і ніщо на світі вже не зможе нас роз'єднати».

Провідна роль Радянського Союзу в справі згуртування патріотів-антифашистів висвітлюється і в романі польської письменниці Г. Аудерської «Шляхи перелітних птахів». Твір розповідає про формування на радянській землі польської дивізії імені Т. Костюшка, до якої вступає герой роману Шимон Дрозд. У долі Дрозда відбиваються суттєві моменти загальнонаціональної історичної долі його країни. Вбогий селянин, що впродовж всього свого попереднього існування залишався «маленькою людиною», яка не вникала в сенс довколишніх явищ і подій, Дрозд зазнає докорінної внутрішньої перебудови, потрапляючи до СРСР. Придивляючись до нової дійсності, до людей, що зустрічалися на шляху, він відкриває для себе нові моральні, ідейні та соціальні цінності й орієнтири, які варто обстоювати із зброєю в руках. Досвід, якого набуває герой, формує з нього свідомого борця за нове життя. Пліч-о-пліч з радянськими воїнами Шимон Дрозд візьме участь у бою під Леніно і виявить при цьому ратну доблесть, звільнятиме Польщу від гітлерівських загарбників, штурмуватиме Берлін. Тема радянсько-польського братерства по зброї розкривається і в повісті Ю. Гена «Квітень», де показано узгоджені дії радянських і польських бійців у ході бойових операцій, що забезпечували остаточний розгром смертельно пораненого фашистського звіра.

До витоків дружби свого народу з радянськими людьми звертається класик румунської літератури Михайл Садовяну в славетному романі «Митря Кокор». З мудрою простотою, містко і виразно змальовує письменник ту неочінену братерську допомогу, яку радянські люди надавали румунським трудящим, визволяючи їх з тенет покірності й невігластва, розкриваючи їм значущі соціальні істини. Нові ідейні погляди приводять колишніх бідарів після перебування в полоні до лав антифашистської дивізії ім. Тудора Владмиреску, розгортають перед ними світлі історичні обрії. «Радянські люди розгромлять німців, — каже колишній коваль Флоря, — може, і я, як той твій сибіряк, тричі стукну своєю дерев'яною по берлінській бруківці. Пovalимо хазяїв, поділимо між селянами землю,

проженемо визискувачів-підприємців, держава візьме у свої руки заводи й виготує для вас, хліборобів, машини і різний реманент. Будемо керуватися наукою і всіма новими відкриттями і створимо у себе нову державу, таку, як оця».

Митці далекі від спрощення суперечливого, тривалого процесу віднайдення нових політичних та соціальних позицій людьми, яких панівна верхівка їхніх країн змусила із зброєю в руках йти проти Країни Рад. У багатьох романах письменників соціалістичних країн достовірно передано складну діалектику цього процесу на різних його етапах. Так, романіст із НДР Г. Штайн в «Ультиматумі» розповідає про первісне пробудження свідомості в солдатів гітлерівського вермахту, яке починається під час Корсунь-Шевченківської битви. Імпульсом до нього стає нестримний наступ Радянської Армії, безглузда й жорстока впертість командирів-фанатиків, що прирікали солдатів на смерть. Суттєве значення має тут і велика пропагандистська робота, яку проводив національний комітет «Вільна Німеччина», що закликав своїх співвітчизників у фашистській уніформі кидати зброю і переходити на бік радянських військ (нагадаємо, що найактивнішу участь у діяльності «Вільної Німеччини» брали німецькі письменники-антифашисти — Й. Бехер, Е. Вайнерт, Ф. Вольф). Зображення нелегкої праці німецьких борців проти фашизму, сповнених рішучості спокутувати свою вину перед Батьківщиною Жовтня і звільнити рідну землю від нацизму, становить важливий аспект проблемного задуму твору Г. Штайна.

Здобуття «свободи через полон» (А. Зегерс) — цей аспект теми другої світової війни особливо важливе місце посідає в літературі НДР, він знаходить свою розробку в різних за жанрами і художнім вирішенням творах (назвемо тут хоч би книжку мемуарів О. Рюле «Зцілення в Єлабугі», поему Ф. Фюмана «Поїздка до Сталінграда», романи Г. Отто «Брехня» і Г. Герліха «Повернення на батьківщину, у країну незнайому», повість М. В. Шульца «Солдат і жінка»). Автори цих та інших книжок — причому дехто з них спирається на власний досвід — засвідчують, що радянський полон для колишніх солдатів гітлерівського вермахту надавав реальний шанс повернутися до нормального людського життя. Звичайно, вироблення нового світогляду було процесом складним і суперечливим, у кожному окремому випадку індивідуально неповторним, і саме таким він постає у творах письменників НДР — з багатьма психологічними нюансами й тонкощами, з надзвичайно широким спектром настроїв і почуттів. Митці підкреслюють, що моральне відродження німців становило собою один із складників національного оновлення, яке привело зрештою до появи нової людини — свідомого будівника

соціалізму в першій на землі німецькій державі робітників і селян. У цьому факті відобразилися широта й далекосяжність тієї визвольної місії, яку здійснювали в ході війни наша армія, наш народ. «Людству легше буде йти шляхом, второваним Радянською Армією», — наголошується в книжці румуна Х. Зінке «Фронтний щоденник».

З цих позицій написано роман Димитра Ангелова «Не на життя, а на смерть». У ньому розгортається широка, панорамна картина болгарської дійсності першої половини 40-х років — аж до утворення уряду Вітчизняного фронту 9 вересня 1944 року. Як відомо, Болгарія не вступила у війну з нашою країною, правлячі кола не змогли здолати дружніх почуттів, які віддавна зберігав болгарський народ до російських братів, проте царський болгарський уряд пнув із шкіри, аби улестити гітлерівських верховодів. Антинародна політика панівних класів наражалася на опір найширших верств трудящих. Спрямовувана комуністичною партією партизанська боротьба проти наскрізь прогнилого режиму і його німецьких покровителів є основним об'єктом зображення роману Д. Ангелова, а також книжок П. Вежинова «У долині» і К. Кюлюмова «Хлопець і гори». Запорукою її успіху патріоти називають першу соціалістичну державу: «Від цього триклятого фашизму нас може врятувати тільки Радянський Союз... тільки він і ніхто інший... Ніякі англіїці, ніякі американці», — каже один з героїв Д. Ангелова. Передові люди Болгарії, такі, як майстерно виписані в романі підпільники Мате, Росинка Енева, партизанський командир Атанас Штерев, усвідомлюють, що визволення від фашистського кошмару — необхідний, але це тільки перший етап боротьби, що перемога Радянської Армії несе з собою можливість здійснення віковичних, заповітних мрій болгарського народу про справедливий суспільний лад, про щасливе життя.

Роман Т. Ачимовича «Дуби не гнуться», простежуючи бойовий шлях одного партизанського загону, воскрешає перипетії боротьби, яку вели народи Югославії проти своїх ворогів як зовнішніх — німецьких та італійських окупантів, так і внутрішніх — четників, усташів. Безпосередній учасник зображуваних подій, автор передає всю складність умов, у яких діяли патріоти, описує труднощі, з якими вони стикалися. Ці труднощі посилювалися, зокрема, ще й дворушництвом західних держав. У кількох промовистих епізодах письменник викриває лицемірство буржуазної Англії, яка, на словах обіцяючи народним месникам допомогу, насправді дбає про свої імперські інтереси. Як наслідок, призначена для партизанів зброя скидалася з літаків у Чорногорії, а патрони — у Боснії, отже те й те виявлялося непридатним. Часто всю амуніцію взагалі скидали в розташуванні четників. У людях міцніє переконання, що такі «помилки» — не випадковість, що вони є проявом певної

політичної лінії, яка переслідує цілком конкретну мету, — максимально ускладнити боротьбу патріотичних сил проти ворога, знекровити національно-визвольний рух на Балканах, щоб не допустити встановлення після війни народної влади в країнах цього регіону. (До речі, ця тенденція англійської політики зафіксована і в книжках Дж. Олдріджа «Справа честі» та «Морський орел», де йдеться про опір грецького народу іноземним загарбникам.)

За таких обставин, свідчать югославські митці, погляди трудівників з надією звертаються до Радянського Союзу, прості люди жодної миті не сумніваються в тому, що наша країна не залишить їх напризволяще, не віддасть на розтерзання фашистським недолюдкам. У романі Б. Зупанчича «Поминки» молоді люди — члени підпільної групи — пишуть на стінах будинків «СРСР» і малюють серп і молот, кидаючи виклик фашистам і нагадуючи своїм землякам про ту єдину реальну силу, яка здатна змести з лиця землі фашистську потвору. Вступ у війну Радянського Союзу, як показує Б. Чопич у романі «Прорив», змусив здригнутися від жаху навіть найбезцеремонніших убивць — усташів, які збагнули невідворотність розплати за злочини. Герої твору Т. Ачимовича з хвилюванням стежать за переможною ходою Радянської Армії, радіють її наближенню, бурхливо вітають її вступ на їхню рідну землю. Символічного звучання набуває епізод, в якому югославський партизан прикладає до вуст і цілує зброю — радянський автомат; югослави добре розуміють, кому завдячують своїм визволенням. Описуючи знаменний день, в який бійці партизанського загону зустрілися з передовими частинами Радянської Армії, автор висловлює непохитну впевненість, що «історія вічно пам'ятатиме братів із Сходу, радянських бійців, які на своїх плечах принесли нам сонце свободи».

З великою образною силою відтворено подвиг Радянського Союзу — визволителя народів Європи від фашистського ярма в романі М. Пуйманової «Життя проти смерті», що завершує монументальну трилогію про історичну долю Чехословаччини в трагічній для країни час. Письменниця переконливо показує, як саме з боротьбою радянських людей пов'язували чехи та словаки надія на визволення, як жадібно вслухалися вони в радіоповідомлення про перемоги Радянської Армії, беручи в них сили для того, щоб чинити опір ненависним окупантам. Коли ж визволителі прийшли на чехословацьку землю, їх зустріли з радістю і любов'ю, як друзів, братів. Поетична схвальованість, піднесена метафоричність посилюється у фінальних сценах твору, де розповідається про те, як наші танкісти поспішають до повсталій Праги й переможно вступають на її вулиці: «Весна в'їжджала до Праги на танках, і усюди, де вони з'являлись, набухали бруньки й було чути радісний сміх». Не тільки образ Радянської Армії — казкового велетня уособлює тут міць комуністичних ідей, могутність принципів дійо-

вого, перевіреного в борні гуманізму. Згадаймо розповідь про звичайну українську селянку Марфу Андріївну, яка протягом двох довгих років окупації переховувала в своїй хаті юних словаків — брата й сестру. Хіба не є це вражаючим свідченням непереборної сили інтернаціоналістських почуттів, які еднають трударів різних країн, залізним щитом стають на шляху фашистської нечисті? І хіба не знаменно, що згодом врятовані радянською жінкою молоді антифашисти разом з радянськими солдатами приходять на рідну землю, щоб принести їй довгождану свободу?

Значний шар антифашистської літератури Чехословаччини становлять книги, присвячені Словацькому національному повстанню. У творах В. Мінача («Смерть ходить по горах», «Покоління»), П. Ілемніцького («Хроніка»), Р. Яшика («Мертві не співають»), Й. Модровіха («Три Дуби») та ряді інших змальовуються суспільно-політичні обставини в Словачині, її окупація німецькими військами, що викликала виверження вулкана народного гніву наприкінці серпня 1944 року. В повстанні знайшло вихід загальне невдоволення політикою, здійснюваною маріо-нетковим урядом Тісо, що покірливо слухався своїх гітлерівських хазяїв, втягнув країну у війну проти Радянського Союзу, в якому широкі верстви словацьких трударів вбачали гідний наслідування приклад докорінних соціальних перетворень. Звертаючись до героїчної і водночас драматичної сторінки в історії своєї країни, митці разом з тим розкривають значення тієї допомоги (досить нагадати, що серед повсталих було понад три тисячі радянських громадян, на аеродромі «Три Дуби» майже щоночі приземлялися наші літаки, які доставляли різноманітні війсьні вантажі) і моральної підтримки, яку надавав Радянський Союз словацькому народові в його справедливій боротьбі, що не припинялася аж до повного визволення Словаччини радянськими військами ранньою весною 1945 року.

Художньо розкриваючи сутність визвольної місії Радянської Армії, письменники створюють повнокровні образи повпредів Батьківщини Жовтня і в них вкладають своє розуміння принципово нових якостей, що властиві людям соціалістичного світу. В образній системі роману словака М. Крно «Лавина» вирізняються постаті радянських бійців, що пліч-о-пліч з чехословацькими партизанами билися з ворогом. Командир загону Светлов, грузин Акакій мають різну особисту вдачу, несхожі індивідуальні риси. Але вони — пристрасні патріоти своєї країни, переконані інтернаціоналісти. Вони не лише громлять фашистів, а й піклуються про дітей, допомагають відбудовувати життя на звільненій території. Це носії гуманізму й культури, відкриті, душевно щедрі люди, оптимісти, що вірять у перемогу соціалізму на землі Чехословаччини.

Романи Г. Мольнара «Ночі стають коротшими» і Л. Мештерхазі «Свідчення» занурюють читача в атмосферу, яка скла-

лася в угорській столиці напередодні та під час кровопролитних боїв за Будапешт, відображають поступове повернення міста, жителі якого довго перебували в напруженому чеканні розв'язки драматичних подій, до мирного життя. Автори показують, як люди позбуваються страхів перед радянськими воїнами, якими залякували їх німецькі та угорські фашисти, як зводяться мости взаєморозуміння між будапештцями й радянськими солдатами та офіцерами; у цих творах знаходять відображення організаційні зусилля радянських військових властей, що допомагають новостворюваним органам міського управління вирішувати невідкладні практичні проблеми, закладати підвалини нового буття. В романі М. Залки «Облога», де показане життя Угорщини в переддень звільнення її від фашизму, звертає на себе увагу образ радянського маршала — вмілого воєначальника й мудрого політика, блискучого знавця людей. Ще тривають бої за Будапешт, а він уже думає про майбутнє країни, надає підтримку демократичним силам, прагне ефективно впливати на свідомість угорців, викривати фашистські міфи, відгороджувати прогресивну культуру. Але він не нав'язує угорцям своїх поглядів силою, діє саме як визволитель, доброзичливий і разом з тим строгий вихователь. Чудові душевні риси радянських воїнів, і передусім їхня людяність, доброта, справедливість, пробуджують у людях довір'я і симпатію, розвіюють передсуду, спростовують брехливі наклепи, за допомогою яких фашистська пропаганда насаджувала в умах мільйонів спотворене уявлення про громадян першої соціалістичної держави. Конкретні приклади цього знаходимо в книжках італійця К. Малапарте «Капут», румуна Р. Чобану «Сутінки» та багатьох інших творів.

Високу оцінку діям Радянської Армії дає французька письменниця, учасниця руху Опору Е. Шарль-Ру в романі «Адрієнна», в якому колізії героїні Адрієни Кретьєн — історія життя «жінки у світі чоловіків, крові й безумства» — розвиваються на широкому тлі подій та ситуацій війни. Е. Шарль-Ру відзначає місце в радянських воєначальників — командуючих фронтами маршалів Малиновського і Толбухіна, генералів Захарова і Рокоссовського, які племнено вели свої війська від однієї перемоги до іншої, із симпатією згадує імена розвідників Михайла Єгорова і Мелітона Кантарії, які підняли Червоне знамено над рейхстагом, тим самим увічавши визвольний похід Радянської Армії і нагадавши всьому світові, хто виніс основний тягар війни, хто доклав найбільше зусиль для її переможного завершення.

У написаному на основі власного досвіду романі «Живі борються» французький письменник-комуніст Жан Лаффіт розповідає про незламних антифашистів, які в найжорстокіших умовах гітлерівського концтабору Маутхаузен, зневажаючи смертельну небезпеку, організовують підпільну групу Опору. Важливим фактором, що згуртовує представників різних на-

ціональностей, стають вісті із Східного фронту, які просочувалися крізь колючий дріт і поширювалися серед в'язнів. Звільнення Харкова, наближення Червоної Армії до Дніпра, прорив блокади Ленінграда — ці та інші успіхи радянських воїнів надавали людям моральних і духовних сил, що допомагали протистояти розпачу, зігрівали серця надією, відроджували віру в життя. «Поки німці в Росії,— пише Лаффіт,— Західного фронту нема й не буде. Кожен це відчуває; хоч як би він ставився до Росії, він не може не визнати, що саме там нині вирішується доля війни». Послідовно, через усю книгу проходить думка, що саме Східний фронт є головною ареною другої світової війни, що від того, як розгортатимуться на ньому події, залежить майбутнє всіх поневолених фашизмом народів.

Ця думка є провідною і в іншому романі Лаффіта — «Командир Марсо», в якому письменник аргументовано спростовує поширюване буржуазною пропагандою твердження про те, що своїм звільненням Франція завдачує винятково англо-американським військам. Дія роману, що охоплює кілька місяців заключного етапу війни, розпочинається 6 червня 1944 року, в той «великий день», якого з нетерпінням очікували мільйони французів,— у цей день союзні війська висадились у Нормандії. Лаффіт показує, що відкриття другого фронту в Європі викликало небачений ентузіазм народу і значну активізацію партизанського руху, учасниками якого були й радянські люди (автор змальовує, зокрема, бойові операції проти загарбників, що їх здійснює на території Франції група партизанів-українців). Однак сподівання патріотів на швидку перемогу над ворогом не справджуються і згодом змінюються повним розчаруванням. Французи з подивом спостерігають, як союзники впродовж тривалого часу тупцюють на місці, практично не приступаючи до активних дій і обмежуючися лише сутичками місцевого значення. Письменник дає відчуття, що така загадкова поведінка союзних військ на Заході узгоджується з підступними діями реакційних сил Франції, які нізачо не бажають допустити того, щоб очолювана комуністами боротьба французького народу проти гітлерівських окупантів вилася зрештою в боротьбу за соціальне оновлення. Бездіяльність союзників становить собою різкий контраст щодо невинного й швидкого просування радянських військ на Сході, настановлює людей на роздуми, змушує тверезо оцінювати ситуацію. Устами комісара одного з партизанських з'єднань Лаффіт формулює висновок, до якого схилиється трудящий народ Франції: «Без вирішального внеску у боротьбу з боку Радянської Армії, без гігантських битв на радянському фронті і без перемоги під Сталінградом» дійовий опір загарбникам був би неможливим, врятування країни — надто проблематичним.

Свідченням прямої залежності між успішними діями радянських військ на Східному фронті й піднесенням визволь-

ного руху в країнах Заходу став також роман голландського письменника Тойна де Фріса «Рудоволоса дівчина». Твір написаний на основі документальних даних і спогадів учасників Опору, а прототипом його героїні стала славлена партизанка Йоханна Schaft, розстріляна гестапівцями незадовго до визволення Нідерландів. Де Фріс наочно демонструє, як переможна хода Радянської Армії країнами Європи пробуджувала людей до соціальної активності, оновлювала їхню свідомість, приводила до думки про необхідність докорінних демократичних перетворень.

Серед творів італійської літератури, які відображали специфіку антифашистської боротьби в цій країні, вирізняємо роман відомого прозаїка Романо Біленкі «Сталінградський гудзик». У центрі книжки, що охоплює три десятиліття італійської дійсності,— життя молодого італійця Маріо, який вчиться ненавидіти фашизм, здобуває комуністичні переконання і включається в активну діяльність як свідомий учасник Опору. Важливим моментом роману є зустріч Маріо із солдатом-австрійцем, сином антифашиста, який розповідає героєві про своє перебування на Східному фронті, про загинлого радянського солдата, що особливо запам'ятався йому. «Цей юнак, українець чи сибіряк, загинув і за нас,— каже австрієць.— Без усіх цих росіян, що лишилися лежати в снігах, ні для кого з нас не було б завтрашнього дня». У цьому епізоді відображається розуміння простими людьми Заходу того незаперечного факту, що героїзм радянських воїнів, які відбивали ворожу навалу, є запорукою і їхнього життя, і їхнього майбутнього.

До теми другої світової війни звертався й багато хто з письменників Сполучених Штатів Америки. Однак за невеликим винятком, у центрі уваги митців опинялися не стільки проблеми самої війни, скільки проблеми, що існували всередині американської армії. Здебільшого література США, змальовуючи події на Заході Європи, показує другу світову війну як стихійне лихо, криваву бойову, однаково безглузду з боку всіх утягнутих у неї країн,— у творах зринають мотиви літератури «втраченого покоління».

Це стосується значною мірою і літератури ФРН, у якій створена величезна кількість книжок про другу світову війну. Нерідко письменники ФРН займали позицію, з якої виступав Ерх Марія Ремарк, коли своїм знаменитим романом «На західному фронті без змін» засуджував війну взагалі. Але як перша світова війна, про яку писав Ремарк, була імперіалістична, вона велася за новий розподіл світу між імперіалістичними державами. В другій же йшла боротьба двох світів, відбулося зіткнення людиноненависницького фашизму й народів, що боронили свою свободу й незалежність. Проте цю обставину західнонімецькі письменники часто ігнорують. На жаль, навіть письменники-реалісти нерідко досить вільно поводяться з фактами. А що вже казати про таких белетристів — апологетів німецької воячини, якими є

Юнгер, Боймельбург, Двінгер, Конзалік? Вони взагалі прагнуть ревізувати історію, підсовують читачеві свою, облудну її інтерпретацію, що зводиться до безсормонної брехні.

За таких обставин тим відповідальніші ідеологічні завдання вирішують митці Німецької Демократичної Республіки, які правдиво розповідають про прихід Радянської Армії на німецьку землю, об'єктивно змальовують напружену працю радянських людей, що допомагали німецьким товаришам проводити антифашистські, демократичні перетворення на їхній землі. Яскраві, емоційно забарвлені свідчення цього знаходимо в численних творах літератури НДР, у таких романах, як «Ми не порох, що летить за вітром» М. В. Шульца, «Мир на сході» Е. Нойча, «Сила і нікність» Г. Бастіана, «Джонні Бахман повертається додому» Г. Зенкбейля та ін. Запам'ятовується образ радянського офіцера, відтворений Анною Зегерс у романі «Подорож». Молодий представник Радянської військової адміністрації демонструє і широке розуміння інтернаціоналістської місії нашої армії, і здатність подолати біль від особистих втрат, пересилити гнів, і вміння переконати у своїй правоті людей, чий розум затьмарений нацистською демагогією. Якщо в творі Анни Зегерс це хоча й промовистий, але короткий епізод, то в романі В. Бределя «Новий розділ» образи радянських офіцерів висунуті на передній план оповіді. Визначний пролетарський письменник підкреслює передусім, що радянські люди принесли до Німеччини свободу. Вони не прагнуть помсти. В діях червоноармійців яскраво виражене не руйнівне, а творче начало. Вони хочуть, щоб німецька земля ніколи більше не породжувала сил, ворожих прогресу й гуманізму. Програмного характеру набувають слова одного з героїв роману, майора Прініна: «Кипіти буде життя... Партія комуністів набуде мільйони прихильників. Народиться нова Німеччина, і трудовий народ її буде звершувати героїчні справи». Саме народженню цієї нової Німеччини сприяють радянські люди. Їхні симпатії на боці трудящих. Вивести їх з безвиході нацистської ідеології, вселити в них віру в можливість відновлення життя — в цьому вбачають своє головне завдання комендант Ростока Перніков, його заступник Коваленко, майор Прінін. Відтворюючи їхню багатогранну діяльність, показуючи їхні контакти з населенням міста, В. Бредель підкреслює і складність їхньої праці, і її помітний ефект. Представникам Радянської військової адміністрації вдалося викликати довір'я рядових німців, переконати їх у тому, що в радянських людях слід бачити не ворогів, а друзів. Саме це стає основою й вихідним пунктом для демократичного оновлення Східної Німеччини, над яким разом з німецьки-

ми антифашистами плідно працюють і радянські громадяни.

В ідейно-художній концепції роману Г. Канта «Вихідні дані» значущі акценти пов'язані з вставними новелами, де виведені радянські люди. В епізоді суперечки навколо пам'ятника полководцю фон Мольтке, що розігрується незабаром після розгрому гітлерівців, з великою симпатією показаний офіцер Спиридонов, що має багатий життєвий досвід, наділений вмінням діалектично мислити, щиро стурбований труднощами, з якими стикається нова влада. Він добре знає, що не можна ототожнювати фашизм з усім німецьким народом, розуміє, як важливо для демократичних сил у цей важкий повоєнний час спиратися на прогресивні традиції минулого. Рішуче, але м'яко спрямовує він дії місцевих антифашистів, застерігає їх від поспіху й зайвої категоричності в підході до людей, адже перебудова свідомості — процес тривалий. Глибоко зворушлива історія юного військовополоненого Рікова. В ставленні до нього з граничною очевидністю розкривається незбагненна для більшості фашистських солдатів людяність і доброта радянських людей. З табору, де він перебуває, Ріков надсилає звістку на батьківщину, просить радянського бійця передати записку його батькам, у якій повідомляє, що він живий. Від юнака відвертаються його колишні товариші — вони вважають його зрадником, але хлопець твердо вірить у те, що радянський воїн буде вірний своїй обіцянці. І лист Рікова потрапив за адресою. Червоноармійці вважали справою честі, людським обов'язком виконати прохання юного німця, пам'ятали про нього в найкращих боях.

Література про визвольну місію радянського народу в другій світовій війні неосянжа. Але й розглянуті тут твори, які, звичайно, становлять лише незначну частку цього масштабного художнього явища, свідчать про його широкий ідейно-тематичний діапазон, жанрове багатство, розмаїття художньо-стилістичної палітри. Тема Радянського Союзу логічно входить у коло питань, над вирішенням яких працюють письменники різних країн, тісно взаємодіє із соціально-політичними та морально-етичними проблемами, якими схвилювані національні літератури. Зберігаючи пам'ять про безсмертний подвиг радянських людей — переможців і визволителів, прогресивна зарубіжна література дає гідну відсіч ідеологічним атакам ворогів миру й прогресу, стверджує гуманність і справедливість ідей соціалізму, високо підносить всесвітньо-історичне значення героїчної перемоги над фашизмом, яку здобула Батьківщина Жовтня.

**Андрій БАКАНОВ,
Микола КУДІН**

О П І К И

Якщо люди більше не можуть запитувати,
запитають речі.

Карл фон Осецький,
14 лютого 1933 року.

Це теж наше століття. Століття, повне полум'я і попелу. Матеріал для апокаліптичного пекельного вогнища готовий. Берлінських пожеж у лютому і травні 1933 року вистачило б, щоб затьмарити його. Жахливіших ще не було. Довгий гніт палахкотів сліпуче яскраво. Ми говоримо про наш час.

Повідомленню по радіо про Варфоломійську ніч книжок Фейхтвангер не йняв віри, Генріх Манн у цей момент не спромігся вимовити й слова. Вони почули його в одному з кафе в Санарі-сюр-Мер (Франція). Два письменники в еміграції, які знали, що справи набирають трагічного розвитку. «В Німеччині тепер вечір, якщо вже не глупа ніч», — сказав Генріх Манн у грудні 1931 року. Це не було пророцтвом. Так зупинявся годинник республіки. Фейхтвангера не було в своєму будинку на Малерштрассе в Шарлоттенбурзі, коли прийшли штурмовики. Поплатитися мусили бібліотека, меблі, шафи з рукописами.

Генріх Манн казав, що він був серед перших, у кого відібрали паспорт. За будинком на берлінській Фазаненштрассе, де він мешкав, постійно стежили. Ще 5 лютого він і Кете Кольвіц підписали термінову відозву про створення єдиного лівого фронту проти фашизму. На берлінських рекламних тумбах висіла відозва замість плакатів до безрезневих виборів у рейхстаг. Через десять днів Генріх Манн мусив залишити пост голови секції поетичного мистецтва в Академії.

Поет, який до 60-річчя Генріха Манна виголосив урочисту промову в Академії, забезпечив собі вигнання з неї. Цим поетом був Готфрід Бенн.

«Коли 21 лютого я справді від'їздив, багаж, бричка й інші предмети подорожі могли виказати мене. А тому при мені, крім парасольки, нічого не було. Пішки я пішов до зупинки першого-ліпшого трамвая. Ніякої непристойної поквапності, щоб сісти в поїзд до Франкфурта...» — занотував біженець Генріх Манн.

Смертоносне розпорядження Генріха Герінга підлеглій йому прусській поліції з'явилося за п'ять днів до того. Поліція повинна була, як зазначалося у ньому, за будь-яких обставин уникати навіть видимості неприхильного ставлення до СА, СС, «сталевих шоломів» тощо. Зате діям «антидержавних організацій» слід було, за Герінгом, протиставляти найрішучіші

заходи. «Проти комуністичних актів терору й нападок необхідно діяти з усією суворістю і, в разі потреби, нещадно вдаватися до зброї. Поліцейських чинів, які при виконанні цих обов'язків застосують вогнепальну зброю, я покриватиму, незважаючи на наслідки такого застосування, і навпаки, той, хто не рахуватиметься з обставинами, відповідатиме за порушення службових обов'язків».

15 березня прусський міністр внутрішніх справ Герінг вивів свою команду особливого призначення на площу Лаубенгеймерплац у Берліні. Складалась вона з 350 поліцейських чинів, у тому числі з карного розшуку. Три з половиною сотні. Чимала й цілком придатна для особливого використання сила. В трьох житлових корпусах, споруджених у 20-х роках на Лаубенгеймерплац, мешкали близько трьохсот літераторів, журналістів і акторів — ціла колонія сценічного товариства й Спільки захисту німецьких письменників. Жили тут Ерх Вайнерт, Ернст Буш, Аксель Еггебрехт, Вальтер Газенклевер, Ернст Блох, Гедда Ціннер і Фріц Ерпенбек. Йоганнес Бехер і Георг Герман мешкали за рогом, на Лаубенгеймерштрассе. Мартін Кессель — в одному з будинків на прилеглій Кройцнехерштрассе, якому діти численних безробітних митців дали назву «Штемпельбург»¹.

О восьмій годині ранку прибуло ще кілька колон «допоміжної поліції», рекрутованої з СА. Площу оточили, вікна наказали зачинити, патрулі перекрили довколишні вулиці. А потім вони пішли в наступ.

Збереглися тогочасні націонал-соціалістські повідомлення з місця подій.

«Довкруг Лаубенгеймерплац розташовані так звані колонії митців, у яких, безперечно, знайшли собі притулок духовні ініціатори всіх комуністичних інтриг... Поліції вже давно відомо, що звідсіля планомірно тягнуться нитки до будинку ім. Карла Лібкнехта, а також спрямовуються більшовицькі акції».

Із розшукуваних цього дня ніхто не потрапив до рук штурмовиків. Одного вони вже мали. В ніч, коли горів рейхстаг, забрали з квартири на Лаубенгеймерплац Ерха Мюзам. Адже євреїв можна заарештовувати й громити їхні помешкання!.. У підлому розумінні цих людей, слово «євреї» означало, звичайно ж, «іноземний агент».

Об 11 год. 45 хв. штурмовики вже стояли перед квартирою студієнрата д-ра

¹ Очевидно, цю назву утворено від слова штемпельбрудер — безробітний.

Шефера, який викладав у реальному училищі Кьорнера. «А що квартира була замкнена, то двері виламали й ретельно обшукали приміщення», — повідомляє нацистський репортер. Шутц-поліцаї проникали в замкнені квартири і за допомогою пожежних драбин. Легальне зловживання владою мало свою витончену особливість.

«Дивує, за якою читатиною проводять свій вільний час ось такі народні просвітителі, — писав далі нацистський репортер. — Знайдено численні нелегальні листівки, комуністичну літературу, до того ж малюнки Гросса та інших «митців», які всі без винятку проявляють комуністичні тенденції. Крім того, в одному замкненому столі виявлено **комуністичний партійний значок** пача штудієнрата».

Освіченість — це, виявляється, такий самий викривальний аргумент, як і книги. Д-р Шефер листувався російською, англійською і французькою мовами. Як і великої бібліотеки, цього було досить, щоб знищити його.

«12.10. Дивує маса комуністичної підривної літератури й документів, яких усе більше знаходять у квартирі пана д-ра Шефера. Складається враження, що нарешті рішучою хваткою захоплено один із жадливих комуністичних осередків. І поліція зробила своє діло!»

«У Німеччині панує цілковитий спокій. Безпека кожного зокрема гарантується краще, ніж будь-коли...» — писала 25 березня 1933 року геббельсівська газета «Ангріф» («Наступ») у той час, як хвиля терору, викликана підпадом рейхстагу, пінилася з дедалі більшою люттю. Все інше, стверджувала газета, — злісна пропаганда: «Ми дуже добре знаємо ініціаторів мерзенної пропаганди і цілком готові в разі потреби скористатися із зібраних нами даних. Ми знаємо всіх тих позбавлених коріння хитких літераторів, які свого часу бридкою і сороміцькою писаниною заробляли гроші й отруювали повітря в Німеччині. Ми знаємо Фейхтвангера й Манна і їхню компанію, ми знаємо також людей у Німеччині, які ще й нині допомагають їм».

Через рік Арнольд Цвейг написав статтю для «Парізер тагеблатт», приурочену до річниці спалення книжок. «Вигнання, ув'язнення, шмагання батогами осяних волею і духом людей, — писав він, — здаються мені ганебнішими для німецького імені, а приниження кохання і шлюбних стосунків до свинського рівня — потворнішим і небезпечнішим для світу, ніж те вогнище, яке розпалили жалюгідні посліпаки Геббельса...»

Країна й література на цьому перехресті долі опинилися на однаковому політичному шляху. Про це говорилося вже й тоді. Ще 1930 року Толлер пророчо описував рік 1933-й:

«Рейхсканцлер Гітлер одним розчерком пера відкине завоювання соціал-демократії, якими пишається ця партія. За одну ніч усі республіканські, соціалістичні чиновники, судді й шутц-поліцаї будуть усунені від обов'язків, їхні місця займуть надійні для фашистів кадри. Як

що сьогодні не вдасться запобігти цьому процесові, ми постанемо перед періодом європейського фашизму, періодом передчасного занепаду соціальної, політичної і духовної свободи, зміни якого можна буде чекати лише внаслідок страшною кривавої війни й знегоди».

«Ми хочемо сподіватися, — наголошувала, вітаючи з новим, 1933 роком своїх читачів, пронацистська «Берлінер берзенцайтунг» («Берлінська біржова газета»), — що визначення у новорічному посланні Гітлера всіх, хто не є націонал-соціалістом, як «противників», — це останній і безповоротний відгомін перейде-ного часу національних чвар».

Через два тижні у тій же газеті з'явився відгук на розпорядження про наступ на культуру. Автор просурмив той самий сигнал. «Збір!» — назвав він серію статей, в яких завзято накинувся на прогресивну літературу, театр, Пруську поетичну академію: «Нам треба перегрупувати сили. Нам треба взяти до рук поліпшену зброю! Вже нема сумніву: перший великий наступ національного фронту ідейно й політично визначився... На культурному фронті, щоправда, наступ зайшов не настільки далеко, як на політичному. На культурному фронті повсюдно не вистачає спеціальних загонів...» У сфері театру не досягнуто «майже нічого», в образотворчому мистецтві — «небагато», в літературі — «далеко не досить». Наступ на радіо вівся, так би мовити, з другої лінії. Професор Шульце-Наумбург їздив по країні з лекцією, в якій глумливо порівнював твори Барлаха, Дікса, Генеля, Гофера, Кірхнера з малюнками душевнохворих і заявляв: «Сьогодні в нас ще вистачає тих, кому сталевий шолом пасує, як корові сідло». Професор літератури Адольф Бартельс заготовляв мерзенні розпорядження про арешти прогресивно настроєних письменників. Водночас нацисти налагодили видання так званої благонадійної войовничої літератури, що її фабрикували Боймельбург, Двінгер і Блем, який погрожував: «...хто надалі зважиться висміювати й лаяти наші найсвятіші й найсильніші почуття гордої і непорушної віри «мілітаристів» і «націоналістів», той матиме справу з нами...»

Одне з наймерзенніших явищ почалося 1928 року, коли виник «Союз боротьби за німецьку культуру». Від серпня 1927 року його організацією займався ідеолог націонал-соціалістів Альфред Розенберг, а протокол про його заснування разом з Грегором Штрассером і Філіппом Боулером підписав Генріх Гімmlер. Мета була та сама, що й у націонал-соціалістської німецької партії (НСНП) — переманити на свій бік народні маси, використати їх у своїх брудних намірах, надати їм фашистського спрямування. Гасла про взаємозв'язок між расою і культурою, моральними й солдатськими цінностями, про національність як «найвищу» цінність, про загрозу «мистецького більшовизму» і підривних сил стали вживатись як програмні. «Вогнем і мечем, доблестю і войовничістю» повернути державу

до необмеженого владарювання, — ось єдиний порятунок від «похмурої безодні, по краю якої ми ступаємо і з якої кожен день можемо зірватися в анархію чи більшовизм. Така, коротко кажучи, суть нашої культурної кризи», — волав войовничий професор Оттмар Шпан у лютому 1929 року під час першого відкритого мітингу «Союзу боротьби» у Мюнхенському університеті. Відтак на чолі консервативних культурницьких угруповань почав марширувати загін штурмовиків з пропагандистськими гаслами.

Передчуття того, що може статись, коли ця партія прийде до влади, увиразнилось у німецької громадськості в січні 1930 року, коли після грудневих виборів 1929 року буржуазні партії ландтагу Тюрінгії ввели НСНП до складу уряду й передали колишньому керівникові політичного відділу мюнхенської поліції Вільгельму Фріку міністерство внутрішніх справ і народної освіти. Фрік почав з того, що видав у березні як захід «боротьби проти марксистського зубожіння» закон про надзвичайні повноваження; після цього було прийнято ще ряд надзвичайних законів і рішення про адміністративну реформу, яке, зокрема, віддавало поліцейський апарат у руки націонал-соціалістів. Одразу після цього, в квітні, за наказом Фріка вийшов програмний документ стосовно культурної політики — «Проти чорної культури для німецької нації», який дав поштовх першій державній фашистській хвилі переслідування прогресивного мистецтва.

Шульце-Наумбург зайняв 1 квітня 1931 року посаду директора Веймарської вищої школи архітектури, образотворчо-

го мистецтва й ремісництва, яку після цього стали називати «об'єднаним мистецьким навчальним закладом»; у жовтні, до початку осіннього семестру, він розпорядився замалювати настінні фрески в знаменитій будівлі Ван де Вельде; як «фаховий радник» Фріка він узяв також участь у справжньому «іконоборстві» міністерства внутрішніх справ і народної освіти, спрямованому проти музейного зібрання картин Веймарського замку. День у день за вказівкою Фріка з музейних зібрань вилучали твори Барлаха, Дікса, Файнінгера, Гекеля, Клее, Марка, Шлеммера, Шмідта-Ротлуфа та багатьох інших — усього понад 70 праць сучасних художників. Ці твори, заявив новоявлений «іконоборець», не тільки не мають нічого спільного з «нордично-німецькою» сутністю, а навпаки — на цих картинах зображено східних або інших «расово неповноцінних людей».

Лютувала цензура, заборонялись фільми Ейзенштейна, Пудовкіна, «Тригрошова опера» Б. Брехта, поширювався список заборонених книг «на чолі» з романом Ремарка «На західному фронті без змін», а в грудні 1930 року міністерським циркуляром публічним бібліотекам уперше був нав'язаний основний фонд «національної літератури».

1 квітня 1931 року міністр Фрік пішов таки у відставку. Спричинені ним спустошення у сфері мистецтва були настільки великі, що комуністична фракція ландтагу внесла пропозицію примусити його відшкодувати збитки. Пропозицію відхилили. Ніхто з буржуазного блоку не хотів сваритися з фашистським міністром.

«Передусім нам потрібна влада фюре-

МИСТЕЦЬКА ПРАВДА КАРЛА ЕРІХА МЮЛЛЕРА

Автор цих малюнків належить, поряд з Ф. Кремером, В. Зітте, К. Ціммерманом та іншими відомими митцями, до тієї плеяди художників Німецької Демократичної Республіки, про яких правильно кажуть, що в їхній творчості живе глибоко осмислена правда історії нашого часу. Ця правда буває жорстокою, але вона вкрай потрібна задля того, щоб ніколи не повторилися фашизм, війна, людські страждання.

Ці п'ять малюнків — лише невелика частка творчого доробку Карла Еріха Мюллера, але й вони досить добре характеризують коло інтересів митця, тематику його творів. Художник, за його словами, вбачає свій громадянський і творчий обов'язок у тому, щоб розповісти правду про минулу війну й злочини фашизму, правду про тих, хто врятував німецький народ і все людство від коричневої чуми. І він чесно його виконує.

Нині, коли західна реваншистська і реакційна пропаганда всіляко намагається приховати злочини фашизму, применшити, а то й зовсім заперечити вирішальну роль Радянської Армії в розгромі гітлерівської Німеччини, мистецька правда Карла Еріха Мюллера набуває особливого значення.

Василь ЯКОВЕНКО

ра, — розвивала 14 січня 1933 року свої культурницькі плани «Берлінер берзенцайтунг». — У Німеччині вже скрізь виستاє славних хлопців».

Як виглядали сумнозвісні картини 30 січня 1933 року?

Ось фюрер і рейхсканцлер з простягнутою вперед рукою з'являються в одному з високих віконних прямокутників. Рейхс президент фон Гінденбург — в іншому вікні у застиглій позі бувалого вояки. Кабінет Гітлера — Герінга — Фріка в «обрамленні» Папена, Гугенберга, Зельдте. Маршові колони штурмовиків біля Бранденбурзьких воріт. Спрямовані на них прожектори. Колона зі смолоскипами. Збіговисько паліїв.

Наскільки все це взагалі можна назвати картинами?

Ось переді мною лежать інші газети й документи того місяця, що ілюструють початок страшної гри, яка тривала довго й призвела до загибелі мільйонів людей.

Мене кидає в жах історична невідворотність подій, наче власна приреченість. Я ніяк не можу змиритися з цим страхітливим розвитком історії. Та історія є історія, і я знов повертаюсь подумки до картин того місяця.

Папен і Гітлер зустрілися. 3 січня газета берлінського рейхсверу заперечила, ніби генерал Штюльпнагель був посередником їхньої зустрічі. А проте увечері того дня вони суворо таємно зустрілись у кельнській віллі банкіра фон Шредера, щоб під його покровительством обговорити питання «національної диктатури», яку вперше намагався встановити Папен, яку безуспішно пробував запровадити Шлейхер і яку, зрештою, мав утвердити

Гітлер. Та для цього треба було вибрати сприятливий момент, оскільки на листопадових виборах комуністи здобули одинадцять додаткових мандатів, тоді як НСНП втратила тридцять чотири місця й два мільйони голосів.

6 січня Папен дозволив собі заявити в пресі, що під час поїздки до своєї матері в Дюссельдорф він принагідно мав політичний обмін думками з Гітлером, у ході якого йшлося виключно про перспективи участі НСНП у процесі національної консолідації; в той же час нацистська газета «Фелькіше беобахтер» відхиляла думку, ніби Гітлер був ініціатором цієї зустрічі. «Справи радше склалися так, що, навпаки, пан фон Папен відчував потребу повідомити фюреру найбільшої німецької партії певні цікаві подробиці, які привели до повалення уряду пана фон Папена в листопаді минулого року».

Репетиція державного перевороту відбулася. Повідомлялося про зосередження штурмовиків і есесівців 22 січня на берлінській площі Бюловплац, перед будинком Карла Лібкнехта, — місцем перебування Центрального Комітету Комуністичної партії Німеччини. Берлінська префектура поліції не тільки дозволила збіговисько, а й гарантувала його підтримку величезним поліцейським нарядом. Німецька націоналістична преса прославляла «перемогу державного авторитету». Через три дні перед будинком Карла Лібкнехта зібрався на демонстрацію німецький пролетаріат. Ернст Тельман у своїй статті «Нацистська провокація перед будинком Карла Лібкнехта й деякі уроки», опублікованій у газеті «Ро-

Таємна нарада радянських військовополонених і в'язнів-комуністів у фашистському концтаборі.

те фане», писав: «Комуністична партія зобов'язує всіх її членів і послідовників на кожному підприємстві, на кожній біржі праці, в кожній профспілці або іншій масовій організації — спортивній, атеїстичній тощо — і особливо молодь тісніше єднатися з соціал-демократичними, християнськими, безпартійними товаришами по класу в союз боротьби проти спільного класового ворога».

Увечері того ж 25 січня в одному з дрезденських будинків відбувалися збори комуністів. Через деякий час поліція «розпустила» їх. Не встигли люди залишити залу, як почалася стрілянина. Демонстрація сили з боку поліції коштувала життя дев'яťом людям. Крім того, одинадцятьох було поранено.

Гінденбург допустив до правління Гітлера, щоб зберегти державну владу буржуазії. Гугенберг був за Гітлера, а Гітлер — за Гугенберга. Вони однаковою мірою готові були вже ніколи не випускати владу з рук. «Хто вважає, ніби це — лише перехідний етап, той ризикує незабаром втратити владу, неприпустимо сорішивши перед німецьким народом», — заявив 11 лютого тевтономан Гугенберг у Паладі спорту й зізнався, що ввійшов після «Веймара» до парламенту, не стаючи парламентарієм. У геббельсівській газеті «Ангріф» прозвучало й таке: «Ми влаштуємось при владі так ґрунтовно, еге ж — так ґрунтовно, що кожен мусить затамити: ми вже ніколи не підемо. Ми залишимося!»

Вони однаковою мірою були готові вже ніколи не випускати владу з рук, як і

при першій же нагоді задля неї знищити всіх супротивників.

Наступ з метою фашизації суспільства розгорнувся в усіх галузях з однаковою далекосяжною і добре продуманою жорстокістю. Наступ цей, зрозуміло, зачепив і культурну сферу: над культурою нависла загроза того тотального занепаду, на який була приречена країна в разі здійснення фашистських планів. Напередодні спалення книжок Геббельс лементував: «Німецьке мистецтво наступного століття буде героїчним, воно буде крицево-романтичним, воно буде безсентиментально-суттєвим, воно буде поетично-національним або ж його не буде».

Хвацькі фрази й невпинні обіцянки скрізь доповнювались нібелунгівськими настроями й демагогічними зітханнями про «розтлінну» для німецького «духу» марксистську спадщину.

Скрізь раптом закишіло продажними чиновниками.

Керівник міжнародного об'єднання директорів вар'єте розтратив 200 тисяч марок і був заарештований; така ж доля спіткала й керівника ошадної каси з Торгау та одного дюссельдорфського муніципального радника — обидва повісилися у своїх камерах. Скрізь було напрочуд багато самогубств!

Пруський міністр юстиції для акцій по викриттю «жахливих наслідків комуністичного засилля» тримав при собі спеціальну команду, в складі якої був штурмовик. Роланд Фрейзлер почав свою кар'єру кривавого верховного судді фашистського режиму в ролі уповноваже-

Визволення з концтабору.

ного «у справах корупції» прусського міністерства юстиції. «Тепер я займаю пост на тому фронті, де під керівництвом мого міністра юстиції можу від зневіреної десятилітньої оборони кинутися в генеральний наступ на головну ворожу позицію: правосуддя», — визнавав він у нацистській пресі. А новий головний драматург Пруського державного театру Ганс Йост при цьому вторив: «Нині в німецькому театрі радує те, що вже й тут стають відчутними ідеї фюрера».

Франкфурт-на-Одері мусив втерпіти постановку твору Геббельса «Подорожній». Добрий десяток літ пліснявила «Тотіла» «пруського фюрера» й нового директора опери в Берлін-Бранденбурзі Вільгельма Кубе, поки вийшла нарешті на міську сцену його округу. Розчарування від п'єси пробивалося в рецензіях навіть крізь похвалу.

У Веймарі ставили бойовик Пауля Бергера «Дюссельдорфська пристрасть», а в театрі на площі Жандарменмаркт у бойовику його шеф-драматурга Ганса Йоста одну з ролей грала коханка Герінга Еммі Зоннеман. Берлінський театр комедії мав намір відкрити сезон Геббельсовим «Подорожнім»... Як остаточно «світання в німецькому театрі» святкувалася постановка на тій же сцені «Вічного народу» Курта Клюге, а з Майнца повідомляли: «З нагоди дня народження фюрера міський театр здійснив урочисту постановку п'єси «Пожежа на кордоні» Ганса Кайзера. В присутності властей вистава викликала небувале захоплення».

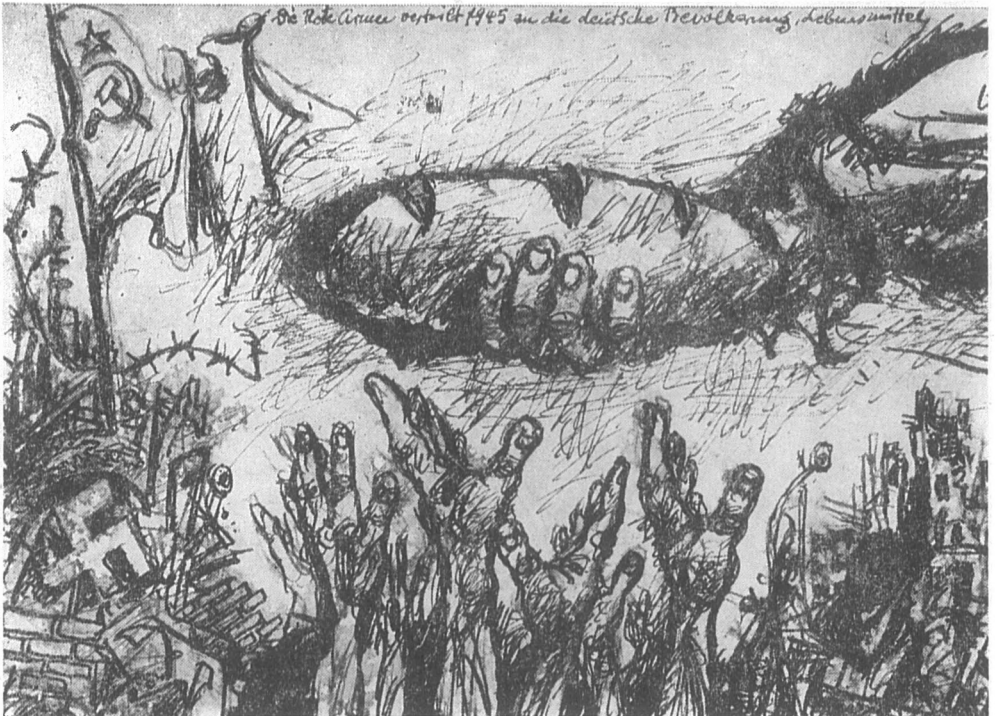
Як і скрізь, тут «вживалось рішучих

заходів» щодо режисерів і драматургів. Місце головного режисера Ерфуртського міського театру Пауля Легбанда заступив місцевий батажок «Союзу боротьби» відставний капітан Краузе. У Веймарі в кріслі головного режисера всіяв такий собі доктор Ноббе, який поряд з «величною німецькою драмою» перш за все хотів відкрити скарб «корінної німецької поезії». Макса Рейнгардта, Леопольда Есснера, Ервіна Піскатора, Фріца Корнера вигнали за межі країни. «Ми бачимо, — доповідав згодом керівництву «Союзу боротьби» Отто Лаубінгер, який очолив «імперське театральне відомство», — що майже в усіх театрах Німеччини зміцнено керівні кадри — як режисерські, так і директорські».

«Сьогодні я вже можу сказати вам, що половина колишніх ландратів щезла, — заявив наприкінці березня Вільгельм Кубе журналістам. — Я потурбуюся також і про те, щоб щезла більшість бургомістрів». Будучи обер-президентом, Кубе запровадив адміністративний терор, що тісно переплітався з фізичним терором на вулицях. Згодом Кубе вихвалявся причетністю до пахолоків Гітлера, які «ліквідували» начальника штабу СА Рема. Вслід за легальним приходом НСНП до влади і заспокоїливим повідомленням про призначення на березень виборів відбувся провокаційний підпал рейхстагу, який мав на меті приховати справжні результати виборів і одночасно розв'язати нацистам руки для розправи з політичними противниками.

Зокрема, демагогічний метод нацистсь-

Хліб для голодуючого німецького населення з рук радянських воїнів-визволителів.

кий міністр культури Руст застосував проти Генріха Манна. Заклик письменника до створення єдиного антифашистського фронту видався Рустові «порушенням» партійно-політичного нейтралітету президента секції поетичного мистецтва в Академії, що й дало привід з допомогою готової на все «національної» банди усунути його в лютому з цього поста. «Ще не забуто, як цей листопадавець¹ свого часу урочисто заявляв у Парижі, що, на його думку, репараційні зобов'язання не спричинили зубожіння Німеччини, — накинута вслід за цим на письменника геббельсівська газета «Ангріф». — Генріх Манн, Кете Кольвіц і Мартін Вагнер не єдині, ким варто обмежитися. За ними будуть вигнані з Академії й інші люди».

Кампанію цькування продовжував новий провокаційний захід. Усіх членів секції письмово опитали про їхню готовність служити «новим культурним завданням» Академії, що «виключало будь-яку публічну діяльність, спрямовану проти уряду». Це спричинилося до того, що з Академії вибули Альфред Деблін, Леонгард Франк, Людвіг Фулда, Георг Кайзер, Бернгард Келлерман, Томас Манн, Альфред Момберт, Рудольф Панвіц, Рене Шікеле, Фріц фон Унруг і Якоб Вассерман.

«Блискавичний удар народного суду влучив їм у сонячне сплетіння», — захлинавсь від радості фашистський віршомаз Вілл Веспер, який мав проводити в Дрездені спалення книжок. «Нарешті

вигнали геть людей, які протягом цілого десятиліття отруювали нашу націю помиями своєї писанини», — вторив йому журнал «Ді нойе літератур». На початку травня прозову секцію Академії розпустили й обрали новий її склад, на який тепер можна було покласти, нацьковуючи його, зокрема, на поетичну секцію. Проявом високої «терпимості» проголосили те, що Герхарт Гауптман та Іна Зейдель змогли залишитися в цій установі, де «поняттям крові й честі знову повернуто їх одвічні права, всупереч чужорідним листопадним ідеям».

Ніч підпалу рейхстагу стала сигналом до відкритого терору і проти літератури. Мюзам, який вчасно не дістав грошей на рятівний виїзд, був заарештований. Скопили Кіша, Ренна, Осецького. Розгромили видавничі бюро Розольта й Кіпенгофера. Серед вулиці побили учнів школи Ельзе Ласкер. Деблін і Брехт в останню мить уникли арешту. Фейхтвангер, Толлер, Вайнерт, Томас Манн завдяки щасливій випадковості виїхали за кордон, уникнувши «ночі довгих ножів».

Навіть той, кому особисто ще начебто не погрожували, знав, що в цій країні переслідують будь-яку культуру. 20 лютого на останніх зборах берлінської групи «Спілки захисту» Еріх Мюзам вигукнув у залу: «Скажу вам, що не всі ми, хто зібрався тут, побачимося знову. Але якщо ми стократ копатимем у в'язницях третього рейху, то мусимо ще сьогодні сказати правду, заявити на весь голос, що ми протестуємо».

¹ Мається на увазі прихильник листопадів революції 1918 року, внаслідок якої в Німеччині було повалено монархічну владу.

Радянські воїни рятують мистецькі шедеври Дрездена.

11 березня загін штурмовиків, на чолі якого був Ганс Гайнц Еверс, автор бридких порнографічних творів, вдерся в приміщення Спілки захисту німецьких письменників і зажадав змін у дусі «національної революції». Віднині комуністам і євреям членство в спілці заборонялося. Гетца Отто Штофрегена, який ще при фашизації радіомовлення відіграв певну роль, зробили головою. Його внесок у літературу зводився до написання бравурних маршових текстів.

Задум про спалення книг виник у канцеляріях створеного після безневних виборів міністерства пропаганди Геббельса. Якийсь доктор Герман склав «чорні списки» для чистки публічних бібліотек. Те, що 10 травня мало полетіти в полум'я, було заздалегідь визначене. Таку саму активність розгорнули й «Союз боротьби» та нацистське студентство.

З 23 квітня преса почала публікувати імена авторів, чії твори перешкоджали «національному відродженню». 26-го можна було прочитати, що комісія по чистці берлінських міських бібліотек розпочала свою «далекосяжну» роботу й усі міські книгосховища одержали списки, «які містять перелік шкідливої літератури, котру необхідно публічно спалити на великих майданах». Крім того, бібліотеки одержали список книжок, які вони зобов'язані були негайно придбати. Про «отруйне чтиво» писала 6 травня, форсуючи кампанію, газета «Фелькіше беобахтер» і пояснювала, що це означає: «Художня література, написана марксистськими авторами, «бульварна література», поро-

джена духом чужого народові столичного письменства белетристика, що втоптує в багно героїчні події, пережиті солдатами-фронтовиками, або загрожує принизити войовничий дух...» Тематика літератури, яку необхідно було придбати, мала «втілювати основоположні ідеї держави, народу й раси, честі і оборони».

Газета «Нойкельнер тагеблатт» повідомила перелік книжок, на які орієнтується міська бібліотека на Ганггоферштрассе: «Вимушені арешти» Бауера, «Ми закликаємо Німеччину» Двінгера, «Семеро перед Верденом» Венера. У березні 1933 року міська народна бібліотека в Берліні-Трептові востаннє видала читачеві драму Толлера «Руйнівники машин». Наступного разу — у 1947 році. Строковий ярлик бібліотеки залишався в тонкому томі, фіксуючи проходження книги крізь усі ті роки. Віддаймо ж шану невідомому бібліотекарю. Пам'ятаймо про цей документ.

Методи Фріка 1930 року набрали тепер значно більшого розмаху. Інститут сексуальних досліджень Магнуса-Гіршфельда став однією з перших жертв погрому. 6 травня студенти-нацисти очистили його бібліотеку й вивезли її для знищення. Чотири дні студентські команди їздили від бібліотеки до бібліотеки й виносили з допомогою штурмовиків і поліції все, що значилося в списках. Частину вантажу звалили в конюшнях колишньої кінної шутц-поліції, іншу — у вестибюлі університетської клініки лікування опіків, розташованої навпроти площі Опернплац.

Режисурою призначеного на 10 травня

Радянська Армія розгромила фашизм!

в німецькій столиці й університетських містах спалення книг у всіх місцях передбачався однаковий перебіг подій. Спершу академічні урочисті звернення до студентів. Тоді марш до вогнища. Підпал. Полум'яні промови. Дим книгозбиства окутував Мюнхен, Бреслау, Гейдельберг, Дрезден та інші міста. Кульмінація оргії, звісно ж, відбулася в Берліні. В аудиторії № 33 Берлінського університету новий ординарний професор політики Альфред Боймлер виступив з лекцією «Ідейні й політичні засади націонал-соціалістської революції», потім його слухачі вирушили від площі Гегеля до будинку нацистської студентської організації на Оранієнбургерштрассе.

На чолі маршових шеренг прилаштувався духовий оркестр, який грав церемоніальні марші, що з ними ця колона смолоскипників пройшла через Бранденбурзькі ворота. Близько 23-ї години вони прибули на декоровану в драматичному стилі Опернплац. Сліпучі прожектори освітлювали нагромаджені в штабелі дрова і поміст, задрапірований величезним прапором зі свастикою.

20 тисяч книг було кинуте в полум'я. Рев натовпу змішався з непристойними вигуками. Пролунали імена оголошених поза законом:

Георг Бернгард
Теодор Вольф
Ернст Глезер
Вернер Глеманн
Артур Голічер
Карл Каутський
Альфред Керр
Еріх Кестнер
Егон Ервін Кіш
Еміль Людвіг
Генріх Манн
Карл Маркс
Ернст Оттвальд

Теодор Плів'єр
Еріх Марія Ремарк
Курт Тухольський
Ліон Фейхтвангер
Фрідріх Вільгельм Ферстер
Арнольд Цвейг

У світлі вогню на сцену вийшов Йозеф Геббельс.

«Мої друзі! Німецькі чоловіки й жінки!.. Ви добре вчинили, віддавши о цій опівнічній порі полум'ю страхіття минулого...»

Наступного дня державний комісар берлінського міського управління мистецтва й народної освіти Гаффман виступав перед журналістами. Він сказав, що своє перше завдання вбачає в очищенні бібліотек. Що станеться з неспаленими в середу книжками, він не знає; на проведення акції дали санкцію «керівні партії» державного парламенту. Було зібрано 5 тисяч центнерів книжок. Бар'єр культури й цивілізації треба було прибрати з дороги на шляху варварства й війни.

В документації нацистської партії першого року третього рейху можна прочитати: «Було відібрано по 25 примірників кожного твору для міністерств і державних бібліотек, щоб згодом видати надійним особам з метою вивчення. Все інше пустили на макулатуру».

НЕВЖЕ ЛЮДСТВО НЕ ВЛАСТЬСЯ ПОЗБАВИТИСЬ ЦИХ ОПІКІВ? ВОНИ ДЛЯ НАС ДУЖЕ ПОВЧАЛЬНІ! ТАК САМО, ЯК І ВОГНИЩА, В ЯКИХ ФАШИСТИ СПАЛЮЮТЬ ВСЕ БЕЗ РОЗБОРУ. ОТЖЕ, НИНІ МИ ПОВИННІ СПІЛЬНО ДІЯТИ, ЩОБ ПОДІБНЕ НІКОЛИ НЕ ПОВТОРИЛОСЯ. ЦЕ НАШ СВЯЩЕННИЙ ОБОВ'ЯЗОК!

З німецької переклав
Євген УКРАЇНЕЦЬ

Берлін, НДР.

КОЖЕН ВИБІР – ОСТАННІЙ

Повоєнні реальності в Європі — це не лише нові безпечні кордони для країн, які зазнали агресії з боку гітлерівського фашизму, а й нове мислення народів, нове розуміння важливих суспільно-політичних і морально-етичних понять, таких, як, скажімо, патріотизм і зрада, справжні національні інтереси і колабораціонізм. Повоєнною реальністю є й розуміння народами та визнання ними історичного подвигу Радянського Союзу в розгромі гітлеризму й визволенні народів Європи від фашистського ярма, усвідомлення необхідності згуртування всіх демократичних сил у боротьбі проти фашизму й війни.

І от проти всього цього спрямовуються нині масовані атаки об'єднаних сил західнонімецьких послідовників Гітлера, європейської реакції і неофашизму, імперіалістичних кіл США і НАТО.

Атаки, спрямовані проти нового мислення народів, проти нового розуміння

найголовніших суспільно-політичних і морально-етичних понять, особливо відчутні в тих європейських країнах, які були жертвами гітлерівської агресії і в яких сформувались міцні традиції антифашистської боротьби, руху Опору, єдності всіх демократичних сил. Так, у Франції і Норвегії, Данії і Голландії точиться нині запекла боротьба проти «нової окупації» — проти засилля Сполучених Штатів і НАТО, проти перетворення цілих народів цих країн на ядерних заложників американського імперіалізму. Не лишається осторонь цієї боротьби і західноєвропейська література, передові, загальнодемократичні традиції якої утверджувались у нелегкій боротьбі із силами найзапеклішої реакції. Досить згадати хоча б Перший з'їзд німецьких письменників у Берліні 1947 року, де рваншистські сили спробували дати бій антифашистській, прогресивній літературі, закресливши всі

її здобутки в роки війни. Дуже гаряче вимагав перегляду наслідків другої світової війни такий собі Мелвін Ласкі, тоді — один з чільних працівників політичної служби військової адміністрації США в Німеччині, а нині — редактор фінансового ЦРУ лондонського антикомуністичного журналу «Енкаунтер».

Прогресивні письменники, однак, зуміли дати на з'їзді рішучу відсіч поборникам «холодної війни». Різно виступили проти реваншистів та колабораціоністів і учасники конгресу французької інтелігенції, що проходив під гаслом «Думка Франції на службі миру» 1946 року в Парижі. Тодішній редактор газети «Леттр франсез» Клод Морган рішуче засудив на конгресі намагання реакції виправдати тих французьких письменників, які зрадили батьківщину, співпрацюючи з гітлерівцями й петенівцями — таких, скажімо, як Луї Селін. Тоді ж пролунали відомі і дотепер актуальні вірші Поля Елюара про те, що не можна ніколи прощати катів і зрадників. Конгрес був досить одностайним у своїй антифашистській і антивоєнній спрямованості, хоча й тут знайшлися окремі особи типу Мелвіна Ласкі, що робили спробу ревізувати стан справ у повоєнній Європі.

Питання про те, чи будуть збережені і розвинуті в літературі її антифашистські риси, її досвід участі в антифашистській боротьбі, набувало вже тоді принципового значення.

Масовані атаки реакції на прогресивну літературу Європи посилювалися 1949 року, коли після створення Північноатлантичного блоку Сполучені Штати повели шалений наступ на суверенітет країн, які їм вдалося втягти в НАТО. Одночасно почався наступ і на антифашистські та антифеміністичні традиції в цих країнах, а відтак і на носіїв цих традицій, у тому числі й на прогресивну літературу.

В радянському літературознавстві вже досить докладно вивчено ці питання. Згадаймо хоча б цікаві дослідження українських літературознавців В. Пашенка, Ю. Покальчука та інших, де переконливо показано, як і кому прислужувалися в ідеологічному, політичному розумінні твори Роже Пейрефіта, Жана Жене, кінофільми на зразок «Нічного портьє» режисера Ліліан Кавані тощо.

Та от знову, напередодні 40-річчя Перемоги над фашизмом, у тій самій Франції робляться спроби ревізувати питання про патріотизм і зрадництво, обілити колабораціоністів. Журнал «Крапуїо», що його видає ватажок неофашистського «національного фронту» Жан-Марі Ле-Пен, опублікував статтю, в якій протягується така собі ідея про те, що в роки війни і окупації не було й не могло бути ні «чистих» патріотів, ні «чистих» зрадників — усе в цій справі, мовляв, так переплуталося, що взагалі неможливо в ній розібратися. І висновок: нині відбувається те саме, отож і тепер не можна говорити про «чистих» патріотів або про «чистих» зрадників...

Статейка в «Крапуїо» була своєрідним сигналом, бо за нею з'явилися й інші по-

дібні одкровення тих, хто хотів би переписати історію на свій смак. Є у Франції такий новоявлений «газетний король» Робер Ерсан, колишній колабораціоніст, гітлерівський лакуза. Нині він утримує чимало газет, і зрозуміло, що саме його преса сприяє розпочатій неофашистом Ле-Пеном кампанії.

У роки окупації Робер Ерсан з ласки гітлерівців був директором так званого «національного центру пропаганди». А що він вважав себе причетним до літературних справ, то спробував навіть зібрати навколо свого «центру» французьких письменників. А проте зібрати вдалося лише кількох зрадників. Тому що і Луї Арагон, і Ельза Триоле, і Поль Елюар, і Жак Прево, і Андре Шамсон, і чимало інших письменників мужньо боролися з фашизмом як пером, так і звичайною зброєю в лавах «макі». Видавався у Франції і підпільний літературний журнал «Етуаль», і навіть книжки у підпільному видавництві «Бібліотек франсез». Тож не дивно, що нині Ерсан мстить на письменників, які таврували й сьогодні таврують його як зрадника, як гітлерівського прислужника, що й зараз співробітничав з неофашистськими організаціями.

«Не було ніякої літератури руху Опору», — намагаються довести Ерсан і ті, хто заробляє срібняки в його пресі. Особливу лють викликає в них ім'я Луї Арагона. Чи не тому, що в книжці його оповідань про зрадників та колабораціоністів Ерсан з компанією впізнають себе самих?

І от недавно в місті Сувіні під їхнім тиском площу Арагона було перейменовано. А в таких виданнях, як «Експрес» і «Монд» з'являються писання, в яких творчість Арагона взагалі перекреслюється.

Усе це — складова частина теперішнього наступу на позиції лівих сил у Франції. Бо саме ці сили і зв'язана з ними прогресивна література активно протистоять намаганням повернути країну у фарватер світової імперіалістичної реакції. В одному з виступів Генеральний секретар Французької компартії Ж. Марше цілком слушно вказував, що багато хто хотів би змусити французів забути все те, що є їхньою гордістю, а натомість виправдати все те, що є ганьбою в новітній історії Франції. І якщо додати, що у Франції стає дедалі складніше видавати твори прогресивних письменників, тоді як потік книг реакційних авторів шириться, то картина загострення ідеологічної боротьби, в яку втягнуто й літературу, окреслюється ще виразніше.

Подібні тенденції можна помітити і в культурному житті Норвегії, де, попри певні відмінності у розстановці політичних сил, спостерігаються ті самі, що й у Франції, намагання поставити країну в залежність від найреакційніших кіл Вашингтона і НАТО.

Нещодавно група норвезьких літераторів, очолювана найстарішою письменницею, ветераною робітничого руху, учасницею антифашистського підпілля в роки гітлерівської окупації Ніні Хасланд Гле-

діч, виступила із закликом оголосити всю країну без'ядерною зоною. З цього приводу газета норвезьких комуністів «Фріхетен» нагадала про давні антифашистські й антивоєнні традиції норвезьких письменників, про їхню активну участь у русі Опору, назвала імена письменників — борців проти фашизму. Газета наголосила на продовженні тих традицій у нинішньому русі проти «нової окупації» — проти втягнення Норвегії в ядерні плани США й НАТО.

Яку ж лють викликав цей виступ «Фріхетен» у представників реакції, у неофашистів, у всіх прихильників політики «атлантизму»? Вони не зупинилися і перед злісною фальсифікацією історії, щоб оббрехати позицію норвезького письменника і в роки гітлерівської окупації, і нині.

1949 року норвезькі неофашисти зробили перші відкриті спроби виправдати зрадництво Кнута Гамсуна. Нині ці спроби робляться з особливою зухвалістю і поєднуються з наклепами на багатьох норвезьких письменників — борців проти фашизму. К. Гамсун уже фігурує в тих писаннях як ледве чи не «жертва несправедливості» і навіть як «жертва комуністів». Про нього пишуть, що він в умовах гітлерівської окупації «лише робив те, що могло б полегшити становище норвежців». Тож не зайве, мабуть, нагадати, як було все насправді.

Падіння Гамсуна в болото зрадництва почалося ще в 1935 році, задовго до окупації Норвегії гітлерівською Німеччиною. Сталося це в зв'язку з присудженням Нобелівської премії миру видатному німецькому публіцистові й борцеві проти війни, редакторові журналу «Вельтбюне» Карлу Осецькому, якого гітлерівці кинули тоді в концтабір. Прогресивна світова громадськість виступила на захист Осецького. Гамсун, однак, поклавився виступити зі статтею, в якій, власне, повторив гітлерівські звинувачення проти Осецького. За словами Гамсуна, в Осецького «відсутній патріотизм», бо він «не бажає брати участі в будівництві нової Німеччини»...

За це Гамсун удостоївся похвали від самого Геббельса і — справедливого осуду з боку всіх чесних людей як у самій Норвегії, так і за її межами. З гнівною статтею виступив відомий норвезький письменник і мужній борець проти фашизму Нурдаль Гріг. Не менш гнівно засудила позицію Гамсуна і славетна норвезька письменниця, лауреат Нобелівської премії Сігрід Ундсет.

Та шлях Гамсунового ренегатства на цьому не закінчився: 1940 року, коли Норвегію окупували гітлерівці, він одразу ж опинився на боці загарбників та їхнього норвезького прислужника Квіслінга, чия ім'я стало синонімом зрадництва, колабораціонізму. «Мирна окупація», — так Гамсун називав панування гітлерівців у його країні. А коли в Англії понад п'ять тисяч норвезьких патріотів почали підготовку до висадки на батьківщині, щоб битися з окупантами, Гамсун опублікував підлий заклик до них: «Кидайте зброю і повертайтеся додому!»

Норвежці приносили сотні виданих ще перед війною примірників книжок зрадника й перекидали їх через паркан на подвір'я вілли Гамсуна, висловлюючи цим своє презирство.

Після війни Гамсун, як відомо, подібно до багатьох інших колабораціоністів, був відданий під суд і засуджений до конфіскації всього майна. А тепер неофашисти дружно намагаються зобразити його «жертвою несправедливості»!

Пошлемося ж іще раз на газету «Фріхетен». Норвезькі письменники, стверджує газета, можуть пишатися тим, що не пішли за Гамсуном, а боролися проти фашизму. Учасниками руху Опору стали Нурдаль Гріг, Арнульф Еверланд, Хель Фертотфт, Інгер Гагеруп, Ф. Буль і багато інших. Навіть Юхан Борген, який раніше стояв дещо осторонь від політичних подій, у роки окупації, коли під загрозою опинилась доля його країни, став зв'язковим між комуністами, які очолювали рух Опору, і емігрантами-антифашистами, що перебували в Англії. Та для теперішніх фальсифікаторів історії саме ці люди і є «поганями норвежцями», «непатріотами».

Такими ж «поганями норвежцями» вважають фальсифікатори й наклепники й тих патріотів, які 1944 року висадилися в Норвегії, щоб приєднатися до радянських військ, які визволяли від гітлерівців північну частину країни. До речі, серед тих «поганих норвежців» був і відомий нині письменник, мандрівник Тур Хейердал.

«Поганями німцями», як ми знаємо, охрестили німецькі нацисти тих своїх співвітчизників, які, емігрувавши з гітлерівської Німеччини, продовжували боротьбу проти фашизму. Норвезькі неонацисти перейняли цей лайливий вислів у своїх німецьких «колег», щоб і тепер, як і 40—50 років тому, цькувати тих, хто не припиняє активної боротьби проти неофашизму, реакції і війни.

У жовтні 1984 року в Норвегії відзначали 40-річчя визволення Радянською Армією від німецько-фашистських загарбників Кіркенеса, Торнета та інших міст і сіл на півночі країни. Тисячі норвежців прийшли до пам'ятників радянським воїнам-визволителям, щоб віддати шану полеглим. На тих пам'ятниках виکارбувано слова «Норвегія дякує вам». Група норвезьких письменників опублікувала заяву з нагоди ювілейної дати, високо оцінивши подвиг радянських людей.

Недавно в Норвегії вийшла книга письменника і публіциста Яна-Еріка Андерсена з промовистою назвою «Зупинити фашизм!». Автор пише про шляхи боротьби проти фашистської небезпеки й небезпеки втягнення Норвегії в ядерні авантюри США і НАТО, вказуючи на спорідненість обох цих загроз. Він спинається на досвід й традиції антифашистської боротьби норвезького народу, що нині їх місцева реакція намагається замовчати або злісно оббрехати. Газета «Фріхетен», оцінюючи цю книжку, слушно пише, що реакція хотіла б закреслити в пам'яті норвежців усе, що вони не можуть, не

повинні ніколи забувати. Газета зазначає, що кращі норвезькі письменники роблять багато для того, щоб і теперішні, і майбутні покоління знали й пам'ятали історичну правду.

Так, письменник Хель Ф'єртофт, автор книжок «Драма на острові Арнйо», «Мала Москва» та інших творів про боротьбу норвежців проти гітлерівців і про подвиг радянських воїнів-визволителів, видав 1983 року нову книжку — публіцистичний роман «Вони здобули свободу». Письменник каже: «Я пишу і для сучасного читача, і для читачів прийдешніх, щоб вони знали правду про події війни, про все, що пережив наш народ».

Отже, неважко зрозуміти, чому Хель Ф'єртофт є об'єктом нападок з боку реакції, неофашистів. Своєю літературною діяльністю, яка вже сама по собі є активною боротьбою письменника проти правих сил, він постійно поєднує з безпосередньою участю в русі прихильників миру.

Кожне правдиве слово, а тим більше — з вуст чесного, талановитого письменника є дуже важливим нині у Норвегії, де пишуться і широко розповсюджуються різноманітні псевдоісторичні фальшивки. У виданій тут фундаментальній восьми-томній історії другої світової війни, наприклад, немає жодного рядка ні про норвезький рух Опору, ні про участь Радянської Армії у визволенні Норвегії від німецько-фашистських загарбників. Подібним чином фальсифікується й історія новітньої норвезької літератури, що закономірно викликає протест з боку норвезьких письменників — учасників руху Опору.

Загострюється боротьба проти «нової окупації» і в Данії. Восени 1984 року під тиском громадськості цієї країни фолькетинг (парламент) прийняв рішення, яке зобов'язує уряд не допустити розміщення американських ядерних ракет на території Данії.

Добре відомо, як в роки війни і гітлерівської окупації датські письменники активно боролися проти фашизму. Мартін Андерсен-Нексе, Ганс Шерфіг, Ганс Кірк, Мортен Нільсен, Ганс Люнбю Йенсен увійшли в історію своєї країни не лише як письменники, а й як мужні борці проти гітлеризму. Їхній приклад справжнього патріотизму наслідують сьогодні нові покоління літераторів. Поетеса Брігіта Колерус, водночас і відома актриса, створила в Копенгагені своєрідний літературний театр, репертуар якого значною мірою складається з творів, спрямованих проти «нової окупації», проти планів США і НАТО розмістити свої військові бази на території Данії.

До 40-річчя Перемоги над фашизмом Б. Колерус підготувала нову літературну виставу «Борнгольм». Так називається, як ми знаємо, острів, де в травні 1945 року висадився десант радянських військ, завершивши повне визволення датської території від гітлерівців. Саме про цей подвиг радянських воїнів-визволителів і розповідає нова вистава.

Газета датських комуністів «Ланд ог фольк», пишучи про позицію письменни-

ків та інших діячів культури щодо участі Данії в НАТО, навела слова померлого 1979 року письменника Ганса Шерфіга. Він говорив, що від літератури й мистецтва теж чималою мірою залежить, чи збережуть датчани у своїй свідомості пам'ять про минуле, про антифашистську боротьбу. Бо це не лише історія, це й певний досвід, який дає змогу краще розуміти сучасність і відповідно до цього розуміння діяти. Більшість датських письменників і митців виразно усвідомлюють це своє покликання. І прагнуть здійснювати його, всупереч усім зусиллям реакції і неофашизму, спрямованим на те, щоб народ позабув своє минуле й не робив з нього належних висновків для сучасного.

Якщо зіставити ці та інші події в різних країнах Західної Європи, не можна не помітити, що теперішній наступ войовничої реакції на діячів культури скидається на добре організовану й уміло спрямовану кампанію.

В системі установ НАТО існує так зване «відомство інформації і культурних зв'язків». Кожного разу, пишучи про нього, доводиться нагадувати, що ця назва є наскрізь облудною. Бо займається воно не інформацією, а дезінформацією, і підтримувані ним «культурні зв'язки» не мають нічого спільного із справжнім рівноправним культурним обміном між країнами та народами. Ще 1983 року це натовське «відомство» заходилося готувати так звану «конференцію діячів культури з питань війни і миру». Готували її спільно з «Атлантичним інститутом» — натовським закладом псевдонаукового характеру. Та вийшло з тієї «конференції» не зовсім те, що хотілось би натовським ідеологам. Не побажали взяти в ній участь ані відомі письменники, ані інші представники європейської художньої інтелігенції. На конференцію у Брюссель прибули лише маловідомі й малоавторитетні особи.

Керівники НАТО спробували компенсувати цю невдачу широкою пропагандистською кампанією, яку преса влучно назвала «масованим тиском» на діячів культури, насамперед на письменників. Нині їх атакують пропагандистськими матеріалами, спокушають високими гонорами за написання книг і статей, у яких «проблеми війни і миру» розглядалися б з позицій «атлантизму», тобто НАТО. Зокрема, йдеться про «відмову від міфів» і «застарілих понять». А «міфи» і «застарілі поняття» — це насамперед правда про минулу війну й про теперішню становище в світі, правда про вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі фашистської Німеччини і правда про миролюбну політику СРСР.

Усі ці ідеологічні диверсії (інакше їх не назвеш!) ведуться з прямим прицілом і на 40-річчя Перемоги над фашизмом, і на декади активіший антивоєнний рух у всіх країнах. Влітку 1984 року, з нагоди 40-річчя висадки англо-американських військ у Нормандії і відкриття другого фронту, натовські ідеологи вирішили провести, так би мовити, генеральну ре-

петицію запланованого пропагандистського «шоу».

Письменники різних країн Європи виступили, однак, проти цієї гучної кампанії, метою якої було зобразити висадку в Нормандії, як вирішальну для долі другої світової війни, і водночас принизити роль Радянського Союзу, його Збройних Сил. Великого розголосу набув виступ відомого західнонімецького письменника Генріха Белля, який рішуче заявив, що доля другої світової війни вирішувалась під Сталінградом, а не в Нормандії, і вирішальну роль у розгромі гітлеризму відіграв Радянський Союз.

Правдиве письменницьке слово — ось чого бояться і проти чого завзято виступають об'єднані сили «атлантистів», різношерсті реакціонери, неонацисти. З якою люттю, скажімо, накинулася преса двох «газетних королів» — Шпрінгера у ФРН та Ерсана у Франції — на пропозицію польського письменника Анджея Пішпковського, висловлену на П'ятій міжнародній зустрічі письменників у Софії в жовтні 1984 року: скликати в дні святкування 40-річчя Перемоги над фашизмом всесвітню зустріч діячів культури, щоб спільно обговорити, як зберегти мир на планеті.

Коли гітлерівська навала обрушилася на народи Європи, кращі письменники, діячі культури зуміли зробити правильний громадянський вибір. Тепер ця про-

блема вибору знову стає глибоко актуальною. Не випадково ж відоме горьківське запитання-заклик: «З ким ви, майстри культури?» пролунало і в промові К. У. Черненка на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 року, й у Зверненні П'ятої міжнародної зустрічі письменників у Софії.

Теперішній масований тиск з боку реакції на художню інтелігенцію має на меті перешкодити здійсненню єдино правильного вибору. Дезинформація, перекручення історичної правди, оббріхування людей чесних і виправдання старих і нових колабораціоністів, навмисне спотворення фактів — усе пускається в хід заради цього. Однак більша частина європейської творчої інтелігенції залишається вірною ідеалам миру, соціального прогресу, дружби між народами.

Восени 1984 року в країнах Європи пройшли небачені за розмахом «Марші миру». Їх активними організаторами й учасниками були, зокрема, письменники. У Франції, наприклад, участь у маршах миру взяли Ерве Базен, Едмонда Шарль-Ру, Жан Лаффіт, Мадлена Ріфо, Жан Казальбу, Клер Шардоньє, Анрі Гейнеман та інші відомі літератори. В усій Західній Європі кращі майстри культури роблять сьогодні, як і сорок років тому, єдино правильний і необхідний вибір.

Яків ВАЛАХ

ПИСЬМЕННИЦЯ В СОЛДАТСЬКІЙ ШИНЕЛІ

До другої світової війни Яніну Броневську (1904—1981) знали в Польщі як дитячу письменницю, книжки якої найбільше любили малі читачі. У вересні 1939 року вона, як і тисячі її співвітчизників, покинула рідну Варшаву, — зруйновану бомбами й снарядами, окуповану гітлерівськими загарбниками, — і вирушила на радянську землю. В СРСР польські біженці знайшли захист від фашистських розбійників, притулок, опіку, роботу. В Белостоку, Львові, Мінську, Вільнюсі, де опинилося найбільше біженців, було створено польські центри: працювали польські школи, видавалися газети, журнали й книжки польською мовою, відкривалися польські театри.

В одному такому центрі — Белостоку перебувала і Яніна Броневська. Спершу вона працювала шкільним інспектором. А коли в Мінську почала виходити щоденна газета «Штандар вольності», письменниця стала працівником редакції. Тут же її прийняли до Спілки письменників СРСР і згодом обрали до складу правління Спілки письменників Білорусії.

1940 року в СРСР почав виходити польською мовою літературно-громадський місячник «Нове віднокренті». В

його редакційну колегію увійшла й Яніна Броневська.

На радянській землі з-під пера польської письменниці з'явилося кілька оповідань і кіносценаріїв. Видавництво Укредержнацменвидав, яке перед війною випускало літературу й польською мовою, видрукувало книжку Яніни Броневської для дітей «Пригоди мідної копійки». Змалювувачи картину недавнього минулого на західноукраїнських землях, письменниця переконливо показала, що в Польщі не було батьківщини однієї для всіх: була батьківщина панська й робітничо-селянська. Та коли прийшла визвольна Червона Армія, життя в цьому краї змінилося. І мала героїня твору наприкінці оповіді захоплено спостерігає, як її тато споруджує великий дім для робітників, що символізує будівництво соціалістичної батьківщини.

Переваги соціалістичного способу життя, спілкування з радянськими людьми, ознайомлення з творами радянських письменників допомагали польським прозаїкам і поетам по-новому глянути на долю світу, сприяли поступовому виробленню в них нових творчих позицій. Розмірковуючи на сторінках журналу «Нове віднокренті» про книжки для польської

дітвори, які видавалися тоді в Радянському Союзі, Яніна Броневська писала: «Історія одного каналу або осушення мільйонів гектарів боліт несе в собі стільки літературних тем, що може захопити молоді не менше, ніж уявна подорож на Місяць. Важко нав'язувати письменникові форму, в яку він має втілити цю чудову тематику — гігантське будівництво соціалізму. Важко, однак, допустити, що радянський письменник може тривалий час лишатися пасивним до тисяч запитань, якими засипають його не тільки маленькі читачі, а й передовсім бурхлива і постійно перетворювана дійсність. Саме з неї виховується відсутня ланка в польській радянській літературі, призначена не тільки для молоді і дітей, в якій вирішиться доля і нашої далекої вітчизни...»

У перші дні Великої Вітчизняної війни Яніна Броневська виїхала з палаючого Мінська в глиб країни. Десять довгих днів і ночей минуло в залізничному вагоні — і ось Яніна Броневська вже в привольських степах, у далекому Чапаєвську. «Коли поїзд наближався до вокзалу, все вже було готове для нашої зустрічі, — відзначила письменниця в своєму щоденнику. — Ми зразу потрапили під опіку місцевих жінок. Місто мобілізувалося, щоб прийняти кілька тисяч чоловік... Ми в повному складі тієї ж групи, що виїздила з Мінська, висловили бажання працювати в радгоспі».

Не відсиджуватися в тилу склавши руки, а сприяти швидкому визволенню окупованих районів СРСР, Польщі та інших поневолених країн від ненависних гітлерівців — таке завдання поставили перед собою тисячі поляків на радянській землі. В їхніх лавах була і Яніна Броневська. «Зранку і ввечері я заміряла сажнем оброблені поля, підраховувала виконання норм, а у вільну годину допомагала підгортати помідори. Чудова робота під степовим сонцем, на степовому вітрі серед чудових людей. Обличчя їхні назавжди лишилися в моїй пам'яті». — писала вона.

Та от закінчилися польові роботи, і Яніну Броневську відкликали до Куйбишева. У жовтні 1941 року в це місто на Волзі евакуювали з Москви редакції Всесоюзного радіокомітету, в тому числі й польську. До цієї редакції, яка відіграла велику роль у вихованні польських емігрантів у Радянському Союзі в дусі пролетарського інтернаціоналізму, було запрошено й Яніну Броневську. «Багато душі й серця вкладали ми в передачі, — пригадувала письменниця. — Ми писали про боротьбу на фронті і в тилу. Про боротьбу армії, яка найпрямішим шляхом, через Великі Луки й Україну, понесе на батьківщину польський прапор з бойовим гаслом: «За нашу і вашу свободу!» Настав час створити таку частину. Цього хочуть, про це думають численні групи поляків, які в сумлінній праці на благо Радянського Союзу бачать шлях до відродження і визволення Польщі».

Влітку 1942 року відновлюється вида-

ня журналу «Нове віднокрєнгі», який став тепер політичною й ідейно-теоретичною трибуною польських лівих сил, неофіційним органом польських комуністів у СРСР. В редакції цього журналу поряд з такими відомими польськими літераторами й громадськими діячами, як В. Василевська, А. Лямпе, Є. Усієвич, Є. Путрамент та інші, працювала й Яніна Броневська. «Наш колектив дедалі більше згуртовується, і головною його заслугою є те, що з першого ж дня кожен з нас відчуває свою відповідальність за роботу всього журналу, — підкреслювала Яніна Броневська. — Нелегко визначити посаду кожного з нас. Ми робимо буквально все. Припадає по два відділи «на душу», вже не кажучи про те, що ми пишемо ще й для сусідніх відділів. Задовольняємось краєчком столу, щоб відстукати свій матеріал на машинці».

Закінчувався другий рік війни. Гітлерівці все ще блокували Ленінград, рвалися до Москви і на Кавказ, а Польща й інші країни стогнали в армії окупантів. Але і в ту тяжку годину, в ніч на новий 1943 рік, Яніна Броневська, розмірковуючи про долю далекої вітчизни, впевнено рукою записала в своєму щоденнику: «Вже сьогодні нам зрозуміло, що всі питання свого майбуття вирішуватиме сам народ. А наша роль, роль воєнної еміграції на радянській землі, полягає в тому, щоб прискорити визволення батьківщини, щоб повернутися туди з добутими тут знаннями, досвідом та ентузіазмом».

У роботу редакції Яніна Броневська поринула, як то кажуть, з головою. Через її руки проходили сотні листів, адресованих «Новим віднокрєнгам», і, звичайно, ось цей, що став історичним: «Треба, щоб знайшовся хтось, хто сформує частини такої польської армії».

Ці рядки потрапили в січневий номер місячника «Нове віднокрєнгі» за 1943 рік і започаткували потік листів від поляків, які цілком поділяли точку зору свого співвітчизника. «Я просто не встигаю сортувати щоденну пошту. Все довше засиджуюся вечорами в редакції, записую в картки прізвища й адреси. Зростає, розбухає наша картотека... Якби ми вмістили бодай найскромнішу частку листів на цю тему, то вийшов би потрібний номер, мабуть, не «Нових віднокрєнгів», а гарної солдатської газети», — з радістю говорила Яніна Броневська.

Напроресні 1943 року письменниця переїздить до Москви й бере безпосередню участь в організації Союзу польських патріотів (СПП) у СРСР, у проведеному його першого з'їзду, який відбувся 9—10 червня 1943 року в столиці нашої Батьківщини. Яніна Броневська активно працювала в цій прогресивній антифашистській спілці, що об'єднала польських громадян на радянській землі в боротьбі проти гітлерівських загарбників за вільну, незалежну, народну Польщу. Вона співробітничала в газеті «Вольна Польска» («Вільна Польща») — центральному органі СПП, — що почала виходити в той час, редагувала також

дитячий журнал польською мовою «Пломичек».

З перших днів, коли сформувалася 1-а польська дивізія, Яніна Броневська підтримувала з нею і з усіма створеними згодом польськими військовими частинами найтісніші контакти. Повсякчас надсилала вона до газети «Вольна Польска» та журналу «Нове віднокрєнє» кореспонденції про життя й боротьбу польських військових з'єднань, сформованих на території СРСР, що боролися пліч-о-пліч з Радянською Армією проти спільного ворога.

Почуттям радості й гордості за співвітчизників сповнені рядки військових кореспонденцій письменниці, присвячених першому бойовому хрещенню польської армії, що відбулося поблизу білоруського селища Леніно і стало символом союзницької вірності поляків збройній боротьбі з фашизмом. «Завдяки цій битві ми тут, на землі Радянського Союзу, також можемо нарешті почуватися солдатами... Провівши поповнення особового складу, ми знову рушимо вперед, на дальші дороги додому разом з нашими такими великодушними товаришами по зброї», — захоплено писала Яніна Броневська.

Як військовий кореспондент Союзу польських патріотів письменниця відміряла разом з польськими воїнами славний шлях від Леніно до Берліна. З лукавою усмішкою згадувала вона згодом: «Смушева вушанка і козушок, польова сумка через плече, а в ній зошит, прошитий ниткою, недогризок олівця — от я і в «повній бойовій».

«У першій дивізії», «Слідами костюшківців», «На вогневих позиціях», «У марші на захід» — це лише деякі заголовки її репортажів, нарисів, кореспонденцій, статей, що з'явилися тоді на сторінках різних польських видань. Написані по гарячих слідах історичних подій, — у військовому таборі 1-ї дивізії на річці Оці, на вогневих позиціях 1-ї артилерійської бригади, в походах і на привалах, — вони стали яскравим літописом народження народної польської армії. Чимало матеріалів Яніни Броневської друкувалися також на сторінках радянської періодичної преси — в «Правде», «Известиях», «Комсомольской правде», «Москву ньюс»...

Побачене й пережите на радянській землі польська письменниця відтворила в «Записках військового кореспондента», які Яніна Броневська вважала кращою книжкою свого життя. Спостережливе око письменниці, запальна пристрасть публіциста допомогли їй створити правдиві образи співвітчизників, які разом з

радянськими людьми жили, працювали й боролись, мріючи про краще майбутнє в новій, народній Польщі, що розвиватиметься в дружбі з великим Радянським Союзом.

Цю книжку перекладено російською мовою, вона добре відома радянським читачам. Видано в СРСР також її повість «Про людину, яка не кланялась кулям», присвячену полководцеві Війська Польського К. Вальтеру-Сверчевському. Беручи участь у підготовці книжки російською мовою, Яніна Броневська, як вона згадувала згодом, бажала виконати «свій солдатський обов'язок перед радянськими товаришами по зброї». Знають і люблять творчість польської письменниці юні читачі Радянського Союзу, яким припала до вподоби повість-казка «Пригоди ганчіркової Бальбісії».

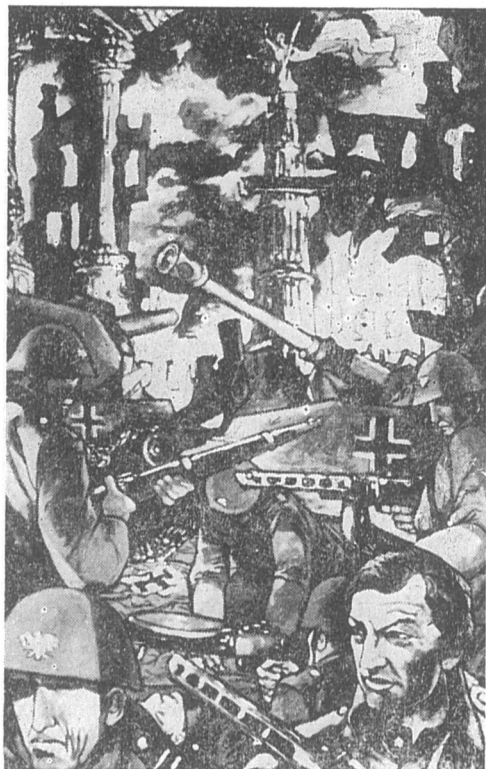
Як офіцер народного Війська Польського Яніна Броневська пройшла нелегкий шлях боротьби проти гітлерівських загарбників у складі 1-ї піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшка і своєю письменницькою та журналістською творчістю переконливо довела: більшість поляків глибоко усвідомлювала, що незалежність Польщі тісно пов'язана з перемогою Радянського Союзу над фашизмом, що майбутнє Польщі — в дружбі й братерстві з СРСР. Як сказала Ванда Василевська, безпомилковим компасом у цій подорожі посеред подій і людей для автора «Записок військового кореспондента» було непохитне переконання, до якого вона вже прийшла давно, ще в ранній юності, — що найближчим і найкращим другом Польщі може бути тільки Радянський Союз і що вільною, сильною Польщею може бути лише Польща демократична, Польща соціальної справедливості.

Цій Польщі — вільній, незалежній, народній, і присвятила свою творчість відома письменниця й публіцист, громадський і політичний діяч Яніна Броневська, талант і майстерність якої розвинулись і зміцніли на радянській землі. Повернувшись після Перемоги над фашизмом на батьківщину, письменниця була обрана депутатом у Крайову Раду Народову, тривалий час редагувала тижневик «Кобета», одержала літературну нагороду міста Варшави. З-поміж багатьох творів, написаних у повоєнний час, її повість «Племінники тітки Агати», присвячена життю польських дітей у СРСР в роки війни, здобула особливо високе визнання юного покоління польських читачів.

Георгій МАЦЕНКО

Львів

УВІЧНЕНА ШАНА

Бенон Ліберський (ПНР). Берлін. 1945.

Тема Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні знайшла яскраве відображення у мистецтві, увійшла в образотворчу культуру як об'єктивна необхідність, вплинула на її подальшу еволюцію.

Визвольна місія Радянської Армії надихнула скульпторів і архітекторів на створення ансамблів у країнах соціалізму, де суспільно-політична необхідність у таких монументах була викликана всенародною вдячністю до армії-визволительки і потребою художньо-емоційно виразити пережите. І тут особливо відчутною стає ідейно-сюжетна єдність монументів, які ушлявлюють подвиги радянських воїнів. Пам'ятники у Бухаресті (К. Бараскі), Будапешті (Ж.-К. Штробль), Варшаві (Є. Ярнушкевич), Белграді (А. Августинчич), Пловдиві (В. Радославов), Софії (Е. Емануїлова і М. Георгієва) стали промовистим свідченням глибокої шани радянському народові-визволителю. Кожний з них був мистецьким актом великої суспільної ваги, патріотичного піднесення, ідейного єднання усіх миролюбних сил.

Велику групу складають монументи антифашистського змісту, які об'єднують висока ідея і глибокий пафос гуманізму.

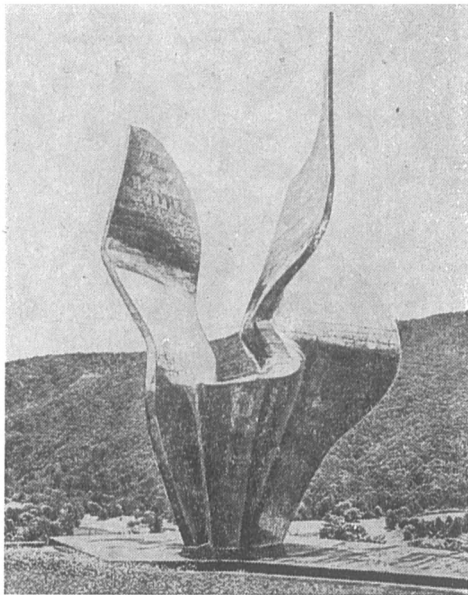
Антифашистська тема, разом з темою ушлявлення подвигу Радянської Армії, посіла чільне місце в монументальній пластиці. Особливого розвитку вона досягла у НДР. До вершин меморіальної пластики слід віднести скульптурно-архітектурні комплекси в Бухенвальді,

Равенсбрюку, Заксенгаузені. Значна роль у створенні меморіальних ансамблів у НДР належить відомим майстрам Ф. Кремеру, В. Ламмерту, В. Грцімеку, М. Ветцелю, Г. Літенфельду, Е. Росдойгеру та багатьом іншим. До цього ряду належить і всесвітньовідомий монумент, встановлений в берлінському Трептов-парку за проектом Є. Вучетича.

Величні, неповторні монументи створили також знамениті югославські майстри С. Тіхедя, Й. Грабуловський, М. Живкович, Д. Джамоня, В. Бакич. Югославська монументальна пластика антифашистського змісту отримала міжнародне визнання. Величні монументи на місцях колишніх таборів смерті, кровопролитних, жорстоких битв з ворогом, сміливих партизанських рейдів, що їх встановив видатний митець Б. Богданович (пам'ятники в Ясеноваці, Штіпі, Травнику), сповнені глибокого змісту, наснажені гуманістичним пафосом.

Ідею величчя народного подвигу, перемоги, визволення часто втілює постає радянського воїна, доповнена конкретизованими сюжетами рельєфів. Монументи на честь Радянської Армії у країнах соціалістичної співдружності об'єднують не лише тема, а й часто стиль виконання. В них, як у краплі води, відбиті кращі риси кожної національної школи, спрямовані на увічнення народного под-

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

В. Бакич (СФРЮ). Пам'ятник учасникам національно-визвольної боротьби 1941—1945 рр. в м. Каменско. Бетон. 70-і роки.

вигу, на ушавлення героїни радянських воїнів. Югославські монументи співзвучні зі словацькими (Р. Прибиш, К. Патакі, Я. Куліх), польськими (Ф. Стринкевич, Т. Лодзяна, Б. Хроми), угорськими (Е. Керенї, І. Кїш, А. Макріс, В. Калло).

Скульптори братніх країн у пам'ятниках на тему Великої Перемоги розвивають кращі прогресивні традиції світового мистецтва. В їхніх творах виявляється характерна для митців соціалістичного світу турбота про інтернаціоналізацію змісту при одночасному збереженні специфічних національних засад у формі творів.

Свого часу міжнародна виставка «30 переможних років» (1975 р.) особливо рельєфно відобразила й загальні принципи соціалістичного мистецтва, й характерні особливості митців різних країн. Визвольна місія Радянської Армії, боротьба проти фашизму, за мир і со-

Александр Вінницький (ПНР). Партизани.

лідарність між народами — ось ті головні теми, яким присвячено багато полотен живопису.

Нині не можна уявити собі історію сучасного мистецтва без імен живописців К. Баби, Й. Брожа, Ю. Шабо, В. Гарболінського, Д. Узунова, С. Русева, В. Зітте, В. Вомаки, М. Бенки, картини яких відтворюють подвиги радянських воїнів. Ці художники осмислюють тему Великої Перемоги з часової відстані. Вплив літ події і образи часів війни розкриваються в нових аспектах. Це наочно відбивають картини відомого митця з Лодзі Веслава Гарболінського. Свого часу він навчався в Краківській та Ленінградській Академіях мистецтв, а вже на початку 60-х років став одним з провідних майстрів Польщі. Знаменно, що В. Гарболінський сформувався у Лодзі — місті з великим революційним минулим. Саме тут виросла ціла група суспільно заангажованих художників, зокрема Єжи Кравчик, Бенон Ліберський, Юзеф Скробінський.

Про своє мистецьке кредо В. Гарболінський говорить так: «Поезію життя я бачу в реальності. Я думаю, що мені як митцеві чимало допомогло навчання в аспірантурі інституту ім. І. Ю. Рєпіна».

Свого часу автор цих рядків мав чимало цікавих зустрічей і з Веславом Гарболінським, і з іншими художниками Варшави, Кракова, Лодзі. Тема війни, боротьба з фашизмом — одна з найпоширеніших у творчості Гарболінського. Заслужене визнання отримали його полотна «Будьонівка», «Повернення сина», «Концерт», «На фронті», «Вересень».

Картина «Концерт» написана до 30-річчя утворення ПНР. У ній тема боротьби народу проти фашистів дістала емоційно-ліричне забарвлення. В хвилини відпочинку солдати слухають музику. Композиція розгортається на тлі згарищ, руїн, серед яких самотньо стримить комині грубки. Скупі штрихування, організовані ритми ліній і площин, що примушують згадати класичний живопис, наявність конкретної сюжетної лінії, зіставлення типізованих (група солдатів) та індивідуалізованих образів (музикант, автоматник) не залишають байдужим глядача. Колорит полотна побудовано на гармонії зелених, сірих, коричневих барв. Тонко написане монохромне тло, в якому переважає поєднання м'яких та синіх тонів, підсилює в композиції ліричний струмінь.

Співзвучне з картиною В. Гарболінського полотно болгарського живописця Стояна Демусчієва «День Перемоги», яка репродукується на обкладинці цього номера «Всесвіту».

Тематичну лінію «Концерту» В. Гарболінського продовжує його високоемоційна картина «Повернення сина». Твір захоплює щирістю, задушевністю, чистотою думок.

Війна — велике непоправне лихо, бездушна машина, що нищить життя на землі, і це чітко усвідомлюють польські митці. В цьому вони близькі з гуманістичними традиціями прогресивного

живопису Європи. Нині велику увагу військовій тематиці приділяє політвідділ Війська Польського: запрошує митців у військові частини, влаштовує численні виставки, організовує конкурси. До старшого покоління провідних майстрів Польщі, які зробили значний внесок у розвиток теми війни і боротьби за мир, належать Станіслав Познанський, Владислав Госцімський, Міхал Биліна, Гелена і Юліуш Краєвські.

Особливо популярна велика композиція Міхала Биліни «Леніно», що привертає глядача до одного з найвагоміших для польської армії епізодів війни — перемоги над німецько-фашистськими військами в жовтні 1943 р. під білоруським селом Леніно. Биліна легко демонструє своє мистецтво вирішення батальної композиції — група з танком розташована паралельно до лінії обрію, що створює динаміку дії. Принцип повторення формотворчої структури, що включає елементи руху й статичні, характерний для багатьох творів Биліни.

Тема битви під Леніно посідає чільне місце в польському живописі й щоразу приваблює нових митців. Їй присвячені картини Ю. Краєвського, Б. Ліберського, В. Гарболінського, С. Жутовського та ін.

Тема боротьби проти фашистських поповолучачів, трагедії, пережитої народами, визвольної місії Радянської Армії розв'язується в соціалістичному мистецтві реалістично й переконливо. Вона майстерно втілена у творах словаків М. Бенки, В. Вестенецького, Я. Ілавського, О. Бартошикової. Великої емоційної сили, трагедійного звучання сповнені, наприклад, полотна Мартіна Бенки «Через боротьбу і горе до свободи», «На місцях загиблих». Написане через чверть століття після закінчення другої світової війни полотно Рудольфа Кривоша «Партизанський бій» вражає тужливою нотою, що тривожно віддунує в серці глядача, який дивиться на зображене на картині тіло закатованої людини. Живописна структура підсилює момент великої людської драми, зосереджує людські почуття на кульмінації. Твір сприймається наче реквієм борцям-антифашистам.

Біля колиски соціалістичного мистецтва Чехословаччини такі видатні майстри, як Й. Брож, Ф. Іроудек, О. Дубай, Р. Дубравець, Я. Чумпелек. Визволенню країни Радянською Армією, соціальним перетворенням присвятив свої праці А. Забранський. Він підкреслює кульмінаційні моменти братнього єднання народів: зустріч трудящими Чехословаччини воїнів Радянської Армії, святкування Перемоги. Так, у композиції «З Радянським Союзом на вічні часи» для Герцанського палацу в Празі передано настрій радісної зустрічі народом радянських воїнів.

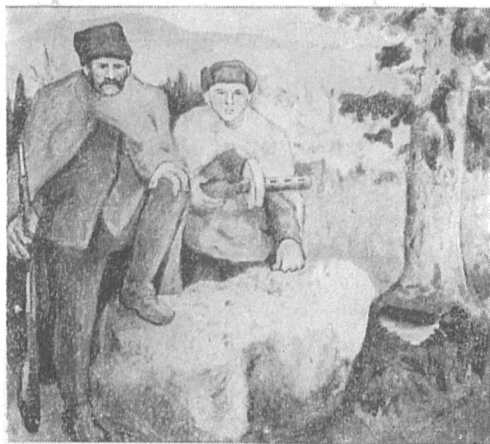
Великий внесок у розвиток антифашистської теми зробили живописці НДР Герман Брюзе, Ганс Грудіг, Карл Гофер, Вільгельм Лахніт, Макс Лінгнер, Оскар Нерлінгер. Усі вони з великою викривальною силою затаврували фашизм,

Стоян Венев (НРБ). Перший.

утверджуючи громадянське, суспільно активне мистецтво першої соціалістичної держави на німецькій землі.

Роздумами про пережиті страхиття війни перейняте мистецтво Віллі Зітте. Від першого циклу «Танець смерті третього рейху», навіяного «Апокаліпсисом» А. Дюрера і створеного митцем у літа війни в партизанському загоні антифашистів у Італії, до останніх емоційних творів, де теми історії невіддільні від тем сучасності — скрізь В. Зітте виступає активним борцем проти фашизму. Сюжети йому підказали особисті враження, пережиті думки про стан людей, кинутих у прірву війни — «Побиття», «Лідіце», «Пам'ятай про Сталінград», «Вцілілі».

Лев Шиман (ЧССР). Партизанський патруль.

Міхал Біліна (ПНР). Січневий наступ.

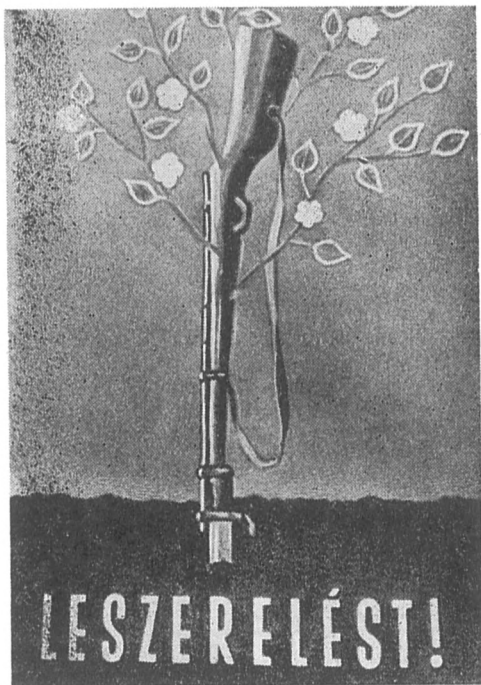
Картина «Вцілілі» — типова для творчої манери митця. Він будує її на контрастному зіставленні нижнього ряду композиції, так званої пределли, де зображено вбитих гітлерівців, і верхнього — з образами трьох вояків, що чудом врятувалися від смерті під Сталінградом. Приреченість, жах на їхніх обличчях. Зітте в цій картині таврує фашизм, війну, показує жорстоку дійсність такою,

якою вона є, без прикрас і перебільшення.

Тема солідарності з Радянською Армією, заперечення війни, нещадного викриття фашизму нероздільна у творчості болгарських художників С. Венева, Б. Ангелушева, З. Бояджієва, П. Панайотова, Н. Мирчева, Н. Балканського, С. Русева, К. Тасіної з естетикою соціалістичного мистецтва. Вирішення образу радянського воїна у творах деякого з них навіяне особистими враженнями. Зворушливо сприймається полотно С. Венева «Зустріч Радянської Армії». Картина «Дорогий гість» цього ж автора вирішена в традиційній для нього «фольклорній» манері і відбиває радість, що переповнює людей, які влаштували свято на честь воїна-визволителя. Разом з тим вона дає уявлення про стильові зрушення в болгарському живописі.

Велика Перемога, ця епохальна віха в історії людства, не втрачає своєї актуальності і знаходить яскраве висвітлення в усіх видах і жанрах мистецтва. Її провідні тенденції виразно виявляються також у графіці, плакаті. Митці соціалістичних країн бережуть як святиню дух інтернаціонального братерства, високі моральні цінності, набуті народами Європи в роки другої світової війни. Цей досвід має величезне значення для розвитку мистецтва соціалістичних країн. Він надихає і надихатиме прийдешні покоління на нові творчі звернення.

Олександр ФЕДУРУК

Шандор Бояр (Угорщина). Роззброєння.

...НАМ І ОНУКАМ НАШИМ

Музей у Карлсхорсті починається з воєнної хроніки: останні переможні залпи Берлінської операції; зруйноване вщент місто, яке було столицею гітлерівського рейху, і серед руїн і згарищ головною ознакою весни — червоний прапор над рейхстагом. І обличчя... Прекрасні, натхненні й стомлені обличчя бійців і командирів, відзняті фронтовим кінооператором у ті щасливі й гіркі травневі дні.

Музей міститься на Фріц-Шменкельштрассе, в тому самому будинку, де 8 травня 1945-го було підписано акт про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини і таким чином покладено край другій світовій війні. 15 тисяч експонатів, представлених у 14 залах, розповідають про героїчну боротьбу Радянської Армії проти фашизму, починаючи від 22 червня 1941 року до Дня Перемоги.

Вже досить давні відвідини цього берлінського музею і особливо напружена тиша кінозалу виразно пригадалися мені на іншій виставці, присвяченій 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, вдома, у Києві. Художниця Ніна Григорівна Божко намалювала ряд портретів героїв війни, а Музей історії Червонопрапорного Київського воєнного округу показав ці роботи киянам. Всього виставлено двадцять один портрет ветеранів Великої Вітчизняної, Героїв Радянського Союзу і воєначальників, які брали участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Корсунь-Шевченківській операції, чий бойовий шлях завершився у Берліні, Празі, Відні. «Зоровий ряд» дуже доречно доповнюють охайно віддруковані та оправлені біографії героїв.

«Які життя прожили люди, чиї портрети написала Н. Г. Божко! За їхніми плечима найстрашніша в історії війна, у вогні якої загартувалися унікальні характери. Нелегко і не просто відтворити їх у живописі...» Цей запис у книзі відгуків дуже точно передає перше враження від виставки, почуття, які викликає вона у відвідувачів.

Книга відгуків красномовно свідчить, що художниця зробила велику і надзвичайно потрібну справу, але передусім це свідчення шани і пам'яті. Ось послухайте:

«Ці люди — наша історія; гордість, честь і слава нашого народу...»

Гвардії генерал-майор артилерії у відставці
Д. М. Краснокутський.

«Роботи Н. Г. Божко допоможуть зберегти для прийдешніх поколінь живі образи тих, хто в тяжкій борні здобував Перемогу...»

«Ми не хочемо війни. І обіцяємо Вам, Ніно Григорівно, й усім ветеранам, що докладемо всіх зусиль, щоб зберегти мир... Щоб наші нащадки пишалися нами так само, як ми — батьками й дідами».

«Виставка — жива пам'ять про тих, на кого нам і онукам нашим треба рівнятися».

Генерал-майор у відставці М. М. Дорошенко. Відзначений наказом Верховного Головнокомандуючого, зокрема, за бої західніше Сандомира, за форсування ріки Одер, за визволення міст Опава, Оломоуц у Чехословаччині. Почесний громадянин міста Уезде Північноморавської області ЧССР.

Герой Радянського Союзу Т. М. Шашко, нині — доктор педагогічних наук, професор. Війну закінчив у вересні 1945 року в Порт-Артурі.

Генерал-майор запасу А. Г. Прядко. Воював на Сталінградському фронті, Курській дузі, визволяв Радянську Україну, брав участь у Берлінській операції.

А. Г. Циганкова, гвардії старший сержант медичної служби. Її бойовий шлях розпочався під Сталінградом, а закінчився у Болгарії.

Пишуть колеги-художники, вітаючи прагнення Н. Г. Божко не тільки зберегти зовнішню схожість, а й проникнути у внутрішній світ своїх героїв, показати їх високу духовність. Пишуть діти й онуки ветеранів, яким художниця допомогла по-новому побачити рідну людину. Пишуть учасники Великої Вітчизняної. («Дякуємо за портрет нашого бойового командира. Нині йому вісімдесят, він незрячий і погано чує, та не бездіяльний...» — це про генерала Д. М. Краснокутського.)

Вони вершили свої подвиги чотири десятиліття тому. Данило Михайлович Краснокутський, гвардії генерал-майор артилерії у відставці, воював на Ленінградському фронті, визволяв Польщу, штурмував Берлін. Його дивізію було направлено до Праги для надання братньої допомоги народові Чехословаччини, пізніше — до Австрії й Угорщини.

Війна порушує звичний плин часу. Незворушного величного старика у парадному генеральському мундирі і хвацького артилерійського командира розділяє не просто сорок років — ціла історична епоха. Зовсім юний і дуже відповідальний радянський солдат, який

стежить за порядком у музеї в Карлсхорсті, з повним знанням справи, спокійно й розважливо коментує як документальні фото Нюрнберзького процесу, так і подальшу долю гітлерівських воєнних злочинців — аж до останніх спалахів неонацизму на Заході. Він народився на Уралі («Певно, чули про Гур'єв?»), а служити довелося у Німецькій Демократичній Республіці, у Берліні. Мирному Берліні... Цей музей він знає не гірше від екскурсоводів і передусім звертає мою увагу на досконало виконану діораму, що відтворює штурм рейхстагу «з точністю кінохроніки».

...А на виставці Ніни Божко в Київському будинку офіцерів сьогодні людно й урочисто. Сьогоднішні відвідувачі — школярі. Іде урок патріотизму.

Ніна СЛАВІНА

Джеймс Олдрідж і Олесь Гончар.

«ПРАПОРОНОСЦІ» В ПОХОДІ

Вже майже сорок років роман Олесь Гончара «Прапороносці» лишається одним з найпопулярніших творів про Велику Вітчизняну війну не тільки у Радянському Союзі, але й за його межами, передусім у країнах соціалістичної співдружності.

Українською мовою роман витримав близько тридцяти видань, російською — понад сорок видань, мовами народів Радянського Союзу виходив 21 раз — азербайджанською, білоруською, вірменською, грузинською, естонською, кабардинською, казахською, комі, латиською, литовською, молдавською, таджицькою, татарською, туркменською, узбецькою, чуваською...

А всього твори Олесь Гончара в нашій країні видавалися понад триста разів загальним тиражем 21 мільйон примірників!

Жоден з творів повоєнної української літератури не сягав такого рівня.

У Чехословаччині ми знаємо 11 його видань, в Угорщині — 7, в Болгарії — 5, в Польщі, Румунії, Югославії, Албанії — по 3 видання, в Китаї — 10, виходив він у Монголії, В'єтнамі. За неповними даними, роман «Прапороносці» окремими виданнями виходив за рубіжем п'ятдесят п'ять разів. Крім того, в нашій країні «Прапороносці» видавалися англійською, французькою, іспанською та іншими мовами.

Відома полеміка про роман у французькій пресі. Буржуазний критик Андре

П'єр у газеті «Mond» поставив під сумнів патріотизм, яким пройняті герої роману. Його думку спростував П'єр Декс у журналі «La nouvelle critique», назвавши роман епосом переможного походу Радянської Армії, підкресливши щирість, благородство і пафос радянського патріотизму. Відома й думка видатного англійського письменника Чарльза Персі Сноу: «Олесь Гончар — глибоко і благородно мислячий літератор! Дуже хочеться, щоб його прочитали тут у пристойних перекладах!»

Тож твори Олесь Гончара знають і цінують і в тих країнах, де вони не видавалися окремо.

Переважає більшість іншомовних інтерпретацій «Прапороносців» припадає на сорокові й п'ятдесяті роки. А проте інтерес до роману не згасає. В сімдесяті і вісімдесяті він повертається до читача в нових перекладах (Болгарія — 1970, 1976; НДР, Монголія — 1976; Польща — 1977; Чехословаччина — 1976, 1978; Угорщина — 1979).

Його шлях стелиться далі й далі...

«Саме завдяки трилогії «Прапороносці», — писала угорський критик Жужа Карокна, — ім'я письменника стало відомим у нас».

УКРАЇНІКА

Словачка Є. Манщукова зверталася до Олеся Гончара: «Прийміть, товаришу, нашу подяку, любов за те, що Ви так вірно передали той незабутній час визволення, який наше покоління пережило і про який Ваша книга так яскраво розповіла поколінням майбутнім!»

Болгарин Димитр Добрев відзначав: «Роман мав великий успіх у болгарських читачів і вийшов другим виданням... Цією книгою Олесь Гончар завоював народне визнання».

Польський дослідник роману Б. Войдовський писав: «Олесь Гончар створив проникливий документ братерства радянських воїнів з трудящими людьми у всій Європі».

«Прапорonosці», — стверджував німецький критик Гаррі Тюрк, — один з найвизначніших і найповчальніших творів радянської літератури про Велику Вітчизняну війну».

У передмові до в'єтнамського видання роману його перекладачі Ву Ань, Хо Ту Нам і Фанг Нги відзначили, що «книжка збагатить читачів думками про любов до людей, про дружбу, про незламний дух комуністів» і буде корисною «нашому народові, який із зброєю в руках рятує свою вітчизну...»

1983 року словацький літературознавець Міхал Роман в газеті «Pravda» писав: «Олесь Гончар належить до тих радянських письменників, чия творчість відіграє величезну роль в розвитку післявоєнних чехословацько-радянських літературних зв'язків. Захоплене сприйняття його творів у нас мало і має принципове значення для розвитку вітчизняної соціалістичної культури... Його творчість впливала на таких словацьких письменників, як В. Мінач, Р. Яшик, І. Горак та ін. В їхніх творах ми знайдемо певні типологічні паралелі, які виникають з близькості і схожості ідейно-естетичних поглядів в освоєнні воєнної теми».

Десятки видань роману, сотні відгуків, досліджень...

І коли ми сьогодні простежуємо шлях «Прапорonosців» Олеся Гончара у світі, то сприймаємо його як шлях усієї української радянської літератури — свідчення неухильного зростання її міжнародного авторитету, повсякденного поширення її благодіючих гуманістичних ідей. Роман «Прапорonosці» не віддалився в історію, не застарів. Цей твір, здається, непідвладний нестримному плинові часу. Його уроки вельми важливі — для нас і для друзів наших у цілому світі.

Віталій КОВАЛЬ

У ФРАНЦІЇ, НА ПОЛІ РОСІЙСЬКОМУ

Антифашистський рух Опору в Європі — одна з найбільш яскравих і героїчних сторінок другої світової війни, а участь у цьому багатонаціональному русі радянських людей, які з різних причин опинилися далеко від Батьківщини, — переконливе свідчення його інтернаціонального характеру. І де б не воювали радянські патріоти проти фашизму — у Польщі, Чехословаччині, на югославській землі чи в країнах Західної Європи, вони завжди були свідомі свого високого обов'язку, розуміючи, що уособлюють Союз Радянських Соціалістичних Республік, його могутність і авторитет.

І не було безіменних героїв...

Рік тому у газеті «Известия» з'явилася публікація «Героям з острова Джерсі», в якій повідомлялося, що до реєстру місцевого музею занесено пам'ятний знак, виготовлений екіпажем радянського пасажирського лайнера «Леонид Брежнев».

Колгоспний пенсіонер з Кіровоградщини Володимир Самійлович Бойко дбайливо зберігає цей примірник газети. Острів у протоці Ла-Манш для нього не просто географічне поняття. Володимир Самійлович розгортає карту Франції. Тут позначено весь його довгий шлях від Джерсі до передгір'їв Альп і далі до Гренобля.

— Найважче було на острові, — згадує Бойко. — А потрапив я туди з цієї ж таки хати, з рідного села Оситняжки.

Звістку про напад фашистської Німеччини на Радянську країну Володимир Бойко — учень гірничого технікуму — зустрів на Донбасі. Понад рік добирався до батьківської домівки — крізь голод, сльоту. До рідної хати його, знесиленого, хворого, занесли навесні сорок другого.

Помалу почала відступати недуга — молодий організм брав своє. Та спіткала нова біда: разом з іншою «робочою силою» поліція погнала на залізничну станцію... Невдовзі юнак опинився в Німеччині, а потім на острові Джерсі, де фашисти зводили укріплення з метою можливих воєнних дій проти Англії. На тому клаптику землі полонених чекали праця до знемоги, а потому голодна смерть або зв'язка розправа. На подвір'ї поміж бараками — ані травинки: все давно вирване з корінням і з'їдене, навіть там, біля дрятого загородження, наближатися до якого смертельно небезпечно. Довкола — шибениці, сторожові вежі з кулеметами. Потужні прожектори освітлюють табір уночі: годі й думати про втечу.

Як він вижив у тому пеклі? А певно і не вижив би, коли б не товариші. Росіянин Олександр Юров потайки підгодував, ділився злиденною пайкою — Володимир тоді вже не міг звестися на ноги. Іспанець, імені якого він ніколи не визнає, підтримував на хиткому трапі, — полонені розвантажували тоді пароплав з цементом, важка ноша незборимо тягла вниз, у розбурхані хвіли.

Смерті в таборі мало хто боявся. Гуртом чи поодиноці, як могли, боролися з

ворогом. Псували обладнання, рятували хворих, поширювали звістки про стан справ на Східному фронті.

Якось Бойка та Юрова послали ремонтувати пічне опалення у помешканні майстрів-німців. Хлопці попрацювали на совість, ще й у димар смоли хлопнули. Ввечері, коли хазяї затопили піч, розжарена смола спричинила пожежу в комірчині, що стояла впритул з механічними майстернями табору. На ранок майстерень не існувало...

Востаннє Володимир Бойко побачив острів Джерсі з борту судна, яке везло бранців до порту Сен-Мало. На материну Юрову, Бойку і військовому льотчику Григорію Вікторову вдалося пропхатися в один вагон. Тепер, коли доля звела їх до купи, вирішили будь-що втекти: кращої нагоди не буде.

Намагалися визначити маршрут ешелону по сонцю, по черзі роздирали колючий дріт на віконці. На якійсь станції (пізніше виявилось, що то був Ліон) француз-залізничник, оглядаючи вагони, багатозначно кинув: «Альпі недалеко!» Надвечір задокупи, охоронець у тамбурі з головою закутався у плащ. Поїзд рушив. Трохи згодом «рушили» і в'язні — Вікторов, потім Юров, за ним Бойко. Бойко стрибнув невідало — пошкодив ногу. Вікторов наклав йому пов'язку (на бинти подер свою сорочку) і — гайда від залізниці.

Світанок зустріли на околиці якогось сільця. Володимир обережно прочинив хвіртку крайньої садиби. На сходах будинку сидів літній чоловік. Здивовано подивився на втікачів. Троє, помітивши в глибині обійста криницю, попросили напиться. Дід приніс води, запитав: «Полєн, рус, еспаньйоль?»

Зачувши у відповідь «рус», кинувся обіймати хлопців, тиснути руки. Потім покликав дружину, запросив до оселі. А вночі француз провів втікачів до мосту через Рону, показав стежку до Альп.

І йшли вони французькою землею понад два тижні. Їх зустрічали, годували, переховували прості французи — передавали з одних надійних рук до інших. Слово «рус» було їм паролем. Слово «рус» та ще — «макі».

У передмісті Куртезона молодий робітник Еміль Бернар звів їх з комуністом Жільбером. Втікачі повідали йому про

В. С. Бойко — учасник руху Опору у Франції.
Фото В. Гриба.

свій намір пробиватися до Югославії. Жільбер відповів: «Бошів можна бити і в наших Альпах».

На початку листопада 1943 року звивистими гірськими стежками зв'язковий провів їх до партизанського загону. То була справді інтернаціональна бригада. Три побратими з Радянського Союзу швидко здружилися з французом Роже, іспанцем Карлосом, поляком Войцехом, італійцем Меркетті. Не одну сміливу виласку провели разом, нападали на гітлерівські гарнізони, мінували шляхи.

Григорію Вікторову, капітану Червоної Армії, довірили командування «вільними стрільцями», і невдовзі про капітана-росіянина, командира макізарів, вже розповідали легенди. Розмовляли партизани різними мовами, та розумілися з півслова, інколи досить було погляду, і франтірери стіною піднімалися в атаку.

Володимир Самійлович розповідає неквапно, повагом називає місця бойових дій загону: департаменти Воклюз, Савойя, Ізер, Дром...

— Наприкінці січня 1944 року на гірській дорозі неподалік села Веркуаран з'явилася колона гітлерівців — нове підкріплення на Східний фронт. Макі нав'язали бій з ходу, успішно відбили кіль-

ка атак фашистів. А проте і наші втрати були дуже значні. В тому бою важко поранило Григорія Вікторова.

Згадує Бойко, як не стримав сліз партизанський лікар Клод Бернар, коли переконався, що медицина тут безсила. Ховали славного капітана з усіма військовими почесностями. А місце, де він загинув, назвали Російським полем. На могилі радянського офіцера бійці інтернаціонального загону поклялися помститися ворогу. І знову летіли під укіс фашистські ешелони, у гірські прірви — бронетранспортери і танки, горіла під ногами окупантів земля.

І знову ховали товаришів.

Володимиру випало жити. За мужність і відвагу йому було присвоєно звання сержанта французької армії. А командир батальйону від імені уряду Франції вручив юнакові з України бойову медаль руху Опору Франції, на зворотній стороні якої виکارбувані слова «Patria non impetog» — «Батьківщина не забуде».

Володимир Самійлович гортає альбом. З фотографій дивляться його бойові побратими — росіяни, французи, поляки, італійці... А ось пам'ятні реліквії — посвідчення французького партизана, бойова медаль. В очах співрозмовника — гордість, а розповідь — знову більше про друзів, ніж про себе.

Розказує і про вдову капітана Вікторова, яка зараз живе у Чернігові. Проте, як іздили до Франції, на могилу дорогої людини. Як найповажніших гостей приймали їх у меріях Ліона та Війербанна. Мер Війербанна Шарль Ерню вручив вдові диплом почесної громадянки міста, подарував хустину із зображенням меча, якоря та пропелера: «Такі хустини, мадам, носять у нас вдови славних воїнів...»

По війні Володимир Бойко знайшов у рідному селі згорьованих матер, сестру і брата, довідався про загибелі на молдавській землі батька. Того ж року і заступив батька у місцевому колгоспі — став хліборобом. Про пережите нікому, крім рідних, не розповідав: «У людей свого горя вистачало».

Вже згодом, збираючись на представницьку нараду, В. С. Бойко вперше почепив французьку медаль. Отож і довелося на тій нараді більше розповідати про події сорокових років, ніж ділитися досвідом тракториста.

З багатьма бойовими побратимами листується він і сьогодні. Щойно, відповідаючи Жану Пуаро, писав про справи хліборобські, про те, як свято шанують односельці з Оситняжки пам'ять 228 загиблих земляків. А закінчав так: «Вірю, що настане день, коли люди на кордонах сіятимуть хліб. Той день ми наближали разом з тобою, Жане».

Анатолій ОСАДЧИЙ

Під час другої світової війни англійських військових добровольців, які мали філологічну освіту, нерідко направляли у службу розвідки, а згодом відсилали в різні країни працювати по відомству контррозвідки. Причому британська військова бюрократична машина, всі вади якої особливо проявились у воєнний час і були вже з нищівною сатиричною силою змальовані в багатьох творах англійських письменників, зокрема в романах Івліна Во і Ентоні Поуелла, і тут «спрацювала» в притаманному їй стилі. Знавці мов часто направлялися зовсім не в ті країни, де вони могли застосувати свої знання.

Одним з таких контррозвідників «на час війни» був прогресивний англійський письменник Норман Льюїс, уже знайомий радянському читачеві з романів «День лисиці» (1955), «Вулкани над нами» (1957), «Видима темрява» (1960), «Від руки брата його» (1967), «Сіцилійський фахівець» (1980) та ін. У «Всесвіті» друкувався його роман «Німецька компанія» (№ 4—5, 1983).

Норману Льюїсу довелося служити в Північній Африці, а потім брати участь в англо-американському десанті у Південній Італії 1943 року. Там письменник вів щоденник, який згодом, 1978 року, був виданий окремою книгою під назвою «Неаполь-44». Власне, щоденникові записи лишаються, тут майже без змін. Це розповідь з місця подій, сухувата, лаконічна констатація фактів. Але те, що опускають або замовчують буржуазні історики, розкривається у книзі Нормана Льюїса з повною силою — картина хаосу, який панував у армії союзників, недисциплінованість нижчих чинів, гонитва командного складу за власним зиском, ворожнеча між представниками різних націй армії, що принесла в Італію корупцію, моральний занепад, проституцію, мародерство, зубожіння широких народних мас. Факти промовляють переконливіше за гучні промови тих сучасних західних політиків, які хотіли б принизити роль радянського народу та його армії, що несли справжнє визволення народам Європи від фашистського ярма, допомагаючи відроджувати сплюндроване війною життя.

Друкуємо фрагменти з книги «Неаполь-44».

8 вересня 1943 року (на кораблі «Герцогиня Бедфордська», що пливе до берегів Італії).

Сьогодні о пів на сьому ранку нам оголосили, що з Італією укладено перемир'я,

яке набуде чинності завтра, коли ми висадимося в Салерно. Невідомо, що нас там чекає, проте повітряні нальоти на частину нашого конвою свідчать: німці продовжуватимуть боротьбу. Офіцер розвідки, який

Norman Lewis, Naples'44. — William Collins, London, 1978.

© Norman Lewis, 1978.

КРІЗЬ ПРИЗМУ ЧАСУ

інструктував нас, повідомив приголомшуючу новину — хоча в Італії діяло чимало наших агентів, ми практично нічого не знали про становище в цій країні. Тож усі інструкції були марними; вони свідчили лише про одне: нам нічого невідомо.

Окрім нас, усі військові на кораблі — американські. Хоч ми підпорядковані штабозі 5-ї американської армії, в якій немає служби контррозвідки, нас покинули напризволяще й демонстративно уникають, за винятком кількох сержантів, гравців у покер — за мирного часу, певно, заезятих картярів з річкових пароплавів Міссісіпі. За якихось півгодини гри я цілком втратив віртуозність, набуту торік.

14 вересня. Лежимо в оливковому гаю, що за дві милі на південь від станції Альбанелла. Бій за плацдарм для висадження морського десанту триває вже понад двадцять годин — і вдень, і вночі. Протягом дня гуркіт бомбардування зливався з радісними вигуками італійців, які, повертаючись додому, нескінченим ланцюжком тягнулися вздовж залізничної колії. Вночі гуркіт став нестерпним. Німецькі танки, подолавши вузький пруг землі між річками Селе та Калоре й повернувши на Альбанеллу, опинилися поза нашими окопами, приблизно за милю чи півтори звідси. Їх обстріляли з важких гармат військових кораблів, що стояли неподалік берега. Після кожного залпу п'ятнадцятидюймовок наші гімнастерки надувалися од повітряної хвилі. З північного боку величезне півколо нічного обрію поставало в ореолі пульсуючих спалахів; окремі потужні вибухи скидалися на рожеві актинії з мерехтливими вогненними пелюстками.

Близько одинадцятій години на джипі під'їхав схвильований американський офіцер. Роздавши нам легкі карабіни, він попередив кожного: якщо ми завтра не повернемо їх, це розцінюватиметься як тяжкий злочин. З карабінами й револьверами 38-го калібру ми мали захищати штаб армії від німецьких «тигрів». Та офіцер «забув» сказати, що наші командири нишком повтікали, залишивши солдатів напризволяще.

Серед американських військ, позаду й ліворуч від нас, зчинилася жвава паніка. Гадаючи, що німецькі піхотинці захопили нашу позицію, солдати відкрили безладну стрілянину, й уже розлягалися несамовиті зойки пораниених.

Затаївшись в окопі під рожевим листям олив, ми спостерігали за спалахами, які наближалися. Поволі минала ніч. Лише о четвертій годині ранку нам сказали, що штаб нарешті евакуйовано, і немає сенсу жертвувати своїм життям. Ми скинули на мотоцикли й помчали, тримаючись якнайближче до броньовика, що привіз втішене повідомлення. Лише дивом нам удалось уникнути куль — по першій-ліпшій рухомій цілі з укриття відкривали стрілянину. Так ми дісталися місця, де скупчилось ошелешене й деморалізоване військо—командири без солдатів, солдати без командирів.

Офіційна історія ще попрацює над тим, щоб прикрасити цей епізод висадження десанту в Салерно й надати йому якнайбільшої помпезності. Ми ж були свідками

неспроможності та боягузтва командування, що, власне, й спричинилося до безладдя. Одного лише не збагну: як це німці не винищили нас до ноги?

15 вересня. Якимсь незбагненим чином Мур, один з чотирьох сержантів, посланих у Салерно, повернувся назад живий і здоровий після двадцятимильної поїздки на джипі крізь полум'я боїв, що вирувало на всьому шляху. Командування контррозвідки вже було в місті й наказало нам залишити мотоцикли і добиратися до Салерно першою-ліпшою автомобільною, яка туди прориватиметься. Після довгих переговорів Дешвуду вдалося домовитися про поїздку на штабному автомобілі, однак в останню мить нам відмовили, пославшись на те, що там не вистачить місця. Згодом на наших очах штабна машина рушила в дорогу, завантажена пляшками з вином. Канонада не вщухала протягом дня, проте її гуркіт послабшав. Навкруги — розгубленість. Зустрічаємо солдатів, які не мають уяви, де їхні командири. Їх не бачили від початку німецького контрнаступу.

20 вересня. Врешті-решт нам вдалося прорватись на джипі до Салерно. На околиці міста не вщухав бій. Німецькі міномети стріляли без увагу, й міни вибухали посеред невеличкої площі, лише за сотню ярдів від штабу контррозвідки. Тут я побачив жваву сцену: англійський офіцер допитував якогось італійця в цивільному і раз по раз гамселив його стільцем по голові, а італієць, з кривавою маскою замість обличчя, непохитно зносив тортури. Скінчивши безуспішний допит, офіцер гукнув солдата, хлопця з Гемпширу, і сказав йому грайливим голосом:

— Вам не важко вивести цього типа геть і розстріляти?

Той поплывав у долоні й відповів:

— Охоче, сер.

Нічого огиднішого я не бачив, відколи вступив до армії.

4 жовтня. Я вийшов з госпіталю (після приступу малярії. — **Перекл.])** вдягнений тимчасово як американський солдат — у схожу на казан каску, штани, які щільно облягали ноги, й краги. Влаштувався в американській військовій вантажній машині, що їхала до Неаполя, захопленого три дні тому. Там, здається, мав стояти наш відділ. Провінцію Баттіпалья неможливо впізнати після нищівного бомбардування, проведеного за наказом генерала Кларка. Він став справжнім руйнівником Південної Італії, перейшовши від паніки в Пестумі до брутального насильства й злісної помсти. Так, наприклад, містечко Альтавілла було знищене бомбовим ударом лише тому, що там могли переховуватись німці. Альтавіллі випала доля італійської Герніки: за лічені хвилини містечко обернулося на купу каміння. До нашої машини підійшов з простягнутою рукою якийсь дід і розповів, що всі жителі загинули, а їхні трупи усе ще лежать під руїнами. Про це свідчили сморід і чорні хмари мушви, що роїлися навколо. Навіть не було кому розчистити вулиці од жертв цього успішного «нападу». Розмов-

ляючи з дідом біля вантажівки, я намацав ногою якусь нерівність, що заважала стояти, і, поглянувши вниз, збагнув — те, що спершу здалося купою ганчір'я, насправді було обвугленим і розплющеним трупом німецького солдата.

Незабаром я пересів на інший грузовик. Ми проминули Салерно й провінцію Сорренто. Цей район, яким так захоплювались усі туристи, війна випалила дощенту; тут-там на тлі зелено-золотистого краєвиду виднілися рештки гармат і танків. Проте, на щастя, тут не виявилось такого великого міста, щоб генерал Кларк підняв у повітря свої «літаючі фортеці». Єдиною шкодою, завданою більшості тутешніх містечок, було пограбування поштових відділень авангардом наступаючої армії. Виглядало так, наче всі вояки враз стали зацікавленими філателістами.

Ми їхали околицями Неаполя, минаючи брудні, зруйновані містечка — Торре Аннунціата, Торре дель Греко, Резіна, Портічі. Всі разом вони становили сіре неаполітанське передмістя, що простягнулося вздовж узбережжя на дванадцять миль. Поволі просувалися понівеченими вулицями повз повалені будівлі. Жителі з виснаженими обличчями стояли в дверях будинків, кволо вітаючи переможців...

За кілька миль від центру Неаполя дорога розширилася, перетворюючись на площу, посеред якої височів напівпокинтий будинок готелю з вибитими шибками й густо списаними мурами. Тут стояло кілька вантажівок, і наш водій теж з'їхав на узбіччя й зупинив машину. В одному з кузовів був провіант для американської армії. Солдати, до яких миттю приєдналися охочі з нашої машини, захопилися витягувати харчі. Узявши по бляшанці консервів, вони захрускотіли битим склом, що встеляло тротуар, і увійшли до готелю.

Я поспішив туди ж і незабаром опинився в просторій кімнаті, де юрмилося безліч солдатів. Ті, що стояли позаду, штовхалися найенергійніше, та в кожного, хто вибирався наперед, зникла рішучість, і він замислювався. Там, навпроти, притулившись спинами до стіни, сиділи рядочком жінки — вдягнені по-буденному домогосподарки, що ходять за покупками й люблять точити яси. Поруч з кожною здіймалася пірамідка бляшанок. Невдовзі я збагнув у чому річ: просто тут, у цьому людному місці, можна було оволодіти будь-якою жінкою, додавши ще одну бляшанку до тієї чи іншої пірамідки. Жінки сиділи цілком байдужі та мовчазні, з обличчями, немов вирізьбленими з каменю. Цих годовувальниць сімей пригнали сюди злидні. Уже вкотре дійсність виявлялася жорстокішою, ніж можна було уявити собі. Почулися насмішки, заяложені жарти. Солдати намагалися шмигнути назад за спину товаришів...

За п'ять хвилин ми продовжили свій шлях. Бляшанки, що їх понабирали мої супутники, полетіли до перехожих. Ті вчинили за них бійку...

6 жовтня. В Неаполі тхнуло палемим дєревом, скрізь лежали уламки, запруджуючи вулиці, виднілися вирви від бомб, по-

кинуті трамваї. Найпекучішою була проблема води. Під час двох жажливих повітряних ударів 4 серпня і 6 вересня вийшли з ладу всі водопостачальні системи і, власне, вже після першого з них місто лишилося без води. Довершили цю чорну справу фашистські винищувальні батальйони, які пройшли околицями Неаполя, висаджуючи в повітря те, що вціліло. Неаполітанці так страждали від спраги протягом останніх днів, що, як ми чули, пробували використати для кухні морську воду. Цілі родини збиралися на березі навколо таємничих пристроїв, за допомогою яких вони сподівалися дистилювати воду.

Наша служба вже розгорнула свою діяльність. Коли я приїхав, то побачив, що мій відділ розмістився в Палаці принців Сатріано на площі Вітторія в кінці чудової неаполітанської набережної Рів'єра ді К'яа. В цьому чотириповерховому будинку, своєрідній неаполітанській версії іспанського барокко, ми займаємо перший поверх, звідки ведуть нагору мармурові сходи. Високі стелі тут оздоблені ліпними прикрасами, висилують люстри, величезні дзеркала й розкішні позолочені меблі в стилі ампір. Маємо вісім просторих кімнат, проте замість ванни є лише рукомийник у буфеті на кухні. Через площу видно пальмову алею, численні статуї та Неаполітанську затоку.

...Військові частини, розташовані навколо Неаполя, прагнули скористатися з послуг цивільного населення, а ми мали визначити, до кого з італійців можна звертатися по допомогу, не наражаючись на небезпеку. Легшого завдання годі було сподіватися. Фашистська поліцейська держава стежила за діяльністю кожного громадянина, і нам потрапили до рук величезні архіви, що зберігалися на останньому поверсі Квестури — центрального поліцейського управління. На 99 відсотків зібрана інформація була непотрібною. Вона свідчила, як правило, про те, що більшість італійців байдужа до політики, але схильна до любовних пригод. А ще тут містилися нескінченні хроніки порожнього життя. Більших зусиль вимагало дослідження діяльності тих кількох сотень осіб, які свого часу співробітничали з фашистами й тепер підлягали затриманню.

Справу виявлення підозрілих доручили мені. Працівники нашого відділу вже «обчистили» німецьке консульство в Неаполі й вивезли звідти цілу машину документів. Обсяг роботи збільшився, коли хлюпнув потік доносів. Люди приносили їх особисто, передавали через вартових. Деякі з дописувачів скидалися на диаків, як, скажімо, той, що розповів про священика, звинувативши його в показі непристойних фільмів начальникові німецького гарнізону. Абсолютно все — від звичайнісінького клаптика паперу з написаним ім'ям, під яким стояло лаконічне «вбивця», до скрупульозно складеного документа з печаткою і підписами Комітету визволення — ми мали вивчити й зареєструвати. Ця величезна, набридлива робота ускладнювалась через поширеність у Неаполі окремих прізвищ — Еспозіто й Дженнаро було сотні, — а ще й тим, що офіційний «чорний список», представлений нашим команду-

ванням, складався з дуже невизначних прикмет. Часто замість прізвиська запідозреного там стрічалися такі «характерні» ознаки, як «середнього зросту», «тридцяти-сорока років», «страшенно бридкий» або, як в одному з випадків, «встановлено, що панічно боїться кішок». А втім, робота посувалася; система оповіщення розгалужувалась; і «чорний список» з усією його невизначеністю, а часом і повним поетичним безглуздом, помітно довшав.

У перші дні нашого наступу трьох працівників відділу відіслали в армійській частині до Сорренто та інших приморських містечок, а Еріка Вільямса, нашого найкращого знавця італійської мови, відправили в самотнє заслання до стратегічно важливого містечка Ноли. Ще троє, крім справ, займалися адміністративною роботою в штабі армії, і лише чотирьох з нас — Перкінсона, Еванса, Дорхема й мене — залишили вирішувати проблеми безпеки в цьому людському мурашнику, яким був Неаполь...

10 жовтня. ...Надходять скарги із свідченнями про мародерство військ союзників. Чи не найбільше «відзначився» в цьому офіцерський склад. Подано позов на офіцерів Королівської драгунської гвардії, яким випало першими з-поміж британських частин увійти до Неаполя. Вони повірили картини з рам у Палаці принцес і викрали колекцію китайського фарфору з музею Каподомонте. Офіцери з управління стратегічного розвідки пограбували розкішний будинок Ахілла Лауро. Більша частина захоплених речей була вже підготовлена до перевезення в Англію за домовленістю з морським флотом.

15 жовтня. Серед інформаторів, які належали до цивільного населення, для мене був справжньою знахідкою Вінченце Латтарульйо, що пречудово знав увесь Неаполь. На запитання, чому він співробітничав з нами, Латтарульйо відповів сухим шепітком:

— Бо я прагну справедливості.

Незабаром з'ясувалося, що цей хворобливий чоловік з вишуканими манерами — часом він затинався посеред фрази, немов роздумуючи, казати далі чи ні, — хотів викрити дії американського офіцера, який обійшов італійців — власників автомашин — і заявив кожному, що його автомобіль не буде реквізовано, якщо власник віддасть йому сто тисяч лір. Ми пояснили, що такі справи не входять до нашої компетенції.

Я повів Латтарульйо до сусіднього бару «Вітторія» випити марсали *all'uovo*¹, проте, коли бармен хотів розбити яйце у його склянку, обличчя італійця скривилось. Я зупинив бармена. Латтарульйо, вибачаючись, попросив дозволу взяти яйце додому. Випивши вина на порожній шлунок, він знову почав затинатися. Я зрозумів, що він страждає від голоду. На жаль, у продажу не було нічого іншого, крім яєць. Їх продавали лише вибраним покупцям поштуці на день. Я купив Латтарульйо ще одне яйце. Він охоче розбив його в чашку й повільно сьорбав.

Латтарульйо — один з чотирьох тисяч неаполітанських адвокатів. 99 відсотків з них — не потрібних судовим інстанціям — ніколи не мали практики й страшенно бідували. Адвокатів за кількістю можна порівняти хіба що з лікарями: і ті, і ті безробітні й голодні. Походять з неаполітанських родин середнього класу. Задля того, щоб син став *avvocato* чи *dottore*¹ батьки ладні йти на будь-які жертви.

Латтарульйо вижив лише завдяки спадщині, що становила близько фунта стерлінгів на тиждень. Однак через девальвацію ця сума зменшилася до п'яти шилінгів. Тоді він винайшов наукову систему самозбереження. Більшу половину дня адвокат проводив у ліжку. Ходив недалеко, за усталеним маршрутом, щокількасот ярдів зупинявся перепочити десь у церкві. Ів раз на добу. Хліб, покритий олією, і помідор — ото й уся вечеря. Часом провідував свого товариша, теж адвоката, що жив у злиднях. Обмінювались новинами за чашкою кави з підсмажених жолудів.

У мене склалося враження, що Латтарульйо знає геть усе, що діється в Неаполі. З бару ми рушили до нього додому. В двох кімнатах було три стільці, ліжко й поламаний стіл.

— Світло і воду відключили кілька років тому, — сказав адвокат.

Латтарульйо, як з'ясувалося, мав ще одну професію; вона приносила випадкові заробітки. Лихі обставини спонукали його виконувати роль *Zio di Roma* — «дядечка з Рима» — під час похорон. Неаполітанці надають великого значення поховальним обрядам. Злидарюючи усе своє життя, людина, проте, може бути певною, що її поховують у першокласній труні, й до того ж жодної формальності не буде упущено.

Дядечко з Рима — популярний персонаж цього маленького фарсу. Чому саме з Рима, а не з Барі чи Таранто? Ні, ні — тільки з Рима. Дядечко повідомляє, що він щойно з римського експреса, або ж з'являється на околиці міста чи біля злиденного напівпідвалу в автомобілі марки «альфа-ромео» з римським номером. Виходить в чудово зшитому світлому костюмі, на вилосі піджака приколота стрічка командора королівської Італії. Своїми витриманими й вишуканими манерами він доповнює театралізовану виставу неаполітанського похорону.

За словами Латтарульйо, його частенько запрошували на цю роль...

22 жовтня. Не можу без болю дивитися на голод у місті й навколо нього. У п'ятницю, незважаючи на десяток невідкладних справ, довелося поїхати до сільської комуни біля містечка Аверса, жителі якої постраждали від нападу дезертирів. Не знайшовши жодної поживи, грабіжники почали чіплятися до жінок... Мені впала в око одна з них — напрочуд вродлива дівчина. Вона й справді була дуже гарна, незважаючи на набряклу шкіру й запалі очі — достоєнна ознака голоду. Я намагався заспокоїти потерпілих, невизначено пообіцявши, що злочинці будуть покарані й відшкодують збитки. Більш нічого я не міг зробити.

¹ З яйцем (*итал.*).

¹ Адвокат, доктор (*итал.*).

Сьогодні та вродлива дівчина прийшла до штабу армії з листом від свого батька, написаним, як видно було із вправності, не без допомоги сільського священника.

«Сер, коли другого дня Ваша честь так красномовно промовляла, я помітив, що Ви зводили очей з моєї доньки. Вона справила на Вас глибоке враження.

У цієї дівчини, як Вам відомо, немає матері, й вона ось уже кілька днів нічого не їсть. Я — безробітний і не можу прогудувати свою сім'ю. Якби Ви забезпечили дівчину харчуванням, хоча б раз на день, я був би щасливий залишити її з Вами. Можливо, у цій справі ми дійдемо спільної згоди, яка задовольнить нас обох.

Ваш відданий слуга.

5 січня 1944 року. У справах безпеки я відвідав численні містечка в межах 25 миль північніше Неаполя, найбільші серед яких Казорія, Афрагола, Ачерра та Аверса. Усі вони, хоч армія союзників і не враховує цього, розташовані в горезвісній зоні ді каморра. До свого завдання, а було воно безнадійне, я поставився з усією відповідальністю — протягом тижня збирав розвіддані.

Якщо дивитися на ці містечка збоку, крізь сади, що їх оточують, то виглядають вони привабливо: маленькі копії Неаполя, скупчені навколо своїх церков з блакитними банями. І лише зсередини можна побачити вражаючі картини злиденності й страждань, на тлі яких проступають сліди колишнього добробуту. Деякі будинки, з ліпними фасадами й башточками, належали багатим землевласникам, які не шкодували грошей на прикраси. Тепер ці споруди лежали в руїнах, і сквотери уже звели свої халабуди на внутрішніх двориках. Слід мати на увазі, що тут — один з найродючіших куточків італійської землі. За гроші, які витискалися з тутешніх ланів, садів і виноградників, були зведені палаци неаполітанських герцогів Жменька родин володіє усією землею, а селяни, що обробляють її, живуть наче в рабстві. Війна забрала багато робочих рук, тому їхнє і без того тяжке становище погіршилося. Нові sindacos — синдики, призначені військовими властями союзників на окупованій території замість старих фашистських podestàs — мерів, були здебільшого членими злочинної каморри. Як відомо, вони одержали ці посади завдяки американському гангстерові Віто Дженевезе, який пробрався до військового уряду як перекладач і захопив там необмежену владу. В містечках підтримують законність і порядок по кілька погано обмундированих і слабо озброєних карабінерів, а також поліцейські. Будь-коли вони можуть стати жертвою нападу добре озброєних злочинців. Учора в Ачеррі бригадир поліції, показуючи мені містечко, йшов вулицями із зведеним пістолетом. Минулого тижня бандити вчинили напад на поліцейський відділок, вбили сержанта, який чергував, іншого поліцейського поранили й захопили наявну там застарілу зброю. В Ачеррі залишилося лише два карабінери.

Усе тут в руках каморри. Бригадир пояснює, що каморра — це неаполітанська мафія, в давнину — одна з форм організо-

ваного опору нападникам, іноземним вискисувачам і збирачам податків, що протягом століть трансформувалася в злочинну банду. У зоні ді каморра й досі збереглися свої таємні закони, нелегальні суди. Їхній вирок — смертна кара — поширюється як на зовнішніх, так і на внутрішніх ворогів. Раніше, сказав бригадир, існували якісь моральні принципи, правосуддя, а тепер це — суцільна злочинність, великомасштабна й добре організована...

У середовищі тутешньої поліції процвітала корупція. Та й чи могло бути інакше при тих заробітках, які отримували служителі Феміди? В кожному містечку начальник поліції — як правило, пихатий, мов індик, одягнений, як генерал, хоч за рангом був лише сержантом, — отримував приблизно, після дев'ялїації ліри, три фунти стерлінгів на тиждень. Італійська держава завжди низько оплачувала свої поліцейські сили, проте вони надолужували всілякими зловживаннями. Тепер же, внаслідок швидкого зростання інфляції, поліцейські за отримані гроші могли придбати від однієї п'ятнадцятої до однієї десятої частини того, що купували до нашого приходу. Єдиним непідкупним начальником поліції, якого я зустрічав, був старий удівець Ло Скальцо з Кайвано. Сивий, виснажений голодом, як і мій давній знайомий Латтарульйо, Ло Скальцо був наче докір поліції. Як самотня людина він не мав про кого піклуватись і запевняв, що протримається й так, тобто, за його ж словами, «заощадить для інших багатого суну».

Обговорюючи з майором Пікореллою, начальником поліції Неаполя, проблему корупції в системі правопорядку, Ло Скальцо із сумом висловився так: краще мати поліцейських, навіть продажних, аніж їх зовсім не мати. Головне, стримувати їхню ненажерливість в розумних межах. Цю розмову спричинили численні скарги з Резіни, де, як стало відомо, місцеві карабінери «жиріли» за рахунок торговців «чорного ринку». Минулого тижня охоронці оточили банду контрабандистів, щоб згодом відпустити їх, отримавши по 15 тисяч лір викупу за кожного. Іншу, біднішу банду, вони відпустили під викуп, що становив загалом 30 тисяч лір. Та галас здійнявся лише тоді, коли вони «реквізували» вогоз із шкірою, який належав економічній раді, й протримали його у своїй казармі, доки їм не виплатили 20 тисяч лір. Пікорелла погодився, що це неподобство. Та нічого не вдієш. Якщо він вижене цих карабінерів, то де знайде заміну? В нього й так лише на чверть заповнений штатний розпис працівників.

Слід зазначити, що, незважаючи на всі свої вади, поліцейські все-таки не давали цілком занепасти законності й порядкові, і дехто з них наклав за це голову. Так, вони не чіпали великих шахраїв, бо були проти них безсилі й охоче погоджувались на хабарі, проте безжально боролися з дрібними злочинцями, і за це, врешті-решт, люди були їм вдячні.

5 лютого. Крадії проникли на територію замку Кастелламаре, де містився штаб служби контррозвідки в Італії, познімали колеса з усіх автомашин і, втікаючи з ни-

ми, знову перелізли через мури заввишки 30 футів. Хоч браму пильнували вартові, а в замку чатували рухомі дозори, Кастелламаре — осередок дисципліни й узірць військової безпеки — було зламано й пограбовано. Після такої ганьби ми, з погляду італійців, мало чим відрізнялися від рогносців. Операція відбулася з надзвичайною легкістю і тривала близько п'яти хвилин. Ця історія ще послужить благодатним матеріалом для місцевих співців балад, слухачі яких полюбують розповіді про блискучі злочини.

Такий вияв зухвалості й винахідливості нагадав мені перші дні нашого перебування в Неаполі, коли я захоплено спостерігав за спектаклем із розбитим танком, покинутим біля брами Капуана. Ми не бачили, щоб хто-небудь бодая пальцем доторкнувся до нього. І все ж танк з дня на день танув, наче його панцир був з льоду. Нарешті він повністю зник. Відтоді відбулася ціла низка схожих випадків. Газети писали про міські автобуси, яких знаходили в неприступних Апеннінах, де їх було зручно розбирати на частини. Трамваї, що зупинилися після того, як фашисти, відступаючи, підірвали електростанцію, зникли протягом однієї ночі. Якось серед поля зупинився паровоз — украли рейки і шпали. Доки їх з неймовірними труднощами заміняли, хтось відігнав паровоз у потаємне місце, щоб розібрати.

На думку преси й широкої громадськості, які захоплено стежили за цими піратськими подвигами, для крадіїв нового гатунку не існувало нічого неможливого. Так, біля містечка Агрополі покинуті без догляду маленькі катери хтось витяг з води й забрав немов у казці. Згодом частини їхнього надпалубного обладнання знайшли у глибині півострова, в садах, наче їх туди закинула велетенська хвиля припливу. У відповідь, як зазначала газета, коментуючи цей випадок, група рибалок напала на один із замків у цій місцевості й пограбувала гобелени, щоб використати їх для лагодження вітрил.

Не було чогось такого занадто великого, чи навпаки, дрібного — від телеграфних стовпів до пляшечок з пеніциліном, — щоб його не торкнулася неаполітанська злочинність. Тиждень чи два тому музиканти, які, виступаючи в оперному театрі Сан-Карло перед слухачами, вдягненими переважно в перешиті ковдри з армійських госпіталів союзників, повернулися на місце після п'ятихвилинної перерви, побачили, що всі їхні інструменти позникали. Теоретично безцінна колекція римських камей була поцуплена з музею і підмінена на сучасні підробки. Проте крадіж, як зазначала преса, вирішивши збути здобич, виявив, що оригінали також фальшиві. Останнім часом почали зникати статуї з міських площ, а на одному кладовищі щезла більша частина надгробків. Навіть на каналізаційні люки був попит на ринку, бо всі вони враз позникали, й тепер на шляхах з'явили чорні отвори.

13 березня. Війна з «чорним ринком» ведеться з вибухами жорстокості, а проте, жертвами, як правило, стають лише ті, за

кого нема кому замовити слово або хто не може відкупитися. Тим часом було викрадено цілі морські транспорти з армійським спорядженням, і тепер кожен, маючи гроші, може легко придбати ту чи іншу річ. Я переконаний, якщо зупинити на вулиці й обшукати першого-ліпшого неаполітанця, обов'язково побачиш на ньому пальто чи куртку з армійських ковдр, армійську нижню білизну чи принаймні знайдеш в його кишені пачку американських сигарет.

Учора в замку Капуано я був на суді над братами Руфо, яких звинувачували в шпигунській діяльності — таємній передачі листів на захоплену ворогом територію. Судовий процес виявився справжнісіньким фарсом. Прокурор не озаймовився зі справою, не знав навіть, що це за люди стали перед судом, до того ж загубив переклад листів. Внаслідок цього — брати Руфо відбулися лише двома місяцями ув'язнення. Іншого підданого Італійського королівства засудили на рік за переховування значної кількості краденого в союзників провіанту, проте відпустили на волю під заставу. На апеляційному суді його захищатиме Леліо Порціо. Він отримав 20 тисяч лір гонорару й анітрохи не сумнівається, що зуміє виправдати свого клієнта.

Зворотним боком медалі була справа докерів, яких застукала військова поліція, коли вони намагалися роздобути харчі для своїх сімей. Докери зламали ящик і взяли кожен по півдюжині консервів. Поки готувалися юридичні вмотивування у справі братів Руфо, одного з докерів підвели до лави підсудних, щоб якнайшвидше покінчити з цим. Робітник був у наручниках і розпачливо схлипував, чудово розуміючи, що на нього чекає. Судді вистачило кількох хвилин, щоб визнати його винним і засудити на десять років ув'язнення.

— А що ж станеться з моєю сім'єю? — вигукнув докер і, коли його повели, заридав у голос.

Ганебний спектакль.

14 березня. Сьогодні стався інший жахливий випадок, який показує, що може спіткати злидаря, коли армія починає наступ на «чорний ринок». Заплакана мати привела до 92-го армійського госпіталю командного складу хлопчину років десяти. В нього було відрубано три пальці. Жінка принесла їх загорнутими в газету й благала прийти. Хтось сказав, що лише англіїці вміють робити такі операції. Як з'ясувалося, цей хлопчина входив в газету й благала прийти. Підлітки чіплялися за борт грузовика, коли той зупинявся на вулиці, заскакували в кузов і швидко хапали те, що там лежало. Боротися проти цього вирішили так: під брезент кожної машини ховався вартовий з багнетом і як тільки хлопчина брався за борт, солдат рубав по руках. Хто знає, скільки дітей отак втратило свої пальці?

26 березня. На вулицях Неаполя повнісінько людей, які продають найрізноманітніші особисті речі: прикраси, старі книжки, картини, одяг тощо. Серед них багато представників середнього класу, що пропонують свій товар, соромлячись того. Усі

вони як один страждають від безнадійної нужденності.

Сьогодні, коли я підіймався по *via Roma* до *piazza*¹ Данте, мене зупинила привітна літня жінка, яка нічого не продавала; просила лише піти до її будинку на сусідній вулиці. Вона хотіла щось показати і так наполегливо запрошувала, що я врешті-решт погодився і рушив за нею до напівпідвального приміщення в одному із завулків. У кутку кімнати без вікон, освітленої електричною лампочкою, стояло перед розп'яттям худе дівчисько. Я відразу збагнув, у чому річ. Жінка сказала, що хоче зробити зі своєї дитини, 13-річної дівчинки, повію. Багато солдатів, за її словами, більше платять за стриптиз, ніж за все інше. У неї був навіть преїскурант. Скажімо, за 20 лір дівчина мусила роздягтися повністю, до голого тіла.

Я пригрозив жінці, що повідомлю про неї в поліцію, і вона почала скиглити, хоча чудово розуміла, що поліції не вистає сил покласти цьому край. Такі дрібні злочини відбувалися щодня в усьому місті.

По дорозі назад мене зупинив священик і, посміхаючись блідими губами, потяг за ріг будинку. Він відкрив портфель, наповнений ручками для парасольок, свічниками і викритими орнаментом мощами святих, тобто кістками, поцупленими з якоїсь катакомби. Що ж, цей служитель церкви теж хотів жити.

Існував категоричний припис генштабу, за яким заборонялося використовувати контррозвідників як перекладачів. Однак ніхто не знав до ладу, хто ми такі і чим займаємося, тож будь-яку роботу, що від неї відмовлявся той чи інший армійський підрозділ, автоматично передоручали нам. Щойно надійшов наказ розглянути заяви від жінок у межах Неаполя про укладення шлюбу з англійськими солдатами. Це означало: зібрати інформацію в службі державної поліції та жандармерії, з якими ми не ладнали, а також зайнятися авторками заяв — потрібна була ясність, хто вони насправді.

А що у відділі не знайшлося бажаних взятих за цю роботу, вона дісталася мені.

5 квітня. З двадцяти восьми солдатських наречених, яких ми перевірили, двадцять дві виявилися повіями. Семеро з них були офіційно зареєстровані в картотеках державної поліції та жандармерії. Решта жили за рахунок нечистих прибутків, бо, незважаючи на загальну вбогість і голод, вони та їхні діти, якщо такі були, мали пристойний одяг, добротне взуття, а вдома не бракувало їжі.

Задаю одне і те ж запитання: «Звідкіль береде гроші?» І чи не завжди чую ту саму відповідь: «Мій дядько надсилав мені трохи». Коли ж цікавлюся адресою дядька, мовляв, щоб перевірити, чи це правда, жінки сумно посміхаються і знижують плечима. Все ясно, жодного дядька насправді не існує.

— А чим ви можете зарадити? — запитує молодиця. — Я не хотіла такого життя. Допоможіть виїхати звідси, і я стану хорошою дружиною, не гіршою за інших

Військове бюро психологічних досліджень у щойно виданому бюлетені констатувало: 42 тисячі жінок в Неаполі постійно або тимчасово займаються проституцією. До речі сказати, повнолітнє жіноче населення міста становить близько 150 тисяч осіб. Просто неймовірно! Троє з чотирьох дівчат, яких я допитував, кинули б це ганебне заняття, якби мали будь-які інші засоби для існування. Кому на моєму місці не хотілося б посприяти цим бідолахам вийти заміж за наших солдатів? Більшість з двадцяти двох забракованих наречених були лагідні, веселі й працьовиті, до того ж вродливі... Дев'ять з десятих молодих італійок втратили чоловіків, які або пропали безвісти на полі бою чи в концентраційних таборах, або загинули на захопленій фашистами Півночі. В Неаполі усе населення — безробітні. Ніхто нічого не виробляє. Як тільки вони ще живуть? Дехто з неаполітанців не їв м'яса протягом двох років. Та навіть за таких обставин дівчатам вдається знаходити клієнтів — не з-поміж солдатів союзників, — спроможних заплатити той дріб'язок, який вони просять за свої послуги.

15 квітня. Сьогодні я вперше почув відверту відповідь на запитання «Звідки береде гроші?» Моєю співрозмовницею була охайна, привітна дівчина, що мешкала в невеличкій квартирі на *via K'яа*. Її виказав шмат мила на кухні. За теперішніми цінами на «чорному ринку» мило коштувало дуже дорого, тому більшість дівчат користувалися пемзою і попелом. На кухні, крім мила, була й пляшка з півпінтою олії. Я вже не сумнівався. І підозри підтвердилися.

Господарка, посміхаючись, розповіла, що її утримують італійський майор і американський капрал. Потім додала, що капрал заробляє в десять разів більше, ніж майор, проте вона не гребує і останнім. Він — давній клієнт, який допомагав їй у важкі часи, тож не хоче втрачати його.

Я не полінувався перевірити, скільки правди в її словах, і з'ясував, що місячний зарібок італійського майора становить нині 3063 ліри. При курсі 400 лір до одного фунта стерлінгів це трохи більше як сім фунтів. Разом з тим я поцікавився й іншими ставками. Комісар поліції Неаполя (за рангом його можна прирівняти до генерал-майора) займає найвищий щабель у списку цивільних службовців і отримує 5486 лір. Заробітна плата листоноші, що останнім стоїть у списку, становить 450 лір. Але ж у нього є дружина і, як у звичайній італійській родині, в середньому п'ятеро дітей, а також перестарілі батьки. Яким це незбагненим чином можна прогнати усіх їх за один фунт стерлінгів на місяць?

Італійці на Півдні живуть хлібом, змоченим в олії. Тепер хліб з неочищеного борошна низького гатунку коштує на «чорному ринку» 160 лір за кілограм. За чотири шилінги в Лондоні можна купити стільки ж буханців хліба, як за 600 лір на «чорному ринку» в Неаполі.

Літр олії коштує 450 лір. яйце — 30 лір, а солі не роздобудеш ні за яку ціну.

Співставивши ці факти, я дуже здивувався, що неаполітанці ще здатні ходити,

¹ Вулиця, площа (*ital.*).

щось робити, і не вмирають від голоду на вулицях міста.

18 квітня. «Чорний ринок» процвітає як ніколи. Згідно з бюлетенем військового бюро психологічних досліджень, 65 відсотків бюджету населення становлять прибутки від торгівлі краденим у союзників провіантом. Третина всього провіанту й спорядження і далі зникає у пащі «чорного ринку». Кажуть, що буквально все з військової амуніції, навіть зброю, можна придбати з-під прилавка, проте на вулиці Форчелла все це продається відкрито. На виставу відновленого оперного театру Сан-Карло кожна жінка середніх та нижчих класів прийшла в пальті з краденої армійської кофдри. Достатньо було розслідування, щоб вийти на справжніх крадіїв. Я доповів про це командуванню контррозвідки, однак мені пояснили, що «чорний ринок» нас не стосується.

А втім, і це вже загальновідомо: «чорним ринком» опікуються високі чиновники з військового уряду союзників. Заарештовують і кидають за ґрати лише дрібноту, а тих, хто керує нею, закон не чіпає. Військовий уряд союзників очолює полковник Чарлз Полетті; радником у нього став Віто Дженовезе, колишній ватажок американської мафії. Дженовезе народився в одному із селищ неподалік Неаполя і тісно зв'язаний з місцевим злочинним світом. Хто ж іще, як не його люди — члени мафії чи каморри, — призначені мерами у навколишніх містечках? З цього зробили державну таємницю, і рядовий неаполітанець нічого не знає. Про злочинну діяльність високих чиновників союзного військового уряду не раз йшлося в рапортах, проте вони й далі залишаються на своїх посадах.

Широкого розголосу набула історія, що трапилася недавно з одним високим урядовим чиновником. Важливу роль у ній відіграла дружина відомого промисловця, засудженого на рік ув'язнення за торгівлю краденими в союзників речами. Вона пішла до неаполітанського борделю й позичила там повію. Одягла її в свою пишну сукню, прикрасила діамантами і, заплативши 4 тисячі лір, зажадала скласти візит згіданому урядовцеві. Повія мала представитись дружині засудженого й попросити відпустити чоловіка на волю. Візит виявився успішним, і через два дні брама в'язниці «Погджо реале» відчинилася перед промисловцем.

Переповідаючи цю суто неаполітанську історію, жителі Неаполя незмінно додають: «Шкода, що вона не підіслала дівку, хвору на сифіліс».

9 травня. Зухвальство «чорного ринку» не знає меж. Як відомо з офіційних джерел, вантаж кожного третього корабля союзників, що прибуває у порт Неаполя, повністю викрадається. Багато тепер говорять і про нещодавно проведену широкомасштабну операцію. Кόли розчищали територію порту, щоб винести звіти громіздкі речі, хтось увімкнув сирену повітряної тривоги і влаштував димову завісу. Тим часом ударні частини «чорного ринку» взялися до роботи.

Крадений армійський крам, який продається на вулиці Форчелла і біля судових установ, — раніше тут дюжинами хапали злодюг-спекулянтів, і кожного, хто не мав заступника, тягли до суду, — тепер виставляють на огляд, прикрашаючи для реклами барвистими стрічками, квітами; скрізь видніються етикетки:

...ЗА НАЙНИЖЧУ ЦІНУ... ВИСОКОЯКІСНА ЧИСТА АВСТРІЙСЬКА ШЕРСТЬ... ЯКЩО ТКАНИНА ЗБІЖИТЬСЯ, ВІДШКОДУЄМО ВАРТІСТЬ... У ЦИХ ЧУДОВИХ ІМПОРТНИХ ЧЕРЕВИКАХ ВИ ЗМОЖЕТЕ ДІЙТИ ПІШКИ ДО ОБ'ЄДНАНОГО КОРОЛІВСТВА... ЯКЩО НЕ МОЖЕТЕ ЗНАЙТИ ПОТРІБНИХ ВАМ ТОВАРІВ ІНОЗЕМНОГО ВИРОБНИЦТВА, ЗВЕРТАЙТЕСЯ ДО НАС, МИ ЇХ ДІСТАНЕМО...

Кравці всього Неаполя розкрояють військове обмундирування, перефарбовують і шийють модний цивільний одяг. Мені казали, що вони охоче беруть навіть британські довгополі шинелі, які все-таки потрапили сюди, незважаючи на м'який клімат. Їх фарбують у червоний колір і перетворюють на дорожні костюми.

Якось військова поліція влаштувала кілька облав і виявила в італійських друзів того чи іншого генерала або полковника величезну кількість елегантних пальт з канадських коздр. Розслідування довелося припинити. Минулого тижня патруль оглянув автомобіль папського легата і знайшов там комплект крадених шин, однак його преподобіє затримувати не стали. Зброї, окрім багнетів і десантних ножів, на прилавках не тримають, проте за гроші, як кажуть мої інформатори, можна придбати все що завгодно — від кулемета до легкого танка.

Дійшло до того, що армії вже не вистачає деяких необхідних речей, які перекочували на «чорний ринок». Це насамперед фотоприлади й медикаменти, зокрема пеніцилін. Кожен житель міста, який захворіє, може пройти курс пеніцилінових ін'єкцій у будь-якого фармацевта, тим часом як в армійських госпіталях запаси цих ліків вичерпуються.

Більше того, «чорний ринок» згубно впливає на хід воєнних дій. Покласти край спекуляції та крадіжкам неможливо, бо до цього причетні деякі наші високопоставлені чиновники. І все ж треба було щось робити. Вирішили хоч якось приборкати «чорний ринок». Мабуть, у зв'язку з цим мене викликали сьогодні до командування контррозвідки й наказали зайнятися «пеніциліновим» ринком.

Перш за все я навідався до аптекаря Казани, з яким підтримував добрі стосунки, й по-дружньому поцікавився, хто йому дає пеніцилін. Аптекарь дещо збентежився, але назвав ім'я цієї людини — Вітторіо Фортуну. Він проживає на вулиці Мілье. Казана попередив, що його вб'ють, коли дізнаються, що він виказав цього чоловіка. Я називав ім'я Фортуну іншим фармацевтам. Вони добре його знали, знали й те, що він причетний до махінацій з пеніциліном, однак заперечували свій зв'язок з ним. Фортуну, твердили вони, має заступника у військовому уряді союзників. Довідавшись про це, я вирішив звернутися до працівників американської контррозвідки, які були ближче до військових властей.

Хоч американська контррозвідка виконувала в Неаполі ті ж функції, що й ми, і американці, крім того, жили в нашому будинку поверхом вище, ми не мали з ними жодних офіційних зв'язків. Корпус американської контррозвідки складався з 25 агентів і офіцерів. Ті, кому доводилось бувати на горішньому поверсі, стверджують, що в них найкраща картотека в усій Італії. Проте жоден з американців не володіє італійською мовою, і всі вони цілком залежать від перекладача, який значиться в нашому списку підозрілих...

Єдиний діловий контакт наших організацій полягає в тому, що ми за пляшку віскі беремо в них джипи для недільних прогулянок. Віскі для американського солдата — це розкіш, яку не продають у військових крамницях. Мій партнер з віскі-джипової угоди — спеціальний агент Френк Едвардс. Саме з ним я обміркував справу Вітторіо Фортуні.

Едвардс сказав, що за даними їхнього корпусу контррозвідки, Фортуна — це заступник Віто Дженовезе, й коротко переповіз його історію. Дженовезе не був, як зазначалося в наших дось, колишнім секретарем Аль Капоне, і народився не в Сіцилії, а в селищі Річільяно, неподалік від Потенці. Він був, другим у «сім'ї» нью-йоркської мафії, яку очолював Лакі Лючіано. Коли Лючіано заарештували, Дженовезе посів його місце. Напередодні війни Дженовезе обвинуватили у вбивстві, й він утік із США до Італії. Там зійшовся з Муссоліні. А потім, коли дуче розбили, запришпнував на вірність військовому урядові союзників. Контролюючи майже всіх мерів містечок на 50 миль навколо Неаполя, Дженовезе дає заробити своїм людям, збирає з усіх податки, нещадно розправляється з противниками...

Американська контррозвідка викрила чимало шахрайських махінацій, і до кожної з них був причетний Дженовезе. Багатьох американських офіцерів італійського походження відправили до Італії, де вони, як вважалося, легко адаптуються до місцевих умов. Так воно й сталося. Американські італійці у військовому уряді союзників захопили найвищі пости й тісно згуртувалися перед зовнішньою загрозою. Американський агент відділу карного розшуку, вирішивши, що горезвісний Дженовезе перебуває під наглядом у Неаполі, почав розслідувати його теперішню діяльність, та невдовзі опинився у цілковитій ізоляції. Його ще й понизили по службі. Чи зміниться що-небудь, коли якийсь там британець порушить справу про Дженовезе, — Едвардс не знав, але радив мені спробувати. Цікаво, що з цього вийде, сказав він.

В одному з пунктів декларації армії союзників наголошується на праві вживати будь-яких заходів проти кожного, чий дії, як там зазначається, «загрожують боездатності й безпеці збройних сил союзників». Прихопивши копію декларації, я вирушив до Вітторіо Фортуні. Мені відчинив спокійний, симпатичний чоловік, на грудях з-під розстебнутої сорочки виднілася ладанка. Він люб'язно, хоч і вдавано, посміхався, поведився стримано й усе вигукував «мама міа!», доки я пояснював причини свого візиту. Врешті-решт мене почало дратувати, що

він розмовляв зі мною, наче з дитиною — повільно й виразно, вживаючи дієслова в інфінітиві. Я ознайомив його з декларацією і заявив, що маю намір зробити трус у його квартирі. Він посміхнувся і знизав плечима. Обшук тривав годину. Я методично обстежував кімнату за кімнатою, та не знаходив нічого, крім звичайнісіньких товарів з «чорного ринку», які були чи не в кожній квартирі. Обнишпоривши усі закутки, простукавши стіни, зазирнувши у бак з водою, я не виявив нічого підозрілого. І врешті-решт під раковиною на кухні, в кишеню для паперу, знайшов порожню картонну коробку з-під пеніциліну з однією розбитою ампулою.

Показавши цю знахідку Фортуні, я оголосив, що заарештовую його. Він відповів цілком спокійно: «Ви робите дурницю. Хто ви, власне, такий? Ніхто. А я вчора обідав з одним полковником. Якщо вам набрид Неаполь, я можу зробити так, що вас заберуть звідси».

До в'язниці «Погджо реале» він ішов у доброму настрої, навіть жартував дорогою. Невже його пострижуть і змусять носити тюремний одяг? Я відповів, що це зроблять, лише визнавши його винним і засудивши до позбавлення волі. Коли я почну допитувати? Як випаде нагода, сказав я, можливо, доведеться трохи почекати, бо в мене багато справ. А він посидить тим часом у «Погджо реале» — подалі від гріха. Я передав Фортуну напівбожевільним тюремним наглядачам, які знали відбитки з його пальців і занесли прізвище до реєстру. На прощання я пообіцяв зайти через 2—3 дні. Він весело засміявся:

— Коли ви прийдете, мене вже тут не буде.

...Майже так і сталося. За кілька днів мене викликав заступник начальника в'язниці й повідомив, що вони змушені були перевести Фортуну до цивільної клініки, бо в нього почався гострий приступ апендициту, який лікувати в умовах в'язниці неможливо. На закінчення він скрушно розвів руками, мовляв, що поробиш, це — Неаполь...

28 травня. Французькі колоніальні війська знову розперезалися. Захопивши те чи інше містечко або селище, вони дають волю своїй хтивості. Нещодавно солдати згвалтували усіх жінок в селищах Патріча, Пофі, Ізолетта, Супіно й Мороло. В селищі Ленола, захопленому союзниками 21 травня, було згвалтовано 50 жінок, а що їх виявилось замало, то солдати накинулися на дітей і старих. Для захисту італійських жінок англійці були змушені побудувати в Чекано спеціальний табір і виставити охорону. Багато марокканців дезертирували й тепер нападають на містечка і селища, що лежать далеко від лінії фронту. За останніми повідомленнями, вони з'явилися в околицях Афраголі, де й без них викликають паніку напади мародерів.

Сьогодні я побував у містечку Санта-Марія-а-Віко, щоб подивитися на ту дівчину, котра збожеволіла після того, як її згвалтувала група марокканців. Вона жила з матір'ю (ту не раз уже гвалтували) в жахливих злиднях. Стан здоров'я дівчини поліпшився, однак вона не може ходити через фізичні травми. Жандарми й поліцейські сказали,

що потерпілу визнали психічнохворою і, певне, відправлять до божевільні — хіба зможе така знайти собі чоловіка?

Тут панує той жах, який свого часу спонукав македонянок кинутися зі скель у прірву перед загрозою потрапити до рук турецьких загарбників. Краще смерть, ніж ганьба. Так само й тут.

Чому несміливий, навіть боязкий селюк перетворився на сексуального психопата, як тільки став солдатом? Побувавши в комунах, які постраждали від марокканців, я дізнався від людей, що нападники приїхали в Санта-Марія-а-Віко на кількох джипах. Їх очолював старший кухар-сержант, що вдавав із себе балерину і на дозвіллі вдягався у жіноче вбрання.

12 серпня. Мені наказано вирушити до Беневенто й повести роботу з безпеки, замість нашого 418-го відділу й підрозділу канадської служби контррозвідки, яких перекидають в інше місце. На щастя, розпорядження, згідно з яким одній людині доручається замінити двадцятьох, тимчасове: мене посилають лише на місяць. Зібравши речі, я виїхав о шостій ранку на мотоциклі й о десятій прибув до Беневенто.

Це стародавнє місто з 50-тисячним населенням було безглуздо зруйноване торік, у травні, під час нальоту «повітряних фортець». Від чудового собору XI століття Ломбард-Сараченік лишилися тільки стіни; звідти безслідно зникли унікальні бронзові двері. Мені сказали, що в місті з кожних п'яти будинків уцілів лише один. За тутешнім звичаєм, після смерті близької людини — батька, матері, доньки або сина — протягом семи років носять жалобу. Тож усі жителі міста ходять у чорному. Живуть вони у неймовірних злиднях.

Мій службовий кабінет міститься в поліцейському відділку, що дуже постраждав від бомбардування. В усіх приміщеннях обвалилась стеля. Штукатурку вже змели в кутки, вікна затулили листами картону, а тріщину, що розколола знизу доверху весь будинок, вкрили металевою сіткою і замазали. Вода з'являється лише раз на день, та й то на кілька хвилин; радять не закривати кран, щоб вибрати з нього все до краплини. Двірник цього будинку ходить у пошарпаному плащі британського мотоцикліста, а під ним — голісінький. Власне, це моя перша зустріч з *lazzarone*¹ старого типу.

У Беневенто канадці залишили по собі недобру славу. Головний сержант ходив вулицями з батоном, яким шмагав першого-ліпшого зустрічного. Тепер містом править начальник жандармського відділку Франческо Альтамура з таємної поліції. За наказом з Неаполя, він переходить у моє розпорядження. Цей симпатичний, незворушний чоловік з тонким почуттям гумору, насправді є невситимим владолюбцем...

13 серпня. Сьогодні до мене в кабінет зайшла брудна й розпатлана безпритульна. Вона назвалася Джузеппіною. Ця 12-літня дівчинка, ледве ворущачи губами, розповіла, що її батьки загинули під час бомбардування і вона живе «під будинком» біля річки. Мені доводилося бачити

сотні безпритульних підлітків — босих, вдягнених у лахміття і голодних. Проте вони знаходили якісь засоби для існування, і вулиці сповнювалися їхнім сміхом. А от бездомну дівчину я зустрів уперше. Джузеппіна сказала, що вона прийшла, як завжди, по свою шерстяну ковдру.

Я розгубився. Ковдри були ходовим товаром у зруйнованій Італії, однак цей товар мав високу ринкову ціну — гарна австралійська чи канадська ковдра коштувала стільки, скільки заробляв кваліфікований фабричний робітник за тиждень. Я відповів, що не маю зайвої ковдри, і запропонував їй пакет армійських сухих галет, та вона ввічливо відмовилася.

— Хіба це не поліцейський відділок? — запитала дівчинка.

Я твердо кивнув. Тоді вона пояснила, в чому річ. Чоловік, який був тут до мене, тобто мій канадський попередник, раз на тиждень давав їй ковдру.

Лише тепер я збагнув трагічне значення її слів. Це худе, недорозвинене дівча — малолітня повія. Безпритульні Неаполя і Беневенто набагато кмітливіші й привітніші за своїх однопітків, які живуть у забезпечених сім'ях. І дівчина не відрізнялась у цьому від хлопчаків. Мою відмову вона сприйняла з гумором, без крихти розчарування. Зробивши реверанс, промовила:

— В такому разі візьму хоч галети.

28 серпня. Офіційно оголошено, що в Беневенто спалахнули дві епідемії — віспи й тифу. Зафіксовано дев'яносто два випадки захворювання тифом. Скільки людей хворіє на віспу — невідомо. Так само, як невідома кількість тифозних захворювань із смертельним наслідком. Лиха доля спіткала й капітана карабінерів, попередника начальника жандармського відділку. Кілька днів тому під час нашої розмови Альтамура зловтішно наголосив на тому, що покійний офіцер був з Рима.

— Ці римські джентльмени, як бачите, не годні пустити тут коріння, — сказав він. — Вони приїждять, сповнені ентузіазму, однак не можуть звикнути до місцевих умов. Ковтають таблетки, натираються всілякими кремами і згорають як свічки.

Помовчавши трохи, він глянув на мене й додав:

— Щоб вижити тут, треба мати кров таку, як у мене — стійку до комарів, бліх і вошей.

Особисто я найбільше боявся знову підчепити малярію і приймав подвійні дози хініну. Від цього почала лущитися шкіра й пожовкли білки на очах. Спав під сіткою від комарів, натирав смердючою антимоскітною маззю всі незахищені частини тіла. І все одно був увесь покусаний. Малярія — звичне явище в цих краях.

Тут ми живемо, як у середньовіччі. Лише будинки змінилися, а проте — більшість з них лежить у руїнах. Епідемії, грабежі, похоронні процесії, зойки і голосіння жінок, покалічені й потворні жебраки, безногі інваліди, що пересуваються на дерев'яних візках з коліщатами, навіть юродіві, яким не вистачає місця в божевільні. Люди йдуть вулицями, закривають носовичками рот і ніс — мабуть, саме так робили перехожі в давнину під час чуми.

¹ Голодранець (*ital.*).

Сьогодні зранку я вийшов на маленьку площу, що загубилася серед звалищ, і побачив жінок, які танцювали, проганяючи таким чином хвороби.

24 жовтня. Це було як грім з ясного неба. Сьогодні я отримав наказ підготуватися до термінового від'їзду в Таранто, там сісти на «Королеву Тихого океану» й, діставшись до Порт-Саїда, підібрати 3 тисячі радянських солдатів, які билися проти фашистів у партизанських лавах. Їх треба було повернути на батьківщину, очевидно, партіями, через Червоне море, Персидську затоку й Хоррамшар в Ірані. Інструкції були, як завжди, туманні й загадкові. У наказі штабу армії зазначалося: «Можете залишатись у відрядженні стільки, скільки того вимагатимуть обставини», і жодного слова я не знайшов про те, що саме входить у мої обов'язки.

Інтуїція підказує: моє перебування в Неаполі закінчується. Це підтверджують слова начальника контррозвідки: після виконання завдання мене відрядять на Східний фронт для встановлення зв'язку та налагодження взаємодії з росіянами.

В моєму розпорядженні лише кілька годин, і я вже не встигну попроситися зі своїми друзями, розкиданими по численних містах і містечках, як не встигну випити останню склянку марсали з одним із синдиків-інтриганів або макіавеллівських начальників поліції, що, попри всі свої вади, завжди ставилися до мене як до іноземця з гостинністю. Я також не встигну востаннє замовити собі замінік кави в «Гран-кафе» в галерії¹, побажати щастя кільком молодим жінкам та попросити не тримати на мене зла, що не зміг допомогти їм вийти заміж за солдатів армії союзників. Розумію, що сьогодні встанне

пообідавши в ресторанчику «Тітоньки Терези», я ніколи більше не потисну грубу руку господині, яка за вітриною з восьминогами й крабами намагається зіграти на своїй касі якусь мелодію. Я не маю навіть зайвих півгодини, щоб піднятися на Вомеро і востаннє подивитися крізь сади Віллі Флоридіани на велике червоно-сіре місто, що лежить внизу з гордовитим спокоєм; або поглянути на величний Везувій, контури якого змінилися після нещодавнього виверження.

Натомість, відчуваючи вже пробудження ностальгії, я мушу виконати найнеобхідніше. Складаючи речі у спальні, намагаюся тим часом закарбувати в пам'яті деталі нашої площі, мидуюся востаннє її статуями: Прозерпіни, яку несе Плутон (сідницю богині якийсь жартівник поколупав автоматною чергою); Геркулеса, що бореться з Гідрою. Вдалині хлюпочеться море — його хвилі б'ють у антрацитовий берег.

Збираючи в управлінні свої папери і складаючи рапорт за день, я із сумом усвідомлюю, скільки розпочатих справ залишаться незавершеними. Якийсь рух у вікні протилежного будинку привертає мою увагу, й, підвівши очі, бачу жінку на ім'я Джульєтта. На мить вона з'являється між віконниць гола до пояса, вдаючи, що миється — звична картина, яку ми назвали «маленьке підношення богам родючості». Продавець мітел йде вулицею, волаючи, як муєдзин, що скликає віруючих до молитви. Уже приготували вечерю, і пахощі їжі заганняють мене назад до кімнати в ту мить, коли виливають помії. Востаннє зазираю в очі велетенській і загадковій жіночій статуї біля входу в палац Калабрітто, а потім переводжу погляд на подвір'я палацу, де маленький хлопчик дзюрить у пащу кам'яного лева...

*З англійської переклав
Олександр БУЦЕНКО.*

¹ Пасаж.

СВІТ ВРЯТОВАНИЙ

1945-1985

Місто горіло. Частина пожеж виникла від артилерійського вогню, багато будинків підпалили гітлерівці, щоб ускладнити дії радянських військ.

Рядовий Степан Симаков вискочив до перехрестя. Навпроти палахкотів у вогні великий двоповерховий будинок. З вікон бурхали язики полум'я, валив густий дим. Солдат збирався переповзти вулицю і раптом завмер: він виразно почув дитячі голоси. Вони долинали з наріжного будинку.

— Товаришу сержант! — крикнув Симаков Грищенкові, що саме підбіг. — Там діти!

— Ходімо, — сказав Грищенко.

Вони перетнули вулицю і зникли в задимленому під'їзді. З кімнати до кімнати, з поверху на поверх, вони обшукали весь будинок. Нарешті, в одній з кімнат горішнього поверху знайшли хлопчика й дівчинку років шести. Діти тулилися одне до одного і сповненими жаху очима дивилися на вогонь, що лизав двері.

Радянські воїни загорнули дітей у ковдри, якими були вкриті ліжка, і винесли на вулицю.

Це трапилось одного з травневих днів 1945 року в Берліні.

Відродивши гасло «Дранг нах Остен», німецький імперіалізм довго й наполегливо готував свої збройні сили, що стали знаряддям державного розбою і агресії, до війни проти Радянського Союзу. На нараді вищого командного складу фашистської армії 30 березня 1941 року Гітлер наголошував: «Йдеться про боротьбу за знищення. На Сході жорстокість є благом для майбутнього». Як професійний кат він повчав своїх підручних: «Ми мусимо знищувати населення — це входить до нашої місії... Нам доведеться розвинути техніку знищення населення... Я маю право знищувати мільйони людей чужої раси».

Командування вермахту ревно виконувало ці настанови, про що, зокрема, свідчить один з наказів командуючого 6-ю німецькою армією, яка діяла на Україні, генерал-фельдмаршала В. Рейхенау. В цьому

наказі говорилося, що «на східному театрі солдат не лише воює згідно з воєнними законами, а й виконує національну волю... Він повинен звершити жорстоку й справедливую кару над недолюдками».

Радянські Збройні Сили стали на бій проти фашистського агресора, керуючись гаслами, які символізували міжнародну солідарність з трудящими загарбаних країн у їхній боротьбі за соціальне й національне визволення.

Виступаючи 3 липня 1941 року по радіо від імені партії та уряду, голова Державного Комітету Оборони СРСР Й. В. Сталін заявив, що «метою цієї всенародної Вітчизняної війни проти фашистських поневолювачів є не лише ліквідація небезпеки, яка нависла над нашою країною, а й допомога всім народам Європи, що стогнуть під гнітом німецького фашизму».

Чим далі відходять у минуле грізні дні війни, тим виразніше постає величний інтернаціональний подвиг радянського народу, який ціною величезних жертв розгромив фашизм і визволив од коричневої чуми поневолені країни. Це була жорстока класова битва між силами соціалізму й капіталізму.

ПАМ'ЯТАЄ

Понад рік за межами Радянського Союзу вели бойові дії 92 оперативних з'єднань Радянської Армії чисельністю близько 8,5 мільйона чоловік. Вони визволили повністю або частково територію 10 країн Європи загальною площею 1 мільйон квадратних кілометрів з населенням 113 мільйонів чоловік і частково територію двох країн Азії загальною площею 1,5 мільйона квадратних кілометрів з населенням близько 70 мільйонів чоловік. Радянський воїн, вихований Комуністичною партією, гордо проніс прапор визвольної місії через усі випробування найважчої із війн, виявивши і безмежну любов до своєї соціалістичної Батьківщини, і неситну вірність ленінським ідеям інтернаціоналізму.

Багато радянських воїнів загинуло смертю хоробрих на землях братніх народів. Лише у битвах на території Польщі віддали своє життя 600 тисяч радянських військовослужбовців, Угорщини — понад 140 тисяч, Чехословаччини — більш як 140 тисяч, Румунії — 69 тисяч, Австрії — 26 тисяч. Загалом на полях битв за межами Батьківщини загинуло понад мільйон радянських солдатів і офіцерів, а загальні втрати радянських військ за час визвольної місії становили більш як 3 мільйони осіб разом з пораненими й тими, хто пропав безвісти.

Заслуги Радянського Союзу у врятуванні народів Європи від коричневої чуми такі очевидні, що навіть представники державного департаменту США в меморандумі президентові Г. Трумену від 2 червня 1945 року були змушені констатувати: «Більшість європейців вважає Червону Армію своєю визвольницькою. Навіть на Заході дотримуються думки, що Червона Армія зробила основний внесок у розгром держав «Осі». Проте урядові Трумена, який після війни взяв курс на нагнітання напруженості в світі, такий висновок здався крамольним. Тому-то меморандум було приховано від громадськості й поміщено в архів під грифом «цілком таємно».

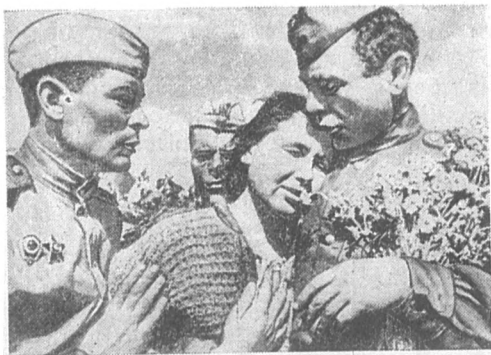
Проте уряд СРСР, увесь радянський народ визнавали і визнають той великий внесок у спільну перемогу над ворогом, який зробили народи й армії союзників. Цим було практично доведено можливість економічного, політичного й воєнного співро-

22 червня 1941 року.

бітництва держав з різним соціальним ладом.

Нині на догоду керівним колам імперіалістичних держав реакційна буржуазна історіографія намагається применшити, спотворити визвольну місію Радянських Збройних Сил. Насамперед вона перекручує зовнішню політику КПРС і Радянської держави в роки війни, особливо на її за-

Визволителі прийшли на землю Словаччини!

вершальному етапі, приписуючи Радянському Союзу не властиві його природі «загарбницькі цілі», «прагнення підкорити інші народи» тощо. Такі твердження є брудними наклепами на зовнішню політику СРСР, а також на дії його Збройних Сил. Ці брехні беруть початок від гітлерівської пропаганди воєнного часу, яка залякувала населення Німеччини та інших країн Європи загрозою «радянського поневолення» і твердила, що німецький фашизм «захищає» західну цивілізацію. Тепер ці вигадки служать реакційним колам імперіалізму для маскування загарбницьких планів, для того, щоб посіяти недовіру до миролюбного курсу Радянського Союзу, виправдати гонку озброєнь, існування агресивних військових блоків, воєнні приготування проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

Визволення народів зарубіжних країн від фашистського гніту було для радянських воїнів інтернаціональним обов'язком. Вони виконали ленінський заповіт про те, що справжнім інтернаціоналістам «...треба думати не про свою тільки націю, а вище неї ставити інтереси всіх, їх загальну свободу і рівноправність» (Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 30, с. 42).

Ці ленінські ідеї набули дальшого розвитку в заявах Радянського уряду й постановках Державного Комітету Оборони (ДКО) у зв'язку із вступом Радянської Армії на територію європейських країн. У ряді документів зазначалося, що Радянський уряд поважатиме суверенітет і незалежність цих країн, що він не ставить собі за мету привласнити будь-яку частину їхньої території.

У постанові ДКО від 10 квітня 1944 року вказувалося на необхідність поважати суверенні права румунського народу, пропонувалося зберегти «без змін усі наявні в цих районах органи влади та існуючу в Румунії систему економічного й політичного устрою».

Проте геббельсівська пропаганда робила все можливе, щоб залаякти румунів, посіяти злобу й недовіру до Радянської Армії. Письменник Б. М. Полевой, що в роки Великої Вітчизняної війни був кореспондентом «Правди», у своїх спогадах зумів яскраво й правдиво відтворити картину, яка постала перед радянськими воїнами, що вступили на територію Румунії: «Перші

румунські села на шляху наступу наших частин виявляються порожніми. Люди поспіхом залишили їх... нічого з собою не забравши, вивели тільки худобу. За парканами з дощок метушаться голодні пси. На стінах білих будиночків з невигадованими терасками й з неодмінними гронами кукурудзяних початків рясніють... плакати німецького виробництва: губатий козак, дикий регочучи, підняв на піку голеньке немовля. П'яні, бородаті люди із звірячими обличчями й величезними червоними зірками на волохатих папах тягнуть кудись волаючу дівчинку, відштовхуючи стару жінку, що чіпляється за їхні чоботи. Ті ж бородані, так само регочучи, вішають священика на церковній брамі».

За цих умов Головне політичне управління РСЧА докладно розробило план заходів, спрямованих на ведення роз'яснювальної роботи серед населення визволених країн, створення там сприятливих умов для бойових дій радянських військ, а також надання всебічної допомоги прогресивним силам у боротьбі проти реакційних елементів. Лише протягом квітня 1944 року було видруковано 5 мільйонів листівок, брошур, плакатів та інших матеріалів, які розповсюджувалися на території Румунії. Широко використовувались і засоби усної агітації. Політоргани розробили спеціальні маршрути для гучномовних установок і пересувок. Такі документи, як Заява Радянського уряду і Звернення радянського командування зачитувалися на зборах і мітингах у визволених населених пунктах і містах. У бесідах з румунами брали участь тисячі радянських командирів, політпрацівників і бійців.

З переміщенням бойових дій за межі нашої країни особливо великого значення набувало виховання радянських воїнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму й соціалістичного гуманізму. Наприкінці липня 1944 року Державний Комітет Оборони обговорив проект постанови про норми поведінки Радянської Армії за рубежом. Нарада членів військових рад відбулася також у ЦК ВКП(б). Вже через кілька днів після неї начальник Головного політичного управління Радянської Армії О. С. Щербаков зателефонував членові Військової ради 1-го Українського фронту К. В. Крайнюкову й зажадав доповісти, як склалися стосунки між радянськими воїнами і населенням визволених районів братньої Польщі. «Не можна забувати, — сказав він, — що тепер кожен воїн за кордоном стає радянським агітатором. Польські трудящі повинні насправді відчувати, що ми їхні друзі, брати».

Інтернаціональному вихованню воїнів Радянської Армії була підпорядкована тематика лекцій, доповідей, бесід. Широко роз'яснювались бійцям політика Радянського уряду, визвольна місія Радянської Армії, традиції спільної боротьби слов'янських народів проти іноземних загарбників. Пам'ятки воїнам, що видавались політуправліннями фронтів, закликали солдатів з честю виконати священний обов'язок — визволити від фашистського гніту братні народи. «Високо неси прапор твоєї Батьківщини, — говорилося, наприклад, у «Пам'ятці воїнові Радянської Армії в Югославії».

— Хай всюди, де ти пройдеши, знищуючи ворогів людства — гітлерівців — і визволяючи поневолені ними народи, навіки залишитися в серцях мільйонів людей глибока вдячність, любов і повага до тебе, воїне Радянської Армії».

Дійовою формою виховання особового складу військ у дусі інтернаціоналізму були мітинги. На 4-му Українському фронті вони проводилися спільно з бойовими друзями з Чехословацького корпусу. Це зближувало воїнів, сприяло зміцненню взаємної довіри, що позитивно позначалося на ході бойових дій. Дуже влучно висловив свої почуття солдат Степан Шпанов: «Важко передати свою радість і гордість. Адже це я, Степан Шпанов, своїми руками здобув свободу Батьківщині, очищаючи наші землі від фашистської погани, повернув щастя й свободу нашим людям. Тепер я воюю на чехословацькій землі, визволяючи чехословацький народ від фашистської неволі. Адже це наш братній слов'янський народ. Ми поважаємо чужі народи й боремося за їхню свободу... Я — воїн-доброволець. Пишаюся цим званням і з честю виконаю свій обов'язок».

Посилаючи війська визволяти пригнічені фашизмом народи, Радянський уряд керувався договорами й угодами, що на той час існували, а отже, діяв згідно з нормами міжнародного права. На території Польщі, наприклад, Радянська Армія вступила за договором з Крайовою Радою Народовою, укладеним навесні 1944 року. Аналогічної угоди між СРСР і Чехословаччиною було досягнуто в грудні 1943 року. Питання про перенесення воєнних дій на територію Югославії було погоджено з верховним головнокомандуванням Народної-визвольної армії Югославії. Радянське верховне командування з величезною відповідальністю ставилося до вступу Радянської Армії в Болгарію, з розумною обережністю використовувало свої Збройні Сили, постійно і цілеспрямовано впливало на політичну свідомість бійців, щоб уникнути безглузлого кровопролиття двох братніх народів. Зусилля радянського командування з одного боку й плідна діяльність ЦК БРП(к) з другого дали позитивні наслідки. Колишній начальник тилу 3-го Українського фронту О. І. Шибунін наводить у своїх мемуарах такий епізод. З вересня, тобто напередодні вступу радянських військ у Болгарію, велика група цивільних прикордонного міста Сілістра з червоними прапорами й плакатами підійшла до румуно-болгарського кордону й радісними вигуками вітала одне з наших з'єднань.

Маршал Г. К. Жуков, який перебував на той час у штабі 3-го Українського фронту за завданням ДКО, одержавши відомості від командирів різних частин і з'єднань про масове братання бійців Радянської Армії і болгарських воїнів, докладно інформував про це Верховного Головнокомандуючого. Й. В. Сталін, уважно вислухавши доповідь, наказав: «Усю зброю болгарських військ залиште при них, хай вони займаються своїми звичними справами й чекають наказу свого уряду». Таким простим й людяним актом Радянський уряд виявив цілковиту довіру болгарському народові, болгарським воїнам, які по-брат-

На вулицях Праги в день Перемоги.

ньому зустріли Радянську Армію, вбачаючи у ній свою визволительку від німецьких окупантів і царського профашистського режиму.

Радянське командування, плануючи операції стратегічного характеру, враховувало й національні інтереси народу, на території якого тривали воєнні дії, прагнуло забезпечити від руйнувань великі промислові підприємства, електростанції, лікарні, школи тощо. В цьому відношенні є цікавими ті сторінки мемуарів колишнього командуючого 1-м Українським фронтом, де йдеться про підготовку Вісло-Одерської операції. Добре запам'яталося І. С. Коневу, як ретельно Верховний Головнокомандуючий вивчав план майбутніх воєнних дій. Особливу увагу він звертав на збереження Сілезького промислового району.

Так само уважно ставився до воєнних операцій на території Чехословаччини і командуючий 4-м Українським фронтом. Згодом Маршал Радянського Союзу А. І. Єременко згадував: «...Радянські солдати й офіцери, маючи все необхідне, щоб покінчити з ворогом без усякого ризику згідно з вимогами військової доцільності, усе-таки не роздумуючи кидалися в багнетні атаки, щоб артилерією чи навіть автоматною чергою не завдати шкоди мирним жителям».

Радянські воїни дбайливо ставилися і до пам'яток культури інших народів. Незважаючи на складні умови боротьби за Краків, радянське командування прагнуло не допустити у місті руйнувань. Артилеристи спрямовували вогонь лише по цілях, за якими провадилося спостереження. Завдяки цьому не було знищено чудові архітектурні пам'ятники Кракова. Не постраждали всесвітньовідомий краківський замок на Вавелі, унікальна споруда цеху суконників XIV століття, Маріацький костіол із скульптурами Ствоша та Краківський університет, заснований 1364 року.

На відміну від фашистських варварів, які в окупованих країнах глумилися над пам'ятками культури, опоганювали пам'ять видатних представників народів, радянські воїни уважно й шанобливо ставилися до

Бої за Будапешт були особливо жорстокими.

історичних цінностей німецької нації. Так, гвардійці ушанованої 62-ї армії, що пройшли з боями героїчний шлях від Сталінграда до Німеччини, вигнавши гітлерівців з міста Веймара, разом зі своїм командиром генералом В. І. Чуйковим поклали вінки до могили Гете й Шіллера.

Воїни 1-го Українського фронту після на полеглих пошуків виявили у вогкомому руднику в районі Дрездена заховані гітлерівцями видатні твори живопису, серед яких були полотна Ван-Дейка, Рубенса, Дюрера із зібрання Дрезденської картинної галереї. Борис Полевой згадує: «Світових шедеврів торкнулася вогкість, згубна пліснява. Мені довелося бути в штольні, коли командуючий фронтом приїхав подивитися на цей незвичайний трофей. Старий радянський солдат, комісар бронепоезда «Грозний» ще за часів громадянської війни, Маршал І. С. Конєв шанобливо стояв перед притуленою до стіни штольні «Сікстинською мадонною» Рафаеля. Навіть у дні грізної Корсунь-Шевченківської операції — другого Сталінграда на Дніпрі — я не бачив на обличчя полководця такого хвилювання. Він говорив викликаним з Москви ученим, мистецтвознавцям і реставраторам:

— Усе це треба врятувати. Зробіть усе можливе. Якщо цього замало, зробіть неможливе. Скільки неможливого зробила Червона Армія в цю війну!.. Тепер ваша черга.

І те, що здавалося неможливим, справді було зроблено. Шедеври мистецтва вдалося врятувати».

Разюче контрастує з діями Радянських Збройних Сил поведінка англо-американ-

ського командування. Радянські війська, наступаючи на Дрезден, прагнули уникнути безглузлого кровопролиття і зайвих руйнувань. Однак свою чорну справу зробила англо-американська авіація. Воїни Радянської Армії, що вступили до міста, були вражені, побачивши купи руїн замість колись чудового Дрездена.

Про безоглядну жорстокість союзників розповідає у своїх спогадах Г. В. Бакланов, який командував у роки війни 34-м гвардійським стрілецьким корпусом. З гіркотою він констатує, що вже за тоді наявними даними у Дрездені від бомбардувань загинуло принаймні 30 тисяч осіб. Особливо необгрунтованим стало бомбардування американською авіацією центру міста, оскільки військових об'єктів там не виявилось. «Можливо, — міркує Г. В. Бакланов, — це було зроблено з метою загальної деморалізації німців, з метою залякування. Якщо так, то мети було досягнуто. Дивитися на Дрезден, перебувати там було справді страшно навіть після закінчення боїв».

Радянське стратегічне керівництво всіляко прагнуло убезпечити від руйнувань столицю Чехословаччини — Прагу. Примітно, що, за твердженням колишнього начальника оперативного відділу Генерального штабу С. М. Штеменка, Прагу доводилось оберігати від американських бомб, оскільки союзники заносили її до переліку об'єктів для бомбардування. Район міста був у смузі дій радянських військ і об'єкти нападу авіації підлягали погодженню, тож Генеральний штаб теж систематично викреслював Прагу з даного переліку. Проте у смузі дій американських військ союзники примудрилися за кілька

Нелегким був шлях до Берліна.

днів до закінчення війни стерти з лиця землі ряд населених пунктів на заході Чехословаччини лише тому, що десяток збожевільних від страху есесівців зробили кілька пострілів у американців, які вступили туди.

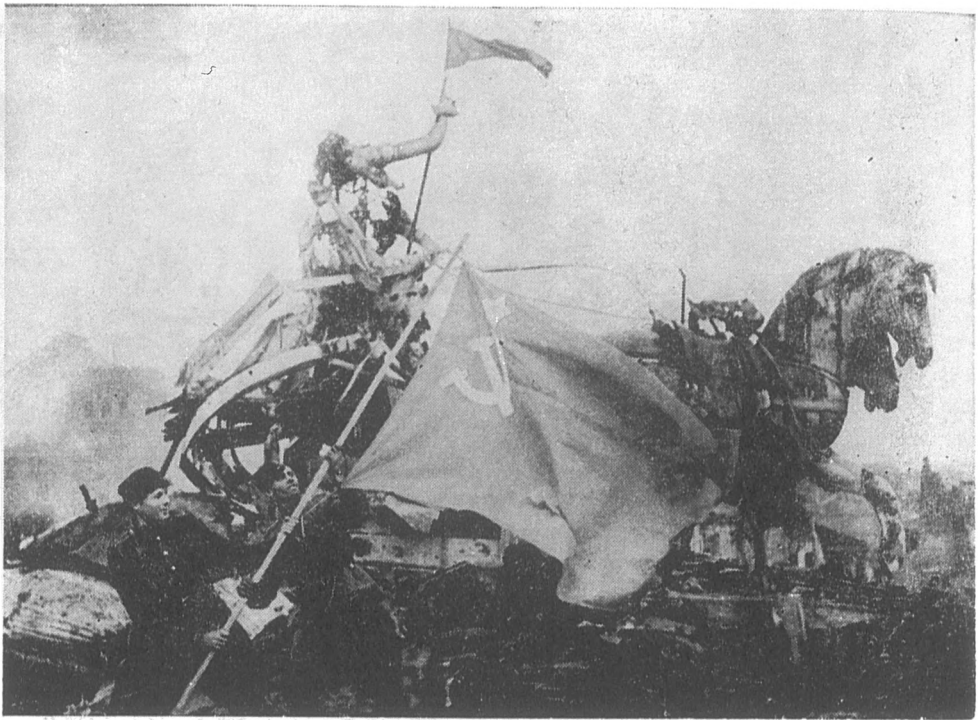
Переконалим підтвердженням радянського гуманізму є подвиг парламентаря І. А. Остапенка, який за дорученням командування 3-го Українського фронту вирушив до оточеного будапештського угруповання ворога. Ультиматум радянського командування, спрямований на те, щоб припинити безглузде кровопролиття і зберегти від зруйнування столицю Угорщини, було відхилено, а Остапенка підло вбили. Як з'ясувалося, І. А. Остапенко мав багато друзів в Угорщині. Так, жителька Будапешта Ференце Вараді розповіла про те, що радянський капітан врятував од смерті її з маленьким сином. А незабаром вона дізналася про вбивство Остапенка. День 29 грудня 1944 року став, за її словами, днем втрати найближчої людини. Після встановлення у Будапешті пам'ятника радянським парламентарям мати й син щороку приходять того дня з квітами, щоб вшанувати людину, яка врятувала їх і віддала своє життя за свободу Угорщини.

Завойована воїнами-визволителями повага народів не дає спокою ідеологам імперіалізму. Вони не лише перевертають суть визвольної місії, а й протипоставляють їй дії збройних сил США на території європейських і азійських країн, що перебували під окупацією фашистсько-мілітаристських загарбників. По-їхньому, лише війська західних союзників сприяли здійсненню заповітних мрій населення. «Англо-американські війська,— твердить у своїй

книзі «Попіл перемоги: друга світова війна та її наслідки» американський історик К. Хоув,— принесли в Західну Європу визволення, незалежність і вищий життєвий рівень».

Але чи так це було насправді? Скрізь, куди вступали війська США й Англії, як свідчать історичні факти, під англо-американським покровительством починався наступ зовнішньої і внутрішньої імперіалістичної реакції на трудящі маси з метою загальмувати переростання антифашистської боротьби у боротьбу за соціальне визволення. Яскравим прикладом цього може служити Греція, де особливо високо піднялася революційна хвиля. Однак англійські війська, що висадилися там восени 1944 року, вчинили розправу над грецькими патріотами й силою зброї відновили в країні антинародний монархічний режим. В Італії присутність чисельних американських і англійських військ теж звела перешкоду на шляху революційного руху, породила масову спекуляцію, корупцію (докладніше про це див. у нарисі Н. Льюїса «Неаполь-44», вміщеному в цьому номері. — Ред.). Після висадки англо-американських військ у Франції західні держави не лише не шукали контакту з рухом Опору й не підтримували його, а навпаки, всіляко намагалися дезорганізувати цей рух, применшити його авторитет.

Визвольна місія Радянських Збройних Сил докорінно відрізнялася від дій західних союзників. Радянська Армія не втручалась у внутрішні справи визволених країн, не ставила перешкод на шляху боротьби трудящих за свої інтереси. Вона виступала

Жадана мить настала — радянський прапор замайорів над Бранденбурзькими воротами.

як класовий союзник народних мас, що в роки війни чинили опір фашистським окупантам. Народно-демократичні революції не були «експортовані» Радянською Армією, як твердять буржуазні фальсифікатори. Вони вирости з антифашистського руху народів, із опору очолюваних комуністами народних мас поневолених країн, з боротьби проти фашистської реакції за захист, оновлення і поглиблення демократії, з боротьби народів за соціальне визволення і національну незалежність.

Давня мета імперіалістичної пропаганди полягає в тому, щоб очорнити образ радянського воїна-визволителя. Вона намагається кинути тінь на поведінку радянських солдатів і офіцерів під час війни за рубежами нашої Батьківщини, особливо на території Німеччини й союзних з нею держав.

Фальсифікатори історії заявляють, що радянські військовослужбовці, вступивши до Німеччини, керувалися лише чуттям помсти, якому, мовляв, було підпорядковане все інше. Відомий своєю фальсифікацією героїчної оборони Ленінграда американський публіцист С. Сульцбергер зводить наклепи на Радянську Армію. Перефразовавши відоме прислів'я «око за око», він заявляє, що начебто гаслом російських солдатів, які наступали на Берлін, було «два ока за око».

Справді, в радянських людей були всі підстави ненавидіти ворога. Майже в кожного військовослужбовця під час війни загинув хтось із рідних чи близьких. Однак солдати Радянської Армії, виховані в душі пролетарського інтернаціоналізму, підіймалися над особистою трагедією. Ось що писав у зв'язку з цим Маршал Ра-

дянського Союзу Г. К. Жуков: «Чесно кажучи, доки точилася війна, я був рішуче настроєний відплатити сповна гітлерівцям за їхню жорстокість. Та коли, розгромивши ворога, наші війська вступили до Німеччини, ми стримали свій гнів. Наші переконання й інтернаціональні почуття не дозволили нам віддатися сліпій помсті».

Послідовна інтернаціоналістська ленінська зовнішня політика нашої держави яскраво проявилася в тому розмежуванні, що проводилось у всіх її документах воєнних літ між гітлерівською верхівкою Німеччини і німецьким народом. Це розмежування було зроблене ще в промові Й. В. Сталіна на самому початку війни. Згодом, докладніше висвітлюючи позицію Центрального Комітету партії з даного питання, він говорив: «Цілком ймовірно, що війна за визволення радянської землі приведе до вигнання або знищення кліки Гітлера. Ми б вітали такий кінець. Але було б смішно ототожнювати кліку Гітлера з німецьким народом, з німецькою державою. Досвід історії свідчить, що гітлери приходять і відходять, а народ німецький, а держава німецька залишаються».

Наполягаючи на розгромі фашизму, Радянський Союз протягом усієї війни незмінно виступав за збереження німецької держави і краще життя для німецького народу. На першому ж засіданні Кримської конференції У. Черчілль висловив сумнів у тому, що в Німеччині «буде якесь майбутнє». Глава радянської делегації у відповідь заявив з усією визначеністю: «Німеччина матиме майбутнє».

Радянська Армія вступила на територію Німеччини з єдиною метою — виконати

узгоджені рішення союзних держав, завершити розгром гітлеризму й надати допомогу німецькому народові у визволенні від фашистського гніту, в побудові нового життя на демократичних засадах. До кожного бійця було доведено зміст наказу Народного комісаріату оборони від 19 січня 1945 року, в якому пропонувалося не допускати випадків грубого ставлення до німецького населення.

Можна навести величезну кількість фактів, які свідчать про благородне і гуманне ставлення радянських воїнів до німецьких громадян. Про це свідчить, наприклад, вчинок Миколи Масалова, який під нищівним вогнем противника, ризикуючи своїм життям, врятував німецьку дівчинку. Він по праву став прототипом радянського воїна-визволителя, втіленого після війни в пам'ятнику, встановленому в Трептов-парку в Берліні. Ще один приклад. Дівчина-зв'язківець Настя Олехова кинулася до палаючого будинку, з якого доносився дитячий плач. Вихопивши з полум'я дитину, вона опустила її з вікна другого поверху на плащ-намет, який тримали внизу її подружки. Потім Олехова знову кинулась у вогонь, щоб врятувати другу дитину, але задихнулася в ядучому димі й упала. Радянську дівчину й німецьку дитину врятував, ризикуючи життям, старшина Мальцев.

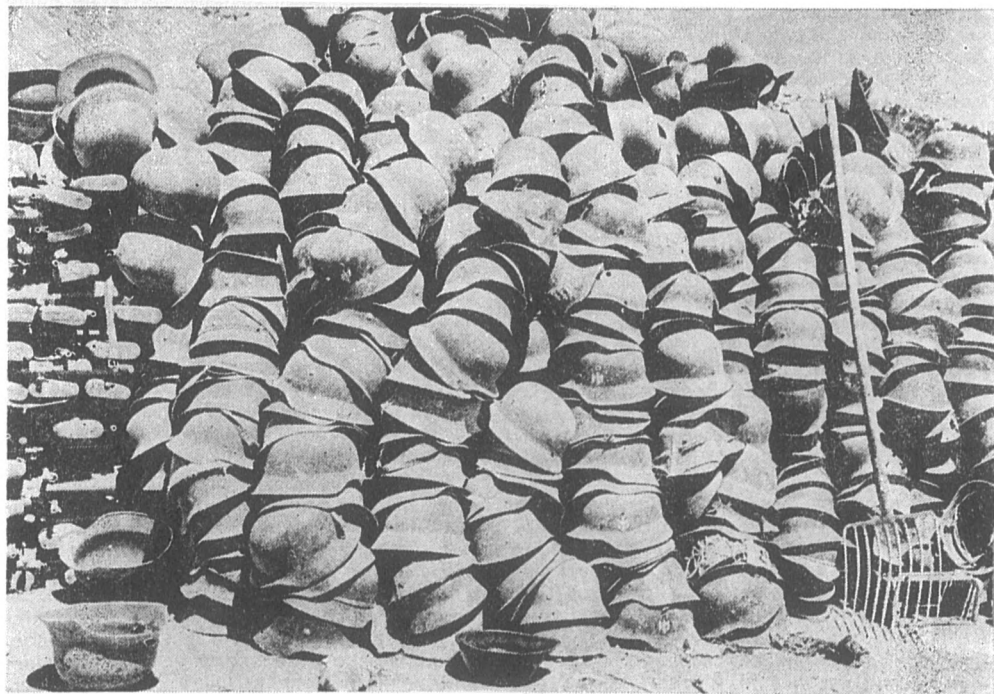
Нині буржуазні фальсифікатори не гребують ні наклепами, ні іншими «шедеврами» геббельсівської пропаганди, аби довести, що з приходом радянських військ у Берлін на жителів міста обрушилась «кампанія незапланованого терору».

Терор, жорстокість, насильство над мирним населенням Німеччини на заключному етапі другої світової війни чинили не радянські воїни, як це намагаються довести Л. Морріс та інші буржуазні фальсифіка-

тори, а керівники третього рейху зі своїми підручними. 22 квітня 1945 року Геббельс заявив, що вони діють за принципом: «Якщо нам судилося відійти, то хай... цілий світ здригнеться». Розправу з німцями, котрі висловлювали найменший сумнів щодо доцільності дальшого ведення безглуздої війни, здійснювали військово-польові суди. На вулицях Берліна вішали з метою залякування німецьких солдатів з такими табличками: «Я вишу тут, тому що не вірив у фюрера», «Всі зрадники вмирають так» і т. п.

Брехлива фашистська пропаганда нагнітала серед німецького населення страх перед приходом Радянської Армії. Геббельсівська преса і радіо твердили: «потрапити до рук росіянам жакливіше, ніж загинути». Доходило до того, що багато берлінців, зневірившись у майбутньому, накладали на себе руки. Деяких з них радянським медиком вдавалося врятувати. Так, воїни 902-го стрілецького полку, яким командував Г. М. Ленюв, підшукуючи приміщення для штабу полку в одному з визволених районів Берліна, натрапили на будинок управляючого банком, в якому виявили тіла господаря, його дружини і двох доньок. Вони отруїлися. Оскільки отрута ще не встигла згубно подіяти, всі вони були відправлені в госпіталь, де радянські медики повернули їх до життя...

Відразу ж після закінчення воєнних дій на території Німеччини радянське командування і війська докладали багато зусиль до того, щоб допомогти німецькому народові подолати хаос, відвернути масові захворювання та епідемії, забезпечити населення продовольством і медикаментами, електроенергією і паливом... За словами Вальтера Ульбріхта, «це було гідним за-

Кінець!

Зустріч на Ельбі.

вершенням визвольної місії радянських військ».

На посади військових комендантів призначалися радянські генерали й офіцери, які мали великий досвід партійної роботи, необхідні ділові й політичні якості. Враховуючи усе це, командуючий 1-м Білоруським фронтом призначив на посаду коменданта Берліна генерал-полковника М. Е. Берзаріна. З великою повагою згадує Маршал Г. К. Жуков про цю волюву, добру й надзвичайно працездатну людину. Чимало зробив М. Е. Берзарін для якнайшвидшого відновлення нормального життя у Берліні. Ще 28 квітня він підписав наказ, спрямований на забезпечення населення продовольством, а також налагодження нормальної роботи міських організацій і комунальних підприємств.

11 травня на нараді, учасниками якої були заступник Голови Раднаркому СРСР А. І. Мікоян, командування 1-м Українським і 1-м Білоруським фронтами та німецькі антифашисти, обговорювалось питання про забезпечення Берліна продуктами харчування, оскільки гітлерівська банда прирєкла 3,5 мільйона його жителів на голодну смерть. Вирішили налагодити постачання молоком дітей до 8-річного віку. З трофейної худоби в розпорядження молочних пунктів Берліна було передано 5 тисяч дійних корів, близько 60 тисяч тонн картоплі, велику кількість інших продуктів. На вітринах і прилавках багатьох магазинів і булочних можна було побачити зроблений від руки напис: «Хлібом, який ти їси, ти зовів язаний Радянськй Армії». Ця скромна агітація німецьких антифашистів допомогла багатьом громадянам усвідомити високогуманну місію радянських воїнів.

Тим часом як радянське командування намагалось нормалізувати життя німецького населення, американське командування заявило: «Ми не докладемо жодних зусиль для відновлення промисловості, й нас не цікавить, відчинені чи зачинені банки. Німцям ми не збираємось допомагати. Але три мільйони переміщених осіб повинні бути нагодовані й одягнені за рахунок Німеччини».

Німці були вражені великодушністю Радянського Союзу, дисциплінованістю Радянської Армії, організаторським хистом її генералів і офіцерів. Жителі Берліна переконалися, що радянські воїни прийшли до Німеччини не задля помсти. Коли трудящі дізналися, що їхній район Трептов, можливо, перейде в американську зону окупації, то звернулися до бургомістра з вимогою «порухити клопотання перед російським командуванням залишити район за росіянами».

Виявлена радянськими військами турбота про німецьке населення розсіювала дурман фашистської пропаганди. Про це говорили самі німці. А бургомістр Фельдберга, відомий німецький письменник Ганс Фаллада висловився так: «Російські люди потрясли мене. Де й коли було бачено, щоб армія-переможниця ставилася так великодушно до переможеного народу?.. Ви повинні були озвіріти, серця ваші мали стати кам'яними... А що я побачив? Я побачив одержимих комендантів, які ні собі, ні мені не давали спокою, доки не завезуть продукти до дитячої лікарні... Що їм було до всього цього?..

А мої друзі коменданти... досвіта піднімали мене з ліжка й запитували: скільки випечено хліба і чи завезено овочі? Потім вони їздили на поля, на розбирання руїн, перевіряли, як справи з посівною, начебто це відбувалося десь у них в Росії, начебто цей хліб потрібен був їхнім дітям».

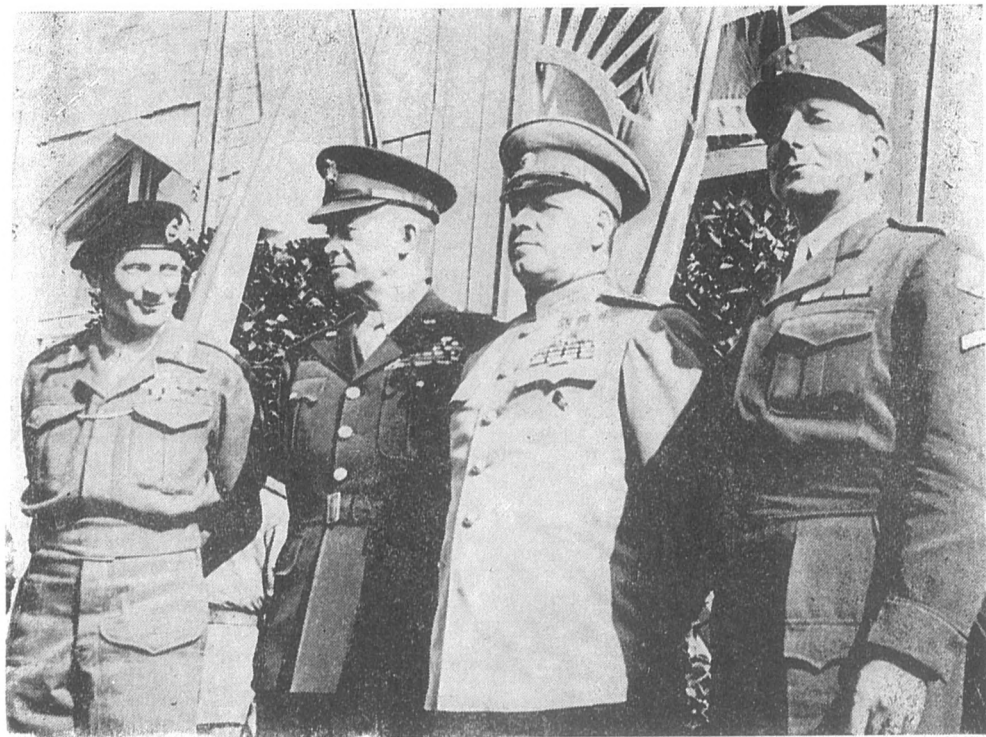
Берлінський робітник-електромонтер, оцінюючи обстановку, що склалася в місті, сказав: «Кошмарні тижні лишилися позаду. Нацисти залякували нас, що росіяни відправляють усіх німців у вічне рабство до холодного Сибіру. Тепер ми бачимо, що це була нахабна брехня».

Країна Рад надавала величезну допомогу у відновленні нормального життя не лише населенню Німеччини, а й іншим визволеним від фашизму народам.

Як тільки було визволено Варшаву, Радянський уряд і Збройні Сили СРСР вжили якнайенергійніших заходів для налагодження харчування жителів польської столиці. У січні 1945 року з фронтових запасів населенню Варшави було передано безоплатно 60 тисяч тонн хліба. В лютому Радянський уряд надіслав до Варшави та інших польських міст 8 тисяч тонн м'яса, тисячу тонн жирів, 6 тисяч тонн солі тощо.

Болгарії Радянський Союз безоплатно передав 1302 тонни м'яса, 7186 тонн пшениці, 1635 тонн жита... Свій внесок у справу надання допомоги визволеним народам зробили й трудящі України. Колгоспне селянство УРСР навесні 1945 року передало жителям Праги й трудящим Болгарії та Польщі 139 тисяч тонн зерна.

Багатогранною була діяльність і радянських комендатур у визволених європейських містах. Колишній комендант Будапешта І. Т. Замерцев у своїх мемуарах наводить накази двох комендантів столиці Угорщини в різний час: радянського й угорського. За скупими рядками вимальовуються два підходи до людей, дві різні філософії. У своєму порівняно невеликому наказі угорський військовий комендант шість разів погрожував людям смертю. Стає очевидним, що

Головнокомандуючі союзницьких військ генерали Б. Л. Монтгомері, Д. Ейзенхауер, Г. К. Жуков, Д. де Тасіні.

він не вірив своєму народові, боявся й хотів залякати його.

Зовсім інший характер має вже перший наказ радянського коменданта, виданий у ті дні, коли частина міста перебувала в руках гітлерівців і від куль ворога гинули сотні радянських солдатів. Цей документ сповнений турботи про людей і прагнення якнайшвидше нормалізувати життя. Завдяки напруженій праці радянських офіцерів та угорських комуністів, протягом трьох днів було організовано кілька дитячих будинків. Близько 20 тисяч міських дітей провели літо в селянських сім'ях. А коли настав час шкільних занять, на плечі комендатури лягла організація учбових закладів.

Великого значення радянське командування надавало якнайшвидшому встановленню порядку в столиці Австрії. Ще під час боїв за Балатон командування 3-м Українським фронтом призначило генерала І. Травникова тимчасовим комендантом Відня й доручило йому сформувати «комендантський батальйон». Це було зроблено для того, щоб комендатура почала працювати з першого ж дня визволення міста. «І знаєте, — згадує І. Травников, — я вже тоді так переключився на свою майбутню роботу, що тільки й думав про неї. Навіть коли наші війська розпочали штурм Відня, я думав насамперед про те, щоб він уник руйнувань, наче переді мною було не австрійське місто, а моє рідне. Коротше кажучи, наказ ми... виконали: наша комендатура почала працювати, коли у Відні ще точилися бої».

Відразу ж після визволення Відня військова рада 3-го Українського фронту прийняла постанову про надання допомоги на-

селенню, яке голодувало. За короткий час радянське командування передало віденським властям більш як 10 тисяч тонн зерна, м'яса, цукру та інших продуктів.

На прохання югославського керівництва Радянський уряд виділив 1944 року для населення Югославії понад 50 тисяч тонн зерна й борошна, хоча на той час наша країна сама відчувала гостру нестачу в продуктах.

Скрізь, куди б не вступили під час війни радянські воїни, зміцнювались мир і дружба між народами. Зразковою поведінкою, повагою до традицій і звичаїв інших націй вони спростовували брехливі вигадки імперіалістичної реакції про «жорстокість» Радянської Армії, низьку культуру наших людей, про наміри СРСР встановлювати «комуністичні режими» в інших країнах.

Визвольна місія соціалістичної держави у Великій Вітчизняній війні була наочним підтвердженням слів В. І. Леніна: «Ми нічого і нікого не зрадили, жодної брехні не освятили і не прикрили, жодному другові і товаришеві по нещастю не відмовились допомогти всім, чим могли, всім, що було в нашому розпорядженні» (Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 36, с. 77).

Визвольна місія Радянського Союзу є однією з найяскравіших сторінок у літопису його величних звершень в ім'я торжества миру й прогресу. Вірний своєму міжнародному обов'язку, СРСР продовжує надавати братню допомогу соціалістичним країнам і всім волелюбним народам.

Ольга БУЦЬКО

Стаття ілюстрована фотографіями військового кореспондента Євгена Халдея (крім стор. 180, 181).

ОБОВ'ЯЗОК

ПИСЬМЕННИКА

Наприкінці минулого року в Софії відбулася V Міжнародна зустріч письменників, присвячена боротьбі за мир, демократію і свободу. Пропонуємо вашій увазі деякі думки, висловлені учасниками цієї зустрічі.

Кореспондент тижневика «Софийские новости» зустрівся з відомим голландським письменником, автором 25 поетичних збірок Хансом ван дер Ваасенбургером і головою Спільки ісландських письменників, професором літератури Ньордуром Ньардвігом, попросивши їх відповісти на кілька запитань.

— Чи вважаєте ви, що ті, в чіх руках перебуває загрозлива зброя, дослухаються до голосу письменників?

Н. Ньардвіг: Політик, одержимий ідеєю конфронтації, не хоче, щоб люди думали. Письменники ж, навпаки, примушують людей вдвлятися у себе, щоб краще бачити. Отже, письменники — політичніші за багатьох політиків. Часто літературу породжує протест. Письменник проти стоїть політиці сили. Його голос — голос життя.

Х. ван дер Ваасенбургер. Література — це протест, але не кожен протест — це література. Наш протест проти політики конфронтації повинен бути таким талановитим, щоб міг примусити дослухатися до нього самих політиків, хочуть вони цього чи ні.

— Чи отримає ця зустріч розголос у ваших країнах?

Н. Ньардвіг: Безперечно. В нашій країні недавно створено Рух діячів культури на захист миру, членами якого є артисти, письменники, художники, музиканти. Всім їм я розповім про цю зустріч.

Х. ван дер Ваасенбургер: Я особисто використаю весь свій авторитет письменника, щоб люди моєї країни дізналися, навіщо ми зібрались у Софії. Коли я від'їздив до Болгарії, чимало моїх знайомих вирішили, що я майже божевільний. Вони вважають, що тут стріляють на кожному кроці.

Ньордур Ньардвіг.

Винні, звичайно, засоби масової інформації, які не соромляться вдаватися до найбрутальнішої брехні. Я завжди розповідав правду про те, що бачив, і надалі робитиму так само.

* * *

Західнонімецький письменник Уве Фрізель, автор п'яти книжок для дітей, трьох романів, двох збірок оповідань і понад тридцяти радіоп'єс, на запитання: «Чи є у ФРН такі, що на тлі загальнонародного протесту все ж погодились на присутність американських ракет?» — відповів:

— Так, це байдужі. Такі люди завжди знаходяться. Свого часу з їхньої мовчазної згоди до влади прийшов Гітлер.

— А хто у ФРН боїться письменників?

— Деякі політики, скажімо, Франц Йозеф Штраус,

Хуан Рульфо.

який нещодавно назвав письменників «шурами і мурахами».

— Що ж має зробити письменник, щоб політик так обізвав його?

— Ну, наприклад, повернутися на батьківщину й розповісти на сторінках газет, по радіо і телебаченню те, про що йшлося на цій зустрічі.

— Ви зробите це?

— Безперечно! І не тільки я, а й усі мої колеги, які приїхали до Софії. Завдання і обов'язок письменника — говорити, а не мовчати.

* * *

Угорський літературний тижневик «Елет еш ірода-лом» надрукував статтю учасника софійської зустрічі, головного редактора журналу «Надв'іла», письменника Ласло Кері: «Мир — надія планети». Автор наголошує на важливій ролі письменника в боротьбі за збереження миру, підкреслюючи, що митець зобов'язаний не лише опсівувати радісні дні, а й попереджати про ядерну небезпеку.

* * *

Відомий мексиканський прозаїк Хуан Рульфо в розмові з кореспондентами зазначив:

— Я брав участь у першій, третій і ось тепер — у п'ятій софійських зустрічах. Уже цей факт красномовно свідчить про мое ставлення до всесвітнього форуму письменників за мир, проти війни. Для нас у Мексикі проблеми війни — не риторика: поряд з нами — Сальвадор, Гватемала, Нікарагуа, де існує постійна загроза війни. Відзначу як позитивний факт, що на останній зустрічі в Софії було гостро поставлено питання про необхідність боротьби й проти інших форм війни — економічного і політичного тиску США, експлуатації міжнародними компаніями і банками країн, що розвиваються, проти голоду й зубожіння. Для збереження миру на планеті потрібні зусилля всіх людей світу — і ми, письменники, мусимо йти в передніх лавах борців.

ПИСЬМЕННИЦЯ ГЕРОЇЧНОЇ ДОЛІ

Яра Рибнікарова.

Нещодавно по белградському телебаченню було показано інсценізацію автобіографічного роману Яри Рибнікарвої «Життя і розповіді про нього», присвяченого драматичній долі серба і чехи, безстрашних бійців-антифашистів.

У силу обставин письменниця 17-річною дівчиною змушена була переїхати з Праги до Белграда, де жив її батько. Там вийшла заміж за сербського журналіста, котрий під час війни надавав притулок учасникам Опору. Молоде подружжя потрапило під нагляд гестапо, та в останній момент перед арештом молодим людям пощастило втекти до партизанського загону. Обое стали активними учасниками Опору, а після визволення повернулися до Белграда.

Писати і друкуватися Яра Рибнікарова почала ще на батьківщині, та справжнє визнання прийшло до неї вже після війни, коли з'явилася збірка віршів «Минають дні і ночі» та цілий ряд перекладів з чеської поезії на сербську мову. Перейшовши невдовзі до прози, письменниця опублікувала три книжки оповідань і дев'ять романів.

Повернувшись у своєму останньому творі «Життя і розповіді про нього» до часів збройної боротьби проти фашизму, письменниця засвідчила вірність своїй головній темі, підтвердила

необхідність палкої громадянської активності митця в сучасному світі.

РАЗОМ З НАРОДОМ

Нещодавно американське видавництво «Філмарк пресс» випустило у світ нову поетичну збірку Едіт Сігел «Час грому» та інші вірші. Розповідаючи про це видання, газета американських комуністів «Дейлі уорлд» зазначила: «Ім'я Едіт Сігел тісно пов'язане з антивоєнною літературою». Поетеса, за її власним визнанням, пов'язує свою творчу біографію із загостреним почуттям «людської гідності й духовної краси, притаманних бідняцькому району Нью-Йорка — Іст-Сайду. Саме тут народилася і зростала Едіт Сігел, танцювала в дитинстві на вулицях під шарманку, заробляючи гроші. До сьогоднішнього дня поетеса залишається вірною своєму корінню, не втрачає кривий зв'язок з народом. Недаремно Поль Робсон назвав її «справжнім народним поетом».

Більшість віршів Едіт Сігел написані наче для декламування на вулиці, під час мітингів чи демонстрацій, що характерно для традицій американського робітничого руху. В маленькій передмові до збірки Піт Сігер пише: «Спробуйте прочитати ці вірші своїм друзям і родичам, сусідам чи продекламуйте їх по телефону знайомим, які живуть далеко. Відтворіть їхній ритм і звучання. І ви відчуєте, як у вас побільшало сил».

Едіт Сігел — постійний автор «Дейлі уорлд». Один з її віршів, надрукований на сторінках газети, розповідає про почуття простих людей Америки після переобрання Рональда Рейгана на другий строк президентом. Це — почуття страху перед загрозою ядерної війни і водночас — почуття необхідності боротьби за мир, віра в перемогу трудящого люду:

«...Лише влада народу
в Америці
відродити зуміє націю
й зберегти Мир і
Матір-Планету»

Ці слова з повним правом могла б повторити й інша дочка американського народу, художниця Еліс Ніл (1900—1984), про творчий шлях якої розповіла нещодавно «Дейлі уорлд», вшановуючи пам'ять полюбленої інтернаціоналістки.

Еліс Ніл почала малювати з дитинства. 1921 року закінчила школу образотворчих мистецтв у Філадельфії. Основною і визначальною темою її творчості став образ людини — робітника, селянина, митця. Незважаючи на заспілля різ-

Малюнок Еліс Ніл.

номанітних модерністських течій, Еліс Ніл намагалась реалістично відтворювати життя людей під час «холодної війни». Визнання прийшло до художниці лише в 60-і роки. Відбулися персональні виставки Еліс Ніл. Художниця отримала національні відзнаки, була обрана членом Американської академії та Інституту мистецтва й літератури. 1981 року Еліс Ніл відвідала Радянський Союз, де експонувалась виставка її творів. Схиляючись перед радянським народом, Еліс Ніл розділяла його прагнення до миру. Виступаючи перед випускниками художнього інституту в Канзас-Сіті, вона, зокрема, сказала: «Понад усе я люблю мистецтво й заповідаю цю любов вам, а ненавидіти і боротися ви зобов'язані проти загрози ядерної катастрофи».

РОЗМАЙТОСТІ

Бела ІЛЛЕШ

СЕРЦЕ МАТЕРІ

Оповідання

На стіл із лишками вечері господар поставив фанерний ящик, обережно відкрив його й дістав звідти п'ять паперових торбинок:

— Ось вам речові докази... — В одному кульку виявилась квасоля, в другому — горох, у третьому — сочевиця, в четвертому — рис, у п'ятому — крупа.

Господаря дому, Яноша Секереша, я знаю вже два дні. Він знайомив мене з шахтою, про будні якої я мав писати репортаж. Секереш — високий, жилавий, дуже гнучкий, схожий на цигана із щетинистими вусиками чоловік років під сорок. Кульгає на ліву ногу, над лівим оком у нього рубець, схожий на півмісяць. Багато пережив. Це відомо мені не від нього. Це я чув ще в Пешті. Партсекретар.

Серйозні технічні знання збільшують авторитет Секереша. Це також не з його слів. Про видобуток вугілля він мені не сказав нічого і ніяк, хоча я настирливо розпитував. Коли йому набридло, він пояснив, чому не хоче говорити зі мною про видобуток.

— Недавно я читав одну вашу новелу. В ній йшлося про шахту, про механізацію. То навіщо ж, товаришу, говорити з вами про техніку?

— Невже вважаєте, що я так багато знаю?

— Ні. Просто немає сенсу про це говорити — ви все одно не зможете осягти процесу.

Бела Ілlesh (1895—1984) — відомий угорський прозаїк і публіцист, брав участь в угорській пролетарській революції 1919 р. Автор романів та збірок оповідань: «Тися палає» (1929), «Карпатська рапсодія» (1941), «Знайдений батьківщини» (1954), «На роздоріжжі» (1958) та ін. Двічі лауреат премії ім. Кошута.

Оповідання «Серце матері» перекладено із збірника «Золота гуска» (1965 р.).

Секереш повів мене не до шахтарської їдальні, а до себе додому.

Він живе сам в однокімнатній квартирі, приходить до нього тільки прибиральниця.

Вечерю ми готували спільними зусиллями. Пили добре бадачонське вино.

Я не питав у Секереша, чого він парубкує, бо вже знав. За десятки років письменницької роботи я вивчив не одну людську долю, хоча так і не зміг до кінця збагнути всіх складнощів людської душі. Та навряд чи коли й зможу. Це підтвердилося і тепер, коли Секереш раптом замовк. Не схотів говорити не тільки про технологію видобутку вугілля, але і про речі особистіші. Мені кортіло розпитати його про сорок четвертий рік. Я знав, що сорок четвертого заарештували його наречену, в контррозвідці її побили до півсмерті, а потім відправили в Дахау. Не витримала — померла в забитому людьми товарному вагоні. Ніхто не відає, де викинули мертву з вагона, де поховали, та й чи поховали взагалі.

Секереш довго не зважувався на спогади, хоча сам прагнув цієї розмови. Згодом, коли я вже зневірився, він раптом заговорив:

— Кристина загинула через мене. Вона не мала нічого спільного з рухом Опору, я їй майже нічого не розповідав. Не через те, нібито не довіряв Кристині, просто беріг її на той випадок, коли б зі мною трапилося лихо. Ми разом учительовали в початковій школі, це тут, метрів двісті від цієї хати. Кристинин батько служив у окружного начальника поліції. Батько передчасно поstarів од

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА

такої роботи, а трохи і від пияцтва. Він не користався зі свого службового становища, хоча люди ненавиділи його через оту посаду. До мене він ставився добре. Більше того: попередив мене, що з Будапешта придуть розслідувати, хто поширює антивоєнні листівки в нашому районі. Очевидно, здогадувався, що ця справа стосується мене безпосередньо. Він і забезпечив мене фальшивими документами. Що сталося зі мною після того — це надто романтично, щоб повірити. Хоча в наш час, мабуть, можна повірити й у неймовірніше. Невірогідним інколи здається нормальне... Даруйте мені цей дешевий афоризм. Коли розмовляеш із письменником, то мимоволі впалаєш у патетику.

Щоб ви зрозуміли далі, треба сказати зо два слова про Йоганна Шульца. За кілька місяців перед мою втечу в нашому селі з'явився тірольський хлопець, солдат-інвалід. Руки, ноги він мав здорові, проте легені... Йоганн кашляв кров'ю. Блявий, синьоокий і тихий-тихий, як вода в озері, під очима — темні кола. Захворів Йоганн на Східному фронті, але ніколи не заводив розмову ні про хворобу, ні про війну. Та й взагалі був небалакучим. У Тіролі було дуже голодно, зате ходили чутки, нібито ми розкошуємо. Йоганнова мати, яка вже втратила на фронті трьох синів і чоловіка, виклопотала для останнього, найменшого сина дозвіл переїхати в Угорщину. Тут, у нашому селі, Йоганна призначили якимось наглядачем на будівництві дороги. Фактично він нічого не робив, а наші раділи з того. Ще б пак, з'явився такий німець, що не суне носа до чужого проса. Шульц протримався на наших статках заледве два чи три місяці. Одного ранку він більше не встав, а за три дні його поховали. Окружне начальство повідомило матір Шульца про смерть її сина, проте документи померлого випадково лишилися в шухляді Кристининого батька. Я втік із цими документами. Не до Будапешта — до Шопроня. Навряд чи мене там шукатимуть, міркував я.

У Шопроні, як «солдатів-інвалідів», мені негайно дали квартиру, одначе вимагати ще й інвалідну пенсію на ім'я Шульца я не зважився, тож мусив шукати роботи. Кілька тижнів я підробляв, де тільки міг, хоча це, звичайно, не дуже мене хвилювало, головним було — налагодити зв'язок з будапештськими товаришами. І коли мені нарешті пощастило це зробити, трапилося лихо.

Була облава. В ті часи це траплялося щодня. В таких випадках я завжди показував «свою» метрику (метрику Йоганна Шульца) й пенсійне посвідчення інваліда, але без вкладки, де описано зовнішність Йоганна Шульца. Досі цього вистачало, одначе тепер номер не пройшов.

— Ти — Йоганн Шульц?.. Ти, чорна свиня! — ревів на мене начальник патруля, дебелий унтер-офіцер польової жандармерії, ретельно перевіривши мої документи.

— Я — Йоганн Шульц, солдат-інвалід з Галла, з Тіролю...

Мене відвезли в гестапо. Той жандармський унтер-офіцер також виявився з тірольського Галла, ще й сусідом Шульців.

Мене кілька разів викликали на допит, я вперто наполягав на тому, що я — Йоганн Шульц, хоча знав — ніхто мені не вірить. Чого я домагався? Не відаю.

За кілька днів допиту припинили, я сидів в одиночній камері й сушив собі голову — що буде далі. Боявся, що мене повезуть до того Галла, а потім, хай би як я вибріхувався, — розстріляють. Але мене нікуди не відправили. Днів за вісім-десять знову викликали на допит до капітана.

Цей капітан (він розмовляв з віденським акцентом) був переконаний, що я — важлива ланка якогось ланцюга, через мене можна добратися до центру антифашистської організації. Отже, коли після перерви мене знову привели на допит, крім капітана, в кімнаті сиділа синва п'ятдесятирічна селянка із зобом. Вона підскочила до мене, глянула в обличчя й відвернулася.

— Ну, це ваш син, пані Шульц?

Шульц не відповідала — вона голосно заплакала.

— Відповідайте, це ваш син?

— Це якийсь циган...

Людина ніколи не знає, які в неї запаси сил, не знає свого характеру, своїх здібностей. Ніколи не усвідомлює, що робить, чи воно геройство, чи божевілля. Я не здавався й в цьому безнадійному становищі, навпаки, перейшов у наступ. З розкритими обіймами я подався до сивої жінки, яка плакала.

— Мамо!...

Пані Шульц перелякано сахнулася, капітан зайшовся сміхом. Певно, на його місці кожен сміявся б.

— Мамо, матусю! Невже не впізнаєш мене? Невже зречешся?

Коли я з розкритими обіймами майже притис її до стіни, вона раптом перестала плакати.

— Ти, собако! — крикнула вона й плюнула мені в обличчя.

— Мамонько! — безнадійно ревів я.

Капітан реготав, аж слезами заливався, тоді враз посерйознішав і підступив до мене.

— Може, годі придурюватись?

І щосили вдарив мене в обличчя. Я похитнувся. Він ударив ще раз, і з носа побігла юшка. Я заточився, та вдова Шульц підхопила мене, обійняла й зненацька сказала капітанові:

— Це мій син.

Я приголомшено глянув на неї.

— Це мій Ганс, — вимовила вона твердим голосом і судомно пригорнула до себе.

Тепер я остаточно втратив самовладання й тільки бливав. Капітан безпорадно потирав собі чоло. Шульц поводилася зовсім упевнено: поцілувала мене й хустиною витерла кров з мого обличчя.

За два тижні мене відправили в Дахау: під іменем Йоганна Шульца. В концтаборі я зустрівся з батьком Кристини. Від нього дізнався про смерть його

доньки... Життя старого ввірвала газова камера.

Після визволення я випадково зустрівся з матір'ю Йоганна Шульца: вона теж опинилася в концтаборі. Ми разом їхали до Відня. Дорогою вона звала мене сином, а я її — мамою. Ми були божевільні? Можливо, хоча я й іншої думки.

У перші повоєнні роки в Тіролі був голод. Я час од часу відправляв матері Шульц пакунок — трохи сала, цукру... Вона ніколи не забувала щиро подякувати, звичайно, й надалі називаючи мене сином. Листа завжди закінчувала підписом: «Твоя любляча мати». Листування не припинялося й тоді, коли відпала потреба в пакунках. Бодай перед Новим роком я писав їй, і вона завжди відповідала. Скаржилася, що швидко старіє і дуже хоче хоча б востаннє побачитися.

В грудні 1955 року я несподівано одержав від неї листа й пакунок. Двокілограмовий, з харчами. Я подякував їй і написав, що її турбота мене дуже втішила, але надалі не треба витрачатися, ми не голодуємо. Мати Шульц відписала з Тіролю:

«І не намагайся мене дурити, не бре-

ши. Я щодня читаю в газеті, та й сусіди подекують, що в Мадярщині люди сотнями вмирають з голоду. Ти мусиш вижити».

Я писав їй, що ми тепер живемо набагато краще, ніж колись. Відправив і їй посилку, значно дорожчу, ніж її, та даремно: через кожних місяць-півтора я одержував од неї якісь продукти. Звичайно, я старався з лишком віддячувати старенькій, але моральна вартість отих посилок — це щира материнська любов... Їй немає рівної в світі!

Запала мовчанка.

— Знаєте, товаришу, фашизм породив багато таких страхіть, які навіть важко собі уявити. Але війна проти фашизму й боротьба проти війни винесли на поверхню ще більше чистих, глибоких, справжніх почуттів... Я вірю — вони переживуть усі жорстокості, все лукавство. Пишіть про це! Хоч би про що ви писали — завжди пишіть і про це.

Секерш обережно вклав паперові торбинки назад до фанерної скриньки й замкнув у шафі.

— А тепер помиймо посуд.

*З угорської переклав
Дмитро МЕДЕНЦІЙ*

Заставка Тараса Прокопенка

Головний редактор

Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

**Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.**

Відповідальний секретар
Володимир Бурбан.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Технічний редактор Ніна Бабюк.

Коректори Наталя Дроботун та
Ірина Осадча.

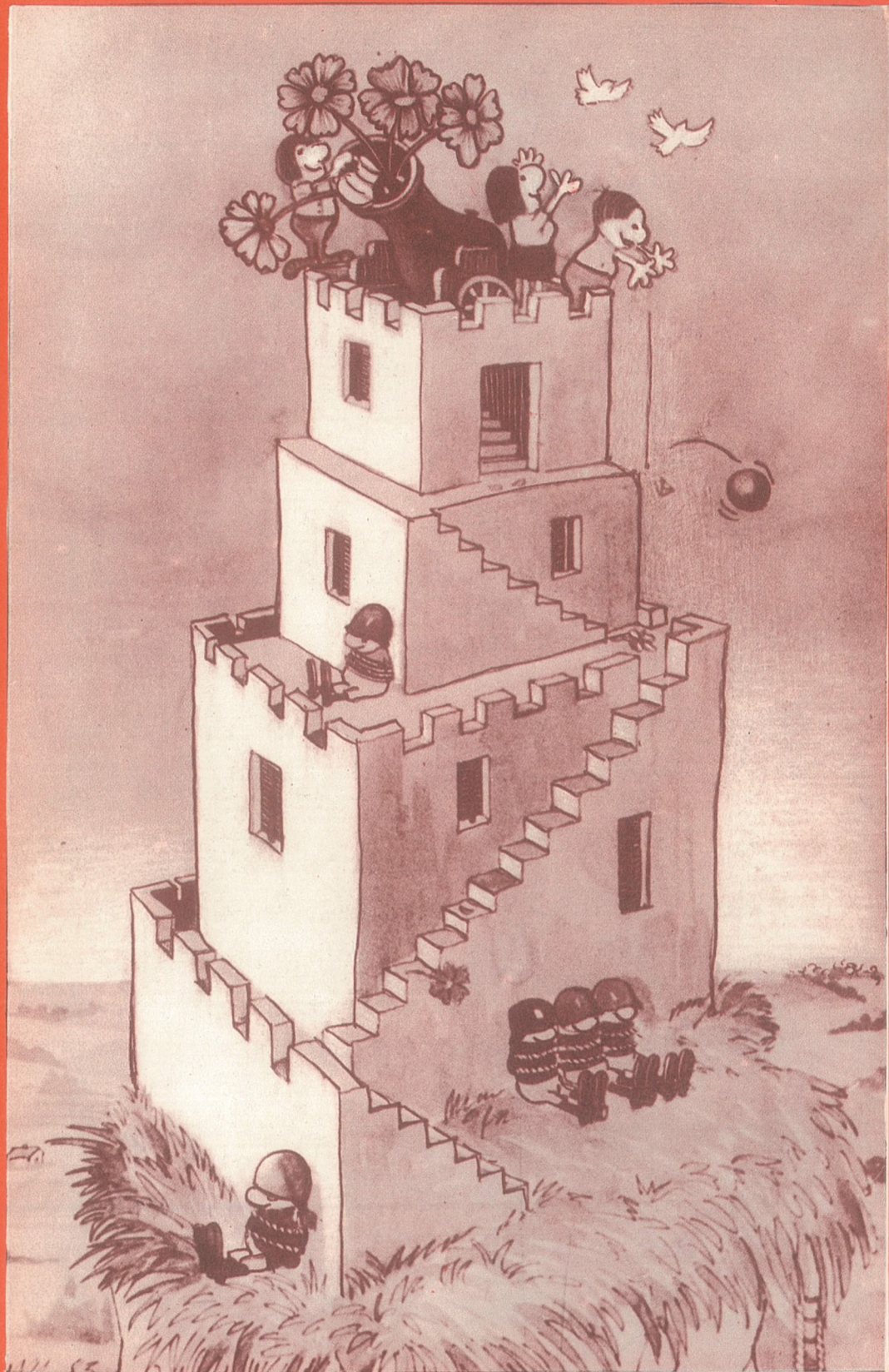
Здано до набору 15. 02. 85. Підписано до друку 05. 04. 85. БФ 16527. 70×108/16. Високий друк. 16,98 умов. друк. арк. 21,7 умов. фарбовидб. 21,9 обл.-вид. арк. Тираж 40895 прим. Зам. 0908.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, заступник головного редактора, відповідальний секретар — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60, художнього оформлення — 93-27-10.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвіт»), № 5, 1985 г. (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. Орган Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кірова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252054, Киев-54, ул. Чкалова, 52. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

«ВСЕСВІТ», 1985, № 5, 1—192

